Cselekvéselmélet
1.0

Syi

i@syi.hu

June 9, 2013

Contents

Előszó 1

1 Logikai, módszertani alapok **5**
1.1 Logika 6
1.1.1 Relációelmélet 8
1.1.2 Nulladrendű logika 15
1.1.3 Elsőrendű logika 29
1.1.4 Kategoriális logika 31
1.1.5 Modális logika 42
1.1.6 Deontikus logika 44
1.1.7 Preferencialogika 50
1.1.8 Doxasztikus logika 54
1.1.9 Másodrendű logika 54

2 A társadalom modelljei **57**
2.1 Ego 57
2.1.1 Szelf 57
2.2 A világ 62

3 Intencionáltság **63**
3.1 Intencionalitás 63
3.1.1 Brentano 63
3.1.2 Husserl 64
3.1.3 Ascombe, Dennet, Fodor, Searle 64
3.1.4 egyéb 67
3.1.5 Neurológiai alapok 67
3.2 Reprezentáció 67
3.3 Teleológia vs. teleonómia 68
3.4 Érvényesség 68
3.5 Intenció 69
3.5.1 Bratman előtti korszak: vágy-vélekedés modellek 69
3.5.2 Bratman: BDI-elmélet 69
3.5.3 más elméletek 70
3.6 Vágy 70
3.6.1 Castelfranchi: vélekedés és vágy 71
3.6.2 Cross: diszkrepancia alapú vágyelmélet 72
3.6.3 magasabbrendű vágyak 73

3.7 Másodrendű vágy: érték . . . 73
3.7.1 Osgood . . . 74
3.8 Másodrendű preferencia: aggregálás . . . 75
3.8.1 Archimédeszi preferencia . . . 75
3.8.2 Lexikografikus preferencia . . . 77
3.8.3 Hasznosság-károsság . . . 78
3.9 Akarat . . . 79
3.10 Választás, döntés . . . 79
3.10.1 Ariely, viselkedésgazdaságtan . . . 79
3.10.2 Racionalitásértelmezések . . . 80
3.10.3 döntési szabályok . . . 80
3.10.4 példák . . . 81
3.10.5 “döntési irracionalitások” . . . 82
3.10.6 Közösségi döntések problémái . . . 82
3.11 Értelem, tudat . . . 83
3.11.1 Közös tudás . . . 84

4 Társadalmi cselekvés 85
4.1 Cselekvés . . . 86
4.1.1 Szent Anzelm cselekvéstipológiája . . . 86
4.1.2 Tevés/tevékenység és tartózkodás . . . 88
4.1.3 Magasabbrendű cselekvés . . . 90
4.2 Cselekvő . . . 90
4.2.1 Ego és Alter . . . 91
4.3 Formális modellek . . . 91
4.3.1 stit-elmélet . . . 91
4.3.2 program-elmélet . . . 92
4.3.3 Davidson . . . 92
4.4 Interdependens cselekvések . . . 92

5 A társadalmi cselekvés típusai 95
5.1 Fiske relációs elmélete . . . 95
5.2 Szabályszerűségek . . . 95
5.3 Ego és a világ . . . 96
5.3.1 Célracionalitás . . . 96
5.3.2 Értékracionalitás . . . 96
5.3.3 Érzelem . . . 96
5.3.4 Habitus . . . 99
5.3.5 Miért hamis a mindig racionális ember mítosza? . . . 102

6 Társadalmi kapcsolat 105
6.1 Ágensre irányultság: szociális preferencia . . . 106
6.2 Magasabbrendű beállítódás: büntetni akarás . . . 108
6.3 Társas értékorientáció . . . 109
6.3.1 Egoizmus . . . 116
6.3.2 Altruizmus . . . 118
6.3.3 Kooperáció . . . 120

6.3.4 Versengés 121
6.3.5 Agresszió 121
6.3.6 Autoagresszió 123
6.3.7 Önfeláldozás 123
6.3.8 Destrukció 124
6.4 Dinamikus kapcsolat: reciprocitás 124
6.5 Méltányosságelméletek 124
6.6 Szolidaritás 125
6.7 Dominancia, státus 125
6.8 A társadalmi kapcsolat típusai 125
6.9 Neurológiai folyamatok 128

7 Kényszeren alapuló társadalmi kapcsolat 129
7.1 Érdek 129
7.2 Hatalom 129
7.2.1 Hatalom az állatok közt 130
7.2.2 Hatalom emberek közt 130
7.3 A kooperáció biológiai mechanizmusai 132
7.3.1 Rokoni altruizmus 132
7.3.2 Zöld szakáll hatás 133
7.3.3 Spite 133
7.3.4 Csoportszelekció 134
7.3.5 A costly signaling és a handicap principle 134

8 Kényszermentes, interdependens társadalmi kapcsolat 135
8.1 Strukturális kényszerek: játékelmélet 135
8.2 Magjátékok 137
8.3 A játékok statikus kiterjesztése 151
8.3.1 Aszimmetrikus játékok 151
8.3.2 Többalternatívás játékok 153
8.3.3 Többszereplős játékok 153
8.3.4 Nem szigorúan rendezett játékok 154
8.4 A játékok magasabbrendű kiterjesztése: büntetés 155
8.4.1 Másodrendű játékok – költséges büntetés 155
8.4.2 Szankcióparadoxon 157
8.4.3 Aszinkron játékok 158
8.4.4 Alkujátékok 159
8.5 A játékok dinamikus kiterjesztése: társadalmi emlékezet 163
8.5.1 Reciprocitás 164
8.5.2 Direkt reciprocitás játékok 165
8.6 A játékok közösségi kiterjesztése: társadalmi értékelés 177
8.6.1 Indirekt reciprocitás játékok 177
8.6.2 Értékelési rendszerek 182
8.7 Koordinációs problémák, közös tudás, aszimmetrikus információ 183
8.7.1 Szaliencia, fókuszpont, precedens 183
8.7.2 Közös tudás 183
8.8 minimal social situation 183

8.9 Kollektív cselekvés, kollektív döntés 184
8.10 Koalícióelmélet 184

9 Társadalmi pozíció 185
9.1 Perszonális deontika 185
9.2 Normatív pozíciók, jogosultságok és kötelezettségek 188
9.2.1 Hohfeld elsőrendű jogviszonyfogalmai 188
9.2.2 Az elsőrendű jogviszonyfogalmak formalizálása 203
9.2.3 Hohfeld másodrendű jogviszonyfogalmai 212
9.2.4 A másodrendű jogviszonyfogalmak formalizálása 218
9.2.5 A jogviszonyfogalmak és szabályfogalmak viszonya 225
9.2.6 A jogviszonyfogalmak teljes logikai rendszere 237
9.2.7 A jogviszonyfogalmak kiterjesztése 239
9.2.8 pozíciók 241
9.2.9 Jogi szemantika 241
9.2.10 Deontikus logika és az informatikusok 241
9.3 Társadalmi szerep 241
9.4 Privacy 241

10 Uralom 243
10.1 Érvényesség, legitimitás 244
10.1.1 Legitimitástipológia 245
10.2 Uralomtípusok 245
10.2.1 Tradicionális uralom 245
10.2.2 Racionális uralom 246
10.2.3 Karizmatikus uralom 246
10.2.4 Átértelmezett karizmatikus uralom 246
10.2.5 áttekintés 246

11 Norma 249
11.1 A norma leírása 249
11.1.1 A norma jellemzői 250
11.1.2 A norma típusai 258
11.2 Játékelméleti magyarázat a normák keletkezésére 265
11.3 Rítus, narratíva 266

12 Normavezérelt társadalmi kapcsolat 267
12.1 Hatalom és uralom viszonya 267
12.2 Szervezet 267

13 Egyéb 269
13.1 mechanizmusok 269
13.2 Antinómiák, önreferencia 269
13.3 Hibák, javítandók 269

Előszó

„There is only one social science.” Jack Hirshleifer [217]

„Dr. Felix Smith, a Stanford Kutatóintézet Molekuláris Fizika Tanszékének vezetője mesélt egy fizikus barátjáról, aki Los Alamos ban dolgozott a II. világháború után. Egy bonyolult probléma megoldása végett elment a híres magyar matematikushoz, Neumann Jánoshoz, aki Los Alamosban volt konzultáns.
‘A karakterisztikák módszerével egyszerűen meg lehet oldani.’ – mondta Neumann.
‘Félek, nem értem a karakterisztikák módszerét.’ – felelte a fizikus.
‘Fiatalember,’ – válaszolta Neumann – ‘a matematikában az ember nem megérti a dolgokat, hanem megszokja.’.” [509, 208])

„Mélységesen téveteg közhely, amelyet minden jegyzetfüzet és igen kitűnő emberek is szakadatlanul ismételgetnek, arról prédikálva, fejlesszék ki azt a szokást, hogy tudatosan gondolják el azt, amit tesznek. Ennek pontosan az ellenkezője az igaz. A civilizáció azáltal halad előre, hogy gyarapítja ama fontos műveletek számát, amelyek végrehajthatók a róluk való gondolkodás nélkül. A gondolkodási műveletek a csaták lovasrohamaihoz hasonlítanak – számuk szigorúan korlátozott, megkívánják a friss lovakat, és csak a döntő pillanatokban vethetők be.” A.N.Whitehead [496, 61]

„A szabályok létét az indokolja, hogy az emberek nem képesek erőfeszítések nélkül és hibátlanul alkalmazni az utilitariánus elvet; szükség van rá, hogy időt takarítsanak meg, és útjelzőket tűzzenek ki.” J. Rawls [358, 387]

A cselekvéselmélet a társadalmi cselekvések leírásával, megértésével, magyarázatával foglalkozik. Ebben a minőségében – definíció szerint – a módszertani individualizmus talaján áll. A cselekvéselmélet fogalmát azonban lehet szűkebb és tágabb értelemben használni. Szűkebb értelemben véve beszélhetünk azokról a modellekről, amelyek azt a kérdést próbálják megválaszolni, hogy mikor tekinthető valami cselekvésnek. A fogalom tágabb értelemben minden olyan szempontot és problémát ide sorolhatunk, amely a társadalmi cselekvések szabályszerűségeinek jobb megértéséhez segíthet minket. Ebben a könyvben a cselekvéselmélet fogalmának kiterjesztett jelentését fogadom el, de szentelek egy külön fejezetet a szűkebb értelmezésnek is.

Jack Hirshleifer egy 1985-ös cikkéből származik az oldal tetején olvasható idézet [217], aminek tartalmával egyetértek. A cikk a közgazdaságtan imperializmusával és mindenhatóságával szemben megfogalmazott programként is értelmezhető. A közgazdász szerző egyrészt rámutat arra, miért tudott minden társadalomtudományi területre behatolni a közgazdaságtani megközelítés, másrészt elemzi azt is, hogy milyen hiányosságai vannak a közgazdaságtan világképének, hol és miért kell kibővíteni az eszközkészletét, fogalmi modelljeit, harmadrészt felvázolja azt az egységes társadalomtudományi keret-

rendszert, amelyben a “kigészített” közgazdaságtan és a biológia által teremtett alapokra lehet a további szaktudásterületeket felépíteni.

Egy ilyen programmal óvatosan egyetértve egyetlen ponton egészíteném csak ki azt: a társadalmiságunk döntő elemének tartom a társadalmi valóság konstruált jellegét, amit sem a biológia, sem a közgazdaságtan nem képes megragadni, ezért ezt önálló, programalkotó építőelemnek tartom.

Közel két éven át írtam ezt a könyvet. Talán a legfontosabb célom az volt, hogy az érték, a norma, az érdek, a racionalitás, a racionális cselekvés fogalmait minél pontosabban definiálni, értelmezni tudjam. Azt gondoltam, hogy ezek azok az alapvető fogalmak, amelyekre támaszkodva a leginkább képesek lehetünk magyarázni a társadalmi cselekvések szabályszerűségeit. Mire a könyvem végére értem sok minden átértékelődött bennem e céllal kapcsolatban. Ma már úgy látom, hogy az embert leginkább az érzelmein és a szokásain keresztül érthetjük meg.

Nem könnyű belátni, még nehezebb elfogadni, de én – ma már – úgy gondolom, hogy választásainkat az érzelmeink határozzák meg. Ha meg akarjuk érteni a döntéseinket, cselekvéseinket, akkor bizony az érzelmek kihagyhatatlanok, tehát módszeresen fel kell tárnunk az érzelmeink működését, hatásmechanizmusait. De talán még ennél is fontosabb ténye az életünknek, hogy a cselekvéseink igen nagy részét (amit csak lehet) szokásokká, reflexekké alakítjuk (habituáljuk), és ezek után, illetve ezek alapján sok esetben “egyszerű” cselekvésautomataként működünk. Ingereket, inputokat kapunk, és ezekre reflexszerűen válaszolunk. Sokkoló élmény volt ráébredni arra, amire két híres ember, Neumann János és Alfred North Whitehead mondatai utalnak: még a racionális működésmódunk is – jelentős részben – megszokáson alapul. Az agyunk számára így gazdaságos, tehát meta szinten, evolúciós értelemben (?) racionálisnak mondható, de akkor is nehezen emészthető.

Ez az elmozdulás még nem igazán érezhető a könyvemben.[1] Amíg írtam, mindvégig az eredeti célok – ha tetszik, a racionalitás paradigma – mentén haladtam. Mindazt, amit itt megírtam, szükségesnek gondolom a társadalmi cselekvések szabályszerűségeinek magyarázatához. Szükségesnek, de messze nem elégségesnek. Ma már úgy látom, hogy sokkal kisebb – vagy legalábbis más – szerepe van az életünkben a racionalitásnak, a mérlegelésnek, a kalkulációnak, mint ahogy korábban hittük, hittem. De legalább még van mit feltárni.

Tisztelgés Max Weber előtt. [431]

Végezetül meg kell jegyezzem, hogy a könyv (pontosabban a könyv egy részének) megírásakor egy nagyon is gyakorlati cél lebegett a szemem előtt. Az imperszonális deontika kidolgozásától magamban kezdettől fogva azt reméltem, hogy valamiféle kiindulási pontot, logikai lapot jelenthet egy olyan jogi szemantika (jogi ontológia) kidolgozásához, amely normatív, jogi szövegek gépi feldolgozását lehetővé teszi.

[1] Egy időközben megírt cikkemben azért már tetten érhető ez a felismerés, lásd [433].

Chapter 1

Logikai, módszertani alapok

„ ...»a matematika egyik fegfontosabb hozzájárulása a tudományos problémák megoldásához az lehet, hogy az adott problémával kapcsolatban a logikailag létező lehetőségek kimerítő elemzését adja«. Egy ilyen elemzés eredménye a logikailag létező lehetőségek halmazának felosztása egymást kölcsönösen kizáró, de együttesen kimerítő alternatívákra." (Kemeny, Snell és Thompson könyvéből idéz [271, 63])

Ebben a fejezetben bemutatom, értelmezem azokat a módszertani, logikai fogalmakat és elméleteket, amelyeket használni fogok a cselekvéselmélet felépítése során. Nem az a célom ezzel a fejezettel, hogy kimerítő és minden szempontból megalapozott logikai ismereteket adjak át az olvasónak. Csak azt szeretném, hogy egyfelől a könyvem gondolatmenete kellő mértékben megalapozott legyen, másfelől akik birtokában vannak az itt használt logikai apparátusoknak, azok tudják kötni ezeket a fogalmakat az általuk már ismert szerzőkhöz, diszciplinákhoz, akik számára pedig mindezek újdonságot jelentenek, azok tudják, hová kell fordulniuk, ha mélyebb tudásra vágynak.[1]

A logika eszköz ahhoz, hogy a gondolatainkat következetes és egyértelmű módon fejezhessük ki. Az egyértelműség és ezzel a – relatív – konzisztencia lehetősége abból fakad, hogy az elméleteink fogalmait valamilyen formális nyelven, formulák segítségével is reprezentálni tudjuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csak formulákon keresztül fejtenénk ki mondanivalónkat. A tudományos kommunikációban lényegszerűen két nyelvet használunk. Az emberhez természetes nyelven szólunk, az elméleteinkhez használt formális nyelv(ek) mindig csak kiegészítik a természetes nyelvű kommunikációt. De ha szükséges, az egyértelműsítés kedvéért a formális nyelvekhez fordulhatunk.

További előnye lehet még a logika (matematika) alkalmazásának az a "megnyugtató" érzés, amely akkor keletkezhet bennünk, amikor választ várunk arra a kérdésre, vajon az éppen adott elmélet építése közben lehetne-e más irányban továbbmenni, más fogalmakat használni, más téziseket keresni. A tudományos gondolkodók versenyében mondanak ezt, mondanak azt, és mindig ott lapul a kérdés, nem lehet-e még további fogalmakat, állításokat, elméleteket az addigiak mellé tenni. A fejezet mottájában idézett gondolat arról szól, hogy miután már elköteleztük magunkat bizonyos fogalmak, axiómák,

[1] A logika iránt érdeklődő olvasóknak magyar nyelven Ruzsa Imre könyveit ajánlom (például ezt: [372]), a matematikai logikai kérdésekben Ferenczi Miklós könyvére támaszkodtam [146].

tézisek, elméletek mellett, utána már gyakran kerülhetünk olyan helyzetbe, amikor a logika, matematika összefüggéseire támaszkodva mondhatunk olyat, hogy ennyi és ennyi, ez és ez a lehetőség van elméletileg, megvizsgálhatjuk az összeset, és abban az értelemben megnyugodhatunk, hogy azon a ponton további alternatívákat már nem kell, mert nem is lehet keresnünk.

Az egyértelműség és a konzisztencia kialakításának és fenntartásának lehetőségén túl van még egy érv a logikai apparátus alkalmazása mellett. Egyfajta takarékossági, gazdaságossági szempontból is gondolhatunk a logikára, amikoris az elméletépítéseink során újra és újra alkalmazzuk a logika különböző következtetési szabályait, kalkulusait, szillogizmusait. A következtetési szabályok folyamatos alkalmazása (újrahasznosítása) nagyon fontos hozadéka a logikának.[2]

A gazdaságossági szempontokat azonban nem minden áron érdemes/lehet figyelembe venni. A rokonsági fogalmak (apja, anyja, fia, lánya, testvére, húga, nagyapja, ükapja, sógora, ángya stb.) többszáz tételből álló rendszerét kifejezhetnénk 5-6 alapfogalom segítségével, de nem tesszük ezt[3]. Terminológiai szempontból gazdaságos lenne, hiszen a többszáz helyett csak néhány terminust kellene felvenni a modellünkbe, viszont ennek az lenne az ára, hogy hosszú kifejezéseket kellene képeznünk az alapterminusainkból. 'Ükapád' helyett az 'apád apja apjának apja' alakot (formulát) kellene mondanunk. Ez se kimondani, se befogadni nem lenne jó. Állandóan dolgozni kellene azon, hogy az adott kifejezés mit is jelent. Könnyebb nekünk sok terminust és kevesebb feldolgozási műveletet kezelnünk, mint fordítva. Érdemes hallgatnunk Whitehead fenti – az előszó mottójába foglalt – figyelmeztetésére.

1.1 Logika

A logika egyfelől egy nagy hagyományokkal bíró, önálló tudományág. Ebben a minőségében behatárolható, közös vizsgálati tárggyal, sajátos elemzési szempontokkal, módszerekkel rendelkezik. Másfelől logikának mondhatunk minden formális nyelven kifejezett elméletet is. A kommunikálni kívánt fogalmakat az adott nyelvnek megfelelő terminusok (nevek és predikátumok) segítségével fejezzük ki, ezek révén kijelentéseket (mondatokat, formulákat) képzünk, melyekhez aztán igazságértékeket rendelhetünk. Mindeközben figyelembe vesszük a nyelvhez kapcsolható szintaktikai szabályok összességét, és mindezt pedig azért csináljuk, hogy a terminusainkkal, mondatainkkal szemantikalag (tehát jelentésüket tekintve) is megfelelő üzeneteket hozhassunk létre. Ebben az értelemben sokféle logikát hozhatunk létre, melyeket aztán különféle szempontok alapján természetesen tipizálhatunk, ezáltal "korlátozhatjuk" a használatba vehető logikák számosságát.

Minden logika számára fontos a **logikai kalkulus** (röviden: kalkulus) fogalma. A kalkulus azon univerzális szabályok (kijelentések, formulák, tételek) összefüggő rendszere, amelyek mindig igaznak bizonyulnak, bármilyen, az adott logikai nyelvhez tartozó kijelentést (formulát), predikátumot vagy nevet helyettesítünk beléjük. A kalkulus tehát egy axiómarendszer, amely az adott logikai nyelv lehetséges formulái közül részben azokat a logikai igazságokat írja le, amelyek tautológiák (mindig igazak), részben

[2] Meg kell itt jegyezzem, hogy a következtetési szabályok folyamatos alkalmazása másrészről az elméleti konzisztencia fenntartásához is hozzájárul.

[3] A rokonsági fogalmakról szóló tanulmányomat meghivatkozhatóvá kell tenni.

azokat a szabályokat adja meg, amelyek segítségével további formulákat lehet levezetni az adott nyelven. E kettősséggel voltaképpen azt ígéri minden logika, hogy a kalukulusokra támaszkodva minden további állítást, formulát ki lehet fejezni (le lehet vezetni), ami másképp szólva azt jelenti, hogy ami az az adott nyelven "elmondható", kifejezhető, az elmondható, kifejezhető csak a kalkulusba tartozó axiómák használatával – legfeljebb nagyon bonyolult, nagyon hosszú kijelentések, formulák megfogalmazására lehet szükség. Mivel azonban ez a bonyolultság megnehezíti a nyelv – emberek általi – használatát, ezért az adott nyelven nemcsak lehet, de kívánatos is új és új formulák, terminusok bevezetése, ami logikai értelemben redundáns, praktikus szempontból viszont gazdaságos. Említettem már azt a köznapi példát, miszerint hivakozhatnánk valakire úgy is, mint az 'apám apjának az apjának az apja', illetve mint az 'ükapám', mindkétszer ugyanarra a személyre mutathatnánk rá (tekintsünk most el az apai és anyai vonal különbségétől). Ha az első megoldást választom, akkor hosszabban kell beszélnem és nehezebben lehet befogadni az üzenetet, viszont ezen a nyelven nem kell új terminust bevezetnem, megtanulnom és megtanítanom. A második megoldás gyorsabb és könnyebben folytatható kommunikációt kínál, aminek az az ára, hogy új terminust kell a nyelvbe felvenni. Ennek az a hátránya, hogy az ember számára nyilván korlátos a befogadható terminusok száma.[4] Változik a helyzet akkor, amikor számítógépeket is bevonunk a kommunikációba, mert azok számára nem jelentkeznek ilyen feldolgozási problémák. A gépek számára sokszor elhagyható ez a terminológiai redundancia, bár azt mindig mérlegelni kell, hogy a gépek valamilyen ponton már emberekkel is kapcsolatba kerülnek is ilyenkor váltani kell az ember számára kényelmesebb redundáns "beszédmódra".

Minden logika fontos tulajdonsága a logika kifejező- vagy leíróereje, amivel azt fejezhetjük ki, hogy milyen típusú állításokat, fogalmakat tudunk megragadni az adott formális nyelv segítségével. Ez más szempontból azt jelenti, hogy az adott nyelven kifejezett elméletbe milyen ontológiai elköteleződések mentén veszünk fel új és új terminusokat (fogalmakat). Ha olyan logikánk van, amely csak mondatokat (kijelentéseket) tud kezelni, akkor tartalmilag nagyon keveset állíthatunk arról, mi van a világban, és természetesen nagyon keveset (gyakorlatilag semmit sem) tudunk elmondani arról, mit gondolunk a világról. Ha a rokonsági rendszerek világát akarjuk egy elméletben leírni, akkor fel kell vennünk pár alapfogalmat (Gyereke, fiatalabb, férfi, házastársa, ?), és ezek segítségével már minden ismert rokonsági fogalmat kifejezhetünk. Ám amíg nem vesszük be a modellünkbe a férfi kategóriáját (vagyis nem köteleződünk el az ember kettős szexuális nembelisége mellett), addig ugyan definiálni tudjuk a szülő, a testvér, a nagyszülő stb. fogalmait, de nem tudunk különbséget tenni az apa és anya, a fia és lánya, a húga és bátyja fogalmak között. Ez a problémakör kapcsolódik a logikai nyelv pontossága, finomsága, granularitása kérdéséhez, ami kijelöli a nyelv helyét az általánosság vs. specifikusság tengelyen.

A következtető rendszer használhatóságát felülről korlátozza a használt ontológia nyelv kifejezőereje, azaz hogy a nyelven mennyire komplex összefüggések írhatóak le. Azonban minél nagyobb egy nyelv kifejezőereje, annál szűkebb az olyan kérdések köre, melyre (matematikailag) egyáltalán lehetséges a válaszadás. Így találni kell egy egészséges egyensúlyt, melynél már kellően bonyolult összefüggéseket le tudunk írni, ugyanakkor a kérdések megválaszolhatósága még nem reménytelen.

[4] Ez a probléma nemcsak a formális, de a természetes nyelvek esetében is ugyanúgy (és ugyanazért) létezik.

A formális nyelvek bonyolultsága, számíthatósága, eldönthetősége nagyon fontos problémakört alkot, a nyelvek használhatósága szempontjából is kiemelt kérdésnek számít, ám könyvem mondanivalója szempontjából elhagyhatónak tűnik, ezért nem tárgyalom.

↺ ↺ ↻ ↺

Az általam használni kívánt logikák egymásra épülését két dimenzióhoz igazodva lehet kifejezni. Figyelni lehet arra, hogy *(i)* hanyadrendű logikáról van szó, illetve *(ii)* extenzionális vagy intenzionális logikát vizsgálunk-e [372].

!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

beírni egy mondatot az extenzionális és intenzionális logika meghatározásairól

!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Az extenzionális logikákat úgy veszem sorba, hogy kezdem a nulladrendű propozicionális logikával, majd áttérek az elsőrendű predikátumlogikára, valamint az utóbbi alá sorolható kategoriális logika néhány kérdésére, végül röviden kifejtem, hogy hogyan lehet definálni a másodrendű (magasabbrendű) logikákat, és miért fontos figyelembe venni azt, hogy magasabbrendű logikákról (és fogalmakról) van-e szó. Az intenzionális logikák közül csak a modális logikát veszem elő, azt is csak azért és olyan mélységben tárgyalom, hogy érthetővé tudjam tenni azt, miért van szükségünk a deontikus logikára a társadalmi cselekvések vizsgálata során.

↺ ↺ ↻ ↺

A cselekvéselmélet tárgyalásához szükséges fogalmakat – ahol csak tudom – megpróbálom úgy bemutatni, hogy formális nyelven reprezentált terminusokkal fejezem ki a fogalom jelentését. Ezt úgy teszem, hogy megmutatom az új, éppen definiálandó fogalom helyét a már létező, addig már bemutatott fogalmi modell struktúrájában. Ezáltal – remélhetőleg – átláthatóbbá válik, hogy az éppen felvett új fogalomhoz milyen ontológiai elköteleződések szükségesek.

1.1.1 Relációelmélet

A formális nyelvek által definiált fogalmak mindig valamilyen struktúrát alkotnak, a struktúrák vázát pedig mindig az adott nyelven kifejezett relációk adják. Bármilyen relációs struktúrát építünk is fel, minden szükség van arra, hogy a relációkat magukat is jellemezni tudjuk.

metarelációk, relációtulajdonságok, relációkalkulus

műveletek változói: operandusok

műveletek tulajdonságai:

asszociativitás

kommutativitás

disztributivitás

idempotencia

abszorpció
monotonitás
involució
affinitás
dualitás
igazságmegőrzés
hamisságmegőrzés (validity)

Lehetne kibontani egy extenzionális relációelméletet, amely a relációk tulajdonságait, a leggyakrabban használt – elemi és összetett – relációtípusokat, a relációk közti függvényeket és műveletek, illetve azok tulajdonságait, valamint a mindezekből felépíthető elemi struktúrákat, kalkulusokat mutatná be. Ezt más helyütt megtettem, itt csak hivatkozom rá.

fogalmi szint és nyelvi szint, fogalmak és terminusok elválasztása

———-

———

terminológiai körbevizelés

Metarelációk

A formális nyelveket mindig a természetes nyelvek analógiájára építjük fel abban az értelemben, hogy szavakat (kifejezéseket, terminusokat, fogalmakat) definálunk, amelyekkel a világban létező vagy létezőnek hitt dolgainak valamely halmazára mutatunk rá, illetve ezen szavak egymás mellé illesztésével (relációba állításával) mondatokat (kijelentéseket) állítunk elő azzal az igénnyel, hogy azokkal érvényes állításokat tegyünk a világról. Eközben észrevétlenül használunk olyan fogalmakat, amelyeket magától értetődőnek tekintünk, de nem – vagy csak ritkán – reflektáunk rá. A legfontosabbakat ezek közül bemutatom itt.

A nyelvhasználat során – a dolgokat kissé elegyszerűsítve – kétfajta dolgot teszünk. Egyfelől szószerű nyelvi jeleket képzünk, hogy azokkal létező vagy tételezett dolgok halmazára rámutathassunk, referálhassunk rájuk, a dolgokat reprezentálhassuk a "szavakkal". Ezekkel a szószerű nyelvi jelekkel kevés dolgot fejezhetünk ki, amikor használjuk őket. Talán csak annyit, hogy az adott nyelvi jelet kibocsátva (leírva, kimondva) tételezzük a világ bizonyos dolgainak létezését – legalább annyira, hogy aztán kijelentéseket tehessünk róluk. Az ilyen megnyilatkozások érvényességét csak annyiban lehet vitatni, hogy magát a létezési feltételt támadhatjuk, semmi mást. Akkor tudunk tartalmasabb, mélyebb és szerteágazóbb érvényességvizsgálatba keveredni, ha mondatszerű nyelvi jeleket képzünk. Ezt úgy tehetjük meg, ha a szószerű nyelvi jeleket kapcsolatba állítjuk egymással. Ez a kapcsolatba állítás (valamilyen reláció képzése) az a művelet, amelynek révén szószerű jelekből állításokat keletkeztethetünk, ezért a reláció a mondatszerű megnyilatkozások kulcsa. Mivel a szószerű jelek egymáshoz illesztését rengetegféleképpen tehetjük meg, a mondatszerű megnyilatkozások szintjén megnő a kifejezés gazdagsága, mélysége, szélessége és vitathatósága egyaránt. Amikor egy elméletet építünk fel, akkor ezt a kettősséget kell mindvégig szem előtt tartani.

A logika alapfogalma az állítás. Azt természetesen nem állítom, hogy ez a fogalom ne lenne reflektált a logika világában, de azt fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy sokszor

zavart okoz az a tény, hogy a logika nyelvek túlnyomó részében nincs önálló jele, reprezentációja ennek a fogalomnak.[5]

ÁLLÍTÁS

Az igazságra vonatkozó érvényességigénnyel fellépő, adott nyelv szabályai szerint érvényes nyelvi megnyilatkozást kibocsátó aktus eredménye. Nagyon sok szinonimája van (jelen írás keretein belül): **kijelentés**, **mondat**, **asszerció**, **propozíció**, **ítélet**, **affirmáció**, **formula**. A tényleges gyakorlatban az állítás fogalmának nincs külön jele. Valamely nyelv állításait változókkal "helyettesítve" ezeket az A, B, C, ..., P, Q stb. jelekkel reprezentálhatjuk. Az állítások logikai értéke igaz vagy hamis lehet, amit szöveges megjelenítésben 'igaz' vagy 'hamis' karakteres formák, táblázatokban a '0' és az '1' értékek feltüntetésével fejezek ki.

Minden nyelvben fontos a tagadás fogalma, amely az állítás "párja". Leggyakrabban olyan műveletként definálják, amely valamely állításhoz képest előállít egy újabb állítást úgy, hogy az eredeti és az új állítás logikai értéke ellentétes egymással.[6]

TAGADÁS

Az a nyelvi művelet, amely során valamely állítás logikai értékét ellentétére változtatjuk. A tagadás állításra irányul függetlenül attól, hogy egyszerű vagy összetett állításokról van-e szó. Szinonimájaként szokás a **negáció** terminust használni. Több jelet is használnak rá, leggyakrabban: $\neg, \sim$.

Az állítással, illetve annak tagadásával a mondatszerű nyelvi megnyilatkozásokat reprezentálhatjuk. Ahhoz, hogy a kijelentéseink belső tartalmát, tehát a szószerű jeleket is meg tudjuk ragadni, szükség van a terminus fogalmára. Minden szószerű nyelvi jelre, amelyekkel még nem tudunk állításokat kifejezni, ráhúzhatjuk a terminus kategóriáját.

TERMINUS

A világ adott dolgaiból álló halmaz létezését reprezentáló nyelvi megnyilatkozás. A terminus általános fogalmának nincs önálló jele, mint változóra x,y,z stb. jelekkel hivatkozhatunk.

A tagadás mellett használjuk gyakran a komplementálás fogalmát is, aminek szoros kapcsolata van ugyan a tagadás fogalmával, sokban hasonlít hozzá, de mégsem azonos vele.

KOMPLEMENTER [TERMINUS]

[5] Frege, a fogalomírás és a modern logika egyik megteremtője még használt külön jelet (ítéletvonalat) az állításra, de a követői mind elhagyták ezt a szokást.

[6] Itt hivatkozni kell a metarelációs fejezet művelet fogalmára.

A komplementaritás a halmazelmélet gyakran használt fogalma, és mivel valamely halmaznak az univerzumhoz képest vett kiegészítését jelenti, a komplementer halmaz képzése a tagadás műveletével mutat szoros rokonságot. Egy halmaz és annak komplementere úgy viszonyul egymáshoz, mint egy állítás a tagadásához. Előfordul, hogy a tagadás, negálás terminusait is a komplementálás értelmében alkalmazzák, és a **komplementerképzés** terminusa is szinoním a **komplementálás** terminusával, míg a komplementaritás fogalma az egész jelenségegyüttest írja le. A halmazelméletben a komplementer halmaznak (és így áttételesen a komplementálás műveletének) van saját megjelölése, a formális nyelvekben nem alkalmaznak önálló jelölést a műveletre. Mivel a későbbiekben szeretném megkülönböztetni a komplementálás és a tagadás műveleteit, ezért a tagadásra egyaránt gyakran használt két jelet ($\sim, \neg$) itt eltérő jelentések mentén fogom alkalmazni: a komplementálásra a '$\sim$', a tagadásra a '$\neg$' jelet használom.

A halmazelméleti eredet és analógia rámutat arra, hogy ott lehet alkalmaznunk a komplementálás fogalmát, ahol elemekkel, előfordulásokkal, terjedelemmel van dolgunk, ez pedig a terminusok világa. A komplementálás művelete a terminusok terjedelmébe sorolt előfordulások univerzumhoz képest vett kiegészítése. A tagadás művelet viszont – elsősorban – kijelentésekre vonatkozik, ennyiben szemben áll a komplementálás fogalmával.

Amikor egy nyelvi megnyilatkozásnak ismerjük valamilyen belső szerkezetét, akkor mindig felmerülhet az a kérdés, vajon értelmes-e és ha igen, milyen eredményeket produkál az, ha a belső szerkezetét (vagyis az összetevők egymáshoz való viszonyát) megváltoztatjuk. A későbbi tárgyalandó elméletekben is elő-előkerülnek ilyen-olyan változtatási, transzformációs műveletek, úgyhogy röviden érdemes kitérni erre a kérdéskörre. Már csak azért is érdekesek ezek a szabályok, mert közülük több is a *közvetlen következtetések* vagyis az egyetlen állításból levonható következtetések körébe tartozik, és mint ilyenek a következtetési szabályok egyik fontos csoportját jelentik.

Egy nyelvi megnyilatkozásnak kétféle értelemben lehet belső szerkezete. Egyfelől ha mondatszerű megnyilatkozásokat vizsgálunk, akkor a "mondatok" belső szerkezetét nem ismerhetjük, viszont elemezhetjük a mondatok összekapcsolását, amikoris az egyes mondatok mint összetevők már a megnyilatkozás mint egész részeiként, belső szerkezeti egységeiként értelmezhetők. Másfelől viszont tekinthetjük a mondatszerű megnyilatkozást (vagy csak annak egy részét) is olyan egységnek, amelynek a belső szerkezete érdekel minket, amikor a szószerű összetevőit és azok egymáshoz, illetve a mondategészhez (vagy csak a mondat egy részéhez) való viszonyát akarjuk megérteni.

A konverzió már az elemi relációelméletben is fontos szerepet játszik, és mivel ezen a szinten nagyon egyszerűen szemléltethető a művelet, érdemes ezzel kezdeni.

KONVERZIÓ

Ha van egy $R(x,y)$ relációnk, akkor annak a konverze (vagyis a konverzreláció) úgy állítható elő, hogy a relációba kapcsolt elemek, a relátumok sorrendjét felcseréljük egymással:

$R^{-1}(x,y) = R(y,x)$

A definícióból adódik, hogy ha a konverziótkétszer egymás után alkalmazzuk, akkor az eredeti relációhoz jutunk vissza. A konverzió jele a relációelméletben általában a felső kitevőbe tett '-1' érték. Ritkábban szokták ugyan használni a fogalom magyar fordítását, de azért elő-előfordul a **megfordítás** terminus is. A konverzreláció a megfordított reláció, a konverzió maga a megfordítási művelet.

A konverzió műveletét mind a mondatszerű, mind a szószerű megnyilatkozások szintjén értelmezhetjük. Amikor az összekapcsolt mondatok belső struktúráját vizsgáljuk, akkor **kondicionális konverzióról** beszélünk (⇝27.o.), amikor a mondatokon belüli összetevők szerkezetét, akkor **kategoriális konverzióról** (⇝38.o.). Az első esetben a művelet értelmezési tartománya a propozíciókból, a második esetben a kategoriális propozíciók alkotórészeiből áll[7].

Sok helyen, sokan szinonimaként használják az **inverz** és **konverz** terminusokat, és vannak, akik megkülönböztetik őket egymástól. Én is így teszem, de kiderül majd az is, hogy vannak helyzetek, amikor valóban megegyezik a két művelet eredménye (tehát bizonyos feltételek esetén valóban kezelhetjük őket szinonimaként).

INVERZIÓ

Ha van egy $R(x,y)$ relációnk, akkor annak az inverze (vagyis a inverzreláció) úgy állítható elő, hogy a relációba kapcsolt elemek, a relátumok komlementereit kapcsoljuk össze:

$R^{-c}(x,y) = R(\sim x, \sim y)$

A definíció alapján könnyű belátni, hogy két egymás utáni inverzió visszaadja magát az eredeti relációt.

Transzformációs művelet még az **obverzió** (átalakítás) is, de ezt csak később tudom bemutatni és definiálni (⇝39.o.), mivel tágyalásához szükség van még további fogalmak ismeretére.

Itt elemzem viszont az általános kontrapozíció műveletét, hogy aztán a későbbi fejezetekben kitérjek majd a további típusaira is.

KONTRAPOZÍCIÓ

Ha van egy $R(x,y)$ relációnk, akkor annak a kontrapozíciója (vagyis a reláció kontraponáltja) úgy állítható elő, hogy a relációba kapcsolt elemek, a relátumok komplementereit fordított sorrendben kapcsoljuk össze:

$R^{-p}(x,y) = R(\sim y, \sim x)$

A kontrapozíció szinonimájaként szokták olykor használni a **transzpozíció** (HU) terminust.

A kontrapozíciót is értelmezhetjük mind a mondatszerű, mind a szószerű megnyilatkozások szintjén. Összekapcsolt mondatok szerkezetének átalakításakor kondicionális kontrapozícióról (⇝27.o.), mondatokon belüli összetevők átstrukturálásakor kategoriális kontrapozícióról (⇝39.o.) beszélünk. A kontrapozíció definíciójából az is látszik, hogy a kontrapozíció nem más, mint a konverzió inverze, illetve az inverzió konverze.

$$\overleftarrow{\rho} \iff \overrightarrow{\rho}$$

[7] Lásd a ‘Cambridge Dictionary of Philosophy’ szótár “converse” lexikai egységét [20].

Reifikáció

Az egyértelműséggel és konzisztenciával kapcsolatos elvárások miatt említést kell tennem még egy nagyon fontos jelenségről. A relációk a világ dolgai közti kapcsolatokat fejezik ki. Ez az jelenti, hogy – bináris relációk esetén – egy relációt jelző terminussal mindig két dolog, két relátum közti viszonyt ragadunk meg. A relációfogalmak bevezetése után azonban a fogalom (terminus) használata során előfordulhat, hogy ezt a viszonyfogalmat "tárgyiasítjuk" és valamelyik relátummal megragadott "dologra" vonatkoztatjuk a fogalmat (terminust). Egy hétköznapi példával szemléltetem ezt a jelenséget. Vegyük az 'apja' relációt (terminust), ami egy közvetlen biológiai leszármazási viszonyt ír le két ember között, amikor az "örökítő" pozícióban levő egyed hímnenű. Az 'apja' tehát viszonyt fejez ki. A kommunikáció során azonban nagyon gyakran úgy használjuk ezt a fogalmat, hogy sokkal inkább arra a dologra, arra az emberre gondolunk, aki a kapcsolat egyik felét testesíti meg. Magyarul ekkor az 'apa' terminust használjuk. Amikor így teszünk, akkor reifikáljuk a relációfogalmat, a relációból kiemeljük az egyik relátumot és csak erre hivatkozunk.[8] Természetesen nincs semmi probléma ezzel a jelenséggel, csak arra kell figyelni, hogy mindig tudjuk, éppen a relációfogalmat magát vagy épp annak származtatott változatát, a reifikátumát használjuk. Azt következményt viszont fontos figyelembe venni, hogy amikor reifikálunk egy relációt, akkor információt vesztünk, hiszen a reifikátum már nem mond semmit a reláció másik relátumáról. A reláció másik relátumát általában a reláció inverze segítségével tudjuk könnyen reifikálni.

állítás	reláció	reifikátum	inverz reláció	inverz reifikátum
Laci apja Katinak.	$apja(Laci, Kati)$	$apa(Laci)$	$gyereke(Kati, Laci)$	$gyerek(Kati)$
Laci apja Lilinek.	$apja(Laci, Lili)$	$apa(Laci)$	$gyereke(Lili, Laci)$	$gyerek(Lili)$
Zoli apja Petinek.	$apja(Zoli, Peti)$	$apa(Zoli)$	$gyereke(Peti, Zoli)$	$gyerek(Zoli)$

A reifikáció műveletét tovább absztrahálhatjuk, és tetszőleg absztrakt individuumokat létrehozhatunk, ami a tudásreprezentáció számára nagyon praktikus előnyökkel szolgálhat [61, 41].

Donald Davidson az események logikai reprezentálhatóságát keresve tett egy javaslatot arra, hogy miként lehetne az eseményeket megfelelő módon logikai formulákkal leírni [108].

Jerry Hobbs reifikációs leíró nyelve 'Ontológiai promiszkuitás' címen írott cikkében továbbvitte Davidson javalatát, amivel nagyobb rugalmasságot, jobb kezelhetőséget biztosított a jelenségek logikai leírása számára [218].

REIFIKÁCIÓ

Ha van egy $R(x,y)$ relációnk, akkor annak a reifikációja úgy állítható elő, hogy a relációnak csak az egyik relátumát vesszük figyelembe.

$R^{-r}(x,y) = R(x)$ vagy $R^{-r}(x,y) = R(y)$

Mivel – bináris reláció esetén – két relátumról beszélhetünk, elméletileg mindig kétféle reifikáció létezhet, egy bal-, illetve egy jobboldali.

[8] Ez a művelet olyan, mint a logikai műveletek között a projekció (→17.o.).

mi az, amikor a logikai négyszög elemei közötti kapcsolatot jellemzi (kontadiktorius, kontrárius stb.) Ez az értelmezés különbözik a Berger-Luckman-féle reifikációfelfogástól.

Marx tárgyul

JEPD-elv

Amikor elméleti modellt építünk, akkor a generikus alárendeltje reláció segítségével képzünk új fogalmakat úgy, hogy egy már definiált fogalom alá egy tulajdonságnyaláb segítségével szűkebb terjedelmű, viszont bővebb jelentésű alosztály-fogalmakat rendelünk. Az alosztály (altípus, faj) fogalmak képzésekor sokdszor érdemes törekednünk arra, hogy igazodjunk a JEPD-elv elvárásaihoz [50]. Ez az elv azt rögzíti, hogy egy fogalom alá rendelt fogalmak együttesen kimerítőek legyenek és kölcsönösen kizárják egymást (JEPD – Jointly Exhaustive and Pairwise Disjoint).[9] A generikus struktúra konzisztenciájához nélkülözhetetlen vagy legalábbis fontos, hogy az azonos fogalmi szinten egymás mellett levő, egy közös fölérendelt kategóriához tartozó fogalmak tartalma kölcsönösen kizáró és együttesen kimerítő legyen. Ezáltal elégíthetjük ki azt az elvárást, hogy egy adott fogalom alá kidolgozott fogalmak együttesen a fogalom terjedelmébe tartozó minden előfordulást egyértelműen lefedjenek.

Az informatika világából a JEPD-elvnek megfeleltethető egy osztály alatt létrehozott alosztályokból történő 'teljes partíció' képzése. Ebben az esetben is az az elvárás, hogy az alosztályok egyetlen példányt tekintve se fedjék át egymást (vagyis az alosztályok partíciók legyenek), illetve az alosztályok terjedelmükkel teljes mértékben lefedjék a fölöttes osztályfogalom (szülőosztály) terjedelmét (vagyis a partíció teljes legyen).

A későbbiek során, amikor csak lehet, alkalmazni fogom a JEPD-elvet. Az elméleti építkezés során mindig fontos annak tisztázása, vajon a fogalmi modell bővítésekor mindent figyelembe vettünk-e. Ha ilyenkor az új fogalmakra vonatkozóan állítani lehet a JEPD-elv teljesülését, akkor az éppen adott szempont szerint teljesnek mondható az elméleti keret bővítése.

Ontológia

MEO-hivatkozások ontológiai elköteleződés kérdése

OntoClean-módszertan, fogalomtulajdonságok, fogalomtípusok

Guarino-hivatkozás entitás-ábrák a rigid és nem-rigid fogalmak különbségére

a szerep nem rigid fogalom a konstituált entitások, terminusok egy része szerepet definiál

terminusok, konstrukciók vs. fogalmak elkülönítése,

jelölési konvenció

A fogalmakat KISEBB MÉRETŰ, VERZÁL BETŰTÍPUSSAL jelzem és angol nyelvű terminus reprezentálom. A fogalmi síkon kizárom a homonimitás lehetőségét, és bár ezen a szinten lehetségesnek vélem a szinonimitás jelenségét, de igyekszem ezeket elkerülni.

Konstrukciók, terminusok, szavak, kifejezések,

A konstrukciók, terminusok jelölésére **vastagított, talpatlan betűt** használok. A konstrukciók szintjén mind a homonimitás, mind a szinonimitás jelensége gyakran előfordul.

[9] Angolul ezt az elvet szokták még a 'mutually incompatible and jointly exhaustive' kifejezéssel is megnevezni.

A logikai formalizmusokkal támogatott modellépítés egyik fontos célja pont az, hogy ahol csak lehetséges meg lehessen találni és rá lehessen mutatni olyan helyzetekre, amelyekben a tudományos kommunikációban szinoním vagy homoním terminusok használatát tapasztalhatjuk. Amikor a terminusok, konstrukciók szintjén az egyértelműsítés miatt ez szükségesnek látszik, akkor zárójelben megadom, hogy az adott konstrukció melyik fogalomhoz kapcsolódik. Ezt természetesen akkor teszem csak meg, amikor egy-egy új terminust (fogalmat) bevezetek a modell tárgyalásakor, illetve amikor a szövegkörnyezetből nem derül ki egyértelműen, hogy az éppen használt kifejezés melyik jelentéséről van szó.

1.1.2 Nulladrendű logika

A logikai elméletek közül elsőként a nulladrendű extenzionális logikát veszem elő. A későbbiekben inkább 'kijelentéslogikaként' fogok hivatkozni rá, de ebben a könyvben szinonímaként kezelem még az 'állításlogika', illetve a 'propozicionális logika' terminusokat is. A kijelentéslogika a mondatszerű nyelvi megnyilatkozásokra fókuszál azáltal, hogy a mondatokba foglalt elemi állítások egymáshoz fűzésének lehetőségeit, szabályait vizsgálja. Ebből következően a kijelentések belsejével, összetevőivel, vagyis a szószerű nyelvi megnyilatkozásokkal nem foglalkozik.

A kijelentéslogika lényegét a kijelentéseket összekapcsoló logikai műveletek adják, ezért először ezeket kell felvenni a fogalmi modellünkbe. A következő fejezetben ezeket veszem sorba.

A kijelentéslogika alapműveletei

Amennyiben veszünk állításokat és ezeket valamilyen művelet segítségével összekapcsol-juk, akkor egy újabb kijelentéshez jutunk, és a kijelentéslogika azt vizsgálja, hogy ezeknek az új állításoknak milyen lesz az igazságértéke. A modellünkbe fel kell vennünk a logikai művelet fogalmát.

LOGIKAI MŰVELET

> A logikai művelet állításokra vonatkozó művelet. Mivel a fogalom nagyon széles körben használt, rengeteg szinonimája termelődött ki. A fogalomra használt további terminusok: **funktor**, **junktor, logikai kapcsoló**, **logikai konnektívum**, **konnektívum**, **mondatoperátor**, **propozicionális kapcsoló**, **mondatkapcsoló**, **propozicionális operátor**.

A kijelentéslogikában a műveletek változóit, összetevőit, operandusait az ítéletek alkotják. Ha nem okoz zavart, akkor az ítéletekre mint a műveletek változóira operandusként fogok hivatkozni.

Ha a kijelentéslogikában igazából csak azt vizsgálhatjuk, hogy milyen módon lehet összekapcsolni a kijelentéseket, és ezekben az összekapcsolásokban milyen szabályszerűségeket találhatunk, akkor kiemelt kérdés, hogy hányféleképpen és hogyan kapcsolhatjuk össze a kijelentéseket egymással. A válasz rászben függ attól, hogy milyen műveletről is beszélünk. Nulláris, azaz nullaváltozós műveletből kettő, unáris, azaz egyváltozós műveletből négy, míg bináris, azaz kétváltozós műveletből tizenhat van.

A két nulláris művelet, a tautológia és az ellentmondás jellemzője az, hogy igazságértékük független az általuk összekapcsolt állítások igazságértékeitől. A tautológia mindig igaz, az ellentmondás mindig hamis. Ezért is nevezzük nullaváltozós műveletnek őket, mivel "érzéketlenek" a bennük levő kijelentések mint változók értékeire.[10]

Az unáris műveletek értelmezésekor gyakran mondják azt, hogy a két nulláris művelet, a tautológia és az ellentmondás mellett ide tartozik még az állítás, a tagadás. A tagadásról természetesen lehet azt mondani, hogy az egy unáris művelet, aminek a bemenete egy állítás, és a kimenete egy – az állítással ellentétes igazságértékű – másik állítás. Mindig szem előtt kell azonban tartanunk azt a tényt, hogy a tagadás műveletét tetszőleges – tehát bármilyen összetettségű – álíításra lehet vonatkoztatni. Beszélhetünk műveletek által előállított, összetett kijelentések tagadásáról is. A tagadás mindig egyváltozós művelet, de ettől még lehet többargumentumú. Ugyanaz igaz az állításra is természetesen, csak sokkal kevésbé tűnik intuitívnek azt mondani, hogy az állítás maga unáris művelet. Emiatt a fogalmi "kavarodás" miatt én ezen a ponton a 'projekció', illetve ennek tagadásaként a kontraprojekció fogalmát alkalmazom. A projekció olyan kétargumentumú, de egyváltozós művelet, amely a két argumentum közül csak az egyik értékeit veszi figyelembe, tehát csak attól az egy – projektált – változótól függ.

A tizenhat bináris logikai művelet közé sorolhatjuk természetesen a négy unáris műveletet is, és ezeken túl van még 12 "szabályos", vagyis két-argumentumú és kétváltozós művelet.

A műveletek jellemzésekor bemutatom azokat a logikai jeleket, amelyeket valamilyen formális logikai nyelvben elterjedt módon használnak, azokat a – magyar – természetes nyelvű szavakat, kifejezéseket, amelyeket a fontosabb elméletekben gyakrabban felbukkantak, megmutatom az adott művelet ellentétét, valamint megadok néhányat a műveletet leíró formulák közül. Végül minden leírás mellett feltüntetek egy ábrát, ami a műveleti igazságtábla geometriai reprezentációjának tekinthető

Minden művelet esetében igaz, hogy a különböző logikai nyelveken olykor más műveleti jeleket alkalmaztak, ezért még itt is, a formális nyelvek világában is létezik a szinonimitás jelensége (sőt, a homonimitás is megfigyelhető, mert elő-előfordul, hogy ugyanazokat a logikai jelekkel más műveleteket reprezentálnak). Még gyakoribb azonban a szinonimitás (és homonimitás) előfordulása a formális elméleteket körbevevő, azokat interpretáló természetes nyelvek területén (főként, ha ide soroljuk a különböző természetes nyelvek által használt terminusrétegeket is). A különböző kontextusokban kitermelődő alternativitás, illetve stilisztikai kényszerek miatt igencsak kiterjedt szinonimitással (homonimitással) kell együtt élnünk.

A műveletekre vonatkozóan sokféle megnevezés verseng egymással, különböző kontextusokban más és más terminusokat használnak ugyanarra a műveletre. A műveletek leírásakor felsorolom majd a leggyakrabban használt neveiket. Amikor döntenem kellett, ezek közül melyiket válasszam magam számára, akkor azt a szempontot vettem figyelembe, hogy a megnevezések önmagukban is minél jobban utaljanak a köztük levő kapcsolatokra. Ezért – ahol csak lehetett – az egymásból származtatható műveletek esetében azokat a neveket választottam, amelyek utaltak két művelet közti konverziós kapcsolatra vagy a köztük levő tagadási viszonyra. Előbbit a 'retro', utóbbit a 'kontra' előtag használata jelzi. Nem lehettem azonban teljesen következetes ezen a téren, mert bizonyos

[10]Mivel az alacsonyabb változószámú műveletek mindig besorolhatóak a magasabb változószámú műveletek közé, ezért a nullaváltozós műveletek egyben egy- és kétváltozós műveletnek is tekinthetők.

relációk esetében a széles körben használt terminusokat nem lehetett nem figyelembe venni. Ilyen esetekben “önkényesen” választottam a versengő nevek közül.

$$\rightarrow \iff \leftarrow$$

ELLENTMONDÁS

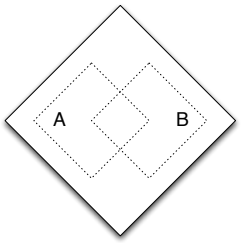

A	B	$\bot$
1	1	0
1	0	0
0	1	0
0	0	0

jelei: $\bot$
nevei: ellentmondás, kontradikció, sosem igaz, falsum, trivialitás
ellentéte: tautológia
formulái: $(A \wedge \neg A) \wedge (B \wedge \neg B)$

Az ellentmondás művelete egyfajta konzisztenciát biztosít a kijelentéseinknek abban az értelemben, hogy létével jelzi és kizárja az egymást tagadó kijelentések együttes fennállását. Mondhatjuk azt is, hogy ‘Esik az eső.’ és azt is, hogy ‘Nem esik az eső.’, de ha a kettőt egyszerre állítjuk, akkor ellentmondáshoz jutunk. Az ellentmondás művelete mint két – egymást tagadó – állítás összekapcsolása sosem lehet igaz. Ez a művelet nulláris, konstans.

TAUTOLÓGIA

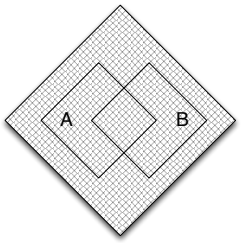

A	B	$\top$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	1

jelei: $\top, \vDash$
nevei: tautológia, mindig igaz
ellentéte: ellentmondás
formulái: $(A \vee \neg A) \wedge (B \vee \neg B)$

A tautológia az a művelet, amely úgy kapcsol össze két állítást, hogy azok együttese mindig igaz legyen. Ebben a minőségében a kontradikció ellentéte. Ha azt mondom, ‘Esik az eső vagy nem esik az eső.’, akkor ez mindképpen igaz. Persze, kérdés, hogy mi az értelme vagy inkább mi a haszna az ilyen műveletnek. A példamondat alapján nem igazán érezni, pedig igenis nagy jelentősége van a tautológiáknak: a logikai következtetési szabályaink nagy részét ezek adják. Ez a művelet nulláris, konstans.

PROJEKCIÓ

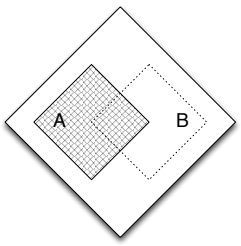

A	B	$A \lhd B$
1	1	1
1	0	1
0	1	0
0	0	0

jelei: $\lhd$
nevei: projekció, első projekció, bal művelet
ellentéte: nem-projekció
formulái: A

Ritkán szokták a projekció műveletét ebben a kontextusban használni, helyette valamelyik operandus mint állítás tételezését alkalmazzák – miközben ezt a tételezést unáris műveletként értelmezik. Ez természetesen sok szempontból elfogadható, azonban bináris műveletek teljeskörű bemutatásakor jobbnak tartom azt a megoldást, amikor nem emelünk be unáris műveleteket az elemzésünkbe, csak bináris műveletekkel foglalkozunk. A projekció az a művelet, amely két operandus közül kiemeli az egyiket úgy, hogy a művelet igazságértékei minden ponton megegyeznek a kiemelt állítás igazságértékeivel. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a másik operandust ilyenkor nem vesszük figyelembe, úgy tételezzük, mintha nem is létezne, nem is állítanánk.[11] Amennyiben a bal oldali állítást (tehát A-t) projektáljuk, akkor "egyszerű" projekcióról beszélünk. Ez tartalmilag megegyezik a bal oldali propozíció tételezésével.

RETROPROJEKCIÓ

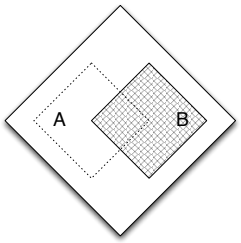

A	B	$A \rhd B$
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	0

jelei: $\rhd$
nevei: retroprojekció, második projekció, jobb művelet
ellentéte: nem-retroprojekció
formulái: B

A retroprojekció csak annyiban tér el a projekciótól, hogy a két operandus közül nem a bal-, hanem a "jobboldalit" emeli ki, vagyis A és B közül B-t tételezi, míg A "állításától" eltekint. Ebben az értelemben a két műveletet egymás konverzeiként értelmezhetjük. A 'retroprojekció' megnevezés analóg a retrokondicionális név képzésével: a 'retro' és a 'kondicionális' szavak összetételében az előtaggal a megfordítást, a konverzitást fejezzük ki, amit – értelemszerűen – az utótagra vonatkoztatunk. A retroprojekció tartalmilag megegyezik a jobboldali operandus (vagyis B) "egyedüli" állításával.

KONTRAPROJEKCIÓ

[11] A projekció hasonlít a reifikáció műveletére, hiszen mindkét esetben kiválasztunk egyet két összekapcsolt elemből: logikai műveletek esetén az operandusok, reifikáció esetén a relátumok közül (⇝13.o.).

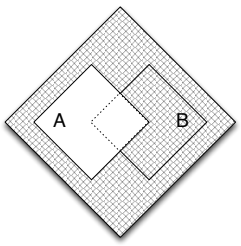

A	B	$A \not\lhd B$
1	1	0
1	0	0
0	1	1
0	0	1

jelei: $\not\lhd$
nevei: kontraprojekció
ellentéte: projekció
formulái: $A \vee \neg B$

Ez a művelet a projekció ellentéte, tartamilag megegyezik az A operandusba foglalt kijelentés tagadásával. Azért nevezem kontraprojekciónak, mert a kontra előtaggal valaminek az ellentétét szokás kifejezni, és ebben az esetben pont erről, a projekció tagadásáról van szó.

KONTRA-RETROPROJEKCIÓ

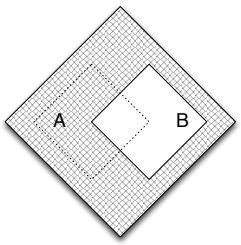

A	B	$A \not\rhd B$
1	1	0
1	0	1
0	1	0
0	0	1

jelei: $\not\rhd$
nevei: kontra-retroprojekció
ellentéte: retroprojekció
formulái: $\neg B$

Ez a művelet a retroprojekció ellentéte, tartamilag megegyezik a B operandus tagadásával.

DISZJUNKCIÓ

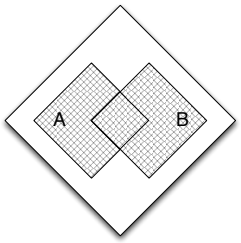

A	B	$A \vee B$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

jelei: $\vee$, v, +
nevei: diszjunkció, OR, vagy, alternáció, megengedő vagy, gyenge diszjunkció, inkluzív diszjunkció
ellentéte: konnegáció
formulái: $A \vee B$

A diszjunkció gyenge művelet, amely két állítást úgy kapcsol össze, hogy a művelet igazsága fennállásához “elegendőnek tartja” az egyik operandus igazságát. Abban az értelemben kell ezt gyengének tartanunk, hogy a művelet eredményeként nem tudjuk, hogy a világról szóló igaz tudásunk mennyiben köszönhető a két operandus által kifejezhető igaz tudásnak. Kicsit másként: ha csak a diszjunkció igazságát ismerjük, nem

tudhatjuk, hogy ez A vagy B, esetleg mindkettő egyifejű igazságának köszönhető-e. A diszjunkció a hétköznapi kommunikáció során leggyakrabban használt műveletek közé tartozik.

kommutatív, asszociatív, disztributív (konjunkcióra), idempotens, monoton

KONNEGÁCIÓ

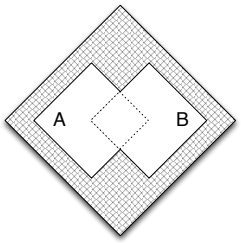

A	B	$A \not\vee B$
1	1	0
1	0	0
0	1	0
0	0	1

jelei: $\not\vee, \downarrow, \nabla, \|$
nevei: konnegáció, sem-sem, NOR, not OR, Webb-művelet, egyesített tagadás
ellentéte: konjunkció
formulái: $\neg A \wedge \neg B$

A konnegáció a diszjunkció tagadása. Ha a hétköznapi nyelvben is használatos ‘sem-sem’ formulát nézzük, ezen az alakon látszik csak igazán, hogy ez a művelet "közel áll" az ellentmondáshoz, hiszen igazságtáblázataik csak egyetlen esetben térnek el egymástól: amikor mindkét operandus hamis, akkor a konnegáció igaz, míg a kontradikció hamis. Ez egyfajta szimmetricitást kölcsönöz a műveletnek, amit a kommutativitás tételezésével fejezhetünk ki. Az ellentmondáshoz való “közelség” azonban kicsit látszólagos – abban az értelemben legalábbis, hogy a művelet két összetevőjének együttes hamissága a logikai univerzum jóval nagyobb részét fedi le, mint az összes többi opció.

‘Sem utódja, sem boldog őse.’

KONJUNKCIÓ

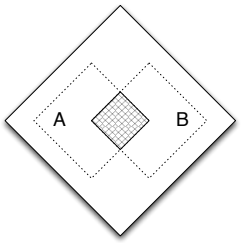

A	B	$A \wedge B$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

jelei: $\wedge, \&, \cdot$
nevei: AND, és
ellentéte: exklúzió
formulái: $A \wedge B$

A konjunkció abban az értelemben erős állítás (legalábbis a diszjunkcióhoz képest), hogy a művelet igazsága egyszerre függ a két operandus igazságától, vagyis ha fennáll a konjunkció igazsága, akkor tudhatjuk azt is, hogy ez annak “köszönhető”, hogy mindkét operandus egyszerre igaz. A művelet által lefedett esetek tartománya kisebb, de az így kifejezett tudásunk “tartalmasabb”, hiszen kér dolgot is tudunk (A és B igazságát). Ez az operáció is a széleskörben használt műveletek közé tartozik.

EXKLÚZIÓ

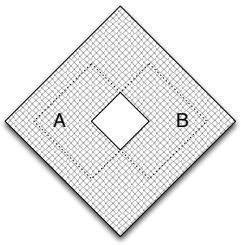

A	B	$A \not\wedge B$
1	1	0
1	0	1
0	1	1
0	0	1

jelei: $\not\wedge, \uparrow, |, ||$
nevei: exklúzió, kizárás, NAND, not AND, nem-és, Sheffer-művelet, vagylagos tagadás, alternatív tagadás, kontrárius
ellentéte: konjunkció
formulái: $\neg A \vee \neg B$

Az exklúzió a konjunkció tagadása. Bizonyos értelemben ez a mávelet van legközelebb a tautológiához, hiszen csak a két operandus egyidejű igazsága esetén hamis, minden más esetben igaz. A két összetevő, A és B együttes fennállása erős feltételt jelent, és amikor ez nem teljesül, tehát az esetek nagyobb részében, a művelet igaz.

mindkettő egyszerre nem lehet igaz, de lehet egyszerre hamis, illetve egyenként igaz

lehet barna, lehet zöld (lehet, hogy egyik sem, de egyszerre nem lehet barna is, zöld is)

KONDICIONÁLIS

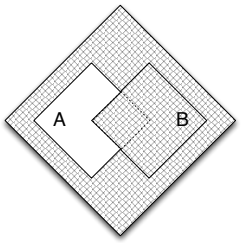

A	B	$A \rightarrow B$
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

jelei: $\rightarrow, \supset, \Rightarrow$
nevei: kondicionális, materiális kondicionális, implikáció, materiális implikáció, ‘ha, akkor’, szubaltern
ellentéte: szubtrakció
formulái: $\neg A \vee B$

A kondicionális a hétköznapi kommunikáció talán legfontosabb művelete. Az indoklásainkban, magyarázatainkban gyakran használjuk ezt a műveletet, amely a hipotetikus állítások mintázatát adja. A hétköznapi praxisban nem igazán reflektál arra a filozófiai problémára, amely abból fakad, hogy A hamissága esetén a művelet mindig igaz eredményt ad.

RETROKONDICIONÁLIS

(R) ha B, akkor A

(R) nincs B A nélkül

(R) A, ha B

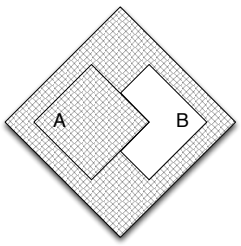

A	B	$A \leftarrow B$
1	1	1
1	0	1
0	1	0
0	0	1

jelei: $\leftarrow, \subset, \Leftarrow$
nevei: retrokondicionális, konverz kondicionális, konverz implikáció
ellentéte: retroszubtrakció
formulái: $A \vee \neg B$

Ez a kondicionális művelet konverze. Tartamilag, formailag mindenben hasonlatos a kondicionálisra, csak éppen minden fordítva, "jobbról-balra van". A megszokás (vélhetőleg a balról-jobbra olvasás dominanciája) miatt a kondicionálist érezzük természetesnek.

„Nincs karácsony Corvin nélkül."

A csak akkor, ha B

„Akkor szép az erdő, mikor zöld."

SZUBTRAKCIÓ

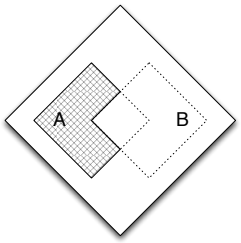

A	B	$A \not\rightarrow B$
1	1	0
1	0	1
0	1	0
0	0	0

jelei: $\not\rightarrow, \not\supset$
nevei: szubtrakció, kivonás, nem-kondicionális, nem-implikáció, abjunkció
ellentéte: kondicionális
formulái: $A \vee \neg B$

A szubtrakció a kondicionális művelet tagadása, amely csak akkor igaz, amikor A "önmagában" igaz, vagyis amikor B nem igaz, de A igaz. Ez utóbbi összefüggés magyarázza a "kivonás" megnevezést, hiszen a művelet igazságtartományát úgy kapjuk meg, ha A igazságtartományából kivonjuk B igazságtartományát.

RETROSZUBTRAKCIÓ

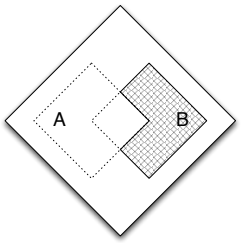

A	B	$A \not\leftarrow B$
1	1	0
1	0	0
0	1	1
0	0	0

jelei: $\not\leftarrow, \not\subset$
nevei: retroszubtrakció, konverz szubtrakció, konverz nem-implikáció
ellentéte: retrokondicionális
formulái: $\neg A \wedge B$

Ez a művelet a szubtrakció megfordítása, konverze. A művelet jellemzésére ugyanazok mondhatók el, mint a szubtrakció esetében, a különbség csak a két operandus közti viszony irányultságában van.

BIKONDICIONÁLIS

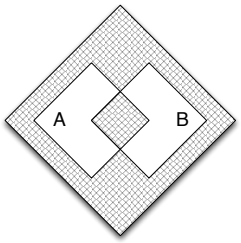

A	B	$A \leftrightarrow B$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	1

jelei: $\leftrightarrow, \Leftrightarrow, \equiv$
nevei: bikondicionális, ekvivalencia, materiális ekvivalencia, biimplikáció, XNOR, akkor és csak akkor, csakkor, iff
ellentéte: szubtrakció
formulái: $(\neg A \vee B) \wedge (A \vee \neg B)$

A bikondicionális művelete a kondicionális és annak konverze, a retrokondicionális egyidejű fennállását jelenti, azaz az implikatív jelleg mindkét irányban érvényes.

> „A Társaság képviselője által aláírt, az Ászf-től eltérő tartalmú megállapodás akkor és csak akkor érvényes, amennyiben az aláírással kapcsolatosan a hatályos cégjegyzési és aláírási szabályok maradéktalanul érvényesülnek.”

> „A garancia akkor és csak akkor érvényes, amennyiben a terméket az adott termékre vonatkozóan jóváhagyott és a használati útmutatóban feltüntetett környezetben használják.”

BISZUBTRAKCIÓ

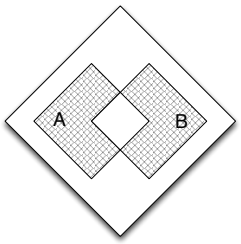

A	B	$A \not\leftrightarrow B$
1	1	0
1	0	1
0	1	1
0	0	0

jelei: $\not\leftrightarrow, \nleftrightarrow, \oplus, \veebar$
nevei: exkluzív diszjunkció, kizáró diszjunkció, erős diszjunkció, exkluzív OR, XOR, vagy-vagy, kizáró vagy, kontravalencia, antivalencia, kontradiktórius
ellentéte: bikondicionális
formulái: $\neg(A \leftrightarrow B)$

A biszubtrakció művelete a bikondicionális tagadása, de tartalmilag kapcsolatba hozható a diszjunkció műveletével is, amit félreérthetetlenül jelez több névváltozata is. Tételezhető még a szubtrakció és annak konverze, a retroszubtrakció diszjunkciójaként is. A művelet legfontosabb tulajdonsága az, hogy csak akkor igaz, ha a két operandus közül valamelyik igaz, de úgy, hogy egyszerre sosem lehetnek igazak. Ezt fejezi ki a kizáró vagy exkluzív diszjukció megnevezés.

Table 1.1: logikai műveletek áttekintő táblázata

művelet	jele	formula	ellentéte	11	10	01	00
ellentmondás	$\bot$	$A \wedge \neg A$	tautológia	0	0	0	0
konnegáció	$\not\vee, \downarrow, \nabla, \|\|$	$\neg A \wedge \neg B$	diszjunkció	0	0	0	1
retroszubtrakció	$\not\leftarrow, \nleftarrow$	$\neg A \wedge B$	retrokondicionális	0	0	1	0
kontraprojekció	$\not\lhd$	$\neg A$	projekció	0	0	1	1
szubtrakció	$\not\rightarrow, \nrightarrow$	$A \wedge \neg B$	kondicionális	0	1	0	0
kontra-retroprojekció	$\not\rhd$	$\neg B$	retroprojekció	0	1	0	1
biszubtrakció	$\not\leftrightarrow, \nleftrightarrow, \oplus$	$\neg(A \leftrightarrow B)$	bikondicionális	0	1	1	0
exklúzió	$\not\wedge, \uparrow, \|, \|\|$	$\neg A \vee \neg B$	konjunkció	0	1	1	1
konjunkció	$\wedge$, &	$A \wedge B$	exklúzió	1	0	0	0
bikondicionális	$\leftrightarrow, \Leftrightarrow, \equiv$	$A \leftrightarrow B$	biszubtrakció	1	0	0	1
retroprojekció	$\rhd$	B	kontra-retroprojekció	1	0	1	0
kondicionális	$\rightarrow, \supset, \Rightarrow$	$\neg A \vee B$	szubtrakció	1	0	1	1
projekció	$\lhd$	A	kontraprojekció	1	1	0	0
retrokondicionális	$\leftarrow, \subset, \Leftarrow$	$A \vee \neg B$	retroszubtrakció	1	1	0	1
diszjunkció	$\vee$, v	$A \vee B$	konnegáció	1	1	1	0
tautológia	$\top, \vDash$	$A \vee \neg A$	ellentmondás	1	1	1	1

„Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig,
Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.”

csak egy maradhat
élet vagy halál
mindent vagy semmit

⁕⁕⁕

Áttekintő táblázat

A tizenhat bináris művelet áttekintése után érdemes őket egy táblázatban egyszerre felsorolni, mert így érdekes összefüggések vehetők észre.

A műveletek igazságtáblázatai (illetve a geometriai ábrák) alapján észrevehetünk pár érdekességeket. Nyolc olyan művelet van, amely a két összetevő igazsága esetén igaz, és nyolc olyan, amely ilyenkor hamis. Nyolc művelt másik nyolcnak a tagadása. Az egymás tagadásaként tekinthető műveletek igazságértékei olyanok, hogy minden ponton egymás ellentétei. Ez szemléletesen megnyilvánul abban a mintázatban, hogy ahol az egyik művelet igaz, ott a másik hamis. Nyolc szimmetrikus (kommutatív), illetve nyolc aszimmetrikus (nem-kommutatív) művelet láthatunk. A nyolc aszimmetrikus műveletből négy a maradék négy művelet konverzének tekinthető. Nyolc olyan művelet van, amelynél mindkét operandus hamissága esetén a művelet egésze is hamis, míg nyolc másik művelet esetében a művelet egésze ilyenkor igaz.

Fontos szabályszerűség A nulladrendű logika zárt a logikai operátorokra, ami azt jelenti, hogy minden művelet eredménye propozíció, vagyis a műveletekkel képzett új állítások a logika érvényességi körén belül maradnak.

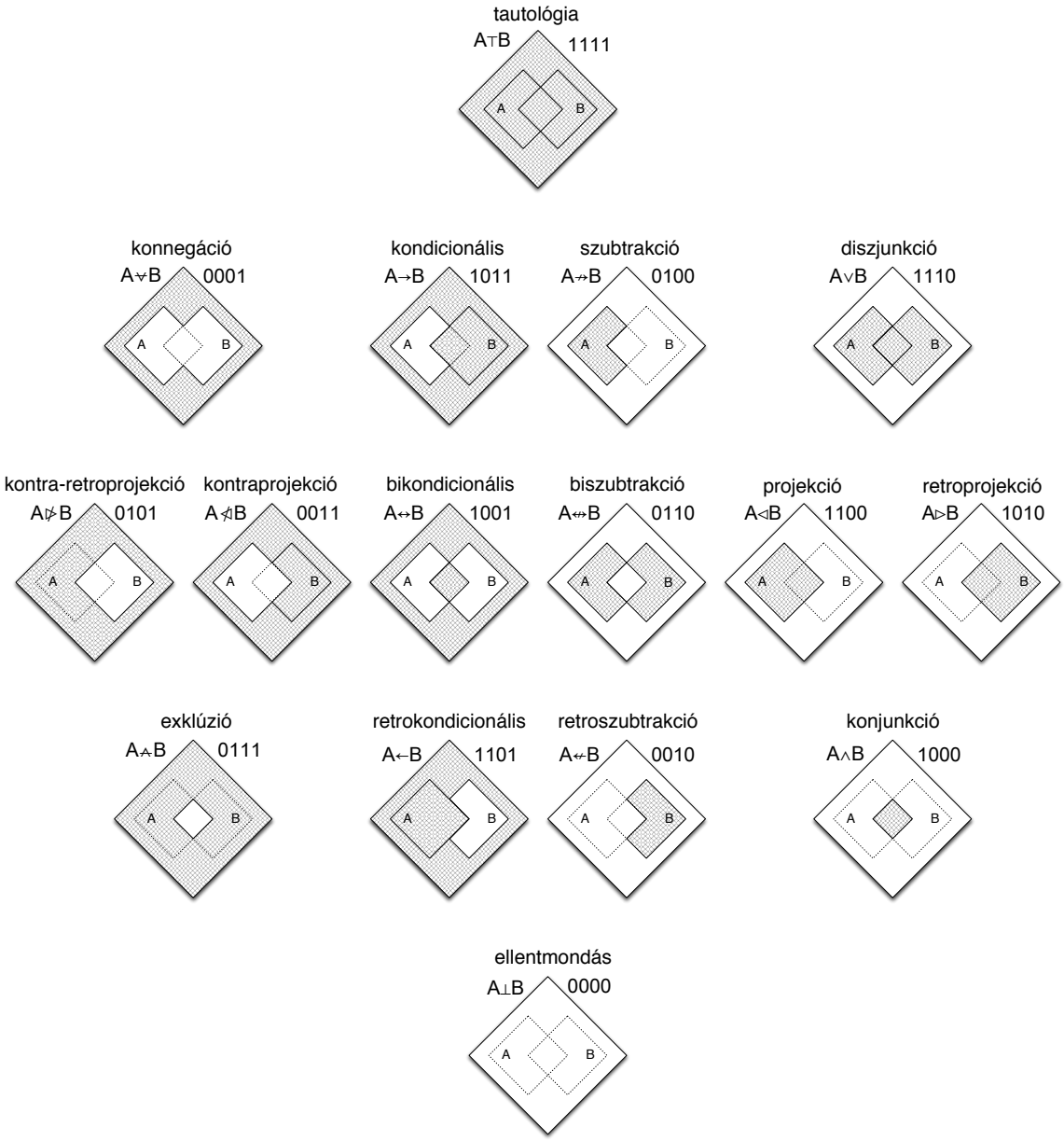

Figure 1.1: logikai műveletek

Table 1.2: a logikai műveletek visszavezetése az exklúzió műveletére

művelet	formula (|)
ellentmondás	$(A \mid (A \mid A)) \mid (A \mid (A \mid A))$
konnegáció	$((A \mid A) \mid (B \mid B)) \mid ((A \mid A) \mid (B \mid B))$
retroszubtrakció	$((A \mid B) \mid B) \mid ((A \mid B) \mid B)$
kontraprojekció	$A \mid A$
szubtrakció	$(A \mid (A \mid B)) \mid (A \mid (A \mid B))$
kontra-retroprojekció	$B \mid B$
biszubtrakció	$((A \mid (A \mid B)) \mid ((B \mid (A \mid B)))$
exklúzió	$A \mid B$
konjunkció	$(A \mid B) \mid (A \mid B)$
bikondicionális	$((A \mid (A \mid B)) \mid ((A \mid B) \mid B)) \mid ((A \mid (A \mid B)) \mid ((A \mid B) \mid B))$
retroprojekció	B
kondicionális	$A \mid (A \mid B)$
projekció	A
retrokondicionális	$(A \mid B) \mid B$
diszjunkció	$(A \mid A) \mid (B \mid B)$
tautológia	$(A \mid A) \mid ((A \mid A) \mid (A \mid A))$

Műveletkiküszöbölés

Mind az exklúzió, NAND- vagy Sheffer-művelet (|), mind a konnegáció, NOR- vagy Webb-művelet (||) azzal az egyedi tulajdonsággal rendelkezik, hogy segítségével minden más logikai művelet kifejezhető. A tagadás – például – a következőképpen írható fel velük:

$\neg A \Leftrightarrow A \mid A$, illetve $\neg A \Leftrightarrow A \mid\mid A$

Ez azt jelenti, hogy a propozicionális logika minden művelete átalakítható lenne, és minden formulája felírható lenne e két logikai operátor valamelyikével. Az exklúzióra támaszkodva az alábbi módon lehetne a 16 bináris műveletet reprezentálni:

Ez a megoldás egyszerűsítené az adott logikai nyelvet. Ha nem lenne szükség arra, hogy emberek is értelmezzék a nyelv formuláit, akkor gazdaságos lenne ez az átírást megtenni. Amikor számítógépeket lehet használni kijelentéslogikai feladatok megoldására, akkor ezt meg is teszik, a logikai áramköröket gyakran NAND- vagy NOR-kapuk segítségével építik fel, ami azt jelenti, hogy minden logikai műveletet e két operátort reprezentáló fizikai eszközzel oldanak meg. Az egy-műveletes nyelv gazdaságossága azonban hátránnyá válik akkor, amikor embereknek is értelmezniük kell a nyelv kifejezéseit. Az ember inkább használ több nyelvi terminust, inkább elviseli a redundáns kifejezéseket, mintsem hosszú logikai formulákból bogozza ki állandóan a formula(rész) tényleges jelentését. A fenti táblázatban a leghosszabb formulája a bikondicionálisnak van, ami helyett nekünk könnyebb egy új logikai jelet (↔) megtanulni és használni erre a műveletre.

Kijelentéskalkulus

rules of inference

szabályok a tagadásra szabályok a kondicionálisra szabályok a konjunkcióra szabályok a diszjunkcióra szabályok a bikondicionálisra

PC Propositional Calculus kijelentéskalkulus

conjunction elimination zárt
conjunction introduction

Közvetlen következtetések, átalakítási műveletek logikai operátorok esetén

A korábban tárgyalt (⇝11.o.) általános átalakítási műveletek speciális eseteiként definálhatunk szűkebb értelmezési tartományú, de egyébként ugyanolyan jelentésű fogalmakat. A konverziót, inverziót és kontrapozíciót értelmezhetjük a logikai műveletek egyikére, a kondicionálisra vetítve is. A következő speciális átalakítási műveleteket definiálhatjuk.

KONDICIONÁLIS KONVERZIÓ

A kondicionális konverzió az állításlogikában a 'kondicionális' logikai operátorra alkalmazott konverzió (amikor megfordítjuk a kondicionális két operandusát). A konverzió általános definíciójához képest itt csak annyi változás történt, hogy az értelmezési tartományt leszűkítettük a propozíciók halmazára.

$A \to B$ állítás konverze: $B \to A$

Gyakran használt szinonimája az 'implikációs konverzió' kifejezés, én a névadási konzisztencia miatt választottam a 'kondicionális' jelzős szerkezetet.

KONDICIONÁLIS KONTRAPOZÍCIÓ

A kondicionális kontrapozíció az állításlogikában a 'kondicionális' logikai operátorra alkalmazott kontrapozíció (amikor megfordítjuk a kondicionális két operandusának tagadását).

$A \to B$' állítás kontrapozíciója: $\neg B \to \neg A$

A terminus szinonimája az implikációs kontrapozíció.

KONDICIONÁLIS INVERZIÓ

A kondicionális konverzió az állításlogikában a 'kondicionális' logikai operátorra alkalmazott inverzió (amikor tagadjuk a kondicionális két operandusát).

$A \to B$ állítás inverze: $\neg A \to \neg B$

A három kondicionális átalakítási művelet közt fontos összefüggéseket állapíthatunk meg. Az állításlogika következtetési szabályai közt (⇝28.o.) szerepel a kontrapozíció törvénye, amelynek értelmében ha a kondicionális igaz, akkor a kontrapozíciója is igaz (és fordítva). Ebből viszont könnyen levezethető az is, hogy az állításlogikában az inverzió logikailag megegyezik a konverzióval (egymás kontraponáltjai). Ez azt is jelenti egyben, hogy ha egy kijelentés konverze igaz, akkor igaz a kijelentés inverze is (és fordítva).

p	q	1	2	3
Reductio ad absurdum	negation	introduction	$((A \vdash B) \wedge (A \vdash \neg B)) \vDash \neg A$	
Reductio ad absurdum		related to the law of excluded middle	$((\neg A \vdash B) \wedge (\neg A \vdash \neg B)) \vDash A$	
Noncontradiction	negation	elimination	$((A) \wedge (\neg A)) \vDash B$	
involúció	double negation	elimination	$\neg\neg A \vDash A$	
	double negation	introduction	$A \vDash \neg\neg A$	
Deduction theorem	conditional	introduction	$(A \vdash B) \vDash (A \to B)$	
Modus ponens	conditional	elimination	$((A) \wedge (A \to B)) \vDash B$	
Modus tollens			$((\neg B) \wedge (A \to B)) \vDash \neg A$	
Adjunction	conjunction	introduction	$((A) \wedge (B)) \vDash (A \wedge B)$	
Simplification	conjunction	elimination	$(A \wedge B) \vDash A$	
Addition	disjunction	introduction	$A \vDash (A \vee B)$	
Case analysis				
Disjunctive syllogism			$((A \vee B) \wedge (\neg A)) \vDash B$	
	biconditional	introduction	$((A \to B) \wedge (B \to A)) \vDash (A \leftrightarrow B)$	
	biconditional	elimination	$((A \leftrightarrow B) \wedge A) \vDash B$	
	tautology	introduction	$\vDash \top$	

Állításlogikai következtetési szabályok

logikai ekvivalenciák:

diszjunkció: kommutativitás, asszociativitás, disztributivitás, De Morgan
konjunkció: kommutativitás, asszociativitás, disztributivitás, De Morgan
implikáció kiküszöbölése
elvivalencia kiküszöbölése
kontrapozíció
kettős negáció kiküszöbölése

műveletek és szillogizmusok közti kapcsolatok

értékelés, áthelyezés a megfelelő helyre

Szillogizmusok

kategorikus szillogizmus
hipotetikus szillogizmus
diszjunktív szillogizmus

[20] 894-896.

művelet	következ. sz.
ellentmondás	
konnegáció	
retroszubtrakció	
kontraprojekció	
szubtrakció	
kontra-retroprojekció	
biszubtrakció	
exklúzió	
konjunkció	conjunction elimination
bikondicionális	biconditional elimination
retroprojekció	
kondicionális	conditional elimination
projekció	
retrokondicionális	
diszjunkció	disjunction introduction
tautológia	tautology introduction

1.1.3 Elsőrendű logika

A nulladrendű logika a kijelentések, a mondatok szintjén keresi a szabályszerűségeket. A mondat, az állítás ilyenkor bonthatatlan egészet alkot, nem tudjuk, nem tudhatjuk, mi van a propozíciók belsejében. Csak az számít, hogy igaz vagy hamis-e az állítás. Ezen a szinten a logika csak 'tudomásul veszi', de érdemben nem tud foglalkozni a logikai igazság/hamisság kérdésével. Az állításlogikában ezért a logikai elemzés fókusza a mondatok közti műveletek vizsgálatára irányul.

A logikai apparátus leíróerejét úgy lehet növelni, ha a logikai elemzés hatókörét kiterjesztjük úgy, hogy a kijelentések "belsejét" is vizsgálni tudjuk. Ehhez az kell, hogy "felbontsuk" a mondatot, és megengedjük a kijelentések összetevőkre bontását és azok vizsgálatát. Amikor ezt tesszük, akkor lépünk át az elsőrendű vagy predikátumlogikai elemzés világába. Ezen a szinten egy mondat egy névre vagy több névre és egy predikátumra bontható fel. A név individuumkonstans: olyan logikai konstans, amely valamely individuumot jelöl. A nevek a predikátumok bemeneteinek, paramétereinek számítanak. A predikátum az a mondatkomponens, amely egy vagy több névre mint bemeneti paraméterekre vonatkozóan fejezi ki az állítás tartalmát (valamilyen cselekvést, tulajdonságot, állapotot, történést, kapcsolatot stb.). Amikor a predikátumlogikát formális nyelvként írják le, akkor részben pontosítják, részben igazodnak a formális nyelvelmélet terminológiájához, ezért a neveket logikai konstansokkal (individuumok neveivel) fejezik ki, a predikátumok helyett pedig vagy a relációk vagy a függvények fogalmait használják. A predikátumlogikai elemzések számára be kell vezetnünk az alábbi fogalmakat.

KONSTANS

Értékét nem változtató név, individuumokat azonosító nyelvi megnyilatkozás. szinonima: név

PREDIKÁTUM

A predikátum olyan logikai függvény[12], amely egy vagy több név mint bemeneti paraméter alapján állítást képez.

A predikátum szinonimájaként szokták még használni a reláció és/vagy a függvény terminusait. Logikai jele általában 'P'.

Az elsőrendű logika segítségével mondhatunk olyan mondatokat, amelyekben valamely reláció konkrét előfordulására vonatkozóan teszünk egy állítást úgy, mint a következő példában (tekintsünk most el attól, hogy a 'szürke' minősítést pontosan hogyan is kell érteni, kezelni logikailag):

'Ráró szürke.' = 'A Ráró nevű ló szürke.'

Az ilyen mondatok azonban kevéssé érdekesek a logika számára. Ha csak konstansok és relációk lennének ebben a formális nyelvben, akkor ezt a logikát kevéssé lehetne használni, mert így gyenge általánosítóerővel rendelkezne. Azzal léphetünk nagyot az általánosíthatóság, az absztrakció irányában, ha az individuumokat jelző konstansok (konkrét nevek) helyett változókat alkalmazunk. Általánosíthatjuk a mondatainkat, ha a relációkba változókat írunk:

'Az x ló szürke.' = 'LÓ(x) szürke'

Ekkor viszont nem tudjuk egyértelműen, mire (itt: melyik lóra) vonatkozik az állítás. Az ilyen kijelentés nem tartalmas, nem egyértelmű. Azt mondjuk rá, hogy nyitott mondat. Az az izgalmas a logika számára, ha olyan általános kijelentéseket fogalmazhat meg, amelyek tartalmasak, zártak. Ilyen mondatok képzésére valók a kvantorok, amelyekkel "le lehet zárni" a nyitott logikai mondatokat.

Két kvantort használunk: az univerzális kvantort (jelentése: 'minden x-re igaz, hogy', jele: $\forall$) és az egzisztenciális kvantort (jelentése: 'van olyan x, amire igaz, hogy', jele: $\exists$). A kvantorokkal "leköthetjük" a szabad változókat, ami azt is jelenti egyben, hogy általános (és tartalmas, zárt) állításokat nyerhetünk az alkalmazásukkal. Ha azt mondjuk, hogy:

'minden ló szürke' – $\forall x$ LÓ(x) szürke

'létezik ló, ami szürke' – $\exists x$ LÓ(x) szürke

akkor olyan állításokhoz jutunk, amelyek már logikailag értékelhetőek (és az első kijelentést hamisnak minősíthetjük, hiszen vannak nem szürke lovak is, a másodikat állítást viszont igaznak tarthatjuk, hiszen láttunk szürke lovat). Az elsőrendű logika nyelvét ki kell egészítenünk az alábbiakkal:

VÁLTOZÓ

Olyan nyelvi jel, amely egy logikai kifejezésben valamely halmaz elemeit mint lehetséges értékhordozókat helyettesíti. Jele: x,y

EGISZTENCIÁLIS KVANTOR

[12]Ruzsa Imre a funktor terminust alkalmazzá rá, lásd [372].

A kijelentések terjedelmét jelentő előfordulásokra vonatkoztatható operátor, amely legalább egy előfordulás létezését tételezi a logikai kifejezésben. Jele: ∃

UNIVERZÁLIS KVANTOR

A kijelentések terjedelmét jelentő előfordulásokra vonatkoztatható operátor, amely az összes előfordulás létezését tételezi a logikai kifejezésben. Jele: ∀

1.1.4 Kategoriális logika

A kategoriális logika részben a predikátumlogika egyfajta előzményének minősíthetjük, részben a predikátumlogikával párhuzamosan fejlődő, azzal részleges átfedésben levő logikai diszciplinának tekinthetjük. A kategoriális logika a kategorikus ítéletek logikai összefüggéseivel foglalkozik. Arisztotelész dolgozta ki az alapjait. A logika két fő kategóriája a szubjektum és a predikátum. Mivel ezek a terminusok más kontextusokban – legalább részben – más jelentéssel bírnak, ezért itt minősítő jelzőket kapcsolok hozzájuk, és a kategoriális szubjektum és a kategoriális predikátum fogalmát fogom definiálni. A meghatározások előtt azonban tisztázni kell azt a kérdést, mi a kategoriális logika viszonya a predikátumlogikához. A predikátumlogika az általánosabb, mivel bármilyen predikátum használatát megengedi, ezért a kijelentések belső szerkezete is tetszőleges lehet. Vehetünk egy három-argumentumú predikátumot, amit három individuumnév behelyettesítésével lehet megítélhető állítássá formálni.

elad(x,y,v,w) + ‘Laci’, ‘Zoli’, ‘BMW’ – ‘Laci eladta Zolinak a BMW-jét.’

A kategoriális logika speciálisabb, mert nem enged meg bármilyen mondatstruktúrát. Ahogy már említettem, kétféle kategóriát enged meg, a szubjektumot és a predikátumot, és ezeket csak speciális állításszerkezetekbe engedi ‘beletenni”. Például:

Minden veréb [van] madár.

Ez egy lehetséges kategoriális állítás, és az egyik legfontosabb minősége az, ami a magyar nyelvben “láthatatlan”: két kategória közti kopulával (a magyar nyelvben elhagyott ‘van’-nal) azt fejezzük ki, hogy a két kategória (illetve azok terjedelmébe eső előfordulások) között valamilyen ontológiai kapcsolat van. A kategoriális szubjektumról állítjuk azt, hogy annak valamilyen köze van a kategoriális predikátumhoz. A kategoriális logikában két kategóriát kapcsolatára mondunk valamit úgy, hogy valamilyen módon (mennyiségileg vagy minőségileg) módosítani lehet a kategóriákat, de a két kategóriát mindenképpen a kopulával kapcsoljuk össze.

KATEGORIÁLIS SZUBJEKTUM

A kategoriális szubjektum az a kategória, amelyre a kategoriális kijelentés szerkezetén belüli másik kategória, a kategoriális predikátum vonatkozik. Szinonimaként lehetne használni a **szubjektum**, **logikai konstans**, **individuumnév**, **név** terminusokat, jeleként az ‘S’ betűt.

KATEGORIÁLIS PREDIKÁTUM

A kategoriális predikátum az a kategória, amellyel a kategoriális kijelentés szerkezetén belüli másik kategóriára, a kategoriális szubjektumra vonatkozóan állítunk valamit. Szinomaként lehetne használni a **reláció** és a **függvény** terminusokat, jeleként a 'P' betűt.

Az nyilvánvaló, hogy a kategoriális predikátum a predikátumlogikai értelemben felfogott predikátum fogalma alá sorolható, a kérdés az, hogy mit mondhatunk a kategoriális szubjektumra vonatkozóan. A válaszhoz tudnunk kell, hogy ilyen szerkezeti feltételek tehetünk szinguláris állításokat, amikor a szubjektum egy individuum neve, illetve általános állításokat, amikor a szubjektum valamilyen predikátumlogikai értelemben vett predikátum. Rögzítenünk kell tehát, hogy mind a kategoriális szubjektum, mind a kategoriális predikátum lehet "hagyományos" predikátum.

A kategoriális logika kidolgozásakor és továbbépítésekor azonban nem ez a kérdés foglalkoztatta a logikusokat. Kezdetekben két szempont szerint osztották fel a kategoriális kijelentéseket, és ez alapján tettek meg fontos – évezredeken át fenntartott – állításokat. Egyfelől figyeltek arra, hogy partikuláris vagy univerzális állításról van-e szó, a másik szempont szerint pedig azt nézték, hogy az állításba az adott kategóriákat állító vagy tagadó módban vették-e föl. Az univerzális kijelentések a kategória terjedelmébe sorolt minden előfordulásra vonatkoztak, míg a partikuláris kijelentések hatóköre csak néhány ilyen elemre irányult. Az állító, pozitív vagy megerősítő kijelentésekben a kopula szerepelt a kategóriák között, míg a tagadó, negatív kijelentésekben a negált, tagadott kopula.

A négyféle kijelentést az alábbi táblázatba rendezhetjük (ahol 'S' a szubjektum, 'P' a predikátum jele):

kijelentéstípus	jele	latin mondat	magyar mondat	modern formula
egyetemes állító	A	Omne S est P.	Minden S [van] P.	$\forall s \in S : P(s)$
egyetemes tagadó	I	Nullum S est P.	Egyetlen S sem P.	$\forall s \in S : \neg P(s)$
partikuláris állító	E	Quoddam S est P.	Néhány S [van] P.	$\exists s \in S : P(s)$
partikuláris tagadó	O	Quoddam S non est P.	Néhány S nem P.	$\exists s \in S : \neg P(s)$

Az évezredeken át formálódó közös tudás formális szempontból inkonzisztenciát tartott fent, mert az egyetemes tagadás nem a konzisztens alakot tartotta számon (ami a 'Minden S [van] nem P' lett volna), de tartalmilag mindvégig helyesen kezelték ezeket az állításokat. Azt is meg kell itt jegyezzem, hogy akkor is előfordult inkonzisztencia, amikor a kopula tagadása helyett a predikátum (tehát egy kategória) tagadásáról beszéltek (ez nyilvánul meg a modernkori logikai formulákban is egyébként). Abban az értelemben tartom ezt inkonzisztenciának, hogy elméletileg nem szabad összemosni a tagadás műveletét a komplementálással. Előbbi ugyanis a kijelentésekre vonatkozik, utóbbi viszont terminusokra (predikátumokra, kategóriákra). A negált terminus, negált kategória éertelmes fogalom, de szigorú értelemben komplementált vagy komplementer terminusnak kellene neveznünk. Amennyiben a kontextusok alapján ez egyételműen kiderül, akkor természetesen megengedhető ez a szinonimitás.

Arisztotelésznél még nem így volt, de a követői a négyféle állítást már egyetlen rendszerbe szervezték szemléletes ábrával reprezentálva az állítások közti összefüggéseket, és innentől kezdve logikai négyszögként hivatkoztak rájuk. Ezt azonban már a következő fejezetben bontom ki alaposabban.

Logikai négyszög

A kategoriális logika alapjait Arisztotelész (ie.384 - ie.322) fektette le, de ő még nem rajzolt ábrákat. Pár évszázad múlva Apuleius (125 - 180), majd Boethius (480 - 524) volt az, aki a négyféle kijelentés közti kapcsolatokat ábrában kezdte mutatni. Az ilyen az ábrákat szokták **Apuleius négyszögének** vagy **Boetius-féle négyzetnek** is nevezni, de ezeken túl gyakran használják még a **logikai négyszög**, a **logikai négyzet**, valamint az **ellentétek négyszöge** vagy az oppozíciós négyszög kifejezéseket is [43][309].[13] Az ábra így néz ki:

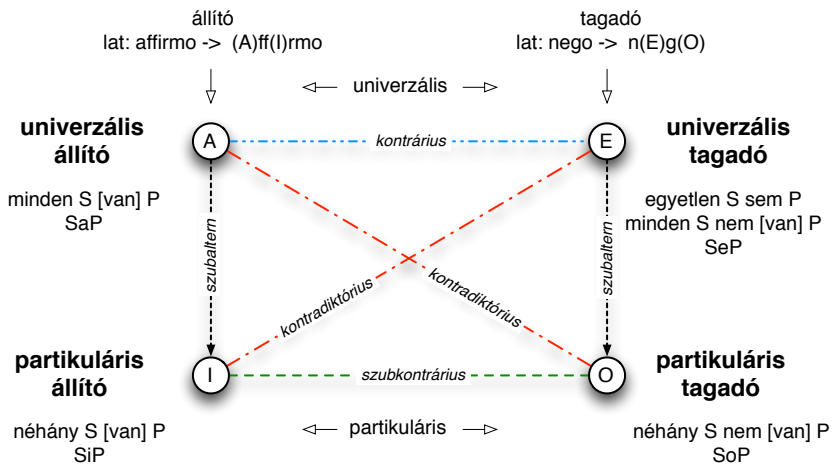

Figure 1.2: logikai négyszög

A négyszög négy sarokpontját elnevezték (A-, E-, I-, O-pontoknak), és így hivatkoznak rájuk a mai napig. Az ábrán már feltüntettem, de az eddigiekből még nem derült ki, miért is nevezték ellentétek négyszögének ezt az alakzatot. Ugyan Arisztotelész nem használta még ezt a fenti vizuális megjelenítést, azonban ő volt az, aki alaposan leírta a kijelentések közti viszonyrendszert, és kiderült, a kijelentéstípusok közti kapcsolatok majd mindegyike valamifajta ellentétet fejez ki. A logikai négyzet elemei közt évszázadokon keresztül három ellentétes viszonyt tételeztek: *(i)* a **kontradiktórius** (ellentmondó), *(ii)* a **kontrárius** (ellentétes), valamint *(iii)* a **szubkontrárius** (alárendelt ellentétes) kapcsolatot. Ezeken felül rögzítettek még egy alárendeltségi viszonyt kifejező **szubaltern** (alárendelt), **superaltern** (fölérendelt) kapcsolatpárt is. Ezen kapcsolatokat, illetve modernkori megfelelőiket az alábbi táblázatban mutatom meg:

ellentét	formulája	logikai művelet neve	jele
szubkontrárius	$\neg(\neg A \wedge \neg B)$	diszjunkció	$A \vee B$
kontradiktórius	$\neg(A \wedge B) \wedge \neg(\neg A \wedge \neg B)$	biszubtrakció	$A \not\leftrightarrow B$
kontrárius	$\neg(A \wedge B)$	exklúzió	$A \not\wedge B$
szubaltern	$A \rightarrow B$	implikáció	$A \rightarrow B$

[13] Mivel a négyszög továbbfejlesztésekor tartalmilag sokféle irányban elmozdultak, az eredeti négyszöget ma már **kvantifikációs négyszögnek** is nevezik.

A különféle oppozíciók meghatározását természetesen nem a táblázatban látható modern képletekkel fejezték ki évszázadokon keresztül, hanem szöveges értelmezést adtak. Kontradiktórikus viszony esetén a két elem nem lehet egyszerre sem hamis, sem igaz, vagyis csak az lehetséges, hogy vagy az egyik igaz és a másik hamis vagy fordítva. A kontrárius ellentét azt jelenti, hogy a két összetevő nem lehet egyszerre igaz, de lehet egyszerre hamis (és az is lehetséges, hogy az egyik igaz és a másik hamis vagy fordítva). A szubkontrárius ellentét azt az esetet fejezi ki, amikor a két elem nem lehet egyszerre hamis, de lehet egyszerre is és külön-külön is igaz. Végül a szubaltern kapcsolat azt fejezi ki, hogy ha valami igaz, akkor annak a szubalternje is igaz (a szuperaltern pedig ennek a konverze).

A logikai négyzethez hozzátartozott még pár átalakítási szabály is (pl. az (E)- és (I)-sarkokban a konverzió művelete is igaz állítást eredményez), de ezeket itt nem részletezem, inkább külön fejezetben tárgyalom majd.

A logikai négyzet, a maga ellentmondás-fogalmaival nagyon népszerű volt évszázadokon keresztül. Idővel kiterjesztették használatát más – a kvantifikációs kapcsolatok kezelésén túlmutató – célokra is. Erről még bővebben is írni fogok a későbbiekben. Előtte azonban meg kell említenem, hogy a logikai négyszög elemei közti kapcsolatokat a modern logika revízió alá vette, és – legalább részben – felülbírálták az ókor óta hangoztatott téziseket. Kiderült ugyanis, hogy az üres, illetve az univerzális terminusokkal (vagy osztályokkal), valamint az egzisztenciális import jelenségével problémák vannak – olyannyira, hogy e felfedezések óta sokan már csak a kontradiktórius kapcsolatot tartják érvényesnek [337].

A kritikák egyik vonulata úgy szólt [377], hogy ha az (A)-pontba egy univerzális osztályt, tehát egy mindig igaz logikai igazságot, azaz tautológiát teszünk ('Minden négyzet derékszögű.'), akkor arról tudjuk, hogy sosem lehet hamis. Egy tautológiával szemben azonban semmi sem állhat kontrárius viszonyban, hiszen a tautológia sosem hamis, viszont a kontrárius kapcsolat létezéséhez ezt kell feltételeznünk, hogy a két összetevő lehet egyszerre hamis. Ugyancsak ellentmondáshoz jutunk, ha az (I)-sarokba egy mindig hamis állítást, tehát egy kontradikciót teszünk ('Néhány négyzet köralakú'). Egy ellentmondás sosem lehet igaz, így nem kerülhet szubkontrárius kapcsolatba egy másik kijelentéssel, hiszen utóbbi tételezése azt kívánná meg, hogy a két kijelentés egyszerre legyen igaz.

Gondok adódnak abban az esetben is, ha egy üres osztályt, üres terminust teszünk be az (A)-kijelentés szubjektumába [242]. Mivel egy üres terminusról (üres osztályról) minden állítható[14], így az (A)-mondat igaz. Az üres terminus esetén viszont nem lehet igaz az (I)-sarok, hiszen ha nincs az S terjedelme alatt semmi, akkor nem lehet igaz a 'Néhány S [van] P' kijelentés. Ekkor viszont az (I)-pont kontradiktórius párja az (E)-mondatnak igaznak kell lenni, amiből viszont az következne, hogy a vele szubaltern viszonyban álló (O)-pontnak is igazságot kellene tartalmaznia. Az (O)-sarokban viszont (A) igazságból következően – és a köztük levő kontradiktórius viszony miatt – hamis állításnak kellene szerepelni, így ellentmondáshoz jutunk. Az üres osztályok megjelenése esetén tehát felborul a logikai négyzet rendje.

??????????

Egy kijelentéseknek akkor van egzisztenciális importja, ha a kijelentés igazsága "megköveteli", hogy a szubjektum terjedelmébe tartozzon legalább egy indivuduum, előfor-

[14] Az egyetemes állítás mindig átalakítható a két kategóriát kondicionális művelettel összakapcsoló kijelentéssé (a 'Minden S [van] P' propozíció ekvivalens azzal, hogy 'Ha S, akkor P'), és ha egy kondicionális előtagja hamis (üres), akkor abból következik az utótag igazsága.

dulás. Az univerzális kategorikus kijelentések esetében ezt nem tudjuk mindig garanztálni, ezért kimondhatjuk a tézist, hogy ezeknek nincs egzisztenciális importja.

??????????

Russel a denotálásról szóló tanulmányában megoldást javasol a denotálás, referálás értelmezésére üres termek, nem létező obejektumok esetében [371] Russel megoldását lehet-e itt alkalmazni?

másról szól Roderick Chisholm cike, de van benne egy használható megoldás az üres termek kiküszöbölésére. Ahelyett, hogy felvegyünk a predikátum mellé egy ürességet kizáró állítást, a predikátumot would operátorral kell értelmezni: vagyis ha van előfordulása a predikátumnak, akkor érvényesíteni lehet magát a predikátumot. [81, 147]

⁕⁕ ⁕
⁕ ⁕⁕

A logikai négyzet eredeti formájában kvantifikációs állításokat tartalmazott, ezért is nevezték el idővel kvantifikációs négyzetnek. Azért kellett új nevet kitalálni, mert az évszázadok során másféle kijelentésekkel, kategóriákkal töltötték fel a logikai négyzet sarokpontjait, amelyek esetében ugyanúgy működni látszott a séma, az új négyszögek elemei és a köztük levő kapcsolatok ugyanazt a mintázatot mutatták, mint az eredeti négyzet.

???????????

A modális logika kifejlődésével párhuzamosan az egyes modális logikák kulcskategóriáit is négyszögekbe rendezték.

	(A)	(E)	(I)	(O)
alethikus logika	szükségszerű	lehetetlen	lehetséges	nem-szükségszerű
deontikus logika	kötelező	tilos	megengedett	nem-kötelező

De használták a logikai négyzetet más célokra is. Ami itt a legfontosabb: Canterburyi Szent Anzelm olyan cselekvéstipológiát dolgozott ki, amely a logikai négyzetre épült. Fontossága miatt az anzelmiánus elméletet később részletesebben bemutatom majd (⇝86.o.)

Logikai hatszög

A logikai négyzettel kapcsolatban felmerültek másfajta problémák is, ezek azonban sokkal inkább a továbbfejlesztési lehetőségek keresésére ösztönözték a kutatókat, mint a négyszög-gondolat feladására. A négyszög hatszögesítését Augustin Sesmat és Robert Blanché egymástól függetlenül, közel egyidőben végezte el az 1950-es években, de közel ötven éven keresztül eredményeiknek nem volt jelentős hatása a tudományos gondolkozásra. Csak a 2000-es években változott ez a helyzet [43].

Kiderült, hogy a logikai négyzet négy sarokpontja egyszerre volt kevés is és sok is a tényleges összefüggések pontos megragadására. Zavaró volt, hogy a hétköznapi és a tudományos-logikai nyelvhasználat több ponton eltért egymástól. Az (I)-sarokba tartozó kategóriákat sokszor az (A)-sarokba tartozó kategóriákkal ellentétesnek érezzük, szemben a logikai négyzet "állításával", mely szerint a két pont állításai között szubaltern viszony létezik, ami egyáltalán nem számít ellentétes kapcsolatnak (a megengedett vagy

a lehetséges fogalmát sokszor sokkal inkább érezzük ellentétesnek, mint alárendeltnek a kötelező vagy a szükségszerű fogalmához képest). Magyarázatra szorult az a furcsa tény is, hogy az (O)-pontba került kategóriáknak szinte sosem volt megfelelő hétköznapi terminusa. A modális logikában például a nem-szükségszerű, nem-kötelező "mesterséges" terminusokat kellett használni a hiányzó természetes szavak hiányában.

Az ilyen és ehhez hasonló problémák feloldhatónak látszottak azáltal, hogy két új pólust veszünk fel a négyzethez, és ezáltal olyan logikai hatszöghöz jutunk, amely két háromszögből áll. Első lépésként az "eredeti" logikai négyszög helyett érdemesebb egy olyan logikai háromszöget képezni, amelyben megmarad az (A)- és az (E)-sarok, és ezek mellé kell egy új pólust felvenni. Ezt az új pólust – Blanché után – 'Y' karakterrel kezdték el jelölni. Az az új logikai háromszög nagyon hasznosnak ígérkezett. Egyre több olyan fogalomhármast kezdtek felfedezni a gondolkodás, a kategóriaképzés legkülönfélébb területein, amelyek mind egyidejű igazságukat kölcsönösen kizáró, tehát kontrárius háromszöget alkottak egymással. Íme néhány példa rá:

	(A)	(E)	(Y)
kvantifikáció	minden	semmi	valami
tér	mindenhol	sehol	valahol
idő	mindig	soha	valamikor (néha)
alethikus modaitás	szükségszerű	lehetetlen	kontingens
deontikus modalitás	kötelező	tiltott	megengedett

A kontrárius háromszögek mellett természetesen képezhetők voltak a szubkontrárius háromszögek is. Ehhez új elemként az (U)-sarokpontot vették fel, ami az "eredeti négyzet" (I) és (O) pólusait kötötte össze. A két háromszög egymáshoz illesztésével pedig már felrajzolhatóvá vált az új minőség, a logikai hatszög, amely egyben tartalmazta az eredeti logikai négyszöget is, de benne volt még a két "új" logikai háromszög is. Kiderült az is, hogy az új pólusok felvételével a hatszög végpontjai mind kifejezhetőek a szomszédos sarokpontok segítségével, valamint, hogy a szubaltern relációk még több sarokpont között behúzhatóak. A teljes kapcsolatrendszert mutatja az 1.3. ábra.

A hatszög kapcsolatrendszerét felvázolva észrevehetünk még egy további rejtett összefüggést is. A hatszögbe nemcsak egy, hanem összesen három négyszög van "elrejtve", és a két "új" négymszög ugyanolyan belső szerkezettel rendelkezik, mint az "eredeti" logikai négyszög. Az ellentétes pólusaikban kontradiktórius, a szomszédos sarokpontok közt kontrárius vagy szubkontrárius, valamint szubaltern viszonyokat találhatunk. A három négyszöget "kiemeltem a hatszögből és eredeti helyzetüket megtartva mutatom be őket az 1.4. ábrán.

Idővel kiderült, hogy Blanché logikai hatszöge nagyon sok területen érvényes. A logikai operátorokat vizsgálva Blanché rájött arra, hogy a tíz legfontosabb operátor ábrázolható két logikai hatszög segítségével. A nullad- és az elsőrendű operátorok (a tautológia és ellentmondás, valamint a négyféle projekciós művelet) nélkül marad tíz műveletünk, ezek a "tisztán" másodrendű logikai operátorok, és ezekkel tudta Blanché egy összefüggő logikai szerkezetbe rendezni (1.5. ábra).

A geometriai szemlélet érvényesítését, további hasznosítását azonban itt már nem lehetett leállítani.[15] Amíg a logikai operátorok egymáshoz való viszonyát Blanché még úgy fejezte ki, hogy az operátorok közül tizet két hatszögbe foglalt bele, addig Sauriol már

[15] A logikai relációk háromdimenziós megjelenítésről lásd: [410].

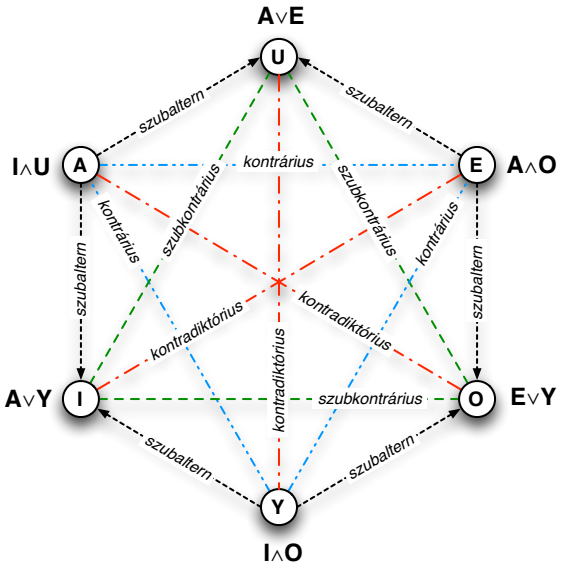

Figure 1.3: logikai hatszög

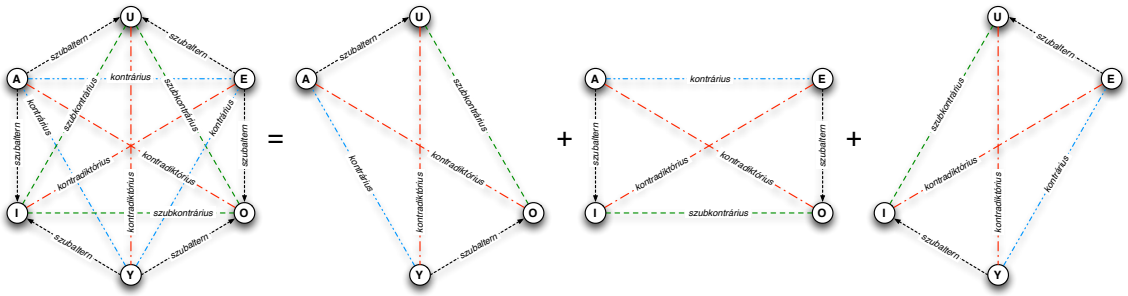

Figure 1.4: logikai hatszög és négyszögek

mind a tizenhat operátort egyetlen alakzatban tudta “megmutatni” egy tetrahexahedron segítségével. A tetrahexahedron egy kockából és hat darab piramisból álló geometriai forma, aminek a drótváza hat darab hatszögből is összeállítható. A háromdimenziós térbeli alakzatot az 1.6. ábra mutatja, és hogy könnyebben felismerhetők legyenek a benne “rejtőző” hatszögek, az 1.7. ábrán egyenként kiemelve megmutatom a hatszögek helyzetét a tetrahexahedronon belül.

⁂

A logikai hatszögek, majd a további geometriai formák alkalmazhatósága sikere bizonyos értelemben “kijelölte” a továbblépési lehetőségeket a geometriai általánosítás irányába, és megjelentek azok a cikkek, amelyek logikai n-szögekről és a problémakör geometrizálásáról szóltak [306, 308]. Ezekkel azonban itt nem foglalkozom.

Valahova be kell tenni ezt, és magyarázni kicsit. Azért fontos ez, mert JEPD elvhez igazodó felosztáshoz juthatunk így a kategóriák között.

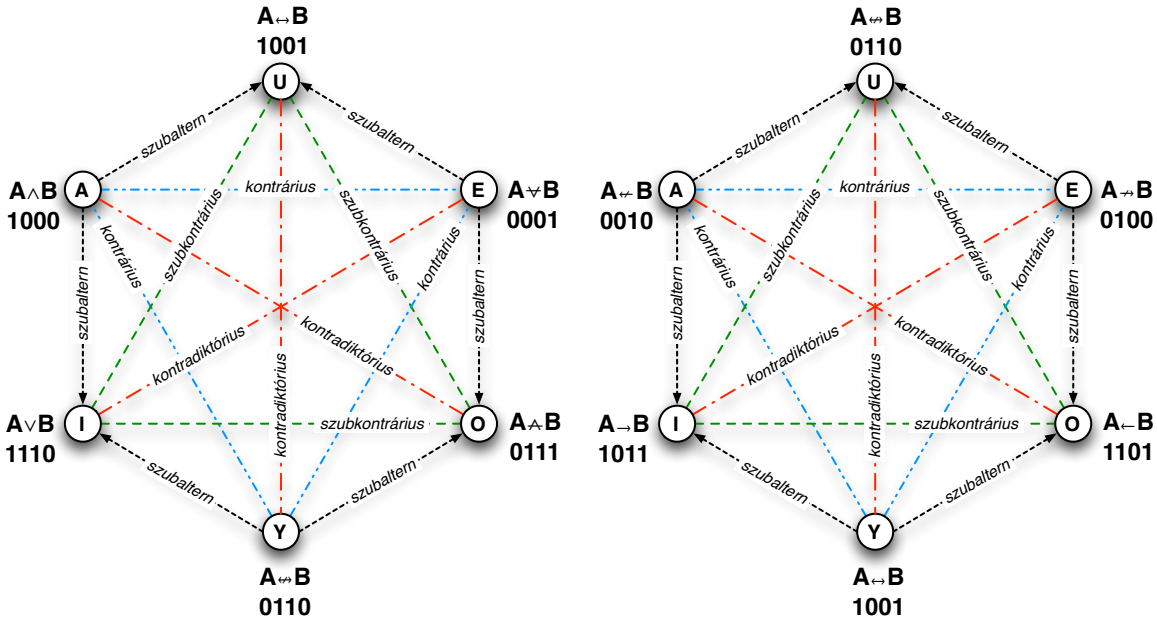

Figure 1.5: Blanché tíz logikai operátora két hatszögbe fogva

Közvetlen következtetések, átalakítási műveletek kategoriális kijelentések esetén

A logika négyszög kapcsán is sokat foglalkoztak a kategoriális kijelentések átalakítási lehetőségeivel. Azért volt mindez fontos, mert ezek olykor közvetlen következtetési szabályként is működtek. A már ismertetett átalakítási műveletek meghatározásában (⇝11.o.) csak annyi változásra van itt szükség, hogy az értelmezési tartományt le kell szűkíteni a kategoriális kijelentések halmazára.

KATEGORIÁLIS KONVERZIÓ

> Olyan konverzió, amelynek értelmezési tartománya a kategoriális kijelentések halmaza. A kategoriális konverzió praktikusan annyit tesz, hogy a kijelentésben felcseréljük a szubjektumot és a predikátumot.

Ha a tradicionális oppozíciós négyzet (E)-propozíciója (‘Egyetlen S sem P.’) igaz, akkor annak megfordítása (‘Egyetlen P sem S.’) is igaz, tehát ez a konverzió közvetlen következtetési szabályként is alkalmazható. Ugyanúgy elmondható ez az (I)-propozícióra is (‘Néhány S [van] P.’), mert annak a megfordítása (‘Néhány P [van] S.’) megintcsak igaz. A négyzet másik két állítása is megfordítható, de ezekben az esetekben nem áll fenn a konverz kijelentések igazsága.

Az átalakítási műveletek általános tárgyalásakor nem mutattam be az **obverzió** műveletét, mert ez igazából csak a kategoriális kijelentések esetében értelmezhető (az átalakítási műveletek általános tárgyalásakor viszont még nem volt szó kategoriális kijelentésekről). Ezért itt most új műveletként kell az obverziót definiálnom.

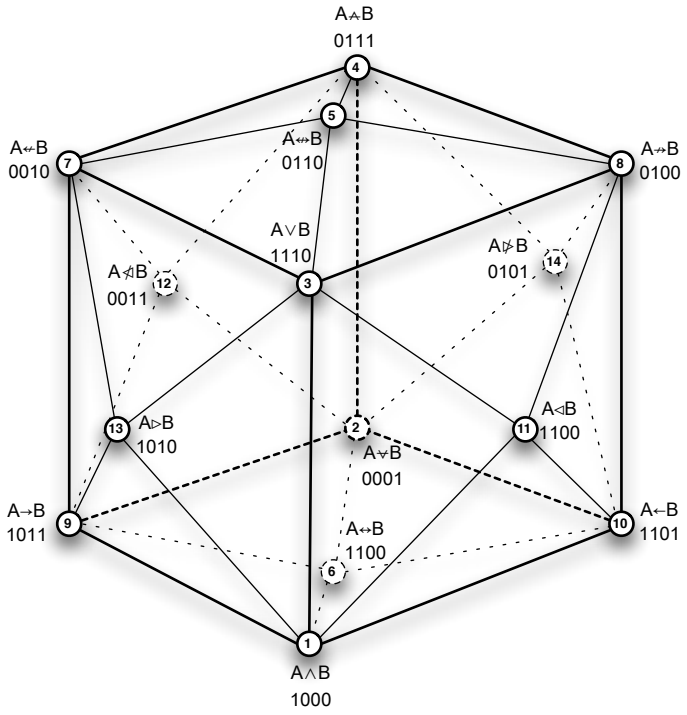

Figure 1.6: logikai operátorok tetrahexahedronja

OBVERZIÓ

Olyan átalakítási művelet, amelynek érintetlenül hagyja a kategoriális kijelentés univerzális-partikuláris dimenzióban vett minőségét, de megcseréli a pozitív-negatív tengelyen vett értékét, megtartja a szubjektum és a predikátum sorrendjét, valamint a predikátumterminus helyébe annak komplementumát teszi. A művelet értelmezési tartománya a kategoriális kijelentések halmaza. Szinonímájaként szokták használni az **átalakítás** terminust is, ami zavaró lehet, hiszen az átalakítást mint obverzió az átalakítási műveletek egyik típusaként értelmezve részleges, de mindenképpen inkonzisztens homonímához jutunk. Ha a kontextusból egyértelműsíthető, hogy az átalakítás terminusát az obverzió szinonímájaként kell érteni, akkor mégiscsak használni fogom a terminust a továbbiakban.

A kondicionális obverzió műveletét nem használják (bár a kettős negáció törvényét talán annak lenne tekinteni). Vélhetőleg azért nem definiálták ezt a műveletet az állításlogika színterén, mert ott hiányzik a pozitív és negatív (állító és tagadó) kijelentések megkülönböztetése, ami viszont a kategoriális logikában adott.

A kategoriális kijelentések színterén is értelemezhető a kontrapozíció művelete, ami itt kifejezhető a konverzió és obverzió segítségével is [20, 895].

TELJES KATEGORIÁLIS KONTRAPOZÍCIÓ

Olyan kontrapozíció, amelynek az értelmezési tartománya a kategoriális kijelentések halmaza. A kategoriális kontrapozíció praktikusan annyit tesz, hogy megcseréli a kijelen-

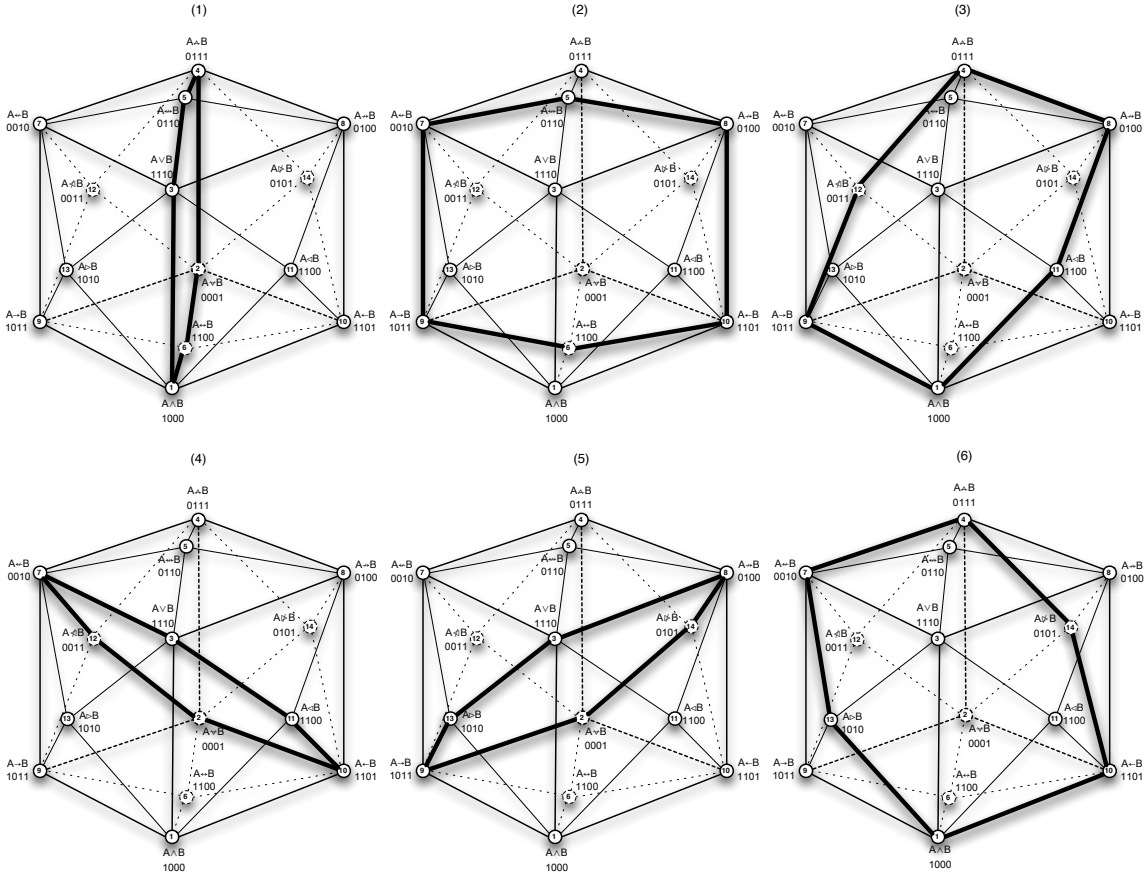

Figure 1.7: hatszögek a tetrahexahedronban

tés szubjektumának és predikátumának komplementumait[16]. Szinonímája a ‘kategoriális kontrapozíció’. A művelet felírható a következő alakban is: kategoriális kontrapozíció = átalakítás + megfordítás + átalakítás.

Ha az (A)-propozíció (“Minden S [van] P.”) igaz, akkor annak kategoriális kontraponáltja (“Minden nem-P [van] nem-S.”) is igaz, tehát ez az átalakítás használható közvetlen következtetési szabályként. Ugyanez áll az (O)-propozícióra is (“Néhány S nem [van] P.”), hiszen a kontraponáltja (“Néhány nem-P nem [van] nem-S.”) igaz.

RÉSZLEGES KATEGORIÁLIS KONTRAPOZÍCIÓ

Az a művelet, amely egyszer-egyszer alkalmazza az obverzió és a konverzió műveletét. A művelet “képlete” tehát egyszerű: részleges kontrapozíció = átalakítás + megfordítás. Szinonímája a ‘részleges kontrapozíció’.

Ide valami értékelés kell még. ‘Minden bogár rovar.’

[16] Az S és P terminusok komplementumait ‘nem-S’ és ‘nem-P’ terminusokkal jelölöm.

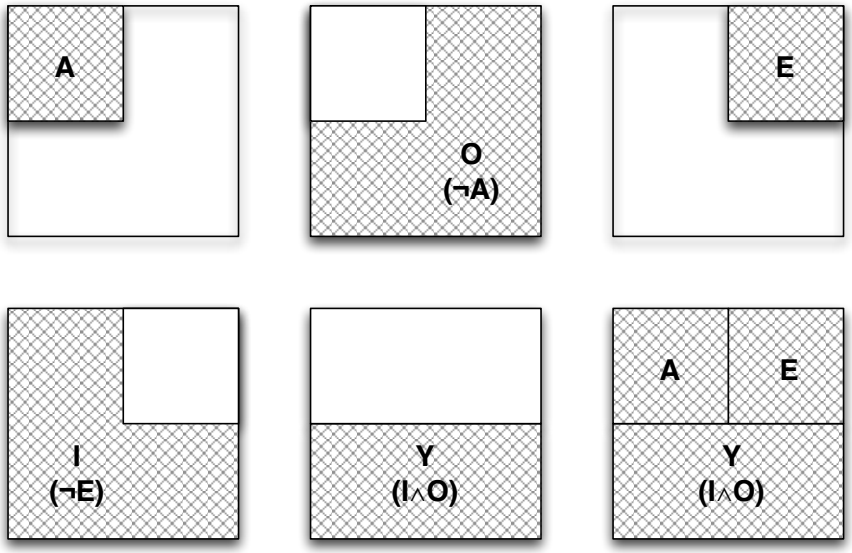

Figure 1.8: kategóriák a JEPD elv szerint

KATEGORIÁLIS INVERZIÓ

Az a művelet, amelynek az értelmezési tartománya a kategoriális kijelentések halmaza. A kategoriális inverzió kicseréli a kijelentés két kategóriáját azok negáltjaira, de megtartja a sorrendjüket.

Értékelés az inverzióról. Van-e közvetlen következtetési potenciálja.

Az egyes kategoriális átalakítások tárgyalásakor jeleztem, de most érdemes egy áttekintő táblázatban bemutatni, hogy ezek közül melyek azok az átalakítási műveletek, amelyek közvetlen következtetésekre (vagyis logikai igazságok levonására) adnak lehetőséget (⇝41.o.).

Table 1.3: közvetlen következtetéstípusok egymáshoz való viszonya

premissza	konverzió konverzió	obverzió obverzió	részleges kontrapozíció + konverzió	teljes kontrapozíció + obverzió
SaP		$Se\neg P$	$\neg PeS$	$\neg Pa\neg S$
SeP	PeS	$Sa\neg P$	$\neg PiS$	$\neg Po\neg S$
SiP	PiS	$So\neg P$		
SoP		$Si\neg P$	$\neg PiS$	$\neg Po\neg S$

Értékelés röviden

Kategorikus szillogizmusok

no?

1.1.5 Modális logika

A társadalmi cselekvés modelljének felépítése során több alkalommal is szükségünk lesz olyan elméletekre, amelyek a deontikus logika területéhez sorolhatók (már a cselekvés fogalmának értelmezéséhez is szükségünk van erre a diszciplinára). A deontikus logikát a modális logika egyik ágaként kezeljük. A modális logika nem elsősorban a kijelentések igazságának kérdéseivel, hanem inkább a kijelentések igazságának modalitásával (minőségével, "erősségével", megalapozottságával) foglalkozik. Szükségszerű-e egy kijelentés igazsága; mindig fent kell-e tartanunk a kijelentés igazságát vagy azt csak bizonyos feltételek, adott világ, világállapot létezéséhez tudjuk kötni; van-e olyan kijelentés, ami sosem lehet igaz, tehát lehetetlen; melyek azok a kijelentések, amelyek lehetségesen igazak, de nem szükségszerűek; ha valami szűkségszerűen igaz, akkor igaz is-e egyben – ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre próbál meg válaszokat találni a modális logika[17]. Mivel sokféleképpen módosíthatjuk az állításainkat, sokféle modalitást kezelhetünk. Egy Q kijelentés kapcsán mondhatjuk azt, hogy ' tudom, hogy Q', 'azt hiszem, hogy Q', 'gyakran Q', 'biztos, hogy Q', 'tilos Q', 'szükségszerű, hogy Q' stb. Ilyen esetekben az állításunkat (Q-t) valamilyen modalitásértékkel "kiegészítjük", módosítjuk, amit úgy is kifejezhetünk, hogy az állításhoz egy modális operátort kapcsolunk hozzá. Amikor az állításaink szükségszerűségét vizsgáljuk, akkor alethikus modalitásról van szó. A normativitás, a konstruált kötelezőség világát a deontikus, a kijelentések időbeliségét a temporális, a hitek logikáját a doxasztikus, a tudásokét az episztemikus modalitással próbáljuk megragadni.

A különböző modális logikákat azon az alapon különíthetjük meg egymástól, hogy feltételezzük, sokféle világ létezhet, melyek közül némelyikben igazak bizonyos állítások, másokban viszont hamisak, megint más állítások minden lehetséges világban fennállnak, míg vannak olyanok is, amelyek sehol sem igazak. A lehetséges világok közti átmenetekre, elérhetőségekre vonatkozóan különböző relációtulajdonságokat lehet megállapítani, és ezek a tulajdonságok egyben jellemzik a különböző modális logikákat is. Egy-egy ilyen relációtulajdonsággal egy-egy kalkulust definiálhatunk, amely az adott modális logika 'szükségszerű' ('erős modálisan igaz'), illetve 'lehetséges' ('gyenge modálisan igaz') fogalmára vonatkozik. A reflexivitás tulajdonságával például az ún. T kalkulust határozhatjuk meg, amely a következő formulába írható fel (ahol $\Box$ a szükségszerűség modális operátora):

$$\Box A \rightarrow A$$

A formulát úgy interpretálhatjuk, hogy 'ami szükségszerűen igaz, az igaz'. Első "nekifutásra" ez kijelentés magától értetődőnek tűnhet, pedig könnyen lehet olyan értelmezést találni, amikor ez az állítás nem igaz. Jobban meg lehet érteni mindezt, ha az előző mondatot átfogalmazzuk a következő alakra: 'ez így van, mert így kell lennie'. Ha a 'kell' fogalmát egy természettörvényre hivatkozva értelmezzük, akkor a "kellés" (szükségszerűség) valóban maga után vonja az állítás igazságát is: ha feldobunk egy követ, akkor annak – a tömegvonzás törvénye miatt –le kell esnie, és, valóban, a földobott kő le is esik a földre. Ha azonban a 'kellés' fogalma alatt a kötelezőséget értjük, akkor közel sem annyira magától értetődő, hogy ami kell (kötelező), annak meg is kell valósulnia,

[17] A modális logika két leggyakrabban hivatkozott forrása: [78] és [221]

hiszen rengeteg esetet ismerünk, amikor valamilyen kötelező parancsba foglalt állítás a valóságban nem teljesült.

Egy közlekedési példával szemléltetve ezt a különbséget tegyük fel, hogy éppen azt meséljük egy barátunknak, hogy egy közös ismerősünket az úttesten elütötte egy jobbról érkező autó, amire a barátunk ennyit mond:

Jobbról nem is jöhetett autó azon a helyen.

Ez a mondat kétféleképpen is értelmezhető. Nem jöhetett jobbról autó, mert *(i)* a gázolás egy éles kanyarban történt, és a baleset színhelyétől jobbra házfalak meredeznek, vagy *(ii)* egy egyenes, ám – balról jobbra – egyirányú utcában jobbról nem érkezhetett semmi a kötelező haladási iránnyal szemben. Kicsit másként: nem jöhetett jobbról az autó, mert az fizikailag lehetetlen lett volna, illetve nem jöhetett jobbról az autó, mert a tiltó jogszabály miatt nem lett volna szabad. A fenti megnyilatkozást átfogalmazhatjuk a következő formába:

Nem lehetséges, hogy az adott helyen jobbról jöjjön az autó.

Ebben az esetben ugyanúgy fennáll a kettős jelentés lehetősége, csak ekkor a 'nem lehetséges' kifejezésnek adhatunk kétféle értelmezést: *(i)* 'nem lehetséges, mert fizikailag lehetetlen', illetve *(ii)* 'nem lehetséges, mert nem megengedett'. A 'lehetséges' kétféle interpretációja teljesen eltérő magyarázósémákat és különböző modális logikákat eredményez.

Anélkül, hogy a részletekbe belemennék, inkább csak az érdekesség kedvéért megemlítem, hogy az alábbi relációtulajdonságokkal, az alábbi logikai sémákkal (mindig igaz állításokkal, tehát tautológiákkal) határozzák meg a legfontosabb modális kalkulusokat (modális logikákat):

(D)	$\Box A \to \Diamond A$	szeriális (balról totális)
(T)	$\Box A \to A$	reflexív
(B)	$A \to \Box\Diamond A$	szimmetrikus
(S4)	$\Box A \to \Box\Box A$	tranzitív
(S5)	$\Diamond A \to \Box\Diamond A$	euklideszi

Ezek közül a továbbiakban egyedül a (D) séma és a hozzá tartozó modális logika, a deontikus logika lesz fontos, a többivel nem foglalkozom. A deontikus logikát a következő fejezetben elemzem kicsit alaposabban.

Itt kell viszont még kitérnem a modális logika és a logikai négyszög kapcsolatára. Utóbbit ugyanis alkalmazhatjuk a modális logikai operátorokra is. Sőt, a modális operátorokra nemcsak a négyszögbe, de a hatszögbe rendezés is értelmes. Ha a legáltalánosabb modális logikai hatszöget akarjuk felrajzolni, akkor a szükségszerűség és lehetségesség terminusai helyett az erős és gyenge modális operátorokat használva az alábbi ábrát kaphatjuk:

Hasonló ábrát lehetne felrajzolni az alethikus logikára, ami a szükségszerűség és a hozzá kapcsolódó fogalmak összefüggéseit mutatná, és a többi modális logika esetében is ugyanúgy érvényesnek bizonyulna a logikai hatszög az operátorok közti összefüggések szemléltetésére [42][43][309]. De, ahogy említettem, a cselekvéselmélet felépítése szempontjából csak a deontikus logikát tudom majd hasznosítani, ezért a továbbiakban csak ezt mutatom be kicsit részletesebben.

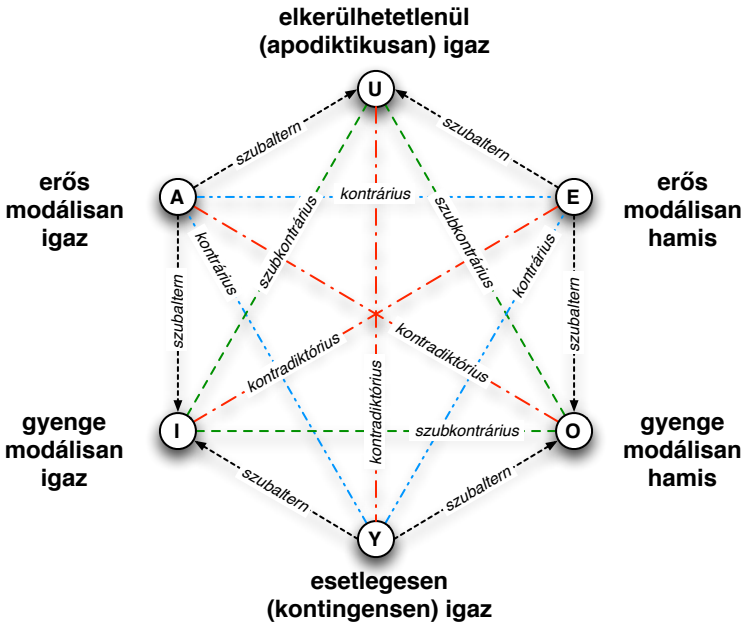

Figure 1.9: modális logikai hatszög

1.1.6 Deontikus logika

A deontikus logika (vagy imperatív logika) az előírások, kötelezések, tiltások, megengedések logikai formalizálásával foglalkozik. Nem célom bemutatni itt a deontikus logika kialakulásának, fejlődésének történetét, nem akarok foglalkozni az elmélet legfontosabb eredményeivel sem. A témáról szóló könyvek, tanulmányok közül íme egy elfogult és teljesnek messze nem mondható lista: [364], [475], [262], [11], [195], [194], [76], [77], [236], [390], [283], magyarul olvasható Solt Kornál munkája [417].

A cselekvéselmélet számára a deontikus logika mint a modális logika egyik ága a leginkább használható. Azért van ez így, mert az előírások mindig valamilyen cselekvésre vonatkoznak, tehát a cselekvéselmélet központi fogalma, a cselekvés van a deontikus logika fókuszában is. A modális logika különböző kalkulusait meghatározó sémák közül a (D) séma az, amit a deontikus logikához kapcsolhatunk.

$$(D) \qquad \Box A \rightarrow \Diamond A$$

A deontikus logikában a két modális operátor, a 'szükségszerű' és a 'lehetséges' átértelmezhető úgy, hogy 'kötelező', illetve 'megengedett' legyen a jelentésük. Ekkor a (D) sémát úgy lehet interpretálni, hogy 'ha valami kötelező, akkor az megengedett is egyben'. A deontikus logika mint a kötelezések logikája 'arról szól', hogy mit tudunk mondani a jövőről, pontosabban – a jövőre vonatkozó – kötelezések és megengedések világáról. Minden kötelezés, tiltás, megengedés a "jövőre irányul", hiszen az ilyen helyzetek ágensei (vagy legalábbis egy részük) azzal a várakozással fordul az előírások felé, hogy azok a jövőben teljesülni fognak. Ez a jövőre vonatkozás adja a deontikus logika egyik specialitását, hiszen ez azt jelenti, hogy ez a logikai szakterület nem tényekkel foglalkozik. Ettől még sok minden fontos felismerést, tudást köszönhetünk neki, de azt a hiányosságát, hátrányát mindenképpen rögzíteni érdemes, miszerint ez a diszciplina nem tud azonban

semmi értelmeset mondani arról, hogy mikor, miért valósulnak meg azok a cselekvések, amelyekre az előírások irányulnak.[18]

Deontikus operátorok

A deontikus logika első elméletében von Wright négy deontikus operátorról írt [479], és az utána következő szerzők is kitartottak amellett, hogy a deontikus operátorok a logikai négyszögre "húzhatók rá". Persze, ebben a diskurzusban is "felbukkantak" ugyanazok a problémák, amelyek a logikai négyszög más területeken való alkalmazásakor jelentkeztek (⇝35.o.). A **kötelező** és a **tiltott** univerzális kategóriákkal nem nagyon voltak problémák, de bizonytalanság, pontatlan fogalmi határok jellemezték a partikuláris kategóriákat. A **megengedett** értelmezhető volt mind az állító, mind a tagadó partikuláris kategóriákra, bár intuitívabbnak tűnt az állító jellegű használata, és olykor "nehézséget okozott" a négyszög (O)-sarokjának megnevezése, illetve pontos értelmezése. A fontosságuk miatt sok nyelvi forma termelődött ki a kategóriák jelölésére. Íme egy – biztos nem teljes – lista magyarul:

kötelező	megparancsolt, kellő, támogatott, obligát, ajánlott, muszáj, szükséges, nem mellőzhető, nem lehet nem megtenni
tilos	tiltott, nem lehet, nem lehetséges, nem szabad, nem megengedett, megengedhetetlen, tűrhetetlen, elfogadhatatlan, kötelező tartózkodni
megengedett	szabad, lehet, lehetséges, jogos, nem tilos, nem tiltott, tűrt, elfogadott, tolerált
mellőzhető	szabad, lehet, lehetséges, jogos, nem kötelező, elhagyható, elmulasztható, eltekinthető, eltekintett, felmentett, tolerált

A használt kifejezések listájából látszik, hogy a természetes nyelvi szintre (is) jellemző a terminológiai túlhasználat, a pongyolaság. A nyelv rugalmassága miatt egyes kategóriák több fogalomhoz köthetően is feltűnnek, a tagadás különböző nyelvi formáin keresztül többszörösen újrahasznosítjuk az alapterminusainkat. A terminológiai gazdagság (és pongyolaság) vélhetőleg minden nyelven tetten érhető. Angolul is "sokszínűséget" tapasztalhatunk (és ez a lista is nyilván bővíthető lenne):

obligatory	commanded, duty, compulsory, required
forbidden	impermissible, banned, prohibited, prohibition, disallowed
permitted	permissible, allowed, right, free, claim
omissible	non-obligatory, no-duty, duty-free, exemption

Csakúgy, mint a kategoriális logika bármely más területén, a legnagyobb problémát itt is a partikuláris kategóriák jelentetik. A **megengedett** fogalmát ugyanis a hétköznapi/jogi kommunikáció során többféle értelemben is használjuk. Induljunk ki Jan C. Joerden szemléletes példájából [229, 204]. Két mondatban is ugyanazt a 'megengedett' terminust használjuk, miközben más és más jelentés tulajdonítunk neki.

(1) Ha valaki egy közúti baleset helyszínére ér, megengedett számára, hogy segítsen.

(2) Ha valaki megszerezte a vezetői engedélyét, megengedett számára, hogy gépjárművet vezessen.

[18] Erről a kérdésről bővebben írtam: [428].

Az első mondatra azonnal rá lehet vágni, hogy a baleset helyszínén nemcsak megengedett, de kötelező a segítség. Ez persze akkor azt is jelenti, hogy ebben az esetben a kötelezettség maga után vonja a megengedés aktusát, amiből következik, hogy a két fogalom között semmiképpen sincs ellentétes viszony. A második mondatban azonban más a helyzet. Ekkor ugyanis a kötelezettséget épp', hogy szembenállónak érezzük a mondatba foglalt megengedéssel szemben. Arról pedig nyilvánvalóan szó sincs, hogy a jogosítvány megszerzésével párhuzamosan kötelességünk lenne autót vezetni. Ebben az esetben a kötelezés már kontradiktórikus viszonyban áll a megengedéssel. Joerden két példája mellé odatehetek még egy harmadikat is (ami az első kettőhöz képest megintcsak – részben – eltérő jelentéssel rendelkezik).

(3) Megengedett, hogy ne szavazzon valaki a parlamenti választásokon.

Ez a megengedés azt fejezi ki, hogy valami (itt: a szavazás cselekedete) nem kötelező, ami viszont logikailag "megengedi" azt az értelmezést, hogy ez a valami, vagyis a szavazás akár tilos is lehet.

Van tehát három példamondatunk, amelyekben három – egymást részben átfedő, de nem teljesen azonos – jelentés mellett használjuk ugyanazt a nyelvi jelet, a 'megengedés' terminusát. A probléma tisztázásának elvi lehetőségét a logikai hatszög eredményeinek alkalmazása nyújthatja ezen a területen is. A logikai hatszög "felfedezése" után G. Kalinowski vezette be a deontikus hatszög fogalmát.[19] Az univerzális deontikus kategóriák, a **kötelező** (OBLIGATORY) és a **tiltott** (FORBIDDEN) fölöttes kategóriájaként be kell vezetnünk a **preskriptív** (PRESCRIPTIVE) fogalmát, ami a deontikus hatszög (U)-sarkába "kerül". A két partikuláris deontikus kategóriára használhatjuk a **megengedett** (PERMITTED), illetve az **mellőzhető** (OMISSIBLE) fogalmakat, és ezek fölöttes fogalmaként az (Y)-sarokba betehetjük az **opcionális** (OPTIONAL) kategóriát.

A deontikus logikai hatszög használata ugyanazért kívánatos, mint amiért a logikai hatszöget "szeretjük": egyértelmű kapcsolatok teremthetők így a hatszög kategóriái között (**kontradiktórius**, **kontrárius**, **szubkontrárius**), illetve olyan kategoriális felosztáshoz juthatunk, amelyre már érvényesül a JEPD-elv (ami a logikai négyzet elemeire még nem teljesült). Utóbbi szempont (elvárás) nagyon fontos mozzanat. Már Jeremy Bentham is törekedett arra, hogy a JEPD-elvnek megfelelő felosztást használjon a jogi relációk között [271, 63], ezért alkalmazta azt a kategóriahármast (**kötelezés**, a **tiltás** és a **nem tiltás és nem kötelezés**), ami teljesen egybevág a deontikus logikai hatszög kontrárius viszonyban levő fogalmainak csoportjával. Ugyanezt az összefüggést szemléltethetjük a deontikus logikai operátorok egymáshoz való viszonyát bemutató ábrán is:

Az ábra szépen mutatja, hogy bár a két univerzális fogalom, a **kötelező** (OBLIGATORY) és a **tiltott** (FORBIDDEN) egymást kizáró kategóriák, a két partikuláris kategória, a **megengedett** (PERMITTED) és a **mellőzhető** (OMISSIBLE) egyszerre vannak átfedésben egymással, illetve valamelyik preskriptív fogalommal. Ezek az átfedések okozzák a deontikus operátorok kezelésének nehézségeit, pongyolaságát. A JPED-elv viszont fennáll a két preskriptív kategória (kötelezés és tiltás), valamint a két partikuláris kategória konjunkciója, tehát az **opcionális** (OPTIONAL) kategória között.

Természetesen a deontikus logikai hatszög elfogadása, alkalmazása nem ígér csodát. Bevezetése "mindössze" azt az előnyt ígéri, hogy sok esetben azonosítani tudjuk, hogy valamely konkrét nyelvi megnyilatkozáshoz melyik fogalmat (logikai kategóriát) kell

[19] G. Kalinowski, La logique des normes. PUF, Paris (1972), idézi: [307].

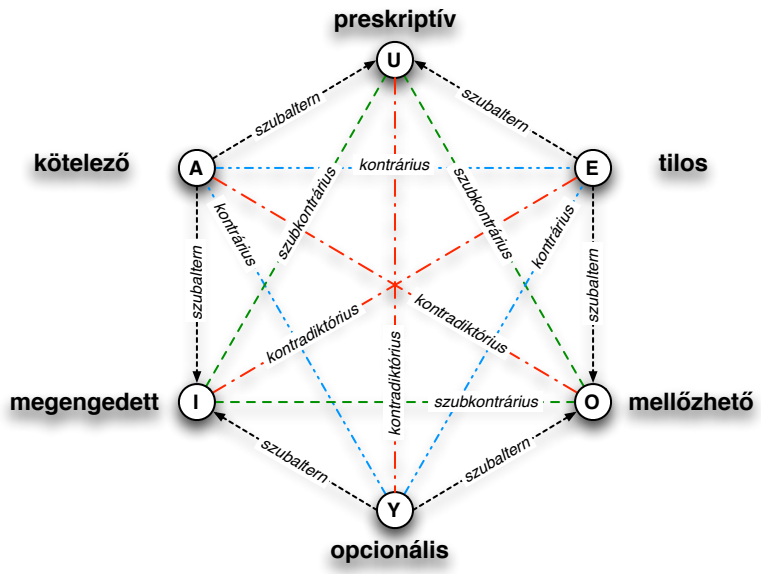

Figure 1.10: deontikus logikai hatszög

hozzárendelnünk. A fejezet első felében bemutatott konkrét mondatainkra visszautalva: az első példa a deontikus logikai hatszög (I)-sarkába, a második az (Y) pontjába, a harmadik pedig az (O) esetbe tartozik.

——————————————————————— tolerálás: von Wright [476, 90]

gyenge és erős megengedés von Wright: [476, 86]

Arend Soeteman, tartózkodni valamitől vs. eltekinteni hasonlósága és különbsége [416, 151]

a negyedik deontikus operátor lehetősége [416, 168]

Angelika Kratzer [251]

Megemlítem, de mivel nem használom a modellépítésben, nem mutatom be azt a továbbfejlesztési irányt, amely a deontikus logikai hatszög további kiterjesztéseként tekinthető: Alessio Moretti, The Geometry of Standard Deontic Logic [307].

Deontikus logika = alethikus logika + szankció

Bár nem jogelmélettel foglalkozunk, mégis érdemes felidézni a híres jogtudós, Hans Kelsen jogfelfogását – egy másik híres jogtudós, H.L.A. Hart interpretálásában:

> „A jog az az elsődleges norma, ami szankciót állapít meg. Nincs olyan törvény, ami tiltja az emberölést, csak olyan törvény van, ami arra utasítja a hivatalos személyeket, hogy bizonyos feltételek esetén bizonyos szankciókat alkalmazzanak azokra, akik megölnek valakit.” [206, 50]

Az idézetből ugyan nem derül ki egyértelműen, de tény, hogy Kelsen a jog fogalmát a szankció fogalmából eredeztette, amit más jogtudósok vitattak ugyan, de ez számunkra itt nem lényeges. Az viszont fontos, hogy a kelseni megközelítést pontosan reprodukálta

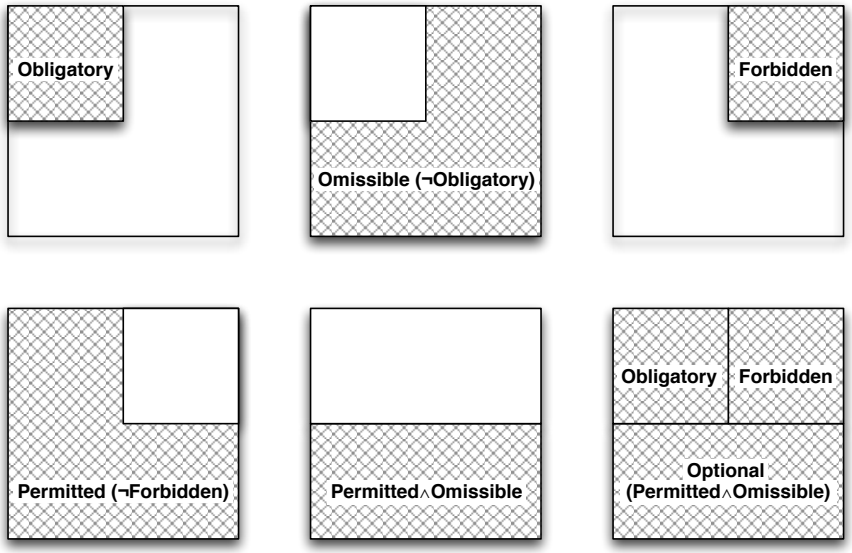

Figure 1.11: deontikus operátorok a JEPD elv szerint

O	kötelezés	$\mathrm{O}A \stackrel{\text{def}}{=} \mathrm{N}(\neg A \to \mathrm{S})$
P	megengedés	$\mathrm{P}A \stackrel{\text{def}}{=} \mathrm{N}(A \wedge \neg \mathrm{S})$
F	tiltás	$\mathrm{F}A \stackrel{\text{def}}{=} \neg \mathrm{N}(A \wedge \neg \mathrm{S})$
OM	mellőzés	$\mathrm{OM}A \stackrel{\text{def}}{=} \neg \mathrm{N}(\neg A \to \mathrm{S})$

a logika nyelvén Alan Ross Anderson, akinek a formalizálása teljesen eltért a deontikus logika addig és azóta bevett megoldásaitól. A lehetséges világok közti elérhetőségi relációra, illetve az elérhetőségi reláció tulajdonságai alapján megállapított modális sémákra támaszkodó alapozás helyett Anderson azt javasolta, hogy a normákat megalapozó deontikus operátorokat a szankció, szankcionálás fogalmára hivatkozva definiáljuk [13], [8], [10]. Ehhez a normál alethikus logika elméletére (kalkulusára), az alethikus logika **szükségszerű** operátorára (N), valamint egy új kategóriára, az előírt cselekvés végre nem hajtásakor kiszabandó **szankció** (S) fogalmára van szükség. Ezek alapján rögzíthetjük a következő axiómát:

$$\mathrm{N}\neg\mathrm{S}$$

A formula interpretációja az lehet, hogy ‘lehetséges, hogy S hamis’, vagy másként: ‘a szankcionálás nem szükségszerű’. Ha az S szankció és az N-nel szükségszerűség operátor mellé felvesszük az A-val jelölt cselekvést, akkor sorban definiálhatjuk a deontikus operátorokat.

Peng-Hsiang Wang arra vállalkozott, hogy egy tanulmányban tisztázza, összeegyeztethető-e Kelsen jogfelfogása és Anderson deontikus logikai elmélete [489]. A válasza az lett, hogy igen, de ehhez részlegesen át kell alakítani az andersoni formalizmust az alapján, ahogy von Wright különbséget tesz a kétfajta **Ought** kategória, a deontikus és technikai kötelezőség között.

...

Imperszonális deontika

A deontikus logikával kapcsolatban indulásától fogva sokakban megfogalmazódott az a remény, hogy ez a diszciplina segítheti majd a normatív, jogi szövegek gépi elemzésében, az ilyen szövegeken belüli inkonzisztenciák megtalálásában. Ezt az ígéretét azonban az évtizedeken keresztül tartó folyamatos fejlődése ellenére sem tudta beteljesíteni ez a tudományterület. Nyilván nem szabad, nem lehet egyetlen tényezővel megmagyarázni mindezt, de egy magyarázó lehetőséget azért kiemelnék a sok közül.

A deontikus logika eddig bemutatott elméletének komoly hiányossága a személytelensége, imperszonális jellege. Kötelezésekről, tiltásokról, megengedésekről van szó, de úgy, hogy közben nem tudjuk, hogy ezek kire, kikre irányulnak. Egész pontosan nem is igazán az a baj, hogy nem tudjuk, kikre vonatkoznak az előírások, vagy kik adják ki ezeket, bár azért ezek is fontos kérdések, hanem sokkal inkább a megközelítés mondanikus jellege a probléma.

A személytelenséget az imperszonális jelző alkalmazásával ragadhatjuk meg. Az **imperszonális deontikában** "nincsenek" személyek, így nem lehet kapcsolatot teremteni a deontikus operátorok és az ágensek között, emiatt nem lehet az ágencia egész problémakörét sem kezelni. De még nagyobb baj, hiány az, hogy ez a deontika szükségszerűen **monadikus** marad, és nem képes megragadni azt a tényt, hogy a társadalmi cselekvésekben megnyilvánuló normativitás lényegét tekintve relációs jellegű, aminek kezelésére relációs fogalmakra, és ezért **diadikus deontikára** vagy **perszonális deontikára** lenne szükség. A társadalmi cselekvés formális modelljének felépítésében kulcsszerepet szánok a perszonális deontika elméletének, amit a későbbi fejezetekben mutatok majd be.

supererogation

Urmson problémafelvető tanulmánya: [463] magyarul [464] Az elterjedt morálfilozófiai nézet szerint háromféle morális cselekeket lehetséges: a kötelességhez, a megengedéshez és a tiltáshoz igazodó, ám ezzel a fogalomhármassal nem lehet minden morális aktust megragadni. A *szent* és a *hős* cselekvése kilóg ebből a klasszifikációból. Bizonyos emberek akkor is teljesítik kötelességeiket, amikor a többiek nem. A többség gyengeségből vagy gyávaságból nem teszi meg, ami kötelező lenne számára, csak kevesek tudnak erősek maradni. A szent ellenáll a kísértésnek, a hős legyőzi a félelmét, de mindkettő megcsinálja, amit morális kötelességének tart (saját maga és a környezete). A különbség annyi csak köztük, hogy miben győzik le magukat, minek állnak ellen: a szent a vágyainak, a hős a félelmeinek.

kétféle

supererogation - túlteljesítés: actions that are good to do but not bad not to do

presept (előírás) tanács (counsel)

which is the object: actor vs. action

suberogation: actions that are bad to do but not good not to do

az első elméletformálási kísérlet: Chisholm, supererogation and offence [80]

Roderick M. Chisholm és Ernest Sosa: [84]

RoderickM.Chisholm:1964 [81]

JoelFeinberg:1961 (annyira nem érdekes) [143] magyarul: krokovay felelősség kötetében

Paul McNamara: [295]

Jan C. Joerden a túlbuzgóság (Supererogation) kezelhetősége, modellbe emelése érdekében arra tesz javaslatot, hogy a deontikus hatszög helyett inkább tízszöget (Deontological Decagon) kellene használnunk [229].

iszlám protokoll:

megparancsolt	elmulasztásért büntetés jár
ajánlott	elmulasztásáért nem jár büntetés, elvégzéséért jutalom jár
tiltott	elkövetéséért büntetés jár
helytelenített	mellőzéséért jutalom jár, gyakorlásáért nem jár büntetés
közömbös	sem jutalom, sem büntetés nem jár

operátor	elvégzésekor	mellőzésekor
megparancsolt	nincs semmi	büntetés
ajánlott	jutalom	nincs büntetés
tiltott	büntetés	nincs semmi
helytelenített	nincs büntetés	jutalom
közömbös	nincs semmi	nincs semmi

A supererogation fogalma segíthet tisztázni a jézusi etika legfontosabb tézisének lényegét.

1.1.7 Preferencialogika

Ha azt mondjuk, hogy A-t preferáljuk B-vel szemben, akkor nem teszünk mást, mint valamiféle sorrendet alakítunk ki a két dolog között. A sorrendállítás pedig rendezést jelent. Rendezésből persze többféle van. A legelemibb rendezésfogalmakat a különféle relációtulajdonságok (aszimmetrikus, antiszimmetrikus, tranzitív, irreflexív stb.) segítségével lehet elkülöníteni egymástól. Így járva el, olyan fogalmakhoz juthatunk, mint szigorú rendezés, részbenrendezés, gyenge rendezés, kvázirendezés, lineáris rendezés, elrendezés, jól-rendezés stb.[20] Ezek a matematikai rendezésfogalmak azonban nagyon általánosak, ami azt jelenti, hogy nagyon sok jelenségre "ráhúzhatók". Ha speciálisabb rendezési fogalmakat szeretnénk definiálni, szükségünk lehet további tulajdonságokat kikötni. A reflexív, antiszimmetrikus és tranzitív tulajdonságok egyidejű feltételezésével többféle rendezési relációt is jellemezhetünk. A **része** (partitív), a **tartalmazási**, a **nem öregebb** vagy a **kisebb vagy egyenlő** reláció esetén egyaránt fennállnak a jelzett tulajdonságok, és érezzük, hogy szükség lenne további minőségeket hozzájuk rendelni, hogy jól elkülöníthessük őket egymástól. A partitív reláció esetében megtette ezt Peter Simon vagy Archello Varzi, előbbi könyvet írt a részek fogalmáról [404], utóbbi axiómarendszert dolgozott ki a partitív reláció fogalmára, amelyben a három alaptulajdonságon túl még 4-5 további tulajdonságot definiált (Varzi írásai közül lásd [473], a partitív reláció Varzi-féle axiomatizálását magyarul [437]).

Mindez azért érdekes, mert a preferenciarelációra is ki lehet jelenteni, hogy az aszimmetrikus és tranzitív egyben, ám ezzel még biztos nem tudjuk megragadni a preferenciareláció különlegességét, keresni kell tehát még további tulajdonságokat hozzá. Ezt végzik el azok a szerzők, akik a preferencialogika különböző elméleteit dolgozzák ki.

[20] Sajnos, a rendezési fogalmak világában sincs terminológiai tisztaság, gyakran találkozhatunk mind a homonimitás, mind a szinonimitás jelenségével. A rendezési fogalmakról bővebben:[436], illetve részben más terminológiát használva: [449].

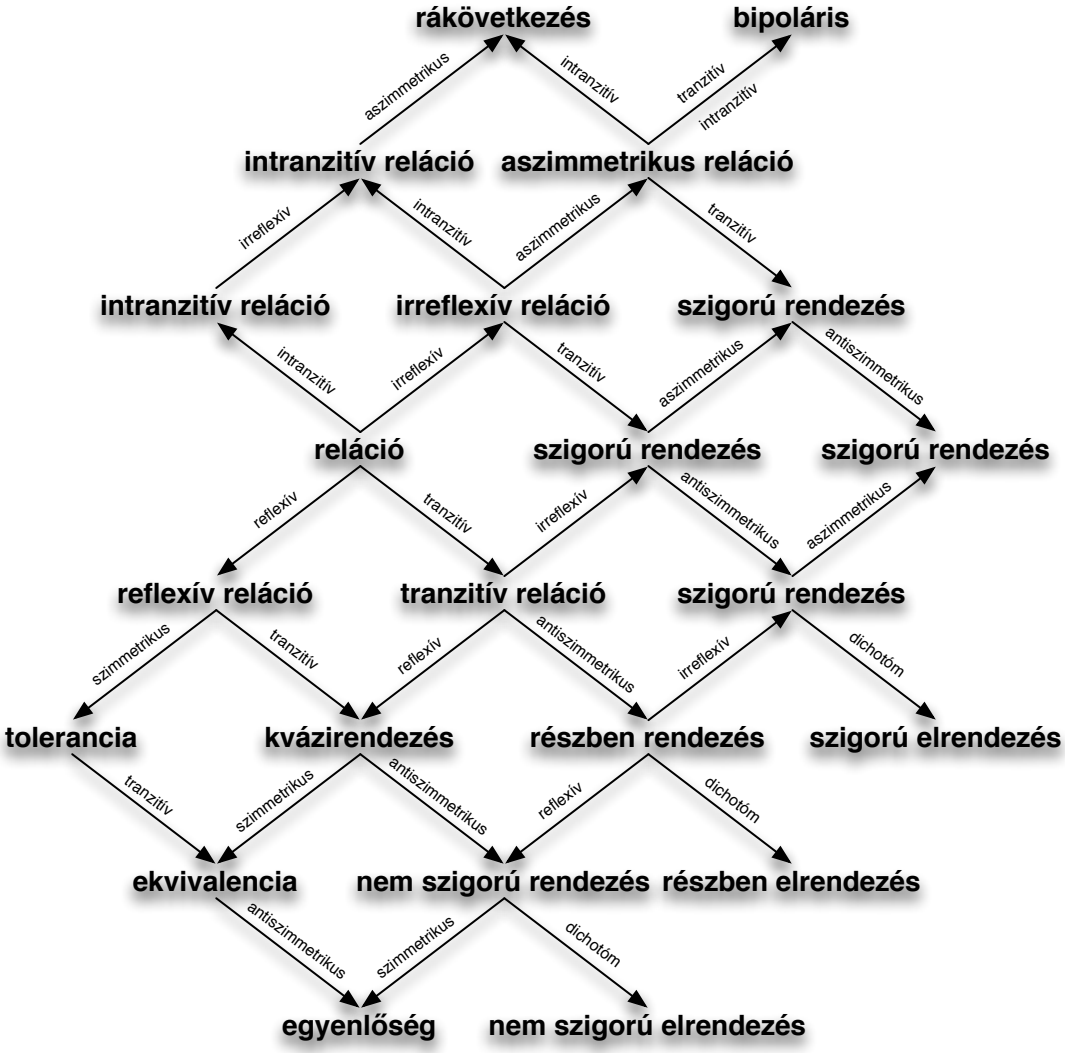

Figure 1.12: relációfogalmak

Von Wright preferencialogikája

A preferencia fogalmának első formális elméletét Georg Henrik von Wright adta meg a 'The Logic of Preference' című "esszéjében" [477]. Von Wright abból indult ki, hogy bár a preferenciarelációt sok minden "dolog" között alkalmazhatjuk, elég csak a világállapotok közti preferenciarelációt vizsgálni, mert minden más eset visszavezethető erre.[21] Ezután megadott öt axiómát, amivel definiálni lehet a preferencia fogalmát.

Von Wright első lépésben két relációalgebrai tulajdonság (az aszimetrikusság és a tranzitivitás) tételezésével a preferenciarelációt a SZIGORÚ RENDEZÉSI RELÁCIÓ egyik típusának minősítette. Ezután pedig megállapított három további ekvivalenciát, amelyek segítségével transzformációs (konjunkciós, disztribúciós, amplifikációs) műveletek végezhetők el. Az öt axióma formulája a következő:

[21] Von Wright a preferenciák lehetséges irányultságaiként az állapotok mellett a dolgokat, eszközöket, illetve a cselekvéseket említi még.

(Pref1) $\text{PREF}(x,y) \rightarrow \neg\text{PREF}(y,x)$ PREF aszimmetrikus

(Pref2) $\text{PREF}(x,y) \wedge \text{PREF}(y,z) \rightarrow \text{PREF}(x,z)$ PREF tranzitív

(Pref3) $\text{PREF}(x,y) \leftrightarrow \text{PREF}(x \wedge \neg y, \neg x \wedge y)$

(Pref4) $\text{PREF}(x \vee y, z \vee w) \leftrightarrow \text{PREF}(x \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge z) \wedge$
$\text{PREF}(x \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge w) \wedge \text{PREF}(y \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge z) \wedge$
$\text{PREF}(y \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge w)$

(Pref5) $\text{PREF}(x,y) \leftrightarrow \text{PREF}(x \wedge z, y \wedge z) \wedge \text{PREF}(x \wedge \neg z, y \wedge \neg z)$

Az axiómák rendre a következőket jelentik: a PREF reláció aszimmetrikus (a1), tranzitív (a2), és érvényes a konjunkció (a3), a disztribúció (a4) és az amplifikáció (a5). Az aszimmetrikusság feltételezése azzal jár, hogy nem engedjük meg azt, hogy két

megjegyzések:

állapotokra vonatkoztatja a preferenciarelációt, amelyek nem állítások, tehát a tagadás helyett inkább komplementálást kell használnunk.

Johan van Benthem és szerzőtársai erre azt mondják, hogy állapotokra propozícionális változókat használnak, ami a [466]

A preferenciareláció axiómái alapján már meghatározható a **jó** (GOOD) és a **rossz** (BAD) fogalma is. Mivel von Wright a preferenciát a világállapotokra vonatkoztatva definiálta, ezért ebben az elméletben a jó és rossz kategóriája is (világ)állapotokra vonatkozóan érvényes. A jó (állapot) így tehát az az állapot, amely feltétel nélkül preferált saját ellentétével szemben, míg a rossz (állapot) az, amelynek az ellentéte feltétel nélkül preferált magával szemben. A meghatározások megfelelő formulái:

(Pref6) $\text{PREF}(\text{GOOD}, \neg\text{GOOD})$

(Pref7) $\text{PREF}(\neg\text{BAD}, \text{BAD})$

A preferenciarelációra támaszkodva von Wright még további két fontos relációt határoz meg: az **indifferencia** (INDIFF), illetve az **értékegyenlőség** (EQVALUE) relációkat. Az indifferencia reláció azt fejezi ki, hogy két állapot egyike sem preferált a másikkal szemben, amit az alábbi módon fejezhetünk ki:

(Pref8) $\text{INDIFF}(x,y) \leftrightarrow \neg\text{PREF}(x,y) \wedge \neg\text{PREF}(y,x)$

Az értékegyenlőség reláció (EQVALUE) definiálásához – a preferenciareláció meghatározásához hasonlóan – több axiómára is szükség van:

(Pref9) $\text{EQVALUE}(x,y) \rightarrow \text{EQVALUE}(y,x)$ EQVALUE

(Pref10) $\text{EQVALUE}(x,y) \wedge \text{EQVALUE}(y,z) \rightarrow \text{EQVALUE}(x,z)$ EQVALUE

(Pref11) $\text{EQVALUE}(x,y) \leftrightarrow \text{EQVALUE}(x \wedge \neg y, \neg x \wedge y)$

(Pref12) $\text{EQVALUE}(x \vee y, z \vee w) \leftrightarrow \text{EQVALUE}(x \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge z) \wedge$
$\text{EQVALUE}(x \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge w) \wedge \text{EQVALUE}(y \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge z) \wedge$
$\text{EQVALUE}(y \wedge \neg z \wedge \neg w, \neg x \wedge \neg y \wedge w)$

(Pref13) $\text{EQVALUE}(x,y) \leftrightarrow \text{EQVALUE}(x \wedge z, y \wedge z) \wedge \text{EQVALUE}(x \wedge \neg z, y \wedge \neg z)$

A fenti formulák az ÉRTÉKEGYENLŐSÉGI reláció szimmetrikusságát (a9), tranzitivitását (a10), illetve a disztribúció (a12), a konjunkció (a11) és az amplifikáció (a13) érvényességét fejezik ki, és a fenti öt formula fennállása – von Wright intuíciója szerint – szükséges és elégséges feltétel a reláció meghatározásához.

Georg Henrik von Wright, 1963-as könyvével kapcsolatban megjelent kritikák, alternatív formalizálási kísérletek után újra elővette a preferenciák problémakörét, és 1972-ben részben újraformálta elméletét.[478] Saját értékelése szerint nem is annyira a kritikákat fogadta meg, mint saját maga törekedett egyfelől a kérdések egyértelműsítésére, másfelől a válaszok egyszerűsítésére.

Tanulmányában von Wright először felsorolja azokat a kérdéseket, amelyeket minél pontosabban tisztázni kell egy preferencialogika kidolgozásakor, majd megállapítja, hogy nem igazán arra lát esélyt, hogy ki lehessen dolgozni egy széles körben elfogadott elméletet, mint inkább arra, hogy a különböző intuíciók mentén bár szabatos, de párhuzamos értelmezések alakulhassanak ki. Von Wright újra megpróbálkozik a preferencia fogalmának formalizálásával, de ezt a kísérletet már nem mutatjuk be

Chisholm és Sosa preferencialogikája

Roderick M. Chisholm and Ernest Sosa [84, 85]

Von Wright preferenciák logikájáról szóló elméletére többen (bár nem túl sokan) reagáltak. Más szerzők nem osztották Von Wright intuícióit, más axiómákat tartottak meghatározónak. Roderick M. Chisholm és Ernest Sosa alternatív formalizmust dolgozott ki von Wright formuláihoz képest:

(PCS1) $\mathsf{PREF}(x,y)\rightarrow\neg\mathsf{PREF}(y,x)$

(PCS2) $[\neg\mathsf{PREF}(x,y)\wedge\neg\mathsf{PREF}(y,z)]\rightarrow\neg\mathsf{PREF}(x,z)$

(PCS3) $[(\neg\mathsf{PREF}(x,\neg x)\wedge\neg\mathsf{PREF}(\neg x,x))\wedge(\neg\mathsf{PREF}(y,\neg y)\wedge\neg\mathsf{PREF}(\neg y,y))]\rightarrow$
$[\neg\mathsf{PREF}(x,y)\wedge\neg\mathsf{PREF}(y,x)]$

(PCS4) $[\neg\mathsf{PREF}(y,\neg y)\wedge\neg\mathsf{PREF}(\neg y,y)\rightarrow\mathsf{PREF}(x,y)]\rightarrow\mathsf{PREF}(x,\neg x)$

(PCS5) $[\neg\mathsf{PREF}(y,\neg y)\wedge\neg\mathsf{PREF}(\neg y,y)]\rightarrow\mathsf{PREF}(y,\neg x)\rightarrow\mathsf{PREF}(x,\neg x)$

A fenti formulákat csak az első két esetben tudjuk a „szokásos módon” értelmezni (a preferenciareláció aszimmetrikus és tranzitív – az 1. és 2. formulák szerint), míg Chishol és Sosa további három formulájára nincs széles körben elterjedt megnevezés, ami megint csak azt mutatja, hogy az axiomatizálás még mindig nem tudott konszenzus közeli állapotba kerülni a szakterület alapfogalmainak definiálásában.

További elméletek

modern elméletek, mérnökök közt citeFrancescaRossiKristenBrentVenableTobyWalsh

Bengt Hansson [193, 192]

Bengt Hansson – részben – új relációkat bevezetve először megmutatta, hogy von Wright, illetve a Chisholm és Sosa által lefektetett elmélet túl erős, és a preferenciareláció mindennapi használatával kapcsolatos intuíciónknak több ponton ellentmondó következményei vannak. Ezért B. Hansson gyengébb axiómákat vezetett be, bár tanulmánya végén ezekre vonatkozóan is érvényesnek tartotta azt az elvárását, hogy a preferenciák logikájának kidolgozásához talán erősebb logikai nyelvre lehet szükség.

B. Hansson az axiómáiban nem a preferenciarelációt, hanem egy rendezési relációt vesz alapul, melyekre előbb megállapít két rendezési (az 1-es és 2-es állításokat), illetve két disztribúciós axiómát (a 3-as és 4-es állításokat):

(PBH1) $[P(x,y)\wedge P(y,z)]\rightarrow P(x,z)$

(PBH2) $P(x,y) \vee P(y,z)$

(PBH3) $P(x,y) \wedge P(x,z)] \rightarrow P(x,y \vee z)$

(PBH4) $P(x,z) \wedge P(y,z)] \rightarrow P(x \vee y,z)$

Kanger is írt egy rövid cikket a preferencialogikáról, amiben Wright elméletét is kritizálta

Svan Ove Hansson, preference logic [197] + S.O. Hansson könyve [198]

From Preference Logics to Preference Languages, and Back, 2010 [46]

Rescher

Reasoning about Preference Dynamics [276]

A von wrighti preferencialogikáról Fenrong Liu: [275]

Preference Change: Approaches from Philosophy, Economics and Psychology [184]

1.1.8 Doxasztikus logika

mentális állapot a tudás és a vélekedés, melyek tartalma egy kijelentés, propozíció.

A vélekedés (belief) logikája.[22]

Egy vélekedés lehet megalapozatlan (hamis) és megalapozott (igaz).

Lindström, St. and Wl. Rabinowicz: DDL Unlimited. Dynamic Doxastic Logic for Introspective Agents. In: Erkenntnis 51, 1999, p. 353-385.

Linski, L.: On Interpreting Doxastic Logic. In: The Journal of Philosophy 65, 1968, p. 500-502.

Segerberg, Kr.: Default Logic as Dynamic Doxastic Logic. In: Erkenntnis 51, 1999, p. 333-352.

Wansing,H.: A Reduction of Doxastic Logic to Action Logic. In: Erkenntnis 53, 2000, p. 267-283.

1.1.9 Másodrendű logika

Abban a pillanatban, hogy a logikai nyelvünkbe felvesszük a változókat és kvantorokat, lehetővé válik, hogy egy új szempont szerint különíthessünk el különböző logikákat, logikai szinteket. Nem véletlenül nevezik a kijelentéslogikát nulladrendű extenzionális logikának, a predikátumlogikát pedig elsőrendű logikának [372]. Mivel a kvantálás, a kvantorok alkalmazásának lehetősége a predikátumlogikában jelenik meg először, ezért ez a logikát (és ezt a logikai szintet) nevezzük elsőrendűnek. Elsőrendű logikákban a kvantorokat az individuumok valamely csoportját jelölő változókra lehet alkalmazni, semmi másra. Ha egyáltalán nem használhatunk kvantorokat (mert az adott logikában ez nincs is implementálva), akkor nulladrendű nyelvről beszélhetünk. Az ítéletlogikában nincsenek kvantorok, ezért az a logika nulladrendű.

A másodrendű logikák felé úgy lehet elmozdulni, hogy kiterjesztjük a változók, illetve a kvantorok hatókörét. Ezt úgy tehetünk meg, hogy egyfelől megengedjük, hogy

[22] Az angol 'belief' terminus lehetne 'hit'-ként vagy 'hiedelem'-ként fordítani, de a magyarban mindkét terminusnak olyan konnotációja van, ami itt nem kívánatos értelmezést tenne lehetővé, amit szeretnék elkerülni. A magyar nyelvhasználatban ugyanis mind a hit, mind a hiedelem terminusához valamiféle megalapozatlanságot társítunk. Angolban a 'belief' terminus ebben az értelemben semleges, amit magyarul jobban kifejezhetünk a 'vélekedés' terminusával.

változókat ne csak individuumokra, hanem predikátumokra (relációkra, függvényekre) vonatkozóan is lehessen képezni, másfelől megengedjük azt is, hogy a kvantorokat az individuumváltozókon túl a predikátumokra irányuló változókra is lehessen alkalmazni [146, 238-239]. A formulák szintjén ez úgy ismerhető fel, hogy az individuumváltozók mellett a predikátumváltozókra is érvényesítjük a formulában használt kvantorokat, valahogy így:

$$\forall x \forall P \forall Q(P(x) \rightarrow Q(x))$$

Ez a formula a **generikus alárendeltje** (GENERIC SUBORDINATE) relációt definiálja, amely a predikátumok, fogalmak közti alá-fölérendeltségi viszonyt (vagy másként a faja-neme, ISA relációt) írja le.

Ha a másodrendű logikában megengedett, hogy a predikátumokra, kategóriákra is alkalmazzuk a változókat és kvantorokat, akkor ez azt is jelenti egyben, hogy a fogalmi szinten is képezhetünk másodrendű fogalmakat. Ezek formálisan úgy jeleníthetőek meg, hogy a az adott predikátum (fogalom) változóhelyeire, a predikátum paraméterei közé olyan predikátumot (fogalmat) írhatunk be, amely szerepel az elsőrendű predikátumok (fogalmak) között. Ez a beágyazás egyértelműen jelzi a predikátum (fogalom) másodrendű minőségét. Ha vesszük a 'tudja, hogy' predikátumot, aminek két változóhelyet tartunk fent, amikor jelölni akarjuk, hogy 'ki az, aki tud valamit', illetve 'mit tud az a valaki'. Ezt a predikátumot így definiálhatjuk:

tud(x,p) – x tudja, hogy p

Előfordulhat azonban az is, hogy a 'p' paraméterre újra a 'tudja hogy' predikátumot alkalmazzuk, amikor például azt mondjuk, hogy:

p = tud(y,q) – y tudja, hogy q

Ha a p tudásra vonatkozó második mondatunkat behelyettesítjük az első mondatba, akkor ilyen formulát kapunk:

tud(x,p) = tud(x,tud(y,q)) – x tudja, hogy y tudja, hogy q

Ezen a ponton szépen látszik a predikátum önmagába való beágyazottsága. Ez csak másodrendű logika esetén fordulhat elő, mert itt már megengedjük, hogy a változókat és kvantorokat predikátumra is lehessen alkalmazni.

A predikativitás problémáját megemlíteni, de nem kifejteni, nem megoldani.

▽ △ ▽ △ ▽

A másodrendű logika meghatározásának ismeretében már "adja magát" a magasabbrendű logikák értelmezésének lehetősége.

Chapter 2

A társadalom modelljei

Ágensek

2.1 Ego

2.1.1 Szelf

The Emergence of Self Terrence W. Deacon, James W. Haag and Jay Ogilvy

szelf

Feinberg

Todd E. Feinberg, Altered Egos. How the Brain Creates the Self: [145]

agysérülések utáni mentális betegségek:

Ego nem érzékeli magát betegnek Ego nem tartja magáénak egyes testrészeit, elidegeníti magától Ego nem érzékeli a világ egy részét (például a bal oldalt)

a tárgyakhoz való viszony: Ego-close vs. Ego-distant (saját cipő vs. más cipője)

„the feeling of how one relates to things in a personal sense. Our identities are built around this sense of relatedness. Personal relatedness provides the structure within which the self is anchored in the world. The self is a continuum of relationships." 30.

állandó változás a kétféle állapot között: elidegenedés vs. ??? jamais vu (where the familiar appears strange) vs. deja vu (where the unfamiliar appears familiar)

Capgras szindróma (kicserélt dolgokban való hit) arcfelismerő képesség elvesztése 36 de el lehet veszteni a hely- vagy tárgyfelismerés képességét is 37 Freud családi románc Otto Rank: 15 Hero-birth myth A Capgras szindrómában az érzelmi viszony változott meg alapvetően, nem az észlelési képesség

Frégoli szindróma + környezeti megkettőződés

When a patient misidentifies a stranger as a relation, we call it Fregoli syndrome. When the patient mislocates the hospital in his or her own backyard and doubles the place, we call it environmental reduplication. However, both syndromes represent a change in the self, in the sense that one's relatedness to the world undergoes a transformation. The bound- aries of the self are altered, and one's personal world draws nearer. 49.

Capgras represents withdrawal of personal relatedness Fregoli-like disturbance is an insertion of personal relatedness the self has withdrawn its involvement

confabulation

„Many areas of the brain make a contribution to the self. It appears that the problem is not in deciding where in the brain the self is: Rather, the question is, if the self, the ego, is widely distributed across the brain, how is it possible for a single self to exist? This problem needs to be addressed if we are to understand how the brain creates a unified person, the 'I.' "71.

Patients with personal confabulation confuse the margins of the self, figuratively speaking. By this I mean, in the context of the confabulation, that the self makes a personal appearance in the guise of a character within a story of the patient's own making. Patients with asomatognosia, on the other hand, seem to lose a part of the self in a more literal sense. The arm in the patient with severe asomatognosia may be totally rejected and personified as if it belonged to someone else. I would now like to discuss another condition?mirror misidentification?in which the patient misidentifies not the actual body, but its mirror image. 72

mirror misidentification Susan used sign language in front of the mir- ror in her bedroom. When asked what she was doing, she reported that she was communicating with the "other" Susan. She believed that there was another Susan who was identical to her in appearance, age, back- ground, education, and so on.

Susan was able to accurately identify other family members, physicians, and neighbors. She never misidentified anyone but herself in the mirror.

Susan's condition is a Capgras syndrome for her mirror image. 74

the misidentification occurred in any reflective surface, from glass in store windows to car mirrors. She did not, however, misidentify her reflection in the mirror of her cosmetic compact. It occurred to me that perhaps its small size made it less likely for the symptom to occur. So I first instructed her to take out the compact and asked her to identify her image, which she did correctly. Using a series of mirrors of increasing size, I was able to convince her as the reflection got larger, despite her initial protestations, that they represented her own reflection. I repeated this process over several days until her husband reported that the behavior had vanished. 78.

There is a separation of knowledge in a psycho- logical sense: one domain of knowledge-perception of a person in the mirror-is not integrated with another-a self-concept. Susan and Rosamond have a pathological separation of the self as knower-the "I" that is the subjective aspect of the self that looks into the mirror and the self as known-the "me" that is the objective aspect of the self that is seen in the mirror. 78.

Gordon G. Gallup made a rather remarkable discovery. ... only in humans, chimps, and orangutans. Interestingly, gorillas show no ability to recognize themselves in the mirror. 79.

Double Indemnity Doppelganger autoscopia (heutoscopia or hallucination speculaire) A central characteristic of autoscopic hallucinations is the close connection between the image and subject. There is a feeling of belonging to or of connection with the autoscopic hallucination that serves an important distinguishing feature. Unlike the Capgras patient, who denies or disavows the relationship between the image and relation, the hallucinating person feels a part of the autoscopic hallucination. There is a feeling of oneness with the hallucination. 81

The vision of the self represents a projection of the self. The remarkable feature about autoscopy is that the self, the ego, the standpoint from which the world is psychologically

perceived, coheres as an entity that can be experienced outside of the body. Autoscopy teaches us that the self can be split, and one can have a dual sense of awareness or viewpoint both as experiencing and observing entities. The widespread belief in "guardian angels," the experience of the depersonalized self in out-of-body experiences in religious settings, the common occurrence of the idea of a presence under conditions of stress in normal persons, all suggest that fragmentation of the self represents a common human behavior. 84.

Imaginary Companions and Guardian Angels The imaginary companions are spoken to, played with, and have an almost physical space in the child's world. 84. the imaginary companion is often a projection of the child's own ideals. 85. the fantasy had restored to some degree Miriam's lost relationship with her then-absent mother. 86. Miriam was expressing her own difficulties by attributing them to Susan 86.

The child who employs his imagination and the people of his imagination to solve his problems is a child who is working for his own mental health. He can maintain his human ties and his good contact with reality while he maintains his imaginary world. Moreover it can be demonstrated that the child's contact with the real world is strengthened by his periodic excursions into fantasy. It becomes easier to tolerate the frustrations of the real world and to accede to the demands of reality if one can restore himself at intervals in a world where the deepest wishes can achieve imaginary gratification. 86-87.

the related adult phenomenon is ... the idea of a presence. This was described as a feeling or impression, sometimes amounting to a delusion, that one is "not alone." There is a sense of a presence of someone beyond the self. It is not a visual hallucination, nor is it a misidentification; it is rather a feeling or sense of company. Both the imaginary companion and the idea of a presence appear under conditions of stress. 87.

The imagined, the alter ego, the imaginary companion, or nemesis rep- resent personifications, reifications of hopes or fears. The mind creates concrete representations of inner, sometimes hidden, emotions and gives them a life of their own. 89.

Alien Hand Syndrome 94. corpus callosum sérül, megszűnik a kapcsolat a két agyfélteke között The hand performs actions that are seemingly purposeful and voluntary, yet the patient claims that the movements are unwanted and involuntary and are not consistent with their conscious intentions. 94

intermanual conflict: a páciens a jobbkezével kanállal akart volna levest enni, miközben a balkeze egy kenyérdarabot rakott volna a szájba 98

hogy lehetséges egységes működés "kettévágott agy setében? 99

hogyan látunk? Torsten Hubel and David Wiesel how a single neuron in the brain could respond to a line in the world. 1- simple cortical cells? pontokat látnak 2- complex cortical cell: a pontokat látó sejtekt látják, így már vonalat érzékelnek 3- hypercomplex cell:

visual neurobiologist Semir Zeki terms "topical convergence"

Higher order visual cells respond preferentially to highly specific and complex stimuli such as hands or faces. Some of these neurons respond best to the frontal view of a face and others to a side view. Neurons of this type led to the somewhat fanciful notion of the "grandmother" cell, a cell so specific that it fires only to the vision of one's grandmother! Cells of that degree of specificity do not exist, but it is true that the farther along a sensory processing stream that one looks, the more specific a cell's response characteristics become. 113

While the cells early in the visual stream have small receptive fields and "know" where each line of the face is, these early cells do not "know" that a given line is part of a face. They do not have knowledge of the "big picture" of the face that will emerge later on in the processing stream. The face cells, on the other hand, "know" there is a face, but due to the process of topical convergence, these cells don't know where the face is located in space. Cells of the brain project higher and higher in a hierarchical fashion in order to code for increasingly specific complex and abstract properties, but information coded by cells earlier in the process is not and cannot be lost in awareness. As Zeki observes, cells comprising both the early and the late stages of the visual processing stream must make a unique contribution to consciousness. In this way the conscious mind is "spread out" across the activity of the many neurons that make up different regions of the brain. 113-114

a karteziánus színpad gondolata nem működőképes, mert egyrész nincs egyetlen hely az agyban, ahol minden agyi aktivitás egyesülne, másrészt a gondolathoz kellene egy inner homunculus, ami nicsn, de nem is oldaná meg, csak doébb tolnáeggyel a problémát (ki az a homunculus, kinek jelent?) 115

binding problem: különböző feladatokat ellátó területeket hogy kapcsolja össze az agy? az autó színét, formáját, hangját stb. más területek észlelik, dolgozzák fel, és ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz? 116

Francis Crick: synchronized neuronal firing in the 35 to 75 Hertz range "might be the neural correlate of visual awareness." 117

Gerald Edelman: re-entrant cortical integration (RCI)

If there is no area in the brain where all the regions that con- tribute to the self physically "come together.," then how do we exist as whole, integrated, unified persons?

just as the unification of the visual system contributes to our sense that we are unified beings, our ability to produce unified actions is essential to our feeling of wholeness as a person.

Tinberger: cselekvésvezérlés

The instinct originates from the highest brain regions of the fish, and surely some particular areas of the fish brain are more necessary for instinctual behaviors than others. But this instinct has no unified spatial locus in the brain. Even though the instinct is unified in the behavior of the fish, it is not materially unified in the fish brain. The brain locus of an instinct, and hence the source of the unified action of the fish, is distributed across large regions of the fish brain. 119

vast areas of the brain are involved in the complicated act of speech production, yet somehow when we "will" to speak, the entire act is unified into a whole and coordinated behavior. 120

when we search for the inner source of the center of the "will," we find ourselves at impasse. Just as there is no "pontifical neuron" sitting atop the perceptual hierarchy, there is no single brain region creating and controlling our actions and intentions. 120

emergence and brain One popular example of an emergent system is water, for which it is noted that the properties of liquidity, wetness, and transparency do not apply to a single water molecule, but to the aggregate "water." 121

the emergent feature is said to be "greater than the sum of its parts." 122

A second key concept of emergence theory is the notion of constraint, 122

hierarchical control is the essential and distinguishing characteristic of life. 122

It is through constraint that hierarchical systems operate. There is often a reciprocal relationship between emergence and constraint in hierarchical systems. ... When the system is considered as a whole, the mitochondria contribute to the emergence of the lung, and the lung in turn constrains the mitochondria. 122-123

The third key concept of emergence theory that I wish to discuss is perhaps its most controversial. This concept is the notion of nonreducibility, the claim that the wholes created by an emergent system can- not be explained simply by or reduced to the properties of its constituent parts.

the nonreducibility of a higher level to a lower level in a hierarchical system is a key characteristic of an emergent property. .... if a property is emergent, it is not reducible to those parts. It follows that if a property in a hierarchy is reducible to the properties of things at lower levels of the hierarchy, it is not emergent.

When we view with one eye open, we lack depth perception. When we view our environment with both eyes open, due to the differences between the images generated by each eye, the cyclopean eye possesses depth perception for the integrated image. Depth perception is an emergent property of vision not present when viewing with either eye alone. 125.

... pótolni a kimaradt részt

My purpose in elaborating at some length on this topic is to point out that purposeful action can be distinguished from teleonomic (but non-purposeful) behavior by its greater degree of constraint over a multitude of nested parts. 134

nested vs. non-nested hierarchy (compositional hierarchy)

Allen and Starr (1982) provided a definition of a nested hierarchy: "A nested hierarchy is one where the holon at the apex of the hierarchy contains and is composed of all lower holons. The apical holon consists of the sum of the substance and the interactions of all its daughter holons and is, in that sense, derivable from them. Individuals are nested within populations, organs within organisms, tissues within organs, and tissues are composed of cells" (p. 38). 162.o

Allen, T. F. H., and T. B. Starr. Hierarchy. Perspectives for Ecological Complexity. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Salthe, S. N. Evolving Hierarchical Systems: Their Structure and Representation. New York: Columbia University Press, 1985. ——————

Giulio Tononi: An information integration theory of consciousness [453] Tudatosság nélkül nincsen céllal végzett cselekvés, azonban az utóbbiak is szoros kapcsolatban állnak az érzelmi és affektív folyamatokkal

——————

corpus callosum

A corpus callosum, azaz kérgestest, azaz CC a két agyféltekét összekötő rostköteg. Több, mint 200 millió idegszálból áll. A CC segítségével "kommunikál" a két oldal egymással, másrészt a CC koordinálja a két oldal "munkáját".

hemisphere - agyfélteke

frontal lobe - frontális lebeny

spinal cord - gerincvelő

cerebral cortex - agykéreg

cerebrospinal fluid, a condition called hydrocepbalus.

ipsilateral vs contralateral

anterior commissure
chimerics, chimera - kiméra
pineal gland - tobozmirigy
cortical - kortikális
inferior temporal cortex

Daniel Stern: az önzérzékelés, a szelf kialakulása

Daniel N. Stern *A csecsemő személyközi világa* című könyvében [420]

bontakozó szelf érzése	0-2 hónapos korban
magszelf érzése	2-6 hónapos korban
szubjektív szelférzés	7-15 hónapos korban
verbális szelférzés	15 hónapos kortól

Ezek nem egymást váltó szakaszok, megjelenésük után mindegyik továbbra is fennmarad, és az egész élet folyamán "funkcionál".

kategorikus affektus (öröm, bánat) vitális affektus (dinamika, időbeli, intenzitásbeli mintázat, az intenzités és az idő amodális kategoráibóél tevődik össze

Önismeret

[5] de se hitek szelftörténelem önazonosság kijelentések tartalmának Szelfhez kötése
George Herbert Mead
én és az általánosított másik

2.2 A világ

világállapotok
alternatívák
társadalmi kapcsolat
társadalmi cselekvés
szándék, vágy, törekvés
intenció
döntés

Chapter 3

Intencionáltság

mentális állapot tudat intencionalitás fenomenális-tudatos öntudat test-elme viszonya
négyféle mentális állapot: észlelés érzet érzelem gondolat
három reláció: azonosság szuperveniancia konstitúció

3.1 Intencionalitás

tudat jelensége
valami reprezentációja reprezentációs tartalom tartalomtípus reprezentációra irányultság
intecionalitás = valamire vonatkozás (aboutness) (Fodor cikke az elmefilozófia könyvben)
irányultság beállítódás motiváltság attitűd diszpozíció

3.1.1 Brentano

> „Minden pszichikai közös jellemvonása abban található, amit sajnálatos módon gyakran oly félreérthető kifejezéssel tudatnak neveznek, vagyis egyfajta szubjektív magatartásban, egyfajta, mint mondják, *intencionális* viszonyban, amely valamire irányul, ami talán valójában nem létezik, ám belsőleg tárgyként adott. Nincs hallás valami meghallott, hívés valami elhitt, remény valami reménylett nélkül, nincs törekvés a törekvés célja nélkül, és nincs öröm anélkül, hogy valaminek ne örülnénk, s még sorolhatnánk.” [67, 55]

Brentano szerint az intencionlitás három típusa, osztálya

> „Az első alaposztály a legtágabb értelemben vett képzeteké ...
> A második alaposztály az ítéleteké ... az ítélet alapja, miként a vágyakozásé is, mindig valamilyen képzet; ... Mi tehát a megkülönböztető jegye annak, amikor nem egyszerűen képzetet alkotok, hanem ítélek is? – Ebben az esetben a képzetalkotáshoz egy második, a képzet tárgyára irányuló intencionális viszony is kapcsolódik, a képzet tárgyának elismerése vagy elvetése. Aki Istent említi, Isten képzetét fejezi ki, aki pedig azt mondja: van Isten, arról beszél, hogy hisz benne.
> A harmadik alaposztály a kifejezés legszélesebb értelmében vett érzelmi mozgásoké, kezdve attól, hogy valamely gondolat egyszerűen kellemesen vagy kellemetlenül hat rám, egészen a meggyőződésen alapuló örömig vagy szomorúságig, illetve a cél- és

> eszközválasztás legbonyolultabb jelenségéig. Arisztotelész mindezt az *órexisz* fogalmában foglalta össze.” [67, 56-57]

Arisztotelész ‘órexisz’ kategóriája a vágyakozás, törekvés fogalmával azonosítható.

> „A második alaposztályban az intencionális viszony tartalma elismerés vagy elutasítás volt; a harmadik alaposztályban ugyanez szeretet vagy gyűlölet, avagy (ami éppoly helyes kifejezés) tetszés vagy nemtetszés.” [67, 57]

A pszichikai és fizikai jelenségek közti különbséget keresve Brentano az intencionalitást jelöli meg

> „Minden pszichikai jelenség azáltal jellemzett, amit a középkor skolasztikusai intencionális (nyilvánvalóan mentális is) inegzisztenciának (valamire irányuló belső létezésnek) neveztek, s amit mi, habár nem is egészen kétértelműség nélküli kifejezéssel, egy tartalomra való vonatkozásnak, egy tárgyra való irányulásnak (ami alatt itt nem realitást kell érteni) vagy pedig az immanens tárgyiasultságnak nevezhetnénk. Mindegyik magába foglal valamit a tárgyakból, habár nem mindegyik egyenlő módon. A képzetben valamit megjelenítünk, az ítéletben valamit elismerünk vagy elvetünk, a szeretetben valamit szeretünk, a gyűlöletben valamit gyűlölünk, a vágyakozásban valamit kívánunk stb.” [66, 161]

Frederick Chisholm egy lexikonbejegyzésében elemzi Brentano intencionalitás fogalmát. [82] hogyan lehet az intencionális

mondat prefixumokat keres

Mások által már javasolt, de Chisholm által nem megfelelőnek talált kritériumok:

existentional generalization

nonexistentional occurence

referential opacity

Megfelelő kritérium:

M intencionális, ha minden p propozícióra igaz, hogy $M(p)$ logikailag kontingens.

nem intencionális

‘lehetetlen’ prefix, mert a lehetetlen (egyes négyzetek körök) mondat mindig igaz, tehát nem lehet kontingens

horváth gizella, érték-cikkében ír brentano könyvéről, a jó fogalmáról

3.1.2 Husserl

Husserl cogito cogitatio

3.1.3 Ascombe, Dennet, Fodor, Searle

Ascombe, Dennet, Fodor, Searle

Dennet: az intencionalitás filozófiája, [118]

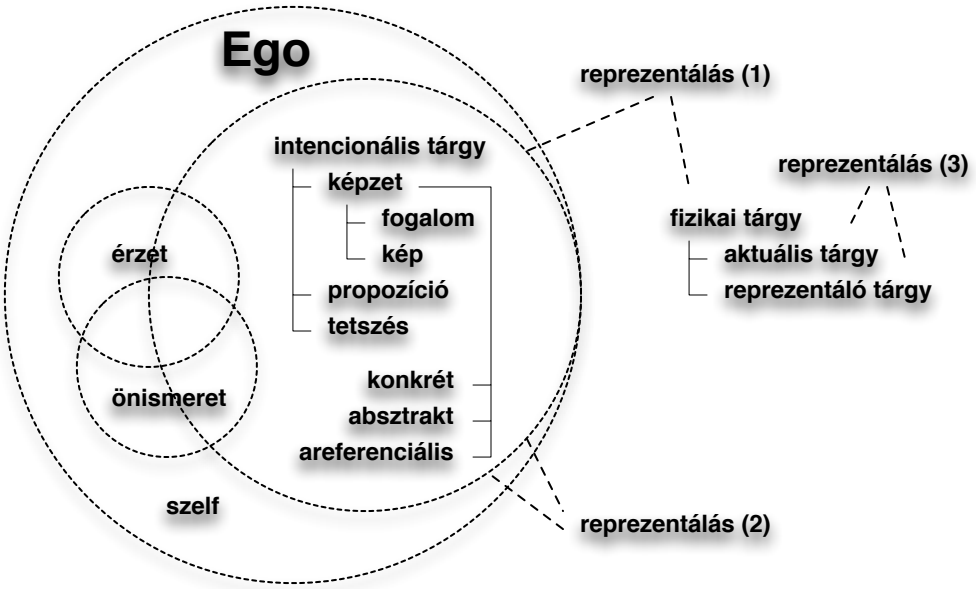

Figure 3.1: Brentano intencionalitás fogalma

Searle

kollektív intencionalitás mi-intencionalitás 121.o. a módszertani individualizmus talaján maradva lehet beszélni róla

ez a McClintock-féle motivációs gyűrű (meg a játékelmélet) értelmezésekor is fontos ez a szempont. Amikor a gyűrű tengelyei körül vagyunk, ott egyéni intencionalitásról beszélhetünk, de amikor interdependens helyzetekbe kerülnek a résztvevők, akkor használható a mi-tudat, kollektív intencionalitás

mindkét helyről hivatkozni ide

A p propozícionális tartalom minden esetben ugyanaz

beszédaktustípus	asszertívum	direktívum	komisszívum	expresszívum	deklaráció
megfeleltetési irány	szó-világ	világ-szó	világ-szó	nincs	szó-világ és világ-szó
ágens		Alter	Ego		
őszinteségi feltétel	vélekedés	vágy	vágy		
érvényességtípus	igaz-e	teljesült-e	teljesült-e		
példák	kijelentés, leírás, osztályozás, magyarázat	utasítás, parancs, kérés	ígéret, fogadalom, felajánlás, megállapodás, jótállás, fenyegetés	bocsánatkérés, köszönetnyilvánítás, gratuláció, felköszöntés, részvétnyilvánítás	hadüzenet, kinevezés, házastárssá nyilvánítás

értékelés, ítélkezés, figyelmeztetés, könyörgés, imádkozás, mentegetőzés, panaszkodás, becslés, vélekedés, előrejelzés átok, eskü, áldás vallomás, hazugság/hazudás, titkolódzás/titkolás diplomakihirdetés, fokozatszerzés, kinevezés

Searle [388, 92]

Ruth Millikan: miben más az emberi és nem-emberi reprezentáció? hat különbség van

felszólító reprezentációk, szándék-doboz [303]

ezt lehet, hogy Bratman-elméletnél kéne említeni?????????

az állatoknál a kijelentő és felszólító reprezentációk egybemosódnak, az embereknél nem

„Azok a reprezentációk, amelyek esetében nem tehető különbség kijelentés és felszólítás között, a tényállásokat közvetlenül kötik össze a cselekvésekkel, tehát azzal, amit a tényállás esetén tenni kell. Az emberi hitek nincsenek közvetlenül a cselekvésekhez kötve. Ha nem kombinálják őket megfelelő vágyakkal, az emberi hitek tehetetlenek. És az emberi vágyak szintén tehetetlenek, ha nincsenek megfelelő hitekkel kombinálva." [302, 267]

következtetési képesség (és szükség)

„Mivel az emberi lények belső reprezentációs rendszerében a kijelentő és a felszólító funkciók szét vannak választva, szükség van újbóli integrálásukra. Ezért az emberek gyakorlati következtetéseket végeznek, a hiteket és a vágyakat újszerű módokon kombinálják, hogy azok először szándékokat, majd cselekvést eredményezzenek." [302, 267]

ez nagyon kell a weberi hatszöghöz ia

[5]

Altrichter Ferenc az intencionalitás fogalmát úgy értelmezi azon belül a propozícionális attitűdöket

A propozícionális attitűdök összefüggő rendszert, sőt kauzális rendszert alkotnak. Ha Ego úgy vélekedik, hogy kevés benzin van a kocsijában, és tudja, hogy a tervezett útra kevés lenne, akkor tudja azt is, hogy egy benzinkútnál tankolnia kell. A vélekedéseink, hiteink, propozícionális attitűdjeink vagyis az intencionális tárgyak rendszere kauzális.

A propozícionális attitűdökre (azok kialakulására, változására) hatnak a külvilág tárgyai, az intencionális állapotaink, vélekedéseink „kauzálisan kapcsolódnak a külvilág dolgaihoz, eseményeihez és sajátosságaihoz". Ez már egy második kauzális viszonyrendszert jelent, ami a belső és külső világ "tárgyai" közötti kapcsolatokat jellemzi. A kétfajta kauzális rendszer egy egységet (Altrichter kifejezésével élve: "kauzális teret") alkotva folyamatosan "kauzális befolyással" van az Egora.

A kauzális hatásrendszer létezésén túl azonban az attitűdjeink további "kényszereknek" vannak alávetve. A propozícionális attitűdjeink világában ugyanis szemantikai. logikai kényszerek is érvényesülnek.

> „Már maga az a tény, hogy a mentális tartalom igazként vagy hamisként értékelhető, hiteinket, gondolatainkat beemeli a logikai térbe, és aláveti mentális állapotainkat a logika szabályainak, amelyek az emberi elme vagy tudat konstitutív szabályai." [5, 139]

A logikai-szemantikai kényszerek létezése és "befolyásolási képessége" azért különösen fontos, mert feltételeznünk kell azt is, hogy a racionalitásnak akár az ideális, akár a reális formáját is vesszük figyelembe, a racionalitásnak erős attitűdbefolyásolási képességet kell tulajdonítanunk.

zártság elve....

> „A reális racionlaitás regulatív szabálya a logika konstitutív szabályaival összhangban – hogy úgy mondjam – felülbírálja a kauzális tér elemeit, és bizonyos pszichikus

> állapotokat egyszerűen megsemmisít és kiküszöböl a kauzálisan releváns állapotok köréből.” [5, 140]

A zártság elve megköveteli az önismeret létét. Akkor változtathat valaki az attitűdjein, ha tud róla, hogy korábban milyen intencionális állapotban volt. Ez viszont már másodrendű intencionalitást jelent, hiszen olyan Egonak például tudnia kell, hogy tudott valamit korábban.

olyan fogalmakkal kell tehát bővíteni mind az Ego egyes szám első személyű, mind a megfigyelő harmadik személyű ontológiáját, mint a hit, a vélekedés, vágy, a gondolat.

Az önismeret fogalmialg szükséges tehát, ehhez viszont már másodrendű intencionalitást kell a modellbe emelnünk. Az önismeret fogalma pedig nyilván megköveteli az öntudatnak, a szelfnek a fogalmát.

> „Az önismeretnek viszont logikailag szükséges feltétele az öntudat: az tehát, hogy képesek legyünk önmagunkat megkülönböztetni minden mástól, hogy képesek legyünk önmagunkra vonatkozó, *de se* hiteket fenntartani, vagy gondolatokat gondolni, hogy képesek legyünk önmagunkra az ‘én’ szóval vagy ennek valamilyen nyelvi ekvivalensével referálni, és hogy képesek legyünk önmagunkat a propozcionális attitűdök szubjektumaként felfogni.” [5, 140]

3.1.4 egyéb

három emberi képesség, fakultás: kognitív (vélekedés) affektív (vágy, érzelem, érzés, öröm, fájdalom) konatív (intenció, akarat, elköteleződés)

cognition, affection, conation belief, desire, intention

conation, as goal-directed striving or purposive activity, involved two meanings of the goal or end of the striving. "One is the obtaining of means and the other making affective [sic] use of the means

mentális állapot, melynek tartalma egy cselekvési terv ?????

——————-

3.1.5 Neurológiai alapok

Damasio, A. (1985). Understanding the mind’s will. [102] „. . . SMA performs a key role in the cerebral organization of action. More specifically, I agree with the notion that the SMA plays a crucial role in volitional processes.” SMA – supplementary motor area

anterior cingulate is fontos, az SMA mellett van

————————-

3.2 Reprezentáció

tartalom propozícionális tartalom képi tartalom

3.3 Teleológia vs. teleonómia

Arisztotelész teleológia értelmezése

teleologikus gondolkodás, beállítódás, de Sausa

oksági állítás formulája:

$A \rightarrow B$

a teleologikus állítás formulája:

$(B \rightarrow G) \rightarrow B$

ahol G valamilyen célt, jövőbeni állapotot jelent

Ernest Nagel két cikke (egy előadás két része) a teleológia és a biológia kapcsolatáról 1977-ből [311] [312]

Mayr 1961: két megközelítés a biológiában: hogyan működik (funkcionális biológia) miért úgy működik (evolócióbiológia)

A teleonómia fogalmát Colin Pittendrigh vezette be 1958-ban. Az ő meghatározását azonban túl tág értelműnek találta Ernst Mayr, aki a 'Cause and Effect in Biology' c. cikkében [288] a biológia által vizsgált kétfajta cél-követő jelenséget (end direction) elkülönítve egymástól a teleonómia és teleológia fogalmainak párhuzamos használatát javasolta. Mayr azért kritizálta Pittendrigh értelmezését, mert az nem tett különbséget aközött, hogy egyfelő az individuumok (rendszerek) célkövető módon (szándékosan - purposefully) képesek viselkedni, másfelől a genetikai programok evolúciójában vélelmezett célra törekvés között [288, 1504]. Mayr a teleonómia fogalmát így valamely program, információs kód alapján viselkedő individuum, rendszer célkövető minőségére javasolta leszűkíteni. Ebben az értelemben Mayr szerint a biológia mint tudomány a teleonómiára tud csak példával szolgálni.

Ernst Mayr: Teleological and Teleonomic, a New Analysis [289]

„It would seem useful to rigidly restrict the term teleonomic to systems operating on the basis of a program of coded information." (p.42)

Ernst Mayr: The Idea of Teleology [290]

emergencia, Todd Feinberg könyve

Hayne Reese: teleology vs. teleonomy - purposefulness, having an internal determination - pusposiveness, serving or effecting a useful function [360]

teleológiai funkció fogalma, Larry Wright [503]

f akkor és csak akkor x funkciója, ha

a) x egy korábbi y entitás reprodukciója, amely korábban f-t csinálta

b) x azért reprodukálódott, mert y korában f-t csinálta

feladat fogalma, John R. Searle [388]

plato.stanford.edu:

intention intentionality teleological theory of mental content emotion intrinsic vs. extrinsic values reasons for actions: agent-neutral vs. agent-relative value theory

3.4 Érvényesség

beszédaktus, Austin, Searle, Habermas, Hare

argumentáció, bizonyítás: áttekintés [257]

"mintha" [119]

érvényesség, jog, kényszerítő erő, követés [164] 152.oldal

3.5 Intenció

Az intenció mint szándék az intencionáltságnak csak egy típusa, és vigyázni kell arra, hogy a két terminus alaki közelsége nehogy áthallásokat, fölösleges és szándékolatlan konnotációkat okozzon.

> „Az *intencionalitás* meglehetősen balszerencsés szóalkotás, és mint annyi más szerencsétlen szót a filozófiában, ezt is a németül beszélő filozófusoknak köszönhetjük. A szó arra utal, hogy az intencionalitás az irányítottság értelmében valamiféle kapcsolatban áll a 'szándékkal', olyan értelemben például, hogy ma este moziba szándékozom menni. (A német nyelvben ez nem okoz problémát, mert az *Intentionalität* másképp hangzik, mint az *Absicht*, a mozilátogatás szándékának hétköznapi értelmében vett szándék.) Úgyhogy ne feledjük, az angolban a szándék csupán az intencionalitás számos formájának az egyike." [388, 89]

Searle figyelmeztetése természetesen nemcsak az angol nyelv esetében érvényes, a magyarban (és még nyilván sok más nyelvben) ugyanúgy igaz, hogy az intenció az intencionáltság egyik formája csupán.

!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Ajzen, intencióelmélete

[2] [3]

négy cikk az intencionalitásról, logikáról: [280]

Szécsi Gábor, intencionalitás és okság, [440]

3.5.1 Bratman előtti korszak: vágy-vélekedés modellek

G.E.M. Anscombe, Intention: [15]

Jean Beer Blumenfeld, Goldman's account of intentional action, [51]

jövővezérelt intenció (future-directed intention) és *jelenvezérelt intenció* (present-directed intention)

3.5.2 Bratman: BDI-elmélet

Bratman [64]

For Bratman (1987), intention is a distinctive practical attitude marked by its pivotal role in planning for the future. Intention involves desire, but even predominant desire is insufficient for intention, since it need not involve a commitment to act: intentions are ?conduct-controlling pro-attitudes, ones which we are disposed to retain without reconsideration, and which play a significant role as inputs to [means-end] reasoning? (Bratman 1987, p. 20). The plans for action contained in our intentions are typically partial and must be filled out in accordance with changing circumstances as the future comes.

Among the advantages of being able to commit ourselves to action in advance, albeit defeasibly, are: *(i)* the capacity to make rational decisions in circumstances that leave no time to deliberate, or lend themselves to deliberative distortion; *(ii)* the capacity to engage in complex, temporally extended projects that require coordination with our future selves; and *(iii)* the capacity for similar coordination with others.

wikip: It could be argued that the BDI model is now becoming somewhat dated: the principles of the architecture were established in the mid-1980s, and have remained essentially unchanged since then. With the explosion of interest in intelligent agents and multi-agent systems that has occurred since then, a great many other architec- tures have been developed, which, it could be argued, address some issues that the BDI model fundamentally fails to. Furthermore, the focus of agent research (and AI in general) has shifted significantly since the BDI model was originally developed. New advances in understanding (such as Russell and Subramanian?s model of ?bounded- optimal agents?) have led to radical changes in how the agents community (and more generally, the artificial intelligence community) views its enterprise.

[370]

Cohen és Levesque formalizmust dolgozott ki Bratman intencióelméletére [90]

Casteñada míg a vélekedés tartalma propozíció, addig az intencióé egy cselekvés, amire Casteñada új fogalmat vezetett be: 'practition' praktozíció

Többek között azért érdemes ezt az új fogalmat alkalmazni, mert ezáltal elkerülhetővé válik a deontikus logikában jól ismert probléma: ha a cselekvés logikáját akarjuk kidolgozni, akkor azt kell mondanunk, hogy ha valakinek szándékában áll megtenni A-t, akkor abból logikailag következik az, hogy szándékában áll megtenni $(A \vee B)$-t, ami a cselekvések világában nem plauziblis következtetés.

3.5.3 más elméletek

Searle, Intentionality, [386]

Douglas Ehring, "Normal" Intentional Action, [133]

Bentzen intencionalitás logikája [34]

Roderick M. Chisholm [83]

Wayne A. Davis [109]

Ullmann, Tamás (2010): A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás. Budapest, L'Harmattan

Daniel C. Dennett, Az intencionalitás filozófiája [118] D.C: Dennett: tartalom és tudatosság [117]

Dennet intencionalitás koncepciója [155]

Tomasello, M. (1999). Having intentions, understanding intentions, and understanding communicative intentions. In : Zelazo, P.D., Astington, J.W., and Olson, D.R. (Eds.), Developing theories of intentions (pp. 63-75). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

3.6 Vágy

three faces of desire [383] desire kontra aversion

a vágy/averzió kettőshöz mindig kapcsolódik a kielégülés vs. kielégületlenség (frusztráció) jelensége/állapora

alapvető szükségletből minden embernek kettő van. Az egyik a tartozni akarok vhová. A másik a teljesíteni akarok vmit. Az első szükségletben a kötődés, a másodikban a szabadság iránti vágy nyilvánul meg

két típus:

"maintenance goals", i.e. goals about keeping things as they are "achievement goals", i.e. goals about state of things not yet realized

3.6.1 Castelfranchi: vélekedés és vágy

Cristiano Castelfranchi, Fabio Paglieri, The Role of Beliefs in Goal Dynamics: Prolegomena to a Constructive Theory of Intentions [74]

the main point is that goal processing and intention revision are largely determined by belief revision – that is, the process by which we come to intend something crucially depends on our assumptions concerning how we consider the world to be, i.e. our beliefs. s on our assumptions concerning how we consider the world to be, i.e. our beliefs. More precisely, our aim here will be to detail a model in which specific types of beliefs act as filters and triggers from goal activation to goal execution. According to this view, in order to activate, promote, drop, or suspend a goal, an intention, or an intentional action, one has to provide or modify the appropriate beliefs.

belief and goal are mental representations, two cognitive items funkcióikban különböznek egymástól (nem formájukban, tartalmukban vagy más belső jellemzőikben)

a cél fogalma kapcsolódik: several other concepts familiar both in Artificial Intelligence (e.g. desires and intentions), in cognitive psychology (e.g. motivations, wishes, aims), and in social sciences (e.g. preferences).

“a goal is defined as an anticipatory internal representation of a state of the world that has the potential for and the function of (eventually) constraining/governing the behaviour of an agent towards its realization. The defining function of goals is to shape, to direct in a teleological sense the actual behaviour of the system.” 77.o.

goals prefigure a certain state of affairs, as opposed to representing a state of the world which is believed to be the case.

“An agent is said to be rational if it chooses to perform actions that are in its own best interests, given the beliefs it has about the world. For example, if I have a goal of staying dry, and I believe it is raining, then it is rational of me to take an umbrella when I leave my house. (...) You would still be inclined to refer to my behaviour as rational even if I was mistaken in my belief that it was raining: the point is that I made a decision that, if my beliefs were correct, would have achieved one of my goals.” (Wooldridge, 2000, p. 1)

vélekedéstipizálás

a célvonatkozású vélekedéseken (goal-related belief) belül céltámogató vélekedések (goal-supporting belief)

céltámogató vélekedések (goal-supporting beliefs)

there is a specific structure of beliefs that is necessary to maintain and justify goal without such beliefs, the related goal would be dropped from its current state, and would change its nature and functional properties.

vélekedéstámogató vélekedések (belief-supporting beliefs)

- motiváló vélekedések (motivating beliefs): ezek mellett léteznek nem-doxasztikus befolyások is (pl. physical arousal, emotional triggering) - ??? vélekedések (triggering beliefs) - feltételes vélekedések (conditional beliefs)

- előszűrő/előértékelési vélekedések (assessment beliefs): ezek előszűrik a vélekedéseket, illetve kialakítják a követhető célok körét - önmegvalósulási vélekedések (self-realization

beliefs) - megvalósultsági vélekedések (satisfaction beliefs) - lehetetlenségi vélekedések (impossibility beliefs)

- költségbecslő vélekedések (cost beliefs)

- inkompatibilitási vélekedések (incompatibility beliefs) - végcél inkompatibilitási vélekedések (terminal incompatibility beliefs) - instrumentális inkompatibilitási vélekedések (instrumental incompatibility beliefs) - feleslegességi imkompatibilitási vélekedések (superfluity)

- preferencia vélekedések (preference beliefs) - érték vélekedések (value beliefs) - sürgősségi vélekedések (urgency beliefs)

- előfeltevési vélekedések (precondition beliefs) - inkompetencia vélekedések (incompetence beliefs) - hiányzó feltélek vélekedések (lack of conditions beliefs)

- cél-eszköz vélekedések (means-end beliefs)

ezek a vélekedések a szerzők szándéka szerint kimerítőek, ami elsődorban az általuk "közvetített" funkciókra vonatkozik

a vélekedések listája helyett célszerű inkább : given goal is always supported by a structure of beliefs, rather than a mere list.

folyamatok:

- aktiválás (activation)
- értékelés (evaluation)
- mérlegelés (deliberation)
-ellenőrzés (checking)
- cselekvés (action)

aktív célok (active goals) = vágyak (desires)

követhető célok (pursuable goals)

választott célok (chosen goals)

végleges/végehajtandó célok (executive goals)

3.6.2 Cross: diszkrepancia alapú vágyelmélet

Cross, The Modal Logic of Discrepancy [98]

incompatibility and incompleteness

state of affairs (A,B,C,D ...)

két típus: G – goal, az Ego célállapotja

B – belief, az Ego hiedelmi állapota[1]

vágy: $G = (A \wedge B \ \wedge C \wedge D)$

$B_0 = (A \wedge \sim B \wedge C \wedge D)$ – incompatible

$B_1 = (A \wedge B \wedge D)$ – incomplete

"In claiming that we desire only what we lack, Socrates affirms a discrep- ancy between what one wants and what one has. Socrates refers only to what the agent in fact has or lacks and not (as I have) to what the agent believes she has or lacks, but the role of the notion of discrepancy in Socrates? claim is evident." Platon, Symposium 42-43.

$\triangledown \triangle \otimes \odot$

Ego kielégült vagy elégedett

If $\oplus A$ is true, then the agent has no reason to act to bring it about that A because, as far as she knows, no action is needed.

[1] Előfordul a bizonyossági állapot kifejezés is. mit.bme.hu mesterséges intelligencia könyvre hivatkozni.

inkompatibilitási diszkrepancia:

$\triangle A$ is true iff the agent's goal entails A, but her belief state entails $\neg A$

$\triangle A$ means that the agent has a reason to bring it about that A or the agent needs to bring it about that A.

inkomplettségi diszkrepancia:

Ego whose goal requires A neither accepts A nor accepts $\neg A$

$\triangledown A$ is true iff the agent?s goal entails A, but neither A nor $\neg A$ is entailed by her belief state. Informally,

$\triangledown A$ means that the agent has a reason to make sure that A or the agent needs to make sure that A.

az első diszkrepancia a vágy megragadására szolgál, a második nem, mert az első késztetést ad cselekvésre (to bring about the truth of A), míg a második késztetést csak ahhoz ad késztetést, hogy a cselekvő megbizonyosodjék A állapotáról

indifferencia:

$\odot A$ is true iff the agent accepts A, but her goal requires neither A nor $\neg A$.

Informally, $\odot A$ means that the agent indifferently accepts that A

3.6.3 magasabbrendű vágyak

Wayne A. Davis [110]

Kris McDaniel and Ben Bradley, Desires [292]

Eleonore Stump, Sanctification, Hardening of the Heart, and Frankfurt's Concept of Free Will[421]

David Lewis, Desire as Belief, [264] Desire as Belief II, [265]

Timothy Schroeder, Reflection, Reason, and Free Will, [384]

Timothy Schroeder, Three Faces of Desire [383]

Contours of Agency: Essays on Themes from Harry Frankfurt, [72]

John Martin Fischer (ed.), Free Will: Free agency, moral responsibility, and skepticism, Routledge, 2005

Stephen Schiffer, A Paradox of Desire, [381]

Scott Sturgeon, Normative Judgement, [422]

Kenneth A. Taylor, De Re and De Dicto: Against the Conventional Wisdom, [447]

A. L. Herman, A Solution to the Paradox of Desire in Buddhism, [211]

Christine Swanton, Weakness of Will as a Species of Executive Cowardice, [427]

Harry G. Frankfurt, The Importance of What We Care About, [160]

3.7 Másodrendű vágy: érték

> Egyszer, amikor Diogenész Kraneioszban sütkérezett a napon, Nagy Sándor ezt mondta neki: "Kérj tőlem, amit akarsz!" Erre ő: "Ne álld el előlem a napot!"

David Lewis koncepciója: az érték mint másodrendű vágy [414]

Lewis koncepcióját összevetni Fitch javaslatával. Frederic B. Fitch 'érték' definíciója [153]

$(value p)3q3r[q\&[(knowsq)C(strivesfor[p\&r])]]$

Charles R. Pigden, Desiring to Desire: Russell, Moore and David Lewis: [344]

Weber, Cs. Kiss Lajos érték hivatkozása

magyar jogász

Harry Frankfurt, másodlagos vágy, másodlagos akarat

Charles Taylor sources of the self [446] Frankfurt másorendű vágy fogalmára támaszkodik

Reasons from Within. Desires and Values [179]

Why don't you want to be rich? Preference explanation on the basis of causal [185]

Ahhoz, hogy megértsük, mik az értékek, a szervezet viselkedéséből kell kiindulnunk. Már ezen a szinten találkozunk preferenciákkal, azaz pre-reflektív megegyezésekkel a szervezet szükségletei és a környezet adottságai között. A természeti állapot nem jelent apátiát. A preferenciák nem tudatos döntésekből erednek. A tudatos döntések viszont elkerülhetetlenek, amikor a preferenciák konfliktusba kerülnek egymással. Emiatt, Dewey számára az organikus impulzusok csupán szükséges, de nem elégséges feltételei annak, hogy a vágyak cselekvésbe lendüljenek. Maguk a vágyak is módosulhatnak a reflexió hatására. Az értékek nem egyszerűen a vitális háttér elemei, hanem a reflexió által alátámasztott vágyak. Értékekről akkor beszélhetünk, amikor felmerül egy konfliktus. Csak amikor problémák jelentkeznek, csak akkor szükséges tudatosan értékelni, hogy az általunk reflektálatlanul követett értékorientációk közül melyik élvez elsőbbséget. Különbséget kell tennünk aközött, amit egy cselekvő kíván, és aközött, amit reflexió következtében ?kívánatosnak? tart.

Dewey Experience and Nature könyvében [120] Úgy tekint a kommunikációra, mint egy eseményre, amelyben a személy megnyílik mások előtt. Mivel a kommunikáció közös, megosztott tapasztalathoz vezet, úgy tekinthetjük, mint egy út az egocentrizmus meghaladása felé. Az altruizmust Dewey úgy írja le, mint azt a radikális attitűdöt, amelyben készen vagyunk arra, hogy a többiek ?megrázzanak?, ?megmozgassanak? , annak érdekében hogy megvalósítsuk önmagunkat a többiekkel együtt és a többieken keresztül ? mint ?megrázó? interszubjektivitás. (shattering intersubjectivity). Mivel a kommunikációra, interszubjektivitásra és a megosztott tapasztalatra fókuszál, kiutat talál a individuális és a kollektív tapasztalat inadekvát dualizmusából. Ugyanakkor azt állítja, hogy az interszubjektivitás tapasztalata nem csupán a különleges - vallásos - élményekben adott, hanem a mindennapi kommunikációs helyzetekben is. Ezen az úton jut el ahhoz a gondolathoz, hogy maga a demokratikus tapasztalat is értékteremtő. A demokrácia Dewey szekularizált vallásává válik.

horváth gizella, érték-tanulmánya, 32-34: Taylor értékelmélete Frankfurt másdolagod vágy koncepciójára épül gyenge és erős értékelések

3.7.1 Osgood

az elemzés szempontjából releváns dimenzió is - értékelés (evaluation): a helyes kategorizálás

- az üzenetek értékelésének gyenge-erős (potency) minősége

- a passzív-aktív (activity) vetülete

evaluation, potency, activity

3.8 Másodrendű preferencia: aggregálás

A preferenciarendezés valamilyen halmaz elemeinek kívánatosság szerinti sorbarendezését jelenti. A preferenciarendezés mint rendezés reláció. Mint minden relációnak, úgy a preferenciarendezésnek is vannak argumentumai, relátumai. Az fontos "technikai" kérdés, hogy milyen módon lehet a preferenciarendezést végrehajtani több elem (és/vagy több szempont) esetén, erre később még visszatérek. Most csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a preferencia jelenségéről beszélve könnyen átválthatunk, átváltunk reifikált tárgyalásmódba. Amikor a 'preferencia' terminust használjuk (például feltesszük a kérdést: "Neked mi a preferenciád?"), akkor könnyen a preferenciarendezés eredményére irányul a figyelmünk, ilyenkor a preferenciarelációt tárgyiasítjuk. A preferencia foglalt két

Az angolban ritkán használt, de létező terminus a 'preferent'

Amikor a "vágy" terminusát használjuk, akkor a preferenciareláció reifikátuma

relátum

Hansson szerint amikor másokról beszélünk, akkor inkább a "preferálja" terminust használjuk, és amikor magunkra utalunk vagy imperszonális módon nyilatkozunk, akkor inkább a "jobb" terminust alkalmazzuk.[197] ???példa???

a preferencia fogalmilag feltételezi a diszkrimináció létezését: ha 'A' dolgot preferáljuk 'B'-vel szemben, akkor ezennel 'B'-t diszkriminájuk is egyben.

[115]

[18]

[335]

Where the preferences come from? [124]

[123]

alternatívák alternatívák tulajdonságai az ágens motivációs állapota motivációs szembeszökőség, szaliencia (motivationnally salient)

Arrow lehetetlenségi tétele a preferenciákon és azok aggregálásán alapul [19]

✠ ⁕ ✠

$\mathscr{L}\mathscr{P}$

Veszünk egy nyelvet.

3.8.1 Archimédeszi preferencia

archimédeszi preferencia (nincs végtelen nagy, illetve végtelen kicsi eleme)

hasznosság

hasznosság modern fogalmát Jennings (1955) dolgozta ki

Jennings, R. (1955): Natural elements of political economy. Longmans, London. (hivatkozza: Georgescu - Roegen in. International encyclopedia of the social sciences, MacMillan Co. Free Press, New York, 1968)

Az arkhimédeszi preferencia meghatározásakor a preferenciarelációt fogyasztói kosarakra (matematikailag vektorokra) alkalmazzák, tehát az összehasonlítást, értékkifejeződést nem egyedi entitásokra, hanem entitások (mégpedig különböző típusú entitások) halmazaira vonatkoztatva fejezik ki. Erre a „módosított" preferenciarelációra írják elő az arkhimédeszi axióma érvényesülését, amely a következőképpen formalizálható (az arkhimédeszi

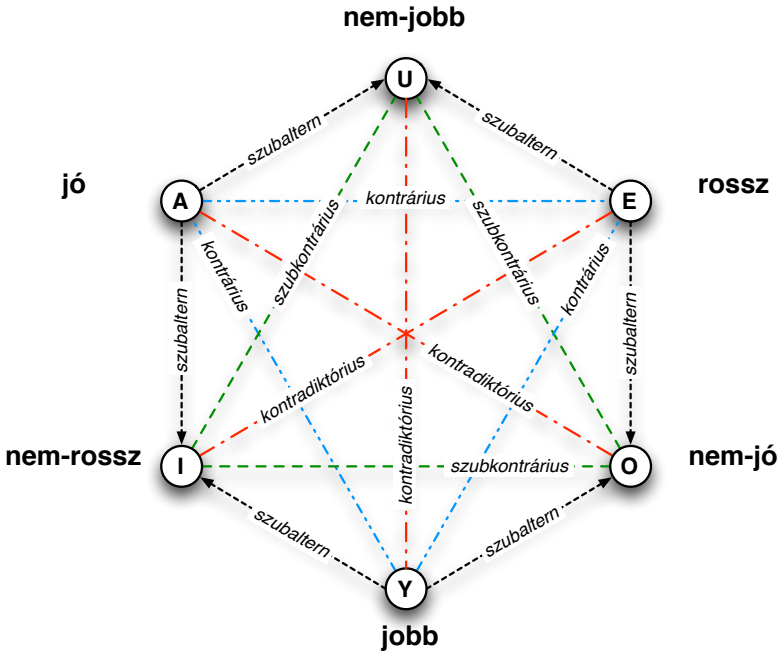

Figure 3.2: értékfogalmak hexagonja

tulajdonsággal rendelkező preferenciarelációt az 'APREF', a X és Y termék különböző mennyiségeit x_i és y_j szimbólumokkal jelölve):

$\forall i \forall j \exists k(\text{APREF}((x_i, y_i), (x_j, y_j)) \rightarrow \text{APREF}((x_j, y_k), (x_i, y_i)))$

A képlet azt fejezi ki, hogy bárhogy is állítunk össze két csomagot az X és Y termékekből, amelyek közül az egyik csomag (x_i, y_i) többet ér a másiknál (x_j, y_j), ha az Y jószág mennyiségét növeljük (y_j-t kicseréljük y_k-ra), akkor megfordulhat a preferenciareláció iránya, azaz (x_j, y_k) csomag értékesebbé válhat az (x_i, y_i) csomagnál.

A felhasználónak azonban lehetnek olyan preferenciái is, amelyekre nem teljesül az arkhimédeszi axióma. Ezek közül a legfontosabbak a *lexikografikus preferenciák*. Ha van két termékünk (szolgáltatásunk vagy bármink, amire a preferenciareláció alkalmazható), akkor azok különböző mennyiségeit egy-egy vektorral reprezentálhatjuk: $(x_1, x_2, \ldots, x_i)$, $(y_1, y_2, \ldots, y_j)$, ahol x_i az X jószág csökkenő nagyság szerinti sorrendbe állított i. egyede, míg y_j az Y jószág j. példánya. Ebben az esetben a lexikografikus preferencia fogalmának formális meghatározását a következőképpen adhatjuk meg (a lexikografikus tulajdonsággal rendelkező preferenciarelációt 'LPREF'-fel jelölve):

$$\forall j \exists i(j < i \rightarrow (\text{LPREF}(x_j, y_j) \wedge \text{LPREF}(y_j, x_j) \wedge \text{LPREF}(x_i, y_i)))$$

A formula értelmezésekor ki kell használnunk azt a feltételt, hogy a két jószágból vett különböző mennyiségeket – nagyság szerint csökkenő – sorrendbe állítva jelöljük x_i-vel és y_j-vel. Így a fenti képlet azt fejezi ki, hogy akármekkora mennyiséget veszünk is a két jószágból, azaz vehetjük akárhányadik (j.) elempárt a sorrendbe rakott termékekből, a két terméksor j. elemeit megelőző párjaira még lehet döntetlen az állás köztük (ezt fejezi ki az $\text{LPREF}(x_j, y_j) \wedge \text{LPREF}(y_j, x_j$ részformula), de az i. elemtől kezdve már az X termék a

preferáltabb az Y-nal szemben (LPREF(x_i, y_i)). Ezt azt is jelenti egyben, hogy az X termék „összességében” kívánatosabb a másikhoz viszonyítva.

Azért nevezik ezt a rendezést lexikografikus rendezésnek, mert a szavak ábécé szerinti sorrendjét is ilyen logika szerint alakítjuk ki. Az 'a' betűvel kezdődő szavakat előbbre tartjuk a többinél, de köztük még nem tudunk sorrendet kialakítani (tehát az 'a' betűs szavak között „döntetlen” van). A rendezés teljessé tételéhez az kell, hogy vegyük a szavak következő betűjét, és aszerint soroljuk tovább a szavakat. Lehet, hogy már ekkor sikeresen el tudunk minden szót rendezni. Ha mégsem, akkor venni kell a szavak harmadik betűjét és így tovább. Ezzel a módszerrel minden szót sorba tudunk állítani, mert minden egyes szóra igaz, hogy valahányadik betűje esetén már különbözni fog az összes többi szótól.

A lexikografikus preferencia terminust *N. Georgescu-Roegen* vezette be [171], [172], a fogalom elméleti alkalmazásáról, a vele kapcsolatos kísérleti eredményekről lásd: [261], [93], [136].

3.8.2 Lexikografikus preferencia

Natura non facit saltum.

„a természet nem szereti az ugrást”

példák: A Mastercard 'Felbecsülhetetlen (Priceless)' reklámjaiban magát az – archimédeszi preferenciát reprezentáló – bankkártyát azzal értékelik magasra, hogy a reklámban rámutatnak egy értékre (barátságra, családra, szerelemre, meghitt pillanatra), ami megfizethetetlen, majd a kártytát rögtön emögé pozícionálják. A reklámokat lezáró szlogen is ezt a kettősséget fejezi ki:

„Van, amit nem lehet pénzért megvenni. Minden másra ott a MasterCard.”

eladó az egész világ
van az a pénz, miért korpás lesz a hajam

Formális modellek

a közgazdasági szakirodalomba N. Georgescu-Roegen hozta be a fogalmat. N. Georgescu-Roegen, The Pure Theory of Consumer's Behavior [171] Choice, Expectations, and Measurability [172]

A legtöbb formális elméletet Peter C. Fischburn állította elő. [149] [150] [151] [148] [152] [260] [259] [63] The Mathematics of Preference, Choice and Order. Essays in Honor of Peter C. Fishburn

A lexikografikus rendezés matematikai modelljét Andréka Hajnal, M.D. Ryan és P.Y. Schobbens dolgozta ki [14]. Andrékáék abból indulnak ki, hogy a preferenciarendezés fogalma nem elég a lexikografikus rendezés fogalmának definiálásához, szükség van a *prioritás* operátor bevezetésére. Azért, mert többféle szempont szerint is rendezhetünk dolgokat (autóvásárláskor figyelembe vehetjük az autó árát, gyorsulását, fogyasztását, vezethetőségét, színét, méretét, alakját stb.). Minden egyes szempont szerinti rendezés egy-egy preferenciarendezésnek felel meg, tehát sok rendezési relációnk is lehetséges. Ha pedig több szempont szerint kell rendezni ugyanazt az elemkészletet, akkor más és más sorrendek alakulhatnak ki a különböző szempontok (rendezések) szerint, amikor pedig

szükség van arra, hogy a szempontok (rendezések) is valamilyen prioritást alakítsunk ki (vagyis valamilyen sorrendbe állítsuk őket.

lehet az, hogy többszerelős döntési folyamatban kell közösségi döntést hozni, amikor az egyéni preferenciákat kell aggregálni, de az is lehet, hogy egy személy szempontjait kell figyelembe venni.

ez a modell a hierarchia leírása is egyben. A hierarchia fontosságáról, szerepéről én is írtam eyg tanulmányt: [435] A hierarchia két fontos típusa: beágyazott és nem-beágyazott hierarchia az élő rendszerek beágyazott hierarchiával jellemezhetőek [143]

A hierarchia fogalmáról bővebben: [258]

Sven Ove Hansson preferencia változása [196]

prioritizálás = preferenciák aggregálási módszere (Grosof)

precedencia vs. prioritás vs. preferencia ???

???????

A lexikografikus preferencia másodrendű preferencia, hiszen a prioritás operátor maga is egy preferenciarendezésnek felel meg, amit preferenciarendezéseken hajtunk végre. Richard Jeffrey, másodlagos preferencia [227] The Logic of Decision

Self-Control through Second-Order Preferences [314]

a személyen belüli preferenciakonfliktusok azonos lényegűek a személyek közti preferenciaütközésekkel, így a társadalmi választások elméletének (social choice theory) relevanciája van az egyéni preferenciakezelésre vonatkozóan.

a weberi racionaltásfogalmak megfeleltetése Az ezredvégi nagy borzongás [101]

Lexikografikus döntések egy általános döntési modellben [126]

[125]

az archimédeszi preferencia kompenzatórikus, a lexikografikus nem-kompenzatórikus: Dombi

kompenzatórikus, ha bármelyik értékelési kritérium szerinti eredmény kompenzálható a többi szempont szerinti értékelésekkel

ha egy oktatási szituációban egy diák nem mehet tovább a következő félévre, ha nem teljesítette egy tantárgy minimálkövetelményét, akkor ott nem-kompenzatórikus rendszerről beszélhetünk, mégha az összes többi tantárgyból jelest szerzett is.

az outranking módszer a kompenzatórikus egyik típusa vétó küszöb

az aggregálási problémát oldják meg

grosof

Preference, priorities and belief [113]

[124] [123]

Dietrich és List:

desire or preference as volitional attitude szemben áll belief as cognitive attitude

fundamental preferences vs. derived preferences

motivating reason vs. normative reason

3.8.3 Hasznosság-károsság

hasznosság (utility)

egyik értelmezése szerint függvény, tehát csak az archimédeszi preferenciához rendelhető hozzá

dipólusos fogalom, tehát elméletileg létezik a másik véglete: ez a negatív hasznosság, kellemetlenség, károsság (disutility), például a munkás hasznosságába számít a munkabére, a kellemetlensége pedig a munkavégzés okozta fáradság, kimerülés

ezzel nem foglalkoznak annyit a szakirodalomban

3.9 Akarat

Schoppenhauer az akarat szabadságáról szóló könyvében deklarálta:

> „Tehetsz, amit akarsz: de élted minden adott pillanatában csak egy határozott dolgot és szükségképen csakis ezt az egyet akarhatod, semmi mást. [382, 25]

> „Az öntudatnak egyetlen tárgy az akarati tény és annak feltétlen uralma a test tagjai felett, ezt értjük voltaképpen azon, hogy tehetek, »amit akarok«. Csupán ennek az uralomnak a gyakorlása, vagyis a *tett*, bélyegzi (az akaratot), még az öntudat számára is, akarati ténynek. Mert amíg keletkezőben van, addig *kívánság* a neve, ha kész, akkor *elhatározás*. De hogy valóban elhatározás, azt még az öntudatnak is csak a *tett* bizonyítja be, mert mindaddig változékony. ...
> *Kívánni* lehet ellentétest, de *akarni* csak az egyiket közülük: még pedig hogy melyiket, azt az öntudatnak is csak a tett teszi nyilvánvalóvá." [382, 19]

elsőrendű akarat, másodrendű akarat

akaratkonfliktus

kényszer

erőszak

Harry Frankfurt az állatok szándékolt cselekvéséről [159]

"Tehát részben akarunk és részben nem akarunk, nem szörnyűséges valami, hanem a lélek betegsége ez. Nem ugrik egészen talpra, midőn az igazság emeli, mert lenyűgözi a megszokások terhe. Ezért két akarat létezik, az egyik közülük nincs meg a maga teljes valóságában, s ami hiányzik belőle, a másikban lapul ... " [21, 234]

Benjamin Libet készenléti potenciál (RP - readiness potential), nincs szabad akarat, már a tudatosulás előtt dönt az agy

Libet modelljének újraértelmezése, a szabad akarat lehetősége Jeff Miller és Judy Trevena új kísérlete

3.10 Választás, döntés

a preferenciák konstrukciója: sok helyzetbe úgy megyünk be, hogy nincsenek igazán rögzült előzetesen preferenciánk, hanem maga helyzet alakítja ki azt bennünk [268]

3.10.1 Ariely, viselkedésgazdaságtan

mindig szűk keresztmetszetek vannak (lehetnek) a figyelem (attention) nagyon fontos, mert abból csak egy van, tehát nagyon szűkös erőforrás

Dan Ariely, Kiszámíthatóan irracionális [17] a nehéz döntéseknél azt választjuk, amit elénk tesznek (donor felajánlások Európában)

előzetes döntés van a beteg műtétjéről, de “kiderül”, hogy egy vagy két gyógyszert még nem próbált ki az orvos. Mit tesz? Ha egy gyógyszert kell kell kipróbálnia, akkor visszahívja a műtőből, ha kettőt, akkor nem. AKkor az újabb döntéskényszer terhe miatt az alapértelmezett döntést hagyja érvényesülni

Economist előfizetési lehetőségek: print 85 dollár online 125 dollár online & print 125 dollár nagy arányban a kettős ajánlatot választották

de amikor a középső ajánlat elmaradt, akkor sokkal inkább a print opciót kérték. Amikor nem tudunk dönteni, gyenge a preferenciarendezésünk, akkor az elénk tett, sugallt javaslatot fogadjuk el.

Schelling fogalma: precommitment

a döntés során az egyik alternatíva miatti veszteség jobban fáj, mint a másik miatti nyereség, a veszteségre érzékenyebbek vagyunk

előfordul, hogy nem mérjük fel a nem-döntés káros következményeit Buridán szamara helyzetbe kerülünk

előfeszítés, előhangolás jelensége: a vélekedéseink, elfogultságaink befolyásolják az érzéseinket, észleléseinket,döntéseinket, választásainkat prekondíció, előítélet, sztereotípia hasznos is tud lenni, mert nem lehet mindig, mindent a nulláról indítva megítélni, dönteni

3.10.2 Racionalitásértelmezések

racionalitás és cselekvés

[26]

Robert J. Aumann, Rule-Rationality versus Act-Rationality [23]

P.R. Cohen and H.J. Levesque, Speech acts and rationality, [89]

közgazdaságtanban:

objective function - célfüggvény = preferencia

Harsányi János szerint a racionalitás szabályokhoz való következetes, koherens, konzisztens igazodást jelent [203] [202]

“Rationality is an instrumental concept. In the light of one’s goals (preferences), if the means chosen (actions) are appropriate the individual is rational; if not, irrational. ‘Appropriate’ here refers to method rather than result. Rational behavior is action calculated on the basis of the rules of logic and other norms of validity. Owing to chance, good method may not always lead to good result.” [217]

sok tanulmány van benne a racionalitásról, elköteleződésről [342]

a weberi cselekvéstipizálás alapján saját minősítés (csak praktikus szempontok miatt van rá szükség):

racionális = cél- és értékracionális aracionális = érzelmi és habituális)

3.10.3 döntési szabályok

döntési szempontok

A) ???? módszer (a szempontok egyenrangúak, nem rendezettek):

a) eliminációs eljárások

i) dominancia szabály:

ii) konjunktív szabály (kielégítésre törekvő módszer): minden szemponthoz aspirációs szintet rendelünk, aminek meg kell felelni

iii) diszjunktív szabály : legalább egy szempont szerint kiemelkedő alternatívát választjuk

b) nem tudom, ezek milyen típus alá tartoznak:

i) maximin szabály (pesszimista, biztonságra törekvő, kockázatkerülő módszer, Wald-féle szabály): első körben kiválasztjuk az alternatívák egyes szempontok szerinti leggyengébb értékelését, majd második körben ezek közül a legjobbat választjuk ki a legrosszabbak legjobbika Wald kritérium

ii) maximax szabály (optimista módszer): első körben kiválasztjuk az alternatívák egyes szempontok szerinti legerősebb értékelését, majd második körben ezek közül a legjobbat választjuk ki a legjobbak legjobbika

iii) minimax szabály: legrosszabb eredmény a legkisebb az elmaradó haszon minimalizálása risk neutral - kockázatsemleges minimum regret - legkisebb megbánás Savage kritérium Savage-Niehans-kritérium

valószínűségi becslést tartalmazó eljárások:

iv) Laplace-Bayes-módszer (realista módszer):

Nem elégséges ok kritérium (Laplace, 1825) Ha nincs "ok", akkor minden esemény bekövetkezésének valószínűsége egyenlő, így a "legjobb" választási alternatíva az, amelyiknek az átlagos nyeresége a legnagyobb Laplace kritérium

E kritérium szerint az lesz az optimális alternatíva, melyhez a környezeti tér különböző lehetséges állapotaihoz tartozó eredmények átlaga maximális értéket ad. ai0: maxi 1/m ?j eij A kritérium az egyes környezeti állapotok bekövetkezését azonos súllyal veszi figyelembe, ezért a semleges (se nem pesszimista, se nem optimista) döntéshozó kritériumának tekinthetjük.

v) Hurwicz-módszer: átmenet a maximin és a minimax elv között, úgynevezett optimizmus koeficienst alkalmaz

Az ? pesszimizmus-optimizmus együttható (o???1) segítségével súlyozza az egyes változatok legnagyobb és legkisebb értékét. Az így számított érték maximumát adó alternatíva adja a kritérium szerint az az adott optimizmus együtthatóhoz tartozó legjobb döntési változatot. ai0 : maxi (? maxj eij +(1-?) minj eij) ? = 0 esetén a maximin, ? = 1 esetén a maximax kritériumot jelenti, míg egyéb ? értékeknél a kettő között helyezkedik el az eredmény.

Optimizmuspesszimizmus index (Hurwicz, 1951) A Maximin (pesszimista) és a Maximax (optimista) attitüd túlságosan szélsőséges, az emberek attitüdje ezen két szélsőséges attitüd közé esik. Az optimistapesszimista index minden lehetséges alternatíva estén súlyozza (egyegyénrejellemző súllyal)aminimálisésmaximálisnyereségkifizetési értékét és azt az alternatívát választja, amelynél ez a legnagyobb.

B) lexikografikus módszer (a szempontok nem egyenrangúak, rendezettek:

3.10.4 példák

HEMPEL, Carl G. 1965. Aspects of Scientific Explanation. In Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science. New York, Free Press. p.466?467

A maximin szabály szerint első lépésben megkeressük a két doboz minimumát, ami az ólom (1) és az ezüst (10), második lépésben pedig vesszük a minimumok közül a legnagyobbat, ami az ezüst. A maximax szabály először megkeresi a két doboz maximumát, ami

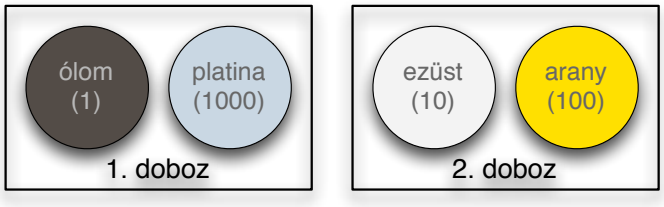

Figure 3.3: döntési szabályok

itt a platina (1000) és az arany (100), majd másodjára kválasztja utóbbiak maximumát, vagyis a platinát.

3.10.5 “döntési irracionalitások”

Megfigyelt “különös” döntési mechanizmusok (valószínűségek becslése) - Az emberek intuitív értékelései gyakran szisztematikusan eltérnek a Bayes elvtől - Az emberek gyakran túlértékelik a “konkrét” adatokat - Az embereknek általában hibás elképzelésük van a “véletlenről” - Az emberek túlságosan a saját tapasztalatukra támaszkodnak - Az emberek sokszor kiválasztanak egy információt és ahhoz ragaszkodnak, ahhoz igazítják értékelésüket - Az emberek gyakran túlértékelik saját "képességüket" bizonytalan események “bejóslására”

3.10.6 Közösségi döntések problémái

[138] [274] [99]

May tétel

univerzalitás
anominitás
semlegesség
monotonitás
May tétel: az egyéni véleményekből a kollektív döntést előállító F szavazat-összegző függvény akkor és csak akkor tudja kielégíteni az univerzaltási, anonimitási, semlegességi és monotonitási feltételeket, ha többségi szavazás típusú.

Condorcet paradoxon

preferenciakör kialakulása (tranzitív kör)

Arrow tétel

(U) univerzális értelmezési tartomány
(P) gyenge Paterto elv
(L) függetlenség a lényegtelen alternatíváktól
(D) diktátormentesség

Arrow-tétel: Nem létezik olyan társadalmi jóléti függvény, amely minden preferencia-profilra helyes rendezést eredményez (tehát egy reflexív, tranzitív és anti-szimmetrikus relációt) és teljesíti az (U), (P), (L) és (D) feltételeket

Diszkurzív paradoxon

doktrinális (bírói) paradoxon

ha bírók (szakértők) logikailag összefüggő állításokról kellj közös döntést hoznia, akkor előfordulhat, hogy – a többség szavazás elve szerint – a független kijelentésekről egyenként, egymástól függetlenül képeznek közös döntéseket, illetve a független kijelentésekre vonatkozó egyéni döntésekből logikailag levezethető konklúziókból is közös döntést képeznek, akkor ez a két módon képzett közös döntés ellentmondásba kerül egymással.

List-Pettit tétel

univerzális értelmezési tartomány anonimitás szisztematicitás

2002 Nem létezik olyan véleményösszegző függvény, amely kielégíti az univerzális értelmezési tartomány, anonimitás és szisztematicitás feltételeket, és amely minden lehetséges racionális vélemény-profilt racionális kollektív vélemény-halmazzá összegez.

lehet-e gyöngíteni a feltételeken?

Tétel (Pauly-van Hees 2003). Egy véleményösszegző függvény, amely kielégíti az univerzális ér- telmezési tartomány és a szisztematicitás feltételeket, akkor és csak akkor összegez racionális véleményprofilokat racionális kollektív véleményhalmazzá, ha diktatúra valamely i ? N individuumra.

Véleményaggregálás

áttekintés: List, Synthese [273]

Csáji-Rédei: [99]

List: véleményaggregálás általánosabb, mint a preferenciaaggregálás [122]

3.11 Értelem, tudat

szubjektív értelem self

tudat

“Like Spinoza and Damasio, Hazlitt begins with the body. Imagine a child putting a hand in a flame. The bodily sensation of pain teaches the brain about danger. "I will not touch fire again or it will hurt," thinks the child. But wait a minute, says Hazlitt: when the child learns the lesson, it is imagining a being that does not yet exist: its own future self.

To adopt Damasio’s terms, the brain is mapping a body that is still only imaginary. From feeling comes the capacity for imagination and hence for empathy. If we can imagine our future self, we can also imagine other selves. The human mind thus has a natural capacity not only for self-interest, as Hobbes had proposed, but also for disinterest (in the proper sense of the word). For Hazlitt, this insight was the starting-point for a lifetime’s

commitment to both liberal politics and the empathetic power of the arts. I have a hunch that he would have considered Damasio's findings a cause for joy, not despair."

3.11.1 Közös tudás

lásd még a karizmatkus uralomnál a Bourdieu idézetet
ez a fogalom a konvencióhoz is kell
Margaret Gilbert
Szolcsányi Tibor, Davidson háromszögeléséről, [443]
Chwe, rational ritual
Binmore, short introduction to game theory könyvében szó esik a közös tudásról. [48]

Chapter 4

Társadalmi cselekvés

A cselekvéselmélet központi kategóriája a **társadalmi cselekvés**. Ezt a fogalmat Max Weber is saját elmélete középpontjába helyezte, és Weber meghatározása azóta is igazodási pontot jelent a társadalomtudósok számára [491]. Én is a weberi értelmezést fogom kiaindulni.

A társadalmi cselekvés weberi értelmezését akkor érthetjük meg pontosan, ha követjük azt az logikát, ahogyan Weber összekapcsolja egymással a cselekvéselmélet négy alapfogalmát, a **viselkedés**, a **cselekvés**, a **társadalmi cselekvés** és a **társadalmi kapcsolat** kategóriáját. A viselkedés fogalmát explicit módon ugyan nem definiálja Weber, de a cselekvés fogalmának meghatározásából kibontható, mit gondol róla. Nézzük először a cselekvés definícióját:

> „ . . . *cselekvésnek* nevezünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valaminek az elmulasztásáról vagy eltűréséről van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív értelmet kapcsolnak vele össze" [491, 38]

Ebben a definícióban benne van egyfelől a viselkedés fogalmának implicit meghatározása, másfelől a cselekvés fogalmának explicit minősítése. Viselkedés lehet valamilyen ténykedés (tevés), mulasztás vagy tűrés (tartózkodás), illetve mindezek lehetnek belső vagy külső viselkedések. Viselkedés lehet, ha valaki énekel, eszik, sétál, olvas, becsukja az ajtót, gondolkozik, segít valakin, adót fizet vagy nem fizet adót. A viselkedés (magatartás) a világ lehetséges állapotai között lehetséges transzformációkkal hozható kapcsolatba. Ha az asztalon van egy virsli és én megeszem, akkor a viselkedésem eredményeként a következő világállapotban már nem lesz a virsli az asztalon (a gyomromban lesz). A viselkedésnek ezt az értelmezését persze Weber nem bontja így ki, de megteszik ezt helyette mások. Hogy hogyan, azt a következő fejezetben fogom bemutatni.

A viselkedés és a világállapot-transzformációk összekapcsolásával csak annyi a "baj", hogy ezt a meghatározást kiterjeszthetjük minden élőlényre vonatkozóan. Nem véletlen ezért az, hogy Weber még hozzátesz valamit a cselekvés fogalmának definíciójához. Szerinte ugyanis a cselekvésről csak akkor beszélhetünk, ha a "cselekvő szubjektív értelmet kapcsol" a viselkedéséhez. A cselekvés ezáltal egyfelől a viselkedés fogalmának generikus alárendeltje lesz, másfelől a "szubjektív értelem" minőségével egy olyan értelmezési réteget hoz be Weber a cselekvéselméletbe, amely segítségével – talán – el lehet különíteni az emberi és állati viselkedéseket egymástól.

Ezután határozza meg Weber a társadalmi cselekvés kategóriáját: a társadalmi cselekvés az a cselekvés, amely „szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében is mások viselkedéséhez igazodik” [491, 38]. Sajnos a weberi definícióban a cselekvés “szubjektív értelme” helyett a “szándékolt értelem” kifejezés szerepel, ami kicsit zavaró, mert utóbbi minőség más és több, mint az előbbi. Ezzel a kérdéssel is foglalkozom majd később, az intencionalitásról szóló fejezetben. Ami nagyon fontos: a társadalmi cselekvés fogalmába a “másikhoz való igazodás” minőségével már “belekerül” a társadalmiság mozzanata – még ha gyengébb formában is. A társadalmiságot igazán jól a társadalmi kapcsolat fogalmával tudja Weber megragadni, amikor már arról van szó, hogy a társadalmi cselekvők kölcsönösen egymáshoz igazodnak a cselekvéseik során.

tűrés-tűrés-tűrés-tűrés-tűrés-tűrés-tűrés-tűrés-tűrés

William Hazlitt: An Essay on the Principles of Human Action

Ebben a fejezetben arra a kérdésre szeretnék választ találni, hogy mi a társadalmi cselekvés lényege. Ehhez először a cselekvés fogalmát kell értelmeznünk. Vizsgáljunk meg pár példát, hogy a jelenség mélyén rejlő kérdéseket és problémákat jobban érzékelhessük.

Kiszáradt a fű.

Az eső elmosta a nyomokat.

Nagyot nőtt ez a Peti gyerek.

A betörő ott hagyta az ujjlenyomatát az ajtókilincsen.

Profi volt az elkövető. Nem hagyott nyomokat.

A sofőr látta a balesetet, de nem állt megsegíteni.

Peti beteg volt, egész nap köhögött.

Péter köhögött egyet, ezzel jelezte, hogy ő is ott van a szobában.

4.1 Cselekvés

Bertalan László [40]

Georg Henrik von Wright Norm and Action c. könyvében [476]

K. Segerberg [391]

A Companion to the Philosophy of Action [321]

MichaelThompson, Life and Action. Elementary Structures of Practice and Practical Thought [452]

DanielVanderveken, Logic, Thought and Action [472]

Donald Davidson: [107]

Rescher szerkesztésében Davidson, von Wright, Anderson, Simon [361]

Alvin I. Goldman cselekvéselmélete [180]

Seumas Miller, Social Action. A Teleological Account [301]

4.1.1 Szent Anzelm cselekvéstipológiája

Anzelm cselekvésről szóló fejtegetése

S.L. Uckelman [459]

Douglas N. Walton [488], [486], [487]

Howard L. Dazeley és Wolfgang L. Gombocz [112]
Nuel Belnap [30]
Ricoeur [394]

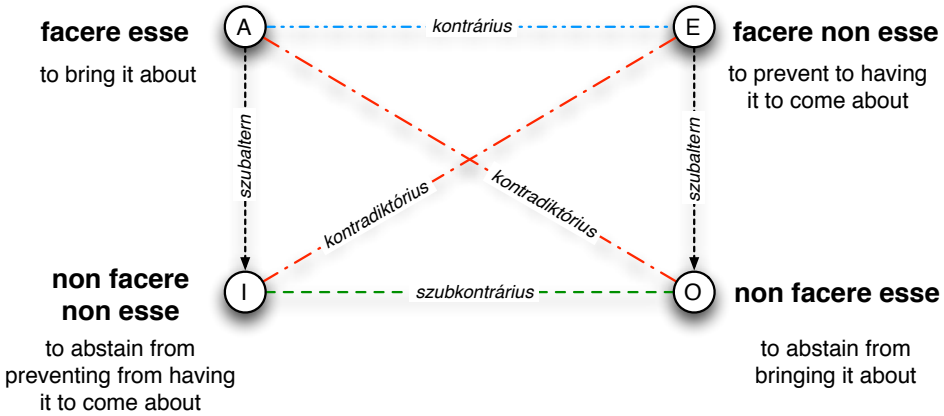

Figure 4.1: a cselekvés logikai négyszöge Szent Anzelm kategóriáival

facere = valamivé tesz verifikáció = verus (igaz) + facere (valamivé tesz) = igazzá tesz

inf. impf. act: facere inf. perf. act: facisse inf. inst. act: facturum esse inf. impf. pass: faci inf. perf. pass: factum esse inf. inst. pass: factum iri

agere - agent

facere - létrehoz, teremt, csinál értelemben agere - általános cselekvés értelemben

act -agere

fact - facere

Facere esse	to bring it about	megcsinálni
Non facere esse	to abstain from bringing it about	
Facere non esse	to prevent from having it come about	
Non facere non esse	to abstain from preventing from having it come about	

»dsdsd «

> „A latin nyelvben a ‘facere’ (= tenni, csinálni) és az ‘agere’ (= cselekedni) szavakban a gyakorlati tevékenység két sajátos formája nyer megfogalmazást. A ‘csinálni’ szó a művészet és a mesterségek gyakorlati tevékenységére utal. A »cselekedni«viszont erkölcsi tevékenységet fejez ki. Aquinói Szent Tamás azonban még egy fontos megállapítást tesz a két tevékenységi terület világos elkülönítésére. Arisztotelész nyomán az esztétika számára is jól felhasználhatóan fogalmazza meg, hogy amíg a művészet és a mesterség területén a “mű” a fontos, addig az erkölcs világában a cselekvő személyen van a hangsúly. Miközben az erkölcsi személy jót tesz másokkal, maga válik jóvá cselekedetei által, éppen mert tevékenysége jó szándékból fakad. Az esztétika világában viszont előfordul, hogy a mű ára esetleg a személy erkölcsi mivoltának lealacsonyodása. A sajátosan emberi cselekedetek jelölésére

> ajánlható a “személyes cselekedet”, amely tudatos és szabad elhatározáson alapuló, tehát szándékos tettet, illetve állásfoglalást jelent, adott helyzetben. Ebben a meghatározásban a tudatosság a cselekvés emberi jellegének lényeges feltétele. Még nagyobb nyomatékot kap azonban a “szándékos” jelző, mert ha a “tudatos” teszi a cselekedetet emberivé, a szándékos teszi erkölcsivé. A tudatosság még nem jelent egyben szándékosságot is. Sok minden van magunkban is és a világban is, amiről tudunk, de amit nem akarunk.” [52, 48]

nem tudom, kell-e ez?

4.1.2 Tevés/tevékenység és tartózkodás

A hétköznapi, reflektálatlan gondolkodás könnyen egybe mossa, azonosítja a cselekvés és a tevékenység, tevés kategóriáit, holott nyilvánvaló, hogy a cselekvés fogalma alá két másik fogalmat kell rendelnünk: a **tevés**, megcsinálás, illetve a **tartózkodás**, tétlenség két kategóriáját. Szokás ezeket **pozitív** és **negatív cselekvéseknek** is nevezni. Ha valaki jelentéktelen, érdektelen kérdésnek tartaná a tartózkodás jelenségét, akkor annak érdemes belegondolni abba, hogy a sztrájk jelensége a nem-dolgozást (tehát a dolgozástól való tudatos tartózkodást) jelenti, amely igen sok, igen mély konfliktus forrása volt eddig a történelemben. Egy – Csuang-ce, taoista gondolkodótól származó – gyönyörű mondás szerint:

> „. . . az ember nem képes a sáros, zavaros vizet megtisztítani, de ha békén hagyja, az magától letisztul.” [209, 27]

A taoizmus fontosnak tartja, hogy az emberi viselkedés a Wu-Wei elvhez igazodjon, aminek jelentése: cselekvés nem-cselekvés által. Ezzel voltaképp a tartózkodást írják le. De a passzív ellenállás jelensége is azt példázza, hogy a tartózkodás értelmes, jelentéssel bíró fogalom.

Gandhi **szatjágraha** mozgalma (**satyagraha**) erőszakmentes polgári engedetlenség (non-violent civil disobedience)

Gandhi, M.: Satyagraha. Non-Violent Resistance. Ahmedabad, 1951. King, Martin Luther: Nem hallgathattam. Bp., 1968. J. Ruskin: Unto this last, H. D. Thoreau: Civil Disobedience, L. Tolsztoj: Isten királysága bennünk

Danto [106]

Bruce Vermazen négyféle negatív cselekvést különít el [474]

a negatív cselekvés pozitív cselekvéspár segítségével értelmezhető (100-102.o.)

“... resisting and displacement refrainings will count as acts in the same sense as positive acts, and simple and disobedient refrainings will require a spearate account, one that does not require that they be events.” [474] 104.o.

a negatív cselekvés vagy a "nem-cselekvés" az intenció fogalmával határozható meg a "nem cselekvéshez" képest.

a cselekvés, a nem-cselekvés fogalmához kell az intenció, tehát a könyvben előbbre kell venni

A tartózkodást természetes nyelvi kontextusban sokféle alakban kifejezhetjük. Először is bármikor használhatjuk a tevőleges igék tagadó formáját: ‘nem csinál meg valamit’,

'nem segített neki'. De a negatív cselekvést kifejezhetjük "önálló" módon is. Mondhatjuk, hogy 'tétlenül szemlél', 'tétlenkedik', 'elmulaszt', 'mellőz', 'hagy valamit megtörténni', 'visszafogja magát'. Ha valaki 'enged másnak valamit megcsinálni' vagy 'tűri, hogy más megcsináljon valamit', akkor is tartózkodásról beszélhetünk, bár ekkor már másodrendű cselekvésről beszélhetünk. Olykor a 'kiváltság', a 'privilégium', a 'mentesség', az 'immunitás' is jelenthet valamilyen kötelezettség alóli mentességet, ami ebben az értelemben a tartózkodáshoz is kapcsolható.[1] Viszont ha valaki valamit elfelejt, akkor azt nem sorolhatjuk a tartózkodás kategóriája alá, mert ebből hiányzik az intencionáltság.

Egy formális cselekvéselméleti modellben nyilvánvalóan kulcsszerepe van a cselekvés fogalmának. Az alapkategóriák jelölésére többféle konvenció is létezik, ezek közül én a következő formulákat választottam a modellem számára. A **cselekvés** tehát lehet **tevés**, illetve **tartózkodás**. A cselekvés általános fogalmát a ±DO operátorral jelölöm, de megengedem, hogy olykor – von Wright megoldását követve – az általában vett cselekvésre az ACT terminussal hivatkozzak. Amennyiben nem zavaró, vagyis nem okoz többértelműséget, akkor a DO terminust is használhatónak gondolom. Ha a kontextus megkívánja, akkor a DO (esetleg a +DO) kifejezés a pozitív cselekvést vagyis a tevést, míg a ¬DO (esetleg a -DO) terminus a negatív cselekvést vagyis a tartózkodást jelöli.

Von Wright

A cselekvések és normák kapcsolatát elemző könyvében von Wright természetesen foglalkozik a cselekvés fogalmával. Von Wright a cselekvés fogalma alatt valamilyen ágens általi intencionális tevést vagy tartózkodás ért, amelynek eredményeként két világállapot közti átmenet (transition) megvalósul vagy elmarad.

(világ)állapotok ↣ állapotváltozások (átmenetek, tranzíciók) ↣ cselekvések

Az állapotokat p, q, r betűkkel jelöli von Wright, amit az esetek egy részében én is követek, de egy ponton eltérek ettől, és az állapotok jelzésére az F betűt fogom alkalmazni. Az állapotok fennállásának tagadását pedig a $\neg p, \neg q, \neg r$ terminusokkal jelölöm. Az átmenetek, tranzíciók jelölésére követem von Wrightet, és a T-operátorral hivatkozom rájuk, melynek két állapotváltozó jelzésére alkalmas paraméterét kell feltüntetni a formulákban: $T(p, \neg p)$ vagy $T(p, q)$. Ha azt akarom kifejezni, hogy az állapotváltozás operátor valamelyik paraméterében előfordulhat egy állapot vagy annak tagadása, akkor ezt a $\pm p$ szimbólummal jelölöm. Ekkor így néz ki egy állapotváltozást leíró nyitott formula: $T(\pm p, \pm p)$. Ezzel a nyitott formulával négy lehetséges állapotváltozást ragadhatunk meg egyszerre: $T(p, p)$, $T(\neg p, p)$, $T(\neg p, \neg p)$, $T(p, \neg p)$. Von Wright a cselekvés általános fogalmára az **act** (ACT) terminust használja, míg a tevés és tartózkodás fogalomkettősét a **do** és **forbear** igék segítségével jelöli, de képletekben a rövidebb d és f szimbólumokat is alkalmazza. Az általam épített formális modelbe nem ezt a jelölési konvenciót viszem tovább, hanem a ±DO (illetve a DO és a ¬DO) szimbólumokkal jelölöm a cselekvésoperátorokat. Ezek alapján a cselekvésre vonatkozó legáltalánosabb nyitott formulát így fejezhetjük ki: $\pm\mathrm{DO}(T(\pm p, \pm p))$. Ezt a következő négyféle módon jelölhetjük és értelmezhetjük (ahol a '|' szimbólum az **exklúzió** műveletét jelzi):

[1] Angolul is elég sok nyelvi olyan alak van, amely a tartózkodást fejezi ki, például 'not-doing', 'omission', 'forbearance', 'refraining', 'inaction', 'abstaining', 'avoidance'. És a sor biztosan sokáig folytatható lenne.

$$
\begin{aligned}
&(i) && \pm\text{DO}(T(\pm p, \pm p)) = +\text{DO}(T(\pm p, \pm p)) \mid \text{-DO}(T(\pm p, \pm p)) \\
&(ii) && \pm\text{DO}(T(\pm p, \pm p)) = \text{DO}(T(\pm p, \pm p)) \mid \neg\text{DO}(T(\pm p, \pm p)) \\
&(iii) && \pm\text{ACT}(T(\pm p, \pm p)) = do(T(\pm p, \pm p)) \mid forbear(T(\pm p, \pm p)) \\
&(iv) && \pm\text{ACT}(T(\pm p, \pm p)) = d(T(\pm p, \pm p)) \mid f(T(\pm p, \pm p))
\end{aligned}
$$

A cselekvések feltételei, a cselekvések, az átmenetek és a cselekvések eredményei közti kapcsolatokat von Wright alapján táblázatba rendezve mutatom be [476, 49], azonban von Wright megoldásához képest három apróbb módosítást is végrehajtok. Egyrészt más jelölési rendszert alkalmazok az operátorokra vonatkozóan, átírom a posztfix (vagy lengyel) jelölési rendszer szerint a kifejezéseket (például a '$pT\neg p$' helyett a '$T(p, \neg p)$' kifejezést használom). Másrészt a cselekvés paraméterei közé felveszek egy ágenst, és ezt 'Ego'-val jelölöm. Harmadrészt a cselekvés operátort a négy lehetséges jelölési mód közül a *(ii)*-vel jelölöm (szemben a von Wright által alkalmazott *(iv)* jelöléssel).

cselevés feltétele	cselekvés	cselekvés eredménye
$T(p, \neg p)$ p állapot fennáll, de megszűnik, hacsak nem tartják fent	$\text{DO}(Ego, T(p, p))$ Ego a p állapotot megőrzi	$T(p, p)$ p megmarad
$T(p, \neg p)$ p állapot fennáll, de megszűnik, hacsak nem tartják fent	$\neg\text{DO}(Ego, T(p, p))$ Ego hagyja, hogy a p állapot megszűnjön	$T(p, \neg p)$ p megszűnik
$T(p, p)$ p állapot fennáll, és meg is marad, hacsak nem változtatják meg	$\text{DO}(Ego, T(p, \neg p)$ Ego a p állapotot megváltoztatja	$T(p, \neg p)$ p megszűnik
$T(p, p)$ p állapot fennáll, és meg is marad, hacsak nem változtatják meg	$\neg\text{DO}(Ego, T(p, \neg p))$ Ego hagyja, hogy a p állapot megmaradjon	$T(p, p)$ p megmarad
$T(\neg p, \neg p)$ p állapot nem áll fenn, és nem is következik be, hacsak nem állítják elő	$\text{DO}(Ego, T(\neg p, p))$ Ego a p-t állapotot előállítja	$T(\neg p, p)$ p megtörténik
$T(\neg p, \neg p)$ p állapot nem áll fenn, és nem is következik be, hacsak nem állítják elő	$\neg\text{DO}(Ego, T(\neg p, p))$ Ego hagyja, hogy a p állapot hiánya megmaradjon	$T(\neg p, \neg p)$ p hiánya megmarad
$T(\neg p, p)$ p állapot nem áll fenn, de bekövetkezik, hacsak nem akadályozzák meg	$\text{DO}(Ego, T(\neg p, \neg p))$ Ego megakadályozza, hogy a p állapot bekövetkezzen	$T(\neg p, \neg p)$ p hiánya megmarad
$T(\neg p, p)$ p állapot nem áll fenn, de bekövetkezik, hacsak nem akadályozzák meg	$\neg\text{DO}(Ego, T(\neg p, \neg p))$ Ego hagyja, hogy a p állapot bekövetkezzen	$T(\neg p, p)$ p megtörténik

keveset írni a cselekvés feltételéről

4.1.3 Magasabbrendű cselekvés

szankcionálás vs. büntetés

4.2 Cselekvő

A könyv elején már felvettem a modellbe az ágens (⇝57.o.), illetve a self fogalmát (⇝57.o.). behozni a pszichológia 'self' fogalmát

ágentivitás
Frankfurt: concept of a person [158] The Problem of Action [159]
Gary Watson Agency [490]
Alfred R. Mele, Motivation and Agency [296]
Michael E. Bratman, Structures of Agency [65]
E.J. Lowe, Personal Agency. The Metaphysics of Mind and Action [278]
ChristineM.Korsgaard:2008 [245]
TakingRightsSeriously.GettingitRight:2006 [161]

4.2.1 Ego és Alter

A társadalmi cselekvés elemzése során ágensekről beszéltem, de eddig nem volt fontos sem az, hogy több cselekvőről beszéljünk, sem az, hogy megkülönböztessük őket egymástól. A társadalmi cselekvések során – akaratlanul is – modellezzük magát a társadalmat is. A társadalom minimális modelljéhez két szereplőre van szükség. Sokáig elég ennyit feltételeznünk, hogy a legelemibb vonásokat értelmezhessük. Ehhez viszont meg kell különböztetnünk a két szereplőt egymástól, leginkább azért, mert a társadalmi cselekvések megértését – módszertani individualizmus talaján állva – úgy remélhetük, ha valamelyik cselekvő szempontrendszerét, optikáját magunkévá tesszük. Ezt a szereplőt 'Ego'-nak fogom nevezni, és amíg csak lehet, kitartok e név mellett. A társadalmiságot "reprezentáló" másik szereplő neve 'Alter' lesz.[2] Az Alter fogalmára azért van szükség, mert vele tudjuk a társadalmiságot "kifejezni". Mindig Ego cselekvését akarjuk értelmezni, megmagyarázni, tehát egy személyre fókuszálunk, de a társadalmi cselekvéshez szükséges másik szereplőt nem hagyhatjuk ki a modellből – mégha tudjuk is, hogy ezzel a névvel egy passzív szerepet/szereplőt jelölünk csak.

Amikor a későbbiekben játékelméleti apparátust fogok alkalmazni a társadalmi kapcsolatok modellezésére, akkor látható lesz, hogy a játékelmélet különböző ágaiban a cselekvőkre olykor más neveket aggatnak (donor, recipiens, actor stb.). Ilyen esetekben igazodni fogok az éppen bemutatott elméletek névhasználati konvencióihoz, de minden esetben jelzem majd, hogy az egyes szerepnevek melyik "főszerepnek" felelnek meg (Egonak vagy Alternek).

4.3 Formális modellek

4.3.1 stit-elmélet

cselekvés, döntés
He could have chosen to do otherwise, Chisholm
Belnap és Perloff cikke első megjelenés: [31], javított változat: [32]
történeti elemzés: Michael Perloff [339] és Krister Segerberg [391]
két összegző mű:
Nuel Belnap, Michael Perloff, Ming Xu, Facing the Future [33]
John F. Horty Agency and Deontic Logic [220]

[2] Ezt az elnevezési konvenciót már a cselekvéselméleti könyvemben is alkalmaztam, és a vonatkozó referenciák közül akkor is, most is Talcott Parsons hasonló megoldását, illetve az ezt támogató érvelést emelném ki [336].

4.3.2 program-elmélet

4.3.3 Davidson

Action sentence inkább event sentence viszont nagyon jó javalslat de nem mondja meg, mitől cselekvés a cselekvés

a végén csak mond valamit Davidson: a cselekvésben intencionalitás van [107] 94.o.

'it was intentional of x that p' x a person, p action sentence (uo. 95.o.)

4.4 Interdependens cselekvések

A társadalmi cselekvésről szóló fejezetben eddig azt a kérdést jártam körül, hogy mit jelent a cselekvés fogalma, milyen típusai vannak a cselekvésnek, és kik a társadalmi cselekvések ágensei, a megelőző fejezetben pedig foglalkoztam az intencionalitás, az akarat problémájával. A cselekvés fogalmi lényegének megragadásakor az intencionáltságra fókuszáltunk. Eddig azonban az egyéni cselekvőre koncentráltunk, és nem figyeltünk arra a lehetőségre, amikor az egyéni cselekvések megvalósulása, azok sikeressége a kapcsolatba került felek mindegyikétől függ, vagyis a felek kölcsönös függőségben vannak. Ezt a társadalmi állapotot kölcsönös függésnek vagy interdependenciának, interdependens helyzeteknek nevezhetjük.

A továbbiakban az interdependens helyzetek, és az ilyen helyzetekbe került cselekvések alapvonásait szedem össze. Ha már tisztázva van, hogy

- a cselekvés elméletén belül mit jelent a tevés és a tartózkodás fogalma,
- az intencionalitás elméletén belül mit jelent az akarat fogalma,
- a cselekvés elméletén mit jelent az ágens fogalma,

akkor a cselekvők saját és mások cselekvésére irányuló akaratait, és ezek egymáshoz való viszonyait táblázatba foglalhatjuk. Valamelyik ágens cselekvésére Ego és Alter akarata vagy nem-akarata irányulhat (mindkettő intencionális!).

Table 4.1: Ego és Alter akaratainak és cselekvéseinek viszonyai, 1.

	Alter akarja	Alter nem akarja
Ego akarja	ágens cselekvését	ágens cselekvését
Ego nem akarja	ágens cselekvését	ágens cselekvését

A kölcsönös függőség itt abban érhető tetten, hogy a táblázatot elemeit úgy kell értelmezni, hogy egy cselekvésre vonatkozóan két akaratot akarnak "érvényesíteni" ('Ego akarja, Alter akarja, hogy ágens cselekedjen' stb.), és e két akarat metszetéből, egymáshoz való viszonyából kerekedhet ki valahogy a cselekvés tényleges kimenete, eredménye.

A fenti táblázat azonban még többértelmű, hiszen mind az ágens, mind a cselekvés fogalmába két-két értéket helyettesíthetünk (az Ego/Alter, illetve a tenni/tartózkodni párokat), ezért konkrét értékekkel kell kitöltenünk a táblázatot. Ha így teszünk (beírjuk, hogy 'Ego akarja, Alter akarja, hogy Ego megtegye' vagy 'Ego akarja, Alter nem akarja, hogy Ego megtegye' stb.), akkor az alábbi tizenhat állapothoz jutunk.

A tizenhat állapot közül a felében a két fél akarata megegyezik (vagy mindketten akarják vagy egyikük sem akarja valamelyikük cselekvését), tehát konszenzus (akaratkonszenzusról) van közöttük (az 1., 3., 5., 7., illetve a 10., 12., 14., 16. esetekről van itt szó). Az

Table 4.2: Ego és Alter akaratainak és cselekvéseinek viszonyai, 2.

	Alter akarja	Alter nem akarja
Ego akarja	Ego megtegye (1)	Ego megtegye (2)
Ego akarja	Ego tartózkodjon (3)	Ego tartózkodjon (4)
Ego akarja	Alter megtegye (5)	Alter megtegye (6)
Ego akarja	Alter tartózkodjon (7)	Alter tartózkodjon (8)
Ego nem akarja	Ego megtegye (9)	Ego megtegye (10)
Ego nem akarja	Ego tartózkodjon (11)	Ego tartózkodjon (12)
Ego nem akarja	Alter megtegye (13)	Alter megtegye (14)
Ego nem akarja	Alter tartózkodjon (15)	Alter tartózkodjon (16)

ilyen helyzetekben nyilván az várható, hogy a közös akarat szerint valósul meg (marad el) a cselekvés, hiszen mindkét fél egyaránt akarja (van nem akarja) azt. A másik nyolc esetben viszont, ahol a felek akaratai nem egyeznek meg, ott konfliktusról (akaratkonfliktusról) beszélhetünk. Az ilyen helyzetekben a cselekvés feltétele az, hogy a felek valamilyen módon rendezik a konfliktust (ez a helyzet a 2., 4., 6., 8., illetve a 9., 11., 13., 15. esetben). Hogy hogyan, azt egyelőre nem vizsgálom.

Érdemes kicsit átrendezni a táblázatot, hogy jobban látszódjék benne az, hogy kinek a cselekvéséről van szó.

Table 4.3: Ego és Alter akaratainak és cselekvéseinek viszonyai, 3.

	Alter akarja	Alter nem akarja	Alter akarja	Alter nem akarja
Ego akarja	Ego megtegye (1)	Ego megtegye (2)	Alter megtegye (5)	Alter megtegye (6)
Ego akarja	Ego tartózkodjon (3)	Ego tartózkodjon (4)	Alter tartózkodjon (7)	Alter tartózkodjon (8)
Ego nem akarja	Ego megtegye (9)	Ego megtegye (10)	Alter megtegye (13)	Alter megtegye (14)
Ego nem akarja	Ego tartózkodjon (11)	Ego tartózkodjon (12)	Alter tartózkodjon (15)	Alter tartózkodjon (16)

Ebben az elrendezésben a táblázat első két oszlopában az Ego, a következő kettőben pedig az Alter cselekvésére irányuló akaratok egymáshoz való viszonyát láthatjuk. Mindkétszer létezik 4-4 olyan helyzet, amikor konszenzus, illetve konfliktus van a felek között. Ego cselekvése esetében konszenzus van az 1.,3.,10.,12., konfliktus van a 2.,4.,9.,11. esetben. Alter cselekvése esetében konszenzus van a 5.,7.,14.,16., illetve konfliktus van a 6.,8.,13.,15. esetben.

Chapter 5

A társadalmi cselekvés típusai

Beállítódás, irányultság, motiváció a tipizálási szempont

5.1 Fiske relációs elmélete

négyféle reláció, négyféle mérési skála, négyféle matematikai struktúra: (reláció, modell, séma, szabály, nyelvtan, struktúra)

- ekvivalencia
- lineáris rendezés
- rendezett Ábel-csoport
- archimédeszi rendezett test

modell	leírás	skála	tendencia
communal sharing (CS)	World id divided into two groups (members or non-members). Non-members are excluded. Members give what they can and take what they need.	nominális skála	módusz
authority ranking (AR)	One's location in a social hierarchy determines one's status and claim on resources	ordinális skála	módusz + medián
equality matching (EM)	Relationship such as collegial or friendship networks in which in-kind or 'tit-for-tat' reciprocity dominates	intervallumskála	módusz + medián + számtani közép
market pricing (MP)	A single utiliy metric (e.g. money) makes valuation of large number of diverse entities possible	arányskála	módusz + medián + számtani közép + mértani közép

Jack Hirshleifer 1985-ös cikkében a rank-oriented motivációról azt írja, hogy az rosszindulatú, zérus-összegű játékra utal, hiszen vagy A van B felett vagy fordítva. (lásd: szervezet és/vagy státus fejezet)

5.2 Szabályszerűségek

alakzat divat erkölcs etikett habitus illem jog jogszabály jogszerűség konvenció minta mintaszerűség mintázat morál ösztön reflex rend rutin séma szabály szabályosság sz-

ekvivalencia	lineáris rendezés	rendezett Ábel-csoport	archimédeszi rendezett test
reflexive	reflexive	linear ordering	ordered Abel group
transitive	transitive	additive identity (0)	multiplicative identity (1)
symmetric	antisymmetric	additive inverse	multiplicative inverse
		associative addition	associative multiplication
		commutative addition	commutative multiplication
		addition is order preserving	multiplication with positive number is order preserving
			addition and multiplication combination is distributive
			archimedean property

Table 5.1: mérési skálák tulajdonságai

abályszerűség szabályzat szokás szokáserkölcs szokásnorma törvény törvényszerűség tradíció

Fizikai szint Biológiai szint Társadalmi szint

5.3 Ego és a világ

Motiváció, beállítódás, attitűd

Franz Dietrich és Christian List A reason-based theory of rational choice [123]

propozícionális attitűd olyan mentális állapot, amelyben egy személy valamilyen propozícióval (tehát olyan tartalommal, mely igazságértékkel rendelkezhet) áll relációban.

propozícionális attitűd: vélekedés és vágy a vélekedés doxasztikus attitűd a vágy konatív attitűd lásd: MEO-szöveg

belief, attitude, proattitude (Davidson)

értékracionális célracionális érzelmi habituális

motiváció Mérő, MacLelan

5.3.1 Célracionalitás

commitment a kulcs a döntésben (célracionális mérlegelésben) ott van a preferencia, a preferenciában pedig ott van az érzelem lásd: [409]

5.3.2 Értékracionalitás

Zajonc az érzelem, az érték és a preferencia fogalmait összemossa

[508] Zajonc, Feeling and thinking. Preferences need no inferences

[182] The Neural Bases of Cognitive Conflict and Control in Moral Judgment

Manipulations of Emotional Context Shape Moral Judgment [465]

The Roots of Morality [300]

5.3.3 Érzelem

az érzelem és értelem különbségéről: hiába tudja valaki az eszével, hogy a repülés a legbiztonságosabb közlekedési eszköz (a statisztikák alapján fajlagosan ez jár a legkevesebb

halálos áldozattal), a félelem (az érzelem) ennek ellenére a hatalmába kerítheti őt.

propositional attitudes are not the only cognitive states. A more basic feature of cognition is that is has a ?mind-to-world direction of fit.? The expression is meant to sum up the contrast between cognition and the conative orientation, in which success is defined in terms of the opposite, world-to-mind, direction of fit (Searle 1983). We will or desire what does not yet exist, and deem ourselves successful if the world is brought into line with the mind's plan

cognitive and conative functions

James-Lange elmélet minden fiziológia

Stanley Schacter and Jerome Singer (1962) kísérletei: nem minden az. A kísérleti alanyoknak befecskendezett stimuláló anyag attól függően váltott ki eufórát vagy dühöt a pácienseken, hogy a milyen mintákat tapasztaltak a környezetükben más embereken.

Zajonc az affektív ítélet: - inescapable - elkerülhetetlen - irrevocable - visszavonhatatlan - implicate self - - difficult to verbalize - nehezen verbalizálható - nem kell a gondolkodástól függenie - külön válhat a tartalomtól

impervious

When we evaluate an object or an event, we are describing not so much what is in the object or in the event, but something that is in ourselves.

discriminanda preferenda

Paivio duál kódolás elmélete imagens és logogens

"Az affektív válaszkészség – eltérően a nyelvtől vagy a gondolkodástól – általánosan megtalálható valamennyi állatfajnál. Egy nyúl egy kígyóval szembekerülve nem vizsgálhat meg minden szóbajöhető lehetőséget a kígyóval kapcsolatban, hogy azokból sikeresen következtessen a kígyó támadására, annak időpontjára és irányára. A nyúl nem állhat meg a kígyó hosszáról, méregfogáról vagy bőrénekgeometriaia mintázatáról elmélkedni. Ha a nyúl menekül, ezt jóval az emlékezetijegyek mérlegelése előtt kell megtennie; valójában az előtt, mielőtt megállapította és tisztázta volna, az elkövetkező mozgást, amire egy összetekert kígyó képes lehet. A futási elhatározásnak minimális kognitív emlékek alapján kell születnie." ([508] 16.o.)

A New Hampshire-i Egyetem kutatói John Sparrow vezetésével harminc csecsemő bevonásával végezték el a legújabb kísérletet: a csecsemőket és szüleiket különböző helyzetekbe hozták, majd elemezték a videóra rögzített eseményeket. A kutatók megállapították, hogy fél- és egyéves koruk között a csecsemők a szüleik reakcióit figyelve tanulják meg, hogy mi a mulatságos.

http://minerva.elte.hu/gaboros/erzelem1718.htm

ok-os, ok-talan

sentiment

affekció affektivitás affektus alkat (lelki alkat, héxisz) alkat (testalkat - Mauss) antipátia diszpozíció ellenszenv emóció empátia érzelem (emotion) érzület észjárás (habit of mind) felindulás gerjedelem habitus hajlam (disposition) hajlandóság hangulat (mood) indulat intellektuális szenvedély (Polányi Mihály) kedély kedélyállapot kedv kellem kény lelkület megindulás mentalitás mód passzió pátosz prediszpozíció személyiség szentiment szenvedelem szenvedély (passion) szimpátia temperamentum tendencia

Damasio-kritika

Damasio [103] szomatikus markerek segítenek a racionális gondolkodás számára azzal, hogy a korábbi tapasztalatokat érzelmeken, zsigereken keresztül közvetítik

Mérő alapérzelmek kognitív érzelmek (reflexiót ? kívánnak, test nélkül, az elméből is lehetnek) emberi érzelmek (self jelenlétét kívánják)

Mérő habituálódás

Hirschman szenvedélyek és érdek könyve [215]

50.o. idézet fontos

érdek az ésszerű önzés

Orthmayr, szenvedélymentesség [328] Steiger Kornél válasza, [419]

Susan James, Passion and Action [225]

szenvedély, érzelem, vágy, indulat vs. akarat, értelem, megértés, cselekvés

Susan James, szenvedélyek vágyak cselekvés, [224]

a szenvedély nincs az akarat közvetlen irányítása alatt

nem lehet akarni, hogy szeressünk, csodáljunk, tiszteljünk, féljünk valakit

Descartes: tevékenység és tétlenség cselekvés és szenvedély

Hobbes: a cselekvést megelőző gondolatokat 'rendszerint törekvésnek nevezzük'. "Ez a törekvés, amikor valamire irányul, étvágynak vagy vágynak nevezik, amikor valamitől távolodni igyekszik, általában ellenszenvnek hívják." Hobbes, Leviathan 38.o.

"akinek nincs vágya, az halott" Leviathan, 54.o.

Paul Ekman szerint az érzelem elsődleges funkciója "felkészíteni" az egyént az interperszonális helyzetek gyors kezelésére a múltban sikeresnek, adaptívnak bizonyult megoldások, tevékenységek "felidézésével, újrahasznosításával" [134, 46].

TenHouten tisztázza az egymáshoz kapcsolódó "érzelemfogalmak" jelentését [451]: "affect realm"

Damasio Spinoza könyve: érzelem és érzés megkülönböztetése, érzelem az egyén és a környezete érzés az agy és

people react emotionally to objects and events, usually in social interactions, and these emotional reactions are followed up by a pattern of feelings whose necessary components include some levels of pain and pleasure.

feelings refer to a person?s own state of mind, especially with reference to an evaluation of what is agreeable and disagreeable, pleasant or unpleasant.

Emotions involve actions and movements, often in public view, revealed in facial expression, posture, gesture, specific behaviors, and conversation. Feelings, which follow emotions, are in comparison private, playing out not in the body but in the mind and at a higher level. az érzelem rövidebb idejű, pár perces, pár órás az időtartama, a többi kategória hosszabb

sentiment Steve Gordon (1981) meghatározása szerint: sentiments are emotions with long duration érzület, érzékenység, hosszabb időszakon keresztül jellemző

mood - kedély, kedélyállapot, hangulat, temperamentum

affect, affective traits személyiségjegy, hosszabb ideig (hónapokig, évekig, akár egy egész életen át) áll fent

TenHouten egy táblázatba rendezte [451, 4] a legfontosabb szerzők alapérzelem-listáit[1]:

[1]TenHouten táblázatát kiegészítettem két további, tőle származó sorral, a kínai tradíció és Darwin nézeteivel.

szerző	Proposed primary emotions							
Descartes (1647)			joy	sadness				wonder, love, hatred, desire
Tomkins (1962, 1963)	fear-terror	anger-rage	enjoyment-joy	distress-anguish	interest-excitement	surprise-startle	disgust, dissmell	shame-humiliation
Plutchik (1962, 1980)	fear	anger	joy	distress-sadness	anticipation	surprise	acceptance-trust	disgust
Osgood et al. (1975)	fear	anger	joy, quiet pleasure	anxiety-sorrow	interest-expectancy	amazement	boredom, disgust	
Arieti (1970)	fear	rage	satisfaction					tension, appetite
Izard (1972)	fear	anger	joy	distress	interest	surprise	disgust	shame (shyness, guilt), contempt
Ekman (1973, 1980)	fear	anger	happiness	sadness		surprise	disgust	
Emde (1980)	fear	anger	joy	sadness + distress	interest	surprise	disgust	shame, shyness, guilt
Scott (1980)	fear	anger	pleasure	loneliness + anxiety				love
Panksepp (1982)	fear	rage			expectancy			panic
Epstein (1984)	fear	anger	joy	sadness				love
Trevarthen (1984)	fear	anger	happiness	sadness				
Johnson-Laird, Oatley (1992)	fear	anger	happiness	sadness			disgust	
Turner (2002)	aversion-fear	assertion-anger	satisfaction-happiness	disappointment-sadness				
kínai tradíció	fear	anger	happiness	sadness				
Darwin	fear	anger	happiness	sadness		surprise	disgust	

Plutchik átveszi Darwin nézetét az érzelmekre vonatkozóan, miszerint az érzelmeknek adaptív funkciójuk van

négyféle életprobléma van, amelyekkel szembe kerülve minden állat, így az ember is megfelelő érzelmekkel reagál

identitás, temporalitás (reprodukció), hierarchia, territorialitás

MacLean négydimenziós modellje kísértetiesen hasonlít Plutchik által felvázolt elmélletre. TenHouten 118. o. előtt

három kémiai vegyület és az alapérzelmek kapcsolata:

Picard 1995-ben először írt az érzelmek mérnöki, számítógéptudományi vizsgálatának lehetőségéről, szükségességéről [343]

5.3.4 Habitus

diszpozíció észjárás ethosz (szokás) éthosz (lelki alkat) explicit tudás implicit hit, hiedelem, előfeltevés, tudás jártasság hajlam hallgatólagos tudás, belefoglalt tudás, implicit tudás

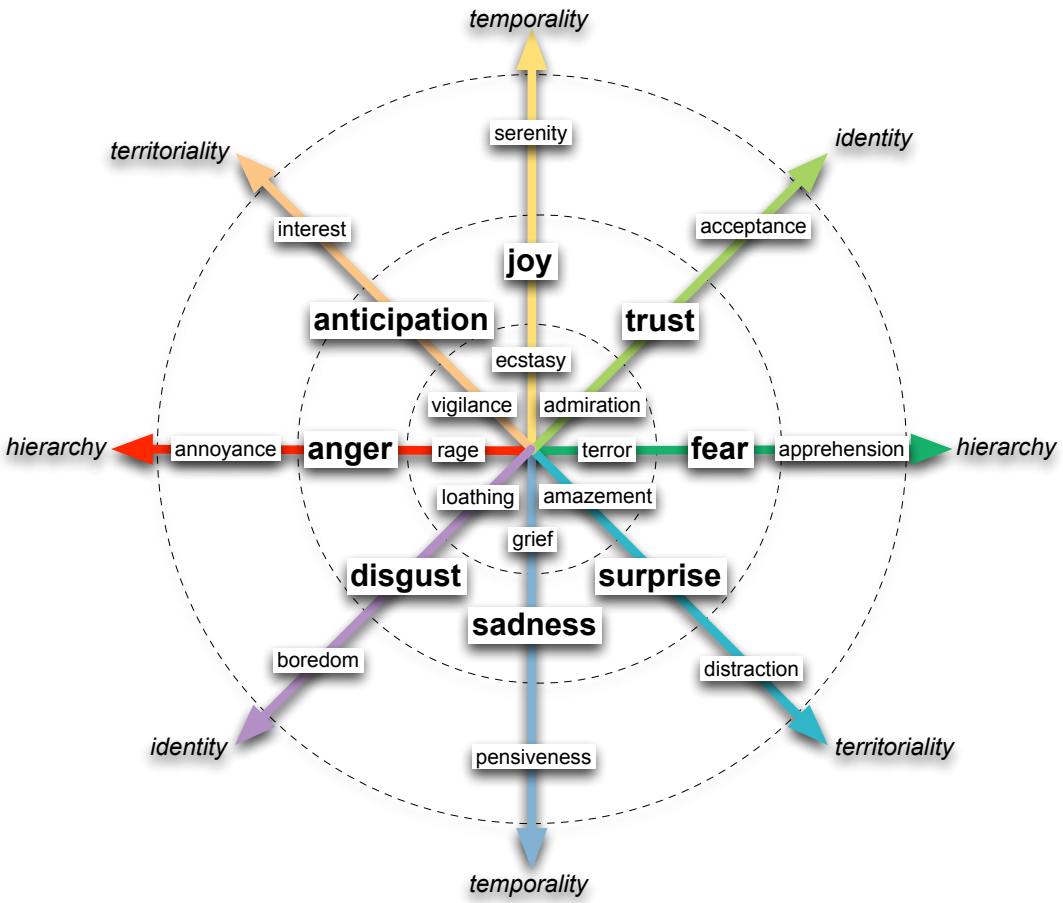

Figure 5.1: Plutchik alapérzelmei

(tacit knowledge) jellem készség képesség habitualizáció habitus hészix rejtett tudáselemek személyes tudás szokás társadalmi létfeltételek tudatalatti (tudás) tudatos tudás

opus operandi vs. modus operandi

mivel a hallgatólagos tudás a mindennapi fizikai tevékenységek, az eszközökkel való bánás mellett a társadalmi kapcsolatokban és interakciókban megjelenő készségekben és jártasságokban is testet ölt, benne szintén megvan az aktív és a passzív oldalnak ugyanaz a kettőssége, amelyet már Arisztotelésznél is láthatunk, így ez a tudás is egyszer [442]

Polányi Mihály Szívós Mihály [442]

Body techniques Mauss describes 'techniques of the body' as highly developed body actions that embody aspects of a given culture. Techniques may also be divided by such as gender and class (for example in the manner of walking or eating). These include such as eating, washing, sitting, swimming, running, climbing, swimming, child-rearing, and so on. The techniques are adapted to situations, such as aboriginal squatting where no seats are available. Techniques are thus a 'craft' (Latin: habilis) that is learned. The teaching of these methods is what embeds the methods and the teaching is embedded within cultures and schools of teaching. A pupil who becomes a teacher will likely teach what they are taught. Norbert Elias and Pierre Bourdieu developed the ideas further in habitus, the non-discursive aspects of culture that bind people into groups, including unspoken habits and

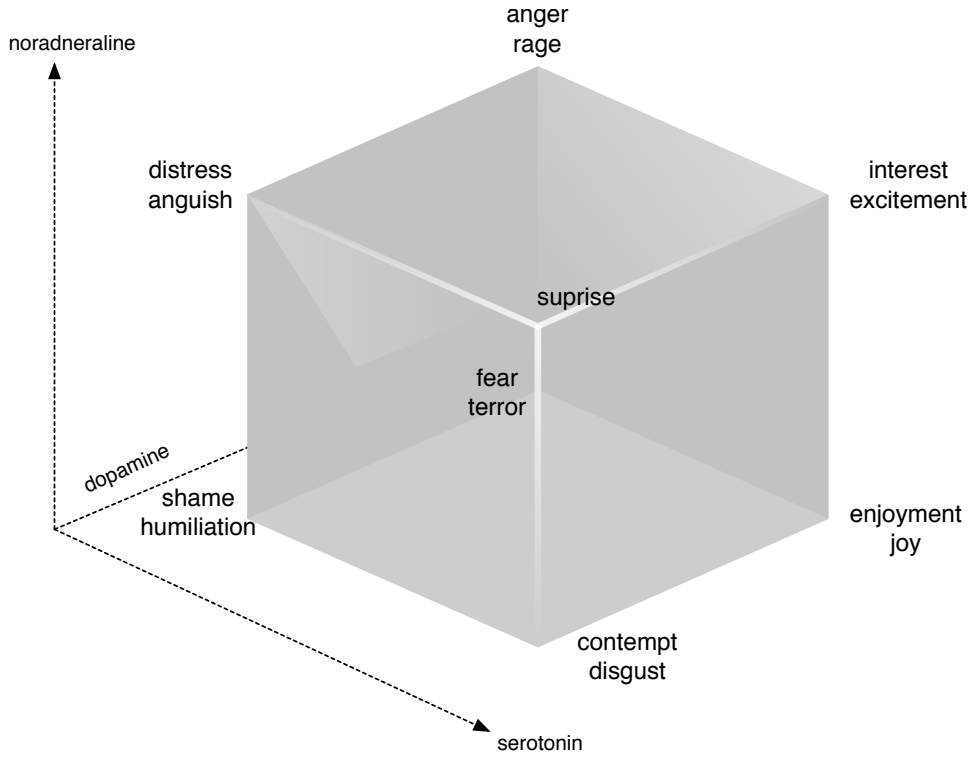

Figure 5.2: Löwheim érzelemtipológiája

patterns of behavior as well as styles and skill in body techniques.

Bourdieu, Pierre. 1977. Outline of a Theory of Practice, Cambridge: Cambridge University Press Elias, N. (1978). The History of Manners. The Civilizing Process: Volume I. New York: Pantheon Books Elias, N. (1982). Power and Civility. The Civilizing Process: Volume II. New York: Pantheon Books Mauss, Marcel. 1934. Les Techniques du corps, Journal de Psychologie 32(3-4). Reprinted in Mauss, Sociologie et anthropologie, 1936, Paris: PUF, angolul: [286]

Pokol Béla, Bourdieu elméletének alapkategóriái, a habitus [347]

"tudattalanított rutin"

egyénre zuhanó döntési teher

habituson belüli diszpozíciók

Habitus, Freedom, and Reflexivity [213]

Bourdieu and Wacquant [58]

Loïc J.D. Wacquant [485]

Pierre Bourdieu habitusértelmezése

"A habituson olyan tartós és átvihető hajlamok rendszerét értjük, amely, valamennyi múltbeli tapasztalatot beépítve, minden pillanatban mint *észlelési, értékelési és cselekvési minta* működik."[57, 213]

"... a habitus nem más, mint emberi természetté vált történekem, vagyis második természetté vált és így letagadott történelem. A „tudatalatti" valójában nem más, mint

a történelem elfelejtése, ami abból fakad, hogy a történelem a habitusokba, e kvázi természetekbe ágyazza bele az általa létrehozott struktúrákat.”[57, 215]

Polányi Mihály személyes tudás fogalma

akarat és döntés és neuronok: http://www.informationphilosopher.com/solutions/scientists/eccles/

Duhigg

[129]

Eugene Pauli, szokáshurok (habit loop)

Larry Squire,

Claude Hopkins, szokásteremtés "Tudományos reklámozás"

cue-rooutine-reward + craving

Control and automaticity in social life: [492]

controlled vs. automatic process controlled process 4 jellemzője: 1 a conscious intention of what the control will accomplish 2 a sense or feeling of control 3 an expenditure of effort in the control output 4 a (closed-loop) monitoring of the control output

automatic process 1 autonomous (once started it runs by itself without the need for conscious guidance) 2 fast 3 efficient (requires little attentional capacity)

---

a könyv elején olvasható Whitehead idézet – amelynek tartalmával mélységesen egyetértek – azt sugallja, hogy a gondolkozásunk során is rengetegszer rögzített gondolatmeneteken, hivatkozásokon keresztül haladunk.

Az előszóban már idéztem Neumann János, aki azt mondta, „ ... a matematikában az ember nem megérti a dolgokat, hanem megszokja.”

5.3.5 Miért hamis a mindig racionális ember mítosza?

Áttekintő ábrán a különböző motivációk, beállítódások egymáshoz való viszonyát a logika hatszög segítségével

“Rationality may fail in two quite distinct ways. First, individuals often commit errors in logical inference even when doing their best to reason logically. Second, what is quite a different matter, actions are often "unthinking"; when governed by habit or passion, people do not even attempt rational self-control. (I will be suggesting below that such failures of rationality, like violations of the self-interest postulate, may have proved functionally adaptive in the genetic and cultural evolution of the human species.)” [217]

Mérő könyve, Hirshleifer cikke a racionalitás, konzisztencia, a logika bukfenceiről

döntési paradoxonok a döntéselmélet területéről Tversky és Kahneman elmélete a korlátozott racionalitásról, kilátáselméletről

Herbert Simon korlátozott racionalitás [402]

raconalizálás, kognitív disszonancia “When a person is made aware of a disharmony be- tween his actions and his preferences and beliefs, the economist would expect him to revise his choice of action - but the cognitive dissonance theorist predicts that he is likely instead to modify his preferences or beliefs.” [217]

mert habituális vagy érzelmi módon cselekszenek

racionális önbecsapás [448]

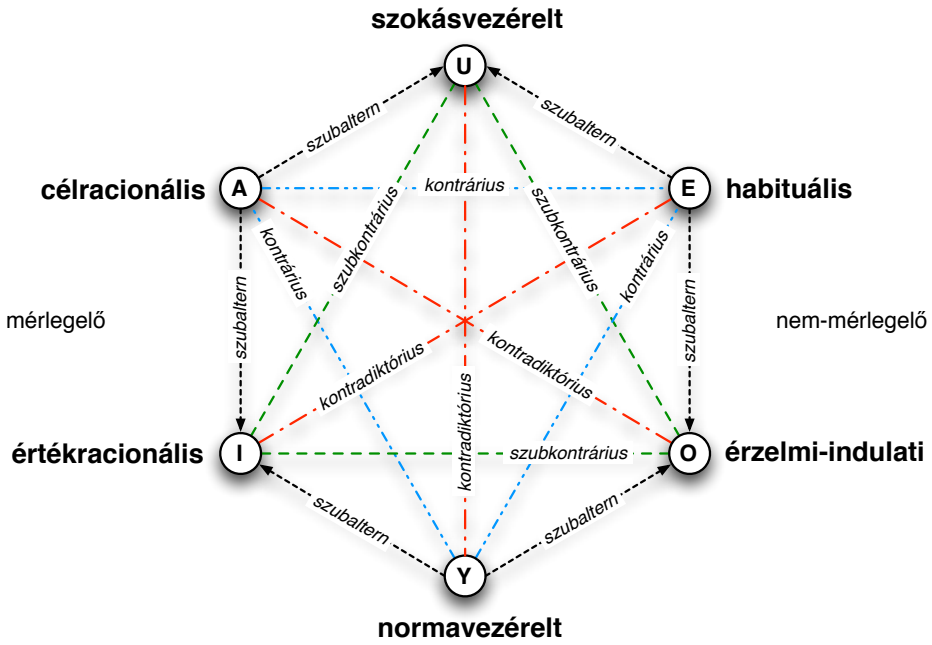

Figure 5.3: cselekvéstípusok beállítódás szerint, Max Weber

Chapter 6

Társadalmi kapcsolat

„*Sir Dannis Robertson* ... mondja, hogy a közgazdász feladata megmutatni, hogyan lehet minimalizálni a legszűkösebb erőforrás, a szeretet iránti igényt. Azt követelte közgazdásztársaitól, hogy azonnal kezdjenek figyelmeztető csaholásba, ha olyan javaslatokkal találkoznak, melyek hatékony megvalósításához szeretetre van szükség.” [69]

A társadalmi cselekvés fogalmának elemzésekor kiderült, hogy a cselekvés fogalma annyiban szűkebb terjedelmű az egyszerű cselekvés fogalmához képest, hogy itt “megköveteljük” azt is, hogy a cselekvőn túl legyen még valaki, akihez a cselekvő – valamilyen módon – igazodik a cselekvésével (⇝85.o.). Ekkor azonban ez a másik személy még csak közvetítő szerepet játszik: a társadalom potenciális hatását fejezi ki. Ez a másik személy a társadalom jelzése. Ahogy a cselekvő igazodik hozzá, úgy már a társadalmiságot érhetjük tetten. De ez még csak hatás, és nem kölcsönhatás. A társadalmiságban benne rejlő kölcsönösséget, kölcsönhatást, kölcsönös egymáshoz igazodást a **társadalmi kapcsolat** fogalmával lehet igazán jól megragadni.

„Társadalmi “kapcsolatról” beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz igazodik, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja.” [491, 54]

A cselekvés és a társadalmi cselekvés fogalmába már bele kellett építeni az **ágencia**, valamint az **intencionalitás** minőségét, a most következő feladat a **kölcsönösség**, és egy kicsit később majd az **interdependencia** összetevéjének felvétele az elméleti keretrendszerbe. A következő fejezetben a kölcsönös igazodásnak, egymásra figyelésnek egy különösen fontos esetét vizsgálom meg. Azt a beállítódást elemzem, amely szabályozza bennünk, hogy miként viszonyulunk magunkhoz (Egohoz) és másokhoz, a másikhoz (Alterhez) a cselekvéseink során.

6.1 Ágensre irányultság: szociális preferencia

Egyszer New Yorkban egyedül sétáltam a Central Parkban, amikor elém termett egy fiatal gyerek, akiről lerítt, hogy pénzt akart kérni tőlem. Már nem emlékszem pontosan, mi, hogyan történt. Olyasmit kérdezhetett, hogy honnan jöttem, mire azt feleltem neki, hogy Magyarországról ('from Hungary'). Lehet, hogy a kiejtésem nem volt tökéletes, lehet, hogy a fiú nem hallott még arról, hogy van ilyen nevű ország, de az biztos, hogy félreértett engem. Félreértett és megszánt. Nem mondott semmit, csak nézett rám egy ideig, miközben azt gondolta rólam, éhes lehetek ('hungry'). Ezt onnan tudom, hogy a zsebébe nyúlt, elővett egy csokit és odanyújtotta nekem.

Ezzel a történettel a közgazdászok nem igazán tudnának mit kezdeni. A közgazdaságtan követőinek túlnyomó részére ugyanis nagyon jellemző az a beállítódás, amely szerint az ember – gazdasági – cselekvését az 'önző ember' hipotézisére támaszkodva lehet (kell) megmagyarázni. Pedig ez nem igaz. Tagadhatatlan, hogy sokszor, nagyon sokszor valóban működőképes a hipotézis. Lehet, hogy az esetek nagyobb részében. Talán. De ugyancsak sokszor, sőt, nagyon sokszor találkozhatunk olyan helyzetekkel, amelyekben önzetlen beállítódások mentén cselekszenek az emberek. A társadalmi cselekvés modelljébe ezt a kétfajta beállítódást mindenképpen fel kell vennünk. De ha már beszélünk **önző** és **önzetlen** beállítódásokról, akkor érdemes azt is megvizsgálni, nem lehet-e általánosabban kezelni ezt a kérdést, nem lehet-e egy olyan elméleti keretet felállítani, amelyben az egoizmus és altruizmus is értelmezhető, de a modellbe fel lehet venni további fogalmakat is. A beállítódás, a motiváció fogalmát kell tehát pontosítani, és ezen belül lehet majd értelmezni a cselekvők egymáshoz való viszonyát kifejező fogalmakat. Utóbbiak terjedelme szűkebb a beállítódás általánosabb fogalmának terjedelméhez képest, meg kell tehát mondanunk azt, hogy milyen jellemzők mentén tudjuk meghatározni, tipizálni az ágenciával kapcsolatos beállítódásainkat.

A beállítódásaink, motivációink sok esetben abban az értelemben (és irányban) szűkülnek le a cselekvéseink során, hogy gyakran "csak" arra figyelünk, hogy a cselekvéseink következményei hogyan érintik a társadalmi kapcsolat résztvevőit, az ágenseket (Egot és Altert). A kérdés itt az, hogy a cselekvő mennyire veszi figyelembe azt, hogy a döntése (cselekvése) hat(hat) részben saját magára, részben a társára (a másikra, a többiekre). Kézenfekvőnek tűnik erre felállítani azt a fogalmi kettősséget, amely szerint a cselekvő (Ego) lehet önző vagy önzetlen. Ezek a fogalmak azt ragadják meg, hogy a döntés/cselekvés következményei mennyire jók, előnyösek vagy károsak, előnytelenek az Ego, illetve az Alter számára. Ha az Ego a hasznok maximalizálása, illetve a károk minimalizálására törekszik (és csak arra), akkor egoizmusról ('Ego'-izmusról), egoista beállítódásról beszélhetünk, ha döntései során figyelembe veszi Alter szempontjait is, akkor altruizusról ('Alter'-izmusról), altruista beállítódásról. Ha így gondolkozunk, akkor az önző, egoista (selfish, egoist) és az önzetlen, altruista (unselfish, selfless, altruist) beállítódás egymás ellentétének, komplementerének tekinthetjük.

Ez az ellentét azonban megszűnik, pontosabban átalakul, ha a másikhoz (Alterhez) való értékviszonyulást úgy kezeljük, hogy eközben figyelünk az értékelés (mint olyan) szükségszerűen **bipoláris** jellegére. Ha feltételezzük, hogy a döntés/cselekvés nem mindig az Ego és/vagy Alter javára irányulhat, de előfordulhat az is, hogy bizonyos helyzetek-

ben Egonak vagy Alternek (vagy mindkettőnek) kára keletkezik, és ezt a lehetőséget is értékelni akarjuk, akkor a modellünket bővíteni, általánosítani kell ezen a ponton. Ha a bipolaritást figyelembe akarjuk venni, akkor a **jóindulatú** (benevolent) és **rosszindulatú** (malevolent) beállítódást kell szembe állítanunk egymással. A jóindulat az ágens javát, a rosszindulat az ágens kárát preferálja.

A bipolaritás modellbe emelése magával vonja azt, hogy az egoizmus-altruizmus ellentétpár helyett másfajta kettősséget kell alkalmaznunk. Az **ágensre irányultság** általános fogalmából kell kiindulnunk. Ennek segítségével a **magára irányuló** (self-regarding, self-serving), illetve a **másikra irányuló** (other-regarding, other-directed) fogalmakat használva megragadhatjuk a kétfajta ágens (Ego és Alter) irányába történő viszonyulás mozzanatát.[1] Ha ki akarjuk fejezni az ágensre irányultság pozitív és negatív típusait, akkor további fogalmakat kell felvennünk. Később részletesebben kifejtem, mivel, miért és hogyan érdemes bővíteni a fogalmi modellünket, de már előzetesen érdemesnek tartom itt jelezni, hogy az Alter felé irányuló rosszindulatú beállítódás jelzésére az **agresszió**, az Egora vonatkozó rosszindulatra pedig az **autoagresszió** (önagresszió) fogalmakat vehetjük igénybe. Ha így teszünk, akkor lesz két dimenziónk, az ágensre irányultság, illetve e viszony polaritása, valenciája. A két dimenzió mentén négyfajta beállítódást fejezhetünk ki: ha a jóindulat az Egora irányul, akkor egoizmusról, ha Alterre, altruizmusról, ha a rosszindulat az Egora, agresszivitásról, ha Alterre, autoagresszivitásról beszélhetünk. Kiindulásként felrajzolhatunk egy ábrát, amelyet persze a későbbiekben még sok minden mással ki kell egészíteni.

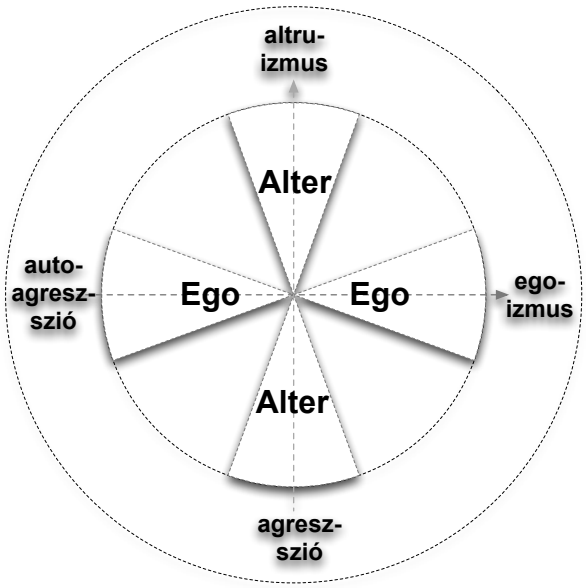

Figure 6.1: magára irányuló, illetve másikra irányuló beállítódások

[1] Stilisztikai szempontok miatt, ha nem zavaró, használni fogom még a *másra irányuló beállítódás* kifejezést is. Az ágensre irányuló beállítódásokat szokták még **szociális preferenciáknak** (social preferences), **társas motivációknak** is nevezni, ezen belül pedig a magára irányulást a **proszelf** (pro-self), a másikra irányulást pedig **proszociális** (prosocial) beállítódásként értékelik. Bár utóbbi kettő fogalom értelmezésében nincs igazán konszenzus, előfordulhat, hogy a továbbiakban – megint csak stilisztikai szempontok miatt, és csak akkor, ha nem okoz félreértést – olykor használni fogom ezeket a terminusokat is.

Az ágensre irányuló beállítódások, a szociális preferenciák ábrájára tekintve egyből hiányérzetünk támadhat amiatt, hogy ez a keret olyan fogalmakat határoz meg, amelyek a szociális preferenciák tiszta végpontjait jelentik egy-egy dimenzió mentén, de nem mutat semmit az átmenti állapotokból. Márpedig jogos az a feltételezés, hogy vannak, sőt, sokkal gyakrabban vannak olyan esetek, amikor valakinek a másikhoz való viszonya egy kicsit altruizmusból, egy kicsit egoizmusból áll össze, és van úgy, hogy az ember társas irányultsága olykor a pozitív, máskor inkább a negatív pólushoz áll közelebb valamelyik dimenzióban. Nagyon steril az az elképzelés, ami szerint vagy a más javát (kárát) vagy a saját javamat (káromat) akarhatom. Sokkal életszerűbb azt feltételezni, hogy a döntéseink során valamilyen módon és mértékben egyaránt figyelembe vesszük a magunk és a másik javát (kárát).[2] Ehhez viszont arra van szükség, hogy a fenti ábrát (és az eddigi modellünket) további fogalmakkal kiegészítsük.

6.2 Magasabbrendű beállítódás: büntetni akarás

Az előző fejezetben a szociális preferenciák osztályozásához használható két dimenziót különítettem el. Az értékirányultságok bipoláris jellegének megragadására a jóindulatú, illetve rosszindulatú beállítódások szembeállítását javasoltam, hogy ezáltal definiálhassuk az agresszió (másiknak kárt okozni) és az autoagresszió (magunknak kárt okozni) fogalmát. Később még tárgyalni fogom az agresszivitás jelenségét, és akkor kitérek arra a kérdésre, hogy hol érhetjük tetten és hogyan magyarázhatjuk az agressziót az állati és emberi társadalmakban. Szükségesnek érzem azonban, hogy egy fontos kiegészítést, vagy inkább valamiféle pontosítást tegyek ezen a ponton. Ha ugyanis az agresszivitáson azt értjük, hogy nem az ágens javát, hanem kárát akarja valaki, akkor e jelenség létezését sok esetben csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az ember büntetni akarja magát és/vagy a másikat. Ha azonban a büntetés jelenségét is figyelembe vesszük itt, akkor az agresszivitás és a rosszindulat kapcsolatáról is kicsit másként kell gondolkoznunk.

A társadalmi cselekvésekről szólva korábban már említettem, hogy a cselekvés fogalmát magasabb rendben is értelmezhetjük (⇝**??**.o.). Amikor az emberek szankcionálják, büntetik vagy jutalmazzák a másikat, akkor az ilyen cselekvéseket magasabbrendű fogalmakkal írhatjuk le, mert önmagukban nem értelmezhetők, csak akkor, ha valamilyen másik cselekvésre "vonatkoztatjuk". A büntetés viszont a legtöbb esetben valamiféle agresszió alkalmazását jelenti. Ebben nem különbözik a "sima" agressziótól. A büntető beállítódásában viszont lényeges különbség figyelhető meg: a büntető jóindulat mentén büntet, azaz saját büntető cselekvését jónak tartja. Kárt okoz a büntetett félnek, de ez a károkozás más.

Erről a fontos szemléletváltásról később még hozok példákat, a fogalmi elemzésben is mélyebben kitérek a problémára, itt csak annyit akarok jelezni, hogy az agresszivitás jelenségét, az agresszív beállítódások létezését elég gyakran (bár nem mindig) a büntetési szándékkal tudjuk megmagyarázni.

A büntetni akarás magasabbrendű fogalom.

[2] A későbbiekben tárgyalandó játékelmélet számára sokkal természetesebb, használhatóbb ez a megközelítés.

...

Hogy lehet a szociális preferencia fogalmát definiálni? Nyilván a PREFERENCIA fogalmából kell kiindulnunk.

Agent szelf Ego Alter

ASD

6.3 Társas értékorientáció

A korábbiakban felvettem a modellbe azt a két dimeziót, amelyek mentén leírhatjuk a szociális preferenciákat. Az ágensre irányultság, valamint az értékpolaritás tengelyei mentén négy "szélsőértéket" definálhatunk: egoizmus, altruizmus, agresszió, autoagresszió. Következő lépésként bővíteni szeretném a társas motivációk fogalmi modelljét. Ezen a ponton azonban egy – talán – szokatlan módszertani probléma nehezíti a továbblépést. A szociális preferenciák modelljének kiegészítése során a **társas értékorientáció** (social value orientation, SVO) elméletének eredményeit szeretném használni úgy, hogy a fogalmi építkezés logikáját nem törjem meg ezzel. A társas értékorientáció elmélete alkalmas erre, mert zökkenőmentes továbblépést biztosít. Egy olyan módszertant ad a kezünkbe, amely segítségével kísérleti úton lehet mérni az emberek társas beállítódásának irányát és mértékét (minőségét, mennyiségét). Történelmi tény viszont, hogy az egész elmélet azzal a céllal jött létre, hogy valahogy meg lehessen szabadítani a kísérleti mérési szituációkat az ún. interdependencia jelenségétől azért, hogy csak az egyéni cselekvők beállítódásait tudjuk tisztán mérni. Hogy az interdependencia pontosan mit jelent, és miért kell kilépni az ilyen helyzetekből, azt a játékelmélet alapfogalmainak ismeretében lehet elmagyarázni. Ezt viszont – a fogalmi modellezés építkezési logikája miatt – csak jóval később tudom megtenni. Ezt a problémát úgy tudom csak feloldani, hogy nagyon röviden itt is el fogom mondani azt, amit tudni kell a játékelméleti helyzetek leírásáról, hogy érteni lehessen a társas értékorientáció elméletének kapcsolódását a játékelmélethez.

A társas értékorientáció elméletének alapjait David M. Messick és Charles G. McClintock fektették le 1968-ban megjelent cikkükben [297]. A tanulmányból két fontos eredményt érdemes megemlíteni. Egyfelől elkülönítettek háromféle motivációt, társas értékorientációt egymástól, amelyeket **individuális**, **kooperatív** és **versengő** irányultságnak neveztek. Az individuális beállítódású ember csak a saját hasznát (own gain) nézi a döntései során, a kooperatív ember a maga és a társa együttes hasznát akarja maximalizálni (joint gain), míg a versengő típus arra tör, hogy minél nagyobb legyen kettejük közti különbség a maga javára (relative gain). Egy példát mutatva erre az alábbi táblázatban azt ábrázolhatjuk, hogy a vizsgált alany (Ego) két döntési lehetőség közül választhat (X és Y), mindkét alternatívában a maga és a társa számára lehetséges **kifizetéseket** hasonlítja össze:

	X	Y
Ego kifizetése	5	8
Alter kifizetése	2	6

Ha a táblázatban szereplő számok megnyerhető pénzt jelentenek, akkor az X alternatíva választása azt jelenti, hogy Ego jobbnak tartja azt az állapotot, amikor 5 egységnyi pénzt

kap, miközben Alter 2-t ahhoz az Y alternatívához képest, amely során Ego 8, Alter 6 egységhez jut. Egy ilyen helyzetben az individualista irányultság mentén Egonak az Y alternatíva a jobb, hiszen 8-at kap 5 helyett, és ugyancsak az Y-t fogja választani, ha kooperatív beállítódással rendelkezik, mert $(8+6) > (5+2)$. A versengő értékorientáció esetén azonban változik a helyzet, és ekkor már Ego az X alternatívát fogja preferálni, hiszen $(5+2) > (8+6)$. Egy ilyen kicsi táblázat arra is alkalmas, hogy különböző számokat írogatva bele, segítségével kísérleti helyzetekben egyszerűen mérni lehet az emberek a társas beállítódását.

A tanulmány másik eredménye az, hogy a három irányultság elkülönítése után a szerzők egyfelől megmutatják, hogy összesen hatféle módon lehet két-szereplős, két-alternatívás helyzetekben a háromféle beálíítódást reprezentálni, másfelől – és számunkra most ez a fontosabb – rámutatnak arra, hogy izomorf megfeleltetést lehet teremteni a szociális motivációk mérésére alkalmas táblázatok, illetve a játékelméletben használatos preferenciamátrixok között. Erre pedig azért van (volt) szükség, mert a játékelmélet azokat a társadalmi interakciókat (játékokat) próbálja megragadni és megmagyarázni, amelyekben a résztvevők (játékosok) együttes döntéseitől függ a helyzet megoldása. A játékok mindig olyan helyzeteket írnak el, amelyekben hiába tudjuk, hogy külön-külön mit szeretnének elérni a játékosok, a végeredmény mindkettejük döntésétől függ. Erre mondjuk azt, hogy interdependencia, kölcsönös függőség jellemzi ezeket a kapcsolatrendszereket. Mindez azért érdekes a társas értékorientáció elmélete szempontjából, mert a játékelméleti helyzetekben a kölcsönös függőség létezése miatt sosem tudhatjuk biztosan, hogy miért döntött valaki így vagy úgy a játékban (mert a játék végeredménye mindig mindkét fél döntése alapján alakul ki). Ezt a eltüntetni lehet feloldani a fent jelzett izomorfia segítségével. Egy adott játékelméleti játszma helyett ugyanis elegendő a neki megfeleltethető egy-személyes kísérleti vizsgálatot elvégezni (SVO-vizsgálat), hogy megtudjuk a kísérleti alany beállítódást. A két-személyes játékelméleti játszmákat így vissza lehet vezetni egy-személyes SVO-kísérletekre. Erre az egyszerűsítésre vezették be a szerzők a dekomponált játék (decomposed game) fogalmát. Hatféle dekomponált játékot különítettek el egymástól, amelyek mind izomorfak valamelyik hagyományos játékkal. A megfeleltetést az alábbi kapcsolatrendszer mentén végezték el:

	X	Y
Ego kifizetése	c_1	c_2
Alter kifizetése	d_1	d_2

$\rightsquigarrow$

	X_{Alter}	Y_{Alter}
X_{Ego}	$(c_1+d_1),(c_1+d_1)$	$(c_1+d_2),(c_2+d_1)$
Y_{Ego}	$(c_2+d_1),(c_1+d_2)$	$(c_2+d_2),(c_2+d_2)$

Az izomorfiára konkrét példaként a fogolydilemma játék esetét mutatom be. A következő bal oldali SVO-táblázatba beírt négy érték – fenti "kulcs" alapján – pontosan megfeleltethető a jobb oldali táblázatban látható preferenciamátrixnak, ami pedig a jól ismert fogolydilemmához tartozik.

	X	Y
Ego kifizetése	1	2
Alter kifizetése	2	0

$\rightsquigarrow$

	X_{Alter}	Y_{Alter}
X_{Ego}	3,3	1,4
Y_{Ego}	4,1	2,2

Messick és McClintock konverziós megoldását használva a hetvenes évektől kezdve rengeteg kísérletet végeztek, amelyekben a társas motivációkat vizsgálták sokféle szempont alapján. Az induló cikk megjelenése után pár évvel McClintock bővítette a modelljüket és a 'motivációs sémák' közé felvette az 'altruista' irányultságot is [291], ami addig nem volt benne a modellben. Ekkortól tehát már négy motívumot (orientációt) különítettek el egymástól. A négyféle beállítódást úgy mutatom be alábbi táblázatban, hogy (a táblázat utolsó oszlopában) melléjük rendelem azt a döntési alternatívát, amelyeket az adott irányultságú kísérleti személy választana magának az ott látható négy lehetőség közül (a zárójelbe tett két érték közül az első az Ego, a második az Alter nyereményét mutatja).

individualizmus	saját nyeremény maximuma	max(Ego)	(100,70)
kooperáció	együttes nyeremény maximuma	max(Ego+Alter)	(90,90)
versengés	nyereménykülönbözet maximuma	max(Ego-Alter)	(80,40)
altruizmus	másik nyereményének maximuma	max(Alter)	(70,100)

Az (Ego+Alter) kifejezés a két ágens együttes hasznát jelenti, míg az (Ego-Alter) kifejezés az Ego relatív hasznát Alterhez képest. A 'max' függvényjel pedig azt fejezi ki, hogy az adott irányultság a jelzett haszon maximumát szeretné elérni.

A versengés fogalmát McClintock a bevett felfogáshoz – főleg a játékelméletben megszokott értelmezéshez – képest rendhagyó módon értelmezi, amikor a nyeremények különbségére teszi a hangsúlyt. Ez az orientáció kisebb nyereményt ér el, mint a tisztán önző, individualista beállítódás, viszont az lehet az "előnye", hogy a másikhoz képest jobban jön ki a helyzetből (hiszen így többet szerez a partnerénél, míg az individualista döntés után). Ez a hozzáállás értelmezhető úgy is, mint a kisebb veszteségre való törekvés. A játékelméletben versengésen az itteni felfogás helyett sokkal inkább az individualista beállítódást értik, de ezt többértelműség nem lesz annyira zavaró a későbbiekben, mert a játékelmélet modellje nem képes ezt a finom társas motivációs felosztást "kezelni". Az SVO jól elkülönített versengés és individualizmus fogalmai gyakorlatilag egybemosódnak a játékelmélet világában. Érdemesnek tartom viszont a társas értékorientáció individualizmus terminusát kicserélni az *egoizmus* terminusra a fogalom jelentésének meghagyása mellett. Az indokom csak annyi, hogy az individualizmus fogalmához sok más konnotációs réteg is tapad, ami az egoizmussal kapcsolatban nem jelentkezik, valamint az egész cselekvéselméleti modell legfontosabb ágensszerepéhez, az 'Ego'-hoz sokkal jobban illeszkedik hangulatában az egoizmus terminusa akkor, amikor a magára irányuló beállítódást akarom kifejezni.[3]

A társas motivációk elméletében két változásról kell még említést tennem. Az első változás az elmélet modelljét érintette, ugyanis 1973-ban Donald W. Griesinger és James W. Livingston azt javasolták [183], hogy az addigi motivációs sémákat érdemes lenne kibővíteni. Mivel a bővítés szemléltetésére geometriai módszert alkalmaztak (a nyolc eleműre bővített motivációs listát egy körön elhelyezve mutatták be), ezért pár évvel később Wim B. G. Liebrand ezt a reprezentációs technikát beemelte az elmélet központjába [270]. Az új geometriai keretrendszer, a McClintock-féle motivációs gyűrűt (Ring measure) már

[3]Még egy indokom a terminuscsere mellett az, hogy az individualizmus fogalma az evolúcióbiológiában széles körben használt, ami szemben áll a társadalomtudományok által prefereált egoizmus terminusával. Ebben a tudományszakok közti terminológiai versengésben – ahol csak lehet – inkább saját szakterületem gyakorlatát követem.

lehetővé tette, hogy ne kategoriális, hanem már mértéken alapuló nominális változóként lehesen a vizsgált beállítódásokat kezelni.

————-

DEdedededededededee

de Griesingerék csak hat motivációról beszéltek, és gyűrű sem volt még, csak geometriai ábrázolás, koordinátarendszer

————

Amikor Griesinger és Livingston négy új motiváció beemelését tartotta szükségesnek, akkor arra hivatkoztak, hogy a szociális irányultságok lehetnek negatív valenciájúak, és az elmélet már elfogadott négy beállítódástípusa mellé (azokkal szemben) fel kell venni további négy típust, a **szadizmus** (sadism), a **mazochizmus** (masochism), az **önfeláldozás** (martyrdom) és a **szadomazochizmus** (sadomasochism) kategóriáit. Ezekben az esetekben a döntéshozó (Ego) negatív módon "áll a dolgokhoz", tehát a haszon helyett az ágens(ek) kárát akarja. Ezt úgy fejezhetjük ki, hogy a haszon maximalizálása helyett a haszon minimializálása (a kár maximalizálása) a "célja".[4] A modell bővítésének szükségességét elfogadva, de az alkalmazott terminusokat kicserélve a korábban már bemutatott, általam preferált terminusokra, az alábbi táblázatba rendezhetjük az új kategóriákat:

autoagresszív (mazochizmus)	saját nyeremény minimuma	min(Ego)	(10,50)
destrukció (szadomazochizmus)	együttes nyeremény minimuma	min(Ego+Alter)	(20,30)
önfeláldozás (mártíromság)	nyereménykülönbözet minimuma	min(Ego-Alter)	(30,80)
agresszió (szadizmus)	másik nyereményének minimuma	min(Alter)	(50,20)

A táblázatban zárójelben feltüntettem az eredeti névjavaslatokat is, és négy újabb alternatíva feltüntetésével jeleztem azt is, hogy az egyes irányultságok mentén melyik lehetőségeket választanák a kísérleti alanyok.

Ha egyesítjük az eredeti (négyes) és az új motivációs sémakészletet, akkor egyszerre láthatjuk őket a melléjük rendelt, rájuk jellemző kifizetésekkel együtt. A könnyebb összehasonlítás végett a kifizetéseket teszem a táblázat első oszlopába:

(100,70)	egoizmus	max(Ego)
(90,90)	kooperáció	max(Ego+Alter)
(80,40)	versengés	max(Ego-Alter)
(70,100)	altruizmus	max(Alter)
(10,50)	autoagresszió	min(Ego)
(20,30)	destrukció	min(Ego+Alter)
(30,80)	önfeláldozás	min(Ego-Alter)
(50,20)	agresszió	min(Alter)

A nyolc szociális preferencia közül a Griesinger-Livingston-féle negatív motivációk modellbe emelését közel sem minden kutató helyeselte. Az agressziót mára már a legtöbb kutató elfogadta, de a további három negatív beállítódás mérését sokan fölöslegesnek, megalapozatlannak tartották (és tartják). Ezzel szemben a társas értékorientáció elmélet

[4] A kármaximalizálás vs. haszonminimalizálás fogalmai között ekvivalenciát teremthetünk ilyenfajta megfeleltetéseken keresztül:

max(Ego-Alter) = max(Ego) & min(Alter)

max(Alter-Ego) = min(Ego-Alter) = min(Ego) & min(-Alter) = min(Ego) & max(Alter)

egyik jeles képviselője, Paul A. M. van Lange egy új irányultságot is felvett a McClintock-féle motivációs gyűrű elemei közé. A kooperáció mellé javasolta betenni az egyenlőségre törekvő *egalitarianizmust* (egalitarianism) mint a proszociális beállítódás másik megnyilvánulási formáját [469], azonban egy, a munkatársaival írott, 2007-es cikkében a kooperatív és egalitárius irányultságot már összevonja [470]. Viszont ők is csak 5 orientációról beszélnek (a négy pozitív motiváció mellett vizsgálják még az agressziót).

A SVO-kísérletek egyik nagy hozadéka az az ismeret, amit a különböző szociális preferenciák elterjedtségéről tudnak mondani a kutatók (ilyen eloszlásra vonatkozóan adatokat közöl például[471]). A kísérletek tanusága szerint a proszociális (kooperatív, az egalitárius és altruista) beállítódás a teljes népesség majd 60%-ra jellemző, akik között több a nő, és az életkorral együtt nő az proszociális irányultság aránya is. A sorozatos felmérések ismétlődő tapasztalata, hogy elenyésző számban vannak azok, akik tisztán altruista szempontok szerint döntenek. A proszelf beállítódású emberek durván 35-40 %-nyian vannak, akik közül az egosita (individualista) motivációjú személyek közel 30 %-ot tesznek ki. Az egoisták között többségben vannak a férfiak. A versengő típusú emberek alkotják a népesség 10-15 %-át, míg az agresszív orientáció aránya gyakorlatilag nulla, bár az ilyen esetek olykor előfordulnak kísérleti szituációkban is. Az agresszió fakadhat bosszúvágyból, felháborodásból is. A kísérleti személyeket például feldühítheti az, ha valaki más sosem kooperál, ha kihasználja a többieket, és a felháborodott alanyok ilyenkor a saját érdekeiket is félretéve igyekeznek neki minél nagyobb kárt okozni a másiknak. Meg kell még itt jegyezni, hogy az agresszív motivációt eleve kevesebbet is vizsgálták, többek között azért, mert vannak, akik nem sorolják a proszelf orientációk közé ezt a beállítódást mondván, hogy nem az ágens javára, hanem kárára tör.

Akárhogy is ítélik meg a különböző motivációkat a társas értékorientáció elméletén belül, a társadalmi cselekvések modelljébe a teljes motivációs gyűrűt érdemes felvenni – még akkor is, ha vannak olyan típusok, amelyek a gyakorlatban kevésbé elterjedtek, kevésbé jellemzik a cselekvőket. Az alábbi ábra azt mutatja, hogy a társadalmi cselekvőknek milyen társas motivációikat tulajdoníthatunk elméletileg.
Bár ezt a nyolcas tagolású, finom felbontást nem tudom majd kihasználni a későbbiekben, az elméleti teljesség miatt meghagyom így a modellt. A játékelméleti fejezetbe "csak annyit" viszek tovább belőle, hogy akkor majd megengedem, sőt, tudatosan alkalmazni fogom azt, hogy a játékosok nemcsak proszelf (egoista vagy versengő) beállítódással játszhassák a játékaikat, de proszociálisak (altruisták vagy kooperatívak) is lehessenek.

Ez a kettőség viszont felvet egy további komoly kérdést. Ha elfogadjuk, megengedjük, hogy a – játékelmélettel leírt – társadalmi helyzetekben különböző társas motivációkkal léphessenek be emberek, akkor ezt a különbözőséget, az irányultságok, a társas preferenciák különbözőségeit meg kell tudnunk ragadni a fogalmi modellünkben is. Ehhez — Franz Dietrich és Christian List javaslatát megfogadva – kettős ontológiát (esetleg többes ontológiát) kell kezelnünk, hogy egyszerre leírhassuk, értelmezhessük a játékosok (és a kívülálló modellezők, megfigyelők) különböző beállítódásait ugyanazon játékszituációra vonatkozóan:

> „ . . . our property-based account of preference formation can be re-expressed as a 'double-ontology' account, in which the agent's 'ontology' of alternatives is distinguished from that of the modeller." [124]

A nagy kérdés itt az, hogy miként akarjuk modellezni a társas preferenciákat. Ha azt

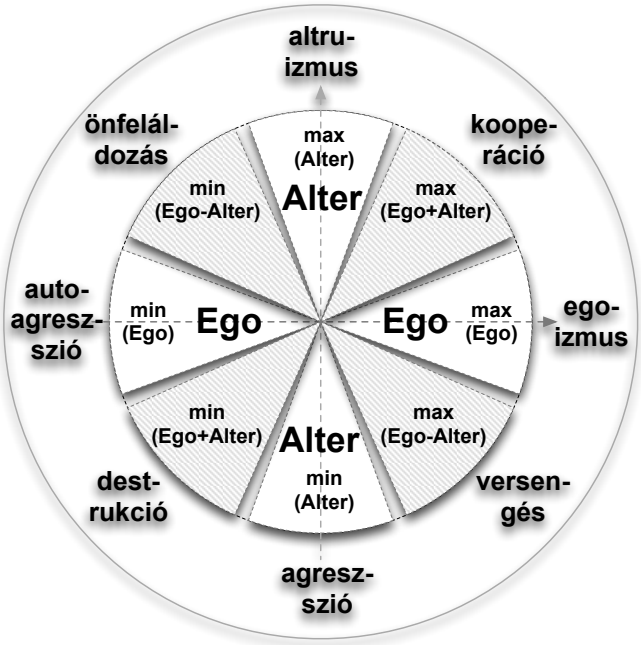

Figure 6.2: a társadalmi értékorientáció típusai

állítjuk, hogy a cselekvő, az Ego proszociális értékekkel rendelkezik, akkor ezt hogyan írjuk le? Nem is az az igazi kérdés itt, hogy milyen súlyokat rendeljünk a magára irányuló, illetve másikra irányuló beállítódások erősségének kifejezésére, hanem az, hogy mit fejezünk ki pontosan a proszociális motívumokkal. Az Ego vagy a megfigyelő vagy az Alter véleménye, preferenciarendezése számít-e ilyenkor? A különböző válaszok esetén mást és mást kell majd a proszociális irányultságokat leíró formulákba, képletekbe beírni.

A válaszokat nem most próbálom meg kifejteni, hanem majd akkor, ha már áttekintettem a leggyakoribb társas orientációkról, az egoizmusról, altruizmusról, rosszindulatról szóló legfontosabb elméleteket.

A társas értékorientációval kapcsolatos fogalmakat két szinten vizsgálhatjuk: a tényleges cselekvések szintjén, illetve a cselekvésekkel kapcsolatos motivációk, irányultságok szintjén [415]. Az altruista minősítéhez hozzátartozik egyfelől Ego olyan cselekvése, amely Alter számára előnyös, Egonak költségei (elmaradt haszna?????) volt vele, viszont azt is "elvárjuk", hogy másfelől Ego altruista motiváció miatt tegye meg azt, amit megtesz.

A vélekedés és vágy mindkettő propozícionális attitűd. Van propozícionális tartalmuk, és viszonyt fejeznek ki az egyén és a propozíció között.

---

valahova betenni: [5]

---

[5] Az egoista beállítódás magára irányul, azzal nincs elméleti kiterjesztési probléma. A másikra irányuló orientáció esetében azonban felmerül a kérdés, hogy lehet-e, érdemes-e tágítani a 'másik' fogalmának terjedelmét. Az általam kifejtett megközelítésben a 'másik' egy 'ágens'. A cselekvéselmélet számára ez az értelmezés elegendő. Elméletileg lehetne tágítani ezen az értelemzésen, ha megengednénk, hogy a 'másikra irányulás' lehessen egy eszme, az emberiség egésze, a Föld stb. Angolul ezekre lehetne az irányultságokra a 'selfless' terminust alkalmazni, magyarul nem tudok ennek megfelelőjéről.

a vágy mindig propozícióra irányul, nem objektumra, példa erre [415, 350].

amikor azt mondjuk: Kati akar egy pohár vizet. akkor rövidebben fejezzük ki azt, hogy Kati azt akarja, hogy legyen egy pohár vize. Kati azt akarja, hogy igaz legyen az az állítás, hogy Katinak van egy pohár vize.

Még jobban látszik ez a propozicionális viszony, ha a következő mondatot vesszük: Éva azt akarja, hogy Ádám egye meg az almát.

The following sentence is well-formed with it, but not with her: "John wants a mistress, but his wife won't allow it/her." This suggests that the grammatical object of wants is not a feminine singular, such as a mistress; he has a mistress is the obvious candidate.

majmok tudatossága kapcsán 216.o. öntudatosság (self-awareness): önfelismerés ??? (self-recognition):

ultimate vs. instrumental desire

„(1) S wants M solely as a means to satisfying S's desire for E if and only if (a) S wants M, (b) S wants E, and (c) S wants M only because S believes that obtaining M will promote obtaining E." 217.o.

„(2) If S desires M solely as a means to attaining E, then, if S comes to believe that M won't provide E, S will stop desiring M, continue to desire E, and try to find new means for attaining E; what S won't do is stop desiring E, continue to desire M, and try to find new means for attaining M (Batson 1991)." 218.p.

„(3) If S desires M solely as a means to attaining E, then, if S attains E but does not attain M (or more precisely, if S believes that this has happened), S will stop desiring M; however, if S attains M but does not attain E, S will not stop desiring E." 219.o.

az eszközvágyakat könnyebben feladjuk, a célvágyakat nehezebben

2-3 tétel prediktív, következtetni tudunk a jövőbeni viselkedésekre

olyasmi, mint a diszpozíció: itt is tudunk mondani valamit a várható dolgokról

de egyik sem retrodiktív, azaz nem tudunk semmit mondani arról, miért lett olyan, amilyen a múltban 221.o.

3 fő motiváció: hedonizmus, egoizmus, altruizmus

hedonizmus: the only ultimate desires that people have are the desires to obtain pleasure and avoid pain.

egoizmus: the only ultimate goals an individual has are self-directed; people desire their own well-being, and nothing else, as an end in itself.

hedonizmus altípusa az egoizmusnak

altruizmus: have irreducible, ultimate other-directed ends.

az egoizmus minden vágyat magára irányulónak tekint, az altruizmushoz "elegendő" egy másikra irányuló vágy, és már beszélhetünk róla. Ez módszertanilag fontos különbséget takar a két fogalom között, bár mindkét definíció nem egy cselekvési motivációt, hanem inkább egy tartós ás általános beállítódást mint személyiségjegyet határoz meg.

———————-

A társas értékorientációk értelmezése

harmónia, mutualizmus (kölcsönyös előnyök) kontra kooperáció kérdése

ha a kooperációt úgy értelmezzük, hogy abban mind az Egonak, mind az Alternek előnyei származnak (hiszen a kooperáció az egoizmus-altruizmus tengelyek pozitív értéktartományában helyzkedik el), akkor a kooperációt harmóniának kell tartanunk. Ha viszont arra gondolunk, hogy bár a kooperációban mindkét ágens számára előnyös, de Egonak egy ilyen helyzet kevesebb nyereséggel, s ebben az értelemben veszteséggel jár a

"tiszta" egoizmushoz képest, akkor látható, hogy motivációs szinten Egonak – részlegesen – altruista beállítódás mentén lehet csak kooperáció mellett dönteni.

Alter

Ego Ego

Alter

T(p/nem-p) p/p nem-p/p nem-p/nem-p

előny, haszon, java (benefit, advantage), elmaradt kár

hátrány, kár (felmerült kár, elmaradt haszon, indokolt költség), ártalom, veszteség (disadvantage, malefic, cost)

kooperáció = segítés a másiknak (Egonak költség/hátrány, Alternek előny) dezertálás= nem segítés a másiknak (Egonak nincs költség/hátrány, Alternek nincs előny)

„When the interest of others diverges from one's own, acting 100 altruistically involves acting to promote the interest of others at cost to one's own interest, whereas acting selfishly involves acting to promote one?s own interest at cost to that of others." [310]

önző= saját érdekét elégíti ki, altruista=másik érdekét elégíti ki önérdekkövető vs. másérdekkövető

someone motivated by self-hatred or a lack of self-respect is not altruistic (although she promote the interest of others at cost to his own) [310]

1. condition: interests diverge (divergence condition) 2. condition: promote own interest at cost to others's interest or (cost condition) 3. condition: someone acts in a morally bad way (evaluation condition)

a hagyományos interperszonális fogalmak mellett létezik *intraperszonális egoizmus* és *intraperszonális altruizmus* a diakróm időben

6.3.1 Egoizmus

A társas értékorientációk áttekintését az egoizmussal (individualizmussal) kell kezdeni. Egyszerűen azért, mert mind az evolúcióbiológia, mind a társadalommagyarázat számára az egoizmus jelenti a természetes kiindulópontot – még akkor is, ha ez egy könnyű kiindulópont.

Thomas Hobbes, Adam Smith és még sokan mások úgy gondolták, hogy az emberiség alapvetően és eredendően önérdekkövető. Hobbes szerint az ember alapállapotát a "mindenki harca mindenki ellen" kifejezéssel írhatjuk le, Adam Smith "láthatatlan kéz által irányított gazdasága" is azért működik, mert az egyéni cselekvők valamennyien saját önérdeküket követik. A gazdasági ember (homo oeconomicus) haszonmaximalizáló és kárminimalizáló lény „Economic man is characterized by *self-interested goals* and *rational choice of means*." [217]

az egoizmus lehetségessége (The Possibility of Selfishness) [326] how is selfishness is possible?

„*Egoism* depends on what I shall call a concept of the self as a *particular*; it involves the capacity to discriminate among particulars that might be exactly similar, to identify one of those particulars as oneself, and to base wants, evaluations, and policies upon this discrimination." 26

„*Impersonal morality* depends on what I call a concept of the self as (an instance of) a *kind of thing*; here K_1 identifies himself for evaluative purposes in terms of sets of features which, in principle, K_2 or other things could also have.” 26

„ . . . only an entity with a concept of the self as a particular can have selfish policies. Which raises the question, "What kind of entity can have a concept of the self as a particular?" I want to suggest that whereas any entity that can be said to follow policies can act on the basis of the kinds it belongs to, only to a conscious entity can it matter which particular of a given kind it is.” 26

„The separation of conscious states into those that are one’s own and those that are not provides a third way (and the egoist’s way) of distinguishing among particulars, the first being to notice differences in qualities or features and the second to apprehend different spatial/temporal predicates.” 27

„By a Kantian policy I mean any policy or directive that is universalizable in the sense that the entity that follows the policy takes its indexical "I" to be replaceable by general terms.” 27.

a tudatosság nélküli lények perfekt kantiánusok a robotok is Kant szerint a tökéletesen racionális lények, mint például Isten, kizárlólag univerzális törvények szellemében cselekednének és nem lenne szükségük morálra. De Oldenquist szerint univerzális törvények szerint lehet (kell) cselekedni abban az esetben is, amikor a cselekvőnek hiányzik a szelf mint partikularitás fogalma.

mind az altruizmus, mind az egoizmus fogalma megköveteli a szelf partikuláris fogalmát. Mindegyik esetben arra van szükség, hogy az individuum képes legyen eltérően értékelni magának és másoknak esetleg teljesen megegyező állapotát. Ilyen megkülönböztetésre nincs mód kizárólag az egyedek – külső szemlélők által is felismerhető – tulajdonságaira támaszkodva. Ehhez a szelf tudata, vagyis öntudat szükséges.

Az ember, amikor kanti értelemben univerzálisan cselekszik, akkor nem veszi figyelembe saját szelfjének létezését 28.o.

az önző gén elmélet nem a partikuláris, invididuális gén önzőségén, hanem a géntípus önzőségén alapul.

szuperindividuum részrehajló szándékközösség, amely a típus bármelyik tagjának és a közösség egészének, ezáltal a típusnak az előnyére törekszik

Orthmayr Imre,

Elster: az egoizmus fogalmilag előbb van, mint az altruizmus

> „Bizonyos értelemben az önérdek mégis alapvetőbb, mint az altruizmus. A természeti állapot – jóllehet gondolatkísérlet – logikailag koherens helyzet. Olyan világot viszont nem tudunk logikailag koherensen elképzelni, amelyben mindenkinek kizárólag altruista indítékai vannak. ... Ha senkinek sem lennének elsőfokú, önző örömei, senkinek sem lehetnének magasabb rendű, altruista indítékai sem. ... Ez tisztán logikai kérdés. Ahhoz, hogy egyesek altruisták lehessenek, másoknak legalább időnként önzőnek kell lenniük, de mindenki mindig lehetne önző. ...De ebből – sem általában, se bármely adott esetben – nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az önzés a legelterjedtebb motiváció.” [137, 61]

harc, szembenállás, konfliktus, érdekellentét lásd: [176] bevezetőjének 2. lábjegyzetében (33.o.)

Hamilton négyes felosztása

mutuality selfish spite altruism
az érdek ésszerű önzés
Albert O. Hirschmann: érdekek és szenvedélyek eszmetörténetének elemzése [215]
a szenvedélyeket az érdekek által lehet megzabolázni, az érdek kiszámítható:
Jhering egoizmus és jog viszonya kapcsán: [166]
Frank W. Marlowe és szerzőtársai [284]

6.3.2 Altruizmus

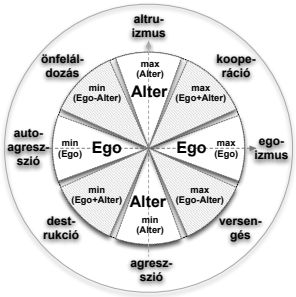

fals dichotomy? [253]
kár másik modell a (Gulyás-disszertációból
Gary Charness és Matthew Rabin [75]
Cox és társai [97]
mi befolyásolja a másikra irányuló döntést: a státus és a reciprocitás
az altruizmussal kapcsolatos vizsgálatok, kísérletek áttekintése: [252]
Az emberiség különböző (tudományos, vallási, művészeti, erkölcsi) diskurzusaiban mindig kiemelt helyet kapott az önzetlenség, az altruizmus kérdése.
Garret Hardin: diszkriminatív altruizmus típusai [199]
egyre növekvő számosság, egyre csökkenő mértékű altruizmus

- individuum (szerelem, barátság)
- család
- bajtársiság, kronizmus
- tribalizmus, törzsiség
- hazafiság, patriotizmus

áttekintés az altruizmusról: [299] [345]

> „1. Segítségnyújtás veszély esetén (pl. baleset, ragadozók, fajon belüli agresszió)
> 2. Élelem megosztása
> 3. A beteg, a sebesült, a nagyon fiatal és az öreg megsegítése
> 4. A szerszámok megosztása
> 5. A tudás átadása” [454]

többszemélyes altruizmus (multiparty altruism) az altruista rokonával szembeni viszonzás
jóvátételi altruizmus [454]
forms of other-directed behavior: megosztás (sharing), a segítségnyújtás (helping), az adás (giving), a kooperáció (cooperation)

> „I define altruism as behavior intended to benefit another, even when doing so may risk or entail some sacrifice to the welfare of the actor. There are several critical points in this definition. First, altruis must entail action. It can not merely be good intentions or well-meaning thoughts. Second, the goal of the act must be furthering the welfare of another. If another’s welfare is treated as an unintended or a secondary consequence of behavior designed primarily to further one’s own welfare, the act is

> not altruistic. Third, intentions count more than consequences. If I try to do something nice for you, and it ends up badly or with long-term negative consequences for you, this does not diminish the altruism of my initial action. Fourth, the act must carry some possibility of diminution to my welfare. An act that improves both my own welfare and that of another person would not be altruistic but would instead fall into the category of collective welfare." [305]

Hamilton [188], [189]
[6]

Gulyás disszertációjából átvenni irodalmat méltányosság

M. Dufwenberg és G. Kirchsteiger 2004 [128]

Az altruizmus fogalmának elemzése: Khalil [240]

1) egoista altruizmus az altruista cselekvést a várható jövőbeni haszon magyarázza (például a direkt reciprocitás esetében) párhuzamba állítható az evolócióbiológia triversi reciprock altruizmus fogalmával [454]

2) egocentrikus altruizmus ha az Ego abból eredő hasznosságérzete, hogy élvezi Alter hasznát/örömét valami jószág elfogyasztásakor, nagyobb, mint az ahasznosság, mint amit Ego az adott jószág saját fogyasztása révén érhetne el

vicarious pleasure – más örömából vkinek jutó rész (vicarious - helyettesítő, mögöttes) de: vicarious liability – mögöttes felelősség

3) altercentrikus altruizmus

a méltányosság két egyenlőségcentrikus alapmodellje:

Ernst Fehr és Klaus M. Schmidt 1999 [142]

illetve

G.E. Bolton és A. Ockenfels modellje theory of equity, reciprocity and competition [54]

a méltányosság szándékcentrikus modellje:

M. Rabin [351]

illetve

Levine altruizmus-rosszindulat modellje [263]

az altruizmus megjelenése a különböző kultúrákban Gintis: [174]

Ulmann-Margalit, Considerateness [462] Family Fairness, [461]

Herbert SImon evolúciós magyarázata az altruizmus kialakulására [401]

kiváló áttekintést ad magyar nyelven Janky Béla [226]

az altruizmus család, vásott kölyök modell Gary Becker altruizmusmodellje

Altruism, Egoism, and Genetic Fitness: Economics and Sociobiology [28]

későbbi Becker cikk Altruism in the Family and Selfishness in the Market Place [29]

a vásott könyök modell továbbfejlesztése [37]

a csoportszelekciós magyarázatok problémáiról: [376]

barátság kategóriája [165]

etikai egoizmus lehetősége: [167]

H.Simon [400]

Marosán cikk [285], a nők gyűjtögető életmódra berendezkedése miatti munkamegosztás [256]

---

[6] Az önzetlenség kialakulásáról magyar nyelven ad kiváló áttekintést Bereczkei Tamás [35], a könyvről én is írtam egy recenziót [430].

Az altruizmus modellje

másodrendű fogalom, mert a hasznosságérzetbe be kell venni a másik hasznosságérzetét de ha kettős ontológiát használunk (lásd még méltányosságlemélet), akkor nem minden modellben lesz másodrendű a fogalom ha csak a kifizetések kerülnek be a paraméterek közé, akkor még nem lesz beágyazódás, de ha már Ego hasznosságérzetébe beépül Alter hasznosságérzete, akkor felmegyünk másodrendbe

A preferencialogika úgy határozta meg a preferenciarendezés fogalmát, hogy csak a rendezés tárgyaira fókuszált (a lehetséges világállapotokra, *x*-re és *y*-ra), így nem vette figyelembe a rendezést végrehajtó személyt (PREF(x,y)). Amikor a társadalmi preferenciákat akarjuk megragadni, akkor szükségünk van arra, hogy a cselekvőt, vagyis a döntést hozó, a preferenciarendezést végrehajtó személyt is beemeljük a preferencia fogalmának meghatározásába. Mondhatjuk azt is, hogy perszonifikálni kell a fogalmat. Első lépésben fel kell venni a fogalom összetevői közé a preferenciarendezést végrehajtó személyt, valamelyiket az ágensek közül, Egot vagy Altert.

$\textsc{pref}(Ego, x, y)$ – *Ego preferálja x-t y-nal szemben*

Ez azonban nem elégséges a társadalmi preferenciák fogalmának leírásához, mert így még csak annyit tudunk kifejezni, hogy ki az értékelést végző személy. Azt is jelezni kell tudnunk, hogy

x= BENEFIT(Ego) & BENEFIT(Alter)

$\textsc{pref}(Ego, \textsc{benefit}(Agent), \textsc{benefit}(AlterAgent))$ – *Ego preferálja x-t y-nal szemben*

David K. Levine empirikus kísérletekben vizsgálta az altruizmus jelenlétét Modeling Altruism and Spitefulness in Experiments [263]

R. Sethi és E. Somanathan a preferenciák változásáról (fejlődéséről) és a reciprocitás kapcsolatáról [398] a preferenciák evolúciója: [375]

Becker Rotten kid theorem [226]

[272]

6.3.3 Kooperáció

Competition among cooperators: Altruism and reciprocity [105]

a kooperáció értékelésekor kétféle téves beállítódás tapasztalható mivel az altuizmus és az egoizmus "között" helyezkedik el félúton, ezért e két irányból a kooperációra tekintve könnyen az ellentétes pólushoz tartozónak lehet minősíteni azt. Az altruista szemszögéből nézve valamilyen mértékben önérdeket is követ a kooperáló fél, ezért csak erre az összetevőre hivatkozva egoistának lehet tartani őt, és fordítva, amilyen mértékben valaki elmozdul a tiszta egoizmus felől az altruizmus irányába, olyan mértékben már altuistának is lehet minősíteni őt (elfeledkezve a "még megmaradt" egoista hányadról) ez más, mint amikor az altruizmust egoizmusnak értelmezi valaki mondván, hogy az altruista is azt csinálja, ami neki jó, tehát egoista. itt hivatkozni kell arra a részre, ahol ezt kritizálom

6.3.4 Versengés

6.3.5 Agresszió

„A szellem kiszabadul a palackból, és azt mondja a parasztnak, hogy egyet kívánhat, de akármit is kíván, a szomszédja kétszer annyit fog kapni. ‘Szúrd ki az egyik szemem!’ – jön a válasz.”

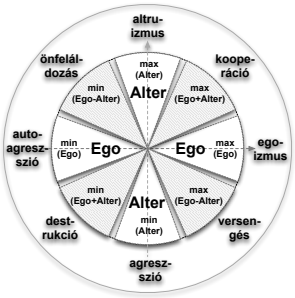

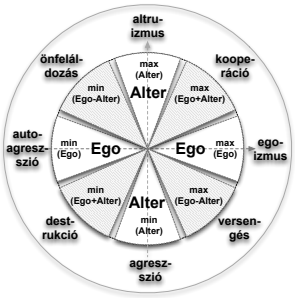

A tudományos vizsgálatok sokáig ugyanúgy elhanyagolták a rosszindulatú cselekvések jelenségét, mint tették ezt az altruista cselekvések esetében [407]. Pedig más (például vallási, erkölcsi, művészeti) diskurzusokban mindig is jelen volt a rosszindulat, az agresszió, a gonoszság kérdésköre (akárcsak az altruitmusé). A tudományos magyarázatok az egoizmus kizárólagosságára támaszkodtak, és sok idő kellett ahhoz, hogy a kutatók szép lassan beemeljék az altruista motívumokat is a társadalmi cselekvést leíró modelljeikbe. Még többet kellett várni a rosszindulat jelenségének tudományos vizsgálatára.

W.D. Hamilton tágította ki először az elemzési fókuszt, amikor vizsgálandónak tartotta a rosszindulat (spite) jelenségét az állatvilágban [190]. Hamilton rövid cikke elején még azt a kérdést tette fel, vajon lehetséges-e, hogy egy állat kárt okozzon magának úgy, hogy eközben egy másiknak még nagyobb kára keletkezzék, és ha ez előfordul, akkor hogyan lehetne modellezni. Hamilton a kérdésbe foglalt állítást nevezte el rosszindulatnak. Később azonban, írása egy másik pontján már kicsit másként határozta meg ugyanezt a fogalmat, amikor azt állította, hogy “rosszindulatú az a viselkedés, amely kárt okoz másokat, de nem jár előnnyel az egyén számára”. A felállított modell szempontjából végülis az utóbbi értelmezés volt a fontos, a modell eredménye pedig az lett, hogy az átlagos rokonsági szint alatti egyedekkel szemben evolúciós szempontból olykor előnyös lehet a rosszindulatú magatartás. A rosszindulattal kapcsolatos jelenségeket figyeltek meg az állatvilágban, bár nem túl sokat, és mindig csak fajok közti kapcsolatokban. Hamilton maga is azt állítja saját modelljéről, hogy az alapján a rosszindulatú magatartás megjelenését csak ritkán lehet elvárni, mert egyrészt minden rosszindulatú tevékenység költségekkel jár, másrészt nehezen lehet felismerni az átlagos rokonsági szinthez viszonyított “távolságot”, harmadrészt a modell olyan, hogy relatíve kis méretű populációk esetében “teszi lehetővé” a rosszindulat megjelenését és elterjedését, ami viszont könnyen a populáció gyors kihalásához is vezethet.

agresszióról:
Punishment and spite, the dark side of cooperation [228]
[353]
[293]

> „We define human aggression as any behavior directed toward another individual that is carried out with the proximate (immediate) intent to cause harm. In addition, the perpetrator must believe that the behavior will harm the target and the target is motivated to avoid the behavior." [71]

a fogorvos fájdalmat okoz a gyökérkezelés során, de nem ez a szándéka, ezért nem agresszió a szadomazo kapcsolatban sincs agresszió, mert az "áldozat" nem akarja elkerülni a fájdalmat

agresszió, autoagresszió (önagresszió) S.A. West és A. Gardner [495]

The 'spiteful' origins of human cooperation [284]

animal conflict limited war? [287]

egér, héja, bika/szájhős, megtorló, szondázva megtorló stratégiák

Skyrms: an individual hurts himself by defecting, but hurts his partner more. This is a case of spiteful behavior. Hamilton and Price also showed how negative correlation is the key to the evolution of spite. Both spite and altruism on their face appear to violate the rational- choice paradigm. Both have an evolutionary explanation in terms of correlated interactions. Yet spite rarely receives the attention given to altruism. a search on Google scholar for "evolution of altruism" gets 1,570 hits, while one for "evolution of spite" gets 32. [407]

?minden olyan szándékos cselekvést, amelynek indítéka, hogy ? nyílt vagy szimbolikus formában ? valakinek vagy valaminek kárt, sérelmet vagy fájdalmat okozzon.? (Ranschburg, 1977, 90.o.)

Alfred Adler: hatalmi törekvések mások fölé kerekedés és a mások fölötti uralkodás vágyától egészen mások leigázásáig húzódhat.

Agresszivitás jelentkezhet kín, fájdalomokozás, gyakran szadizmus formájában is, mások megalázásában, megfenyegetésében, tényleges vagy verbális bántalmazásában.

rokon fogalmak: - Agresszió: viselkedés, szándékos (intenciója van)

- Harag: érzelmi állapot, intenzitásban változik Hiányzik a specifikus cél Nem szükséges, hogy az agresszió megjelenjen

- Hosztilitás: attitűd, kognitív konstruktum Az esemény interpretációját és az inger értékelését tartalmazza Verbálisan és fizikailag is kifejezett

E. Fromm felosztása: 1) Benignus (jóindulatú) - Önvédelem - Biológiailag megalapozott - önfenntartás

2) Malignus (rosszindulatú) kín és kár okozás bosszú, szadizmus személyiségjegy is (pszichopátia)

FESHBACH (1964), Bandura (1973), Green (2001) Instrumentális - célért elkövetett ?hidegvérrel? elkövetett - Tanult

- Indulati - emocionális (DÜH) - nem tervezett - automatikus folyamat - ártás

Bushman és Anderson, 2001 Nincs értelme ennek a megkülönböztetésnek, mert átfedőek, mindkettő tartalmaz kontrollált és automatikus folyamatokat is

gyáva nyúl játék az állatvilágban, héja-galamb: Dawkins önző gén könyvéből

Spite was defined as a form of behaviour that harms conspecifics without a direct adaptive benefit to the self. More specifically, spite is costly (has a negative effect) for the actor, but this cost is considerably smaller that the harm caused to the non-kin individual targeted. [367]

spiteful behaviour, which is costly for the both actor and recipient [230]

"üss vagy fuss" angol kifejezéssel "fight or flight"

verseny vetélkedés viaskodás viadal harc viszály vetekedés

A játékelméleti, közgazdasági gondolkodás világába

David K. Levine empirikus kísérletekben vizsgálta az altruizmus és rosszindulat jelenlétét Modeling Altruism and Spitefulness in Experiments [263]

gonoszság, a másik kárára irányuló motiváció

jóindulat vagy rosszindulat (benevolence vs. malevolence) [217]

nem túl gyakori, de azért létezik kétféle értelmezés van a fogalomra

Spite: Hamilton's unproven theory [156]

Wilson könyvében ír a spite és az agresszió jelenségéről [501]

Hamiltonian spite (pozitív) Wilsonian spite (negatív)

[169]

6.3.6 Autoagresszió

önmaga ellen irányuló rosszindulat

mazochizmus

vallási áldozat, áldozat, emberáldozat, Dugonocs Titusz,

Az autoagresszióra hozható legegyértelműbb példa az öngyilkosság jelensége. És nem igaz, hogy az öngyilkosság kizárólag emberi sajátosság volna. Bár nem túl gyakori, de előfordul az állatvilágon belül [231, 113]. A kutatók adaptív öngyilkosságnak nevezik, és a létezését úgy magyarázzák, hogy az egyed a saját génjének sikeres továbbörökítése érdekében pusztítja el magát. Előfordul, hogy a borsótetű (Acyrthosiphon pisum) testébe darazsak beszúrják a tojásaikat, hogy az utódaik parazitaként nevelkedjenek fel a borsótetű testéből táplálkozva. Ilyen esetekben előpordul, hogy az így megfertőzött borsótetű ledobja magát a levélről, ahol addig a társaival együtt élt. A földön biztosan áldozatává válik bogaraknak, de önfeláldozásával saját génjeit hordozó rokonai számára előnyöket biztosít, mert a parazita darázslárvák nem vándorolhatnak tovább a társaira. Az ausztráliai vöröshátú pók (Latrodectus hasseltii) nősténye is megeszi a hím párját, de ezt a kutatók nem a nőstény agresszivitásával, hanem a hím önfeláldozásával magyarázzák [231, 114]. Az önfeláldozásnak ugyanis adaptív előnye van, mert a magát halálba kopuláló hím saját génjeit továbbörökíti, míg a halálos párzástól megmenekülő hímtársai erre nem képesek – mindaddig, amíg nem vállalkoznak saját halálos kalandjukra.

6.3.7 Önfeláldozás

Ez az igazi altruizmus, amikor a cselekvő magának kárt, költséget okoz, a másiknak előnyöket

Nem érzem feladatomnak, hogy kitérjek itt az emberi öngyilkosság kérdésére, de annyit azért érdemes megemlítenem, hogy Durkheim az öngyilkosság típusai között megemlíti az *altuista öngyilkosság* fogalmát, amit úgy jellemez, hogy erős társadalmi integráció létezésekor a közösség elvárása olyan erős az egyénnel szemben, hogy utóbbi maga megteszi az önfeláldozó lépést[132].

6.3.8 Destrukció

szadomazochizmus

Othello

a mottó is ezt ragadja meg

dögöljön meg a szomszéd tehene is

Ambrus-Lakatos Lóránd, Meszerics Tamás az ultimátumjátékban az egyik alapmotivációnak tekinthetjük a méltánytalannak tekintett ajánlattal szembeni megtorlást, amely a kölcsönösen káros visszautasítás formájában érvényesül. Az igazságosság normáját megsértővel szembeni büntetés igazságosnak tekinthető. [6]

6.4 Dinamikus kapcsolat: reciprocitás

a reciprocitás altruista/kooperatív és egoista/versengő/destruktív beállítódások időben váltakozó egymásutánisága

pozitív és negatív reciprocitás

6.5 Méltányosságelméletek

A méltányosságelméletekről magyar nyelvű áttekintést ad Gulyás Attila cikke [186].

mi a különbség a méltányosság és az altruizmus között?

az altruizmus modelljében az Ego hasznosságérzetében változóként szerepel az Alter hasznosságérzete is, míg a méltányosság modelljében az Ego hasznosságérzetében Alter kifizetése szerepel csak [186]

kettős ontológiát kell használni [124]

erős reciprocitás

Journal of Personality and Social Psychology [86]

Manipulating Allocation Justice: How Framing Effects can Increase the Prevalence of the Talmudic Division Principle "Shnaim Ohazin" [41]

Janky Béla a méltányossági normák két nagy csoportját különíti el [226]. egyrészt cselekvés- vagy hozzájárulás-alapú, másrészt elosztás-alapú

Sugden szerint nem lehet az altruizmus vagy a normák tételezésével megmagyarázni a karitatív tevékenység bizonyos formáit a cselekvésre alapoz [423]

M. Rabin méltányosságmodellje a szándékra alapoz [351]

ide csatolni Fiske elméletét

igazságosság:
- formális
- szubsztantív
- retributív
- korrektív
- kommutatív
- disztributív

[20] 456.

6.6 Szolidaritás

Lindenberg három cikke
Janky könyve

6.7 Dominancia, státus

a rosszindulat, versengés egyik fontos motivációs példája, esete

"As the desire for status notoriously pervades all human activities, it is quite remarkable that economists up to quite recently have so signally failed to incorporate this phenomenon into their models." [217]

Becker tipizálásában szerepel az irigység, gyűlölet, de a cikk húzós [27]

6.8 A társadalmi kapcsolat típusai

„Szerintem, amint a háború és a viszály két különböző szó, úgy két külön lényeg is, két különböző tényre vonatkozik. Ez az úgynevezett »saját«-ra, vagy »rokon«-ra, az meg az »idegen«-re és »elütő«-re. Ha saját vérünkkel tusakodunk, e harc neve: viszály, ha idegenekkel: háború." (Platón: Az állam)

Az előző fejezetben a beállítódásokkal kapcsolatos fogalmakat elemeztem. Különösen sokat foglalkoztam az ágensre irányultság különböző formáival. A fejezet bevezetőjében két dolgot is jeleztem. Egyfelől azt, hogy ezek a fogalmak mind a társadalmi kapcsolat fogalma alá sorolhatók be, másfelől azt, hogy az ágensre irányultsággal kapcsolatos fogalmak szűkebb terjedelműek a társadalmi kapcsolat fogalmához képest. Természetesen minden generikusan alárendelt fogalom szűkebb terjedelmű a fölöttes kategóriához képest, de itt nem erre a trivialitásra utalok. Az ágensre irányultság mint beállítódás figyelembe vétele fontos a társadalmi kapcsolat tipizálása szempontjából, de a szükség van valami másra is. Amikor Max Weber meghatározza a társadalmi kapcsolat típusait, akkor két dimenzió mentén különíti el az új kategóriákat. Egyrészt használja azt a dimenziót, amit én az ágensre irányultság fogalmával ragadtam meg, másrészt hivatkozik a társadalmi cselekvések típusaira (racionális, illetve aracionális cselekvések két nagy osztályára), amelyeket korábban én is bemutattam. Mivel nagyon fontos kategóriákat vezet be ezen a ponton, érdemes megnéznünk, hogyan teszi mindezt.

A társadalmi kapcsolat meghatározása után Max Weber a fogalom három altípusát különíti el egymástól. Először a **harc** (konfliktus) fogalmát definiálja:

> „*Harcnak* nevezünk egy társadalmi kapcsolatot, amennyiben a cselekvőt az a szándék vezeti, hogy saját akaratát a másik vagy a többi féllel szemben keresztülvigye.” [491, 64],

majd kicsivel később pedig megadja a *közösség* és a *társulás* meghatározását:

> „ *Közösségnek* nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést ... a résztvevők szubjektíve átérzett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítódás jellemzi.”
> „ ... *társulásnak* nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkiegyenlítődésen vagy ugyanígy motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság jellemzi.” [491, 66].

Ez a weberi tipizálás bár nagyon fontos, de terminológiai szempontból közel sem teljes, érdemes tehát kiegészíteni.[7] Bár Weber erre tudatosan nem igazán reflektál, mégis mondhatjuk azt, hogy a weberi kategóriarendszeren belül a fenti három fogalom egy szembenállást fejez ki. A harc fogalma van az egyik oldalon, míg a közösség és társulás fogalmai a másikon. A szembenállás lényege az, hogy a harcot az ellenállással szembeni akaratérvényesítés, tehát az “kizárólagos” önérdekérvényesítés, a közösséget és a társulást pedig az összetartozás, az érdekkiegyenlítődés, érdekkapcsolódás jellemzi. Ezt a dichotómiát az ágensre irányultság fogalmának két pólusával jól megragadhatjuk, bár a terminológiai konzisztenciához szükségünk van egy-két új fogalom bevezetésére. Mondhatjuk ugyanis azt, hogy a harc a magára irányuló, míg a közösség és kapcsolat a másikra irányuló beállítódással kapcsolható össze, de ha ezt tesszük, akkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy nem ugyanazon a fogalmi szinten vannak ezek a kategóriák. A weberi fogalomkészletből hiányzik a harc fogalmi párja a másra irányuló beállítódás területén, illetve alá kell bontani a harc kategóriáját is olyan logika mentén, ahogyan a közösség és kapcsolat kategóriái elkülönülnek egymástól.

A három weberi fogalom az alábbi módon rendezhető táblázatba (kérdőjelekkel jelzem a hiányzó kategóriákat vagy rendezési dimenziókat):

	magára irányuló	másikra irányuló
?	harc	?
?	?	társulás
?	?	közösség

Szükség van tehát egy új kategóriára a közösség és társulás fölöttes fogalmaként, illetve szükség van két új kategóriára a harc fogalma alatt. Kicsit egyszerűbb az első feladat megoldása. Ha a magára irányuló beállítódás főfogalma a harc, akkor ennek párja (ellentéte) az **együttműködés** (kooperáció) lehet a másikra irányuló beállítódás oldalán.

Kicsivel nehezebb a harc fogalmának alábontása – egyszerűen azért, mert a magyarban nem áll rendelkezésre megfelelő terminológia a feladat megoldásához. Tartalmilag, szemantikailag az **ellenfél** és az **ellenség** kategóriái megfelelőek lennének, de szintaktikailag, konnotációjukat tekintve nem illeszkednek jól a kiegészítendő fogalomkészlet elemeihez. Igaz, a harc és a közösség és társulás fogalmi közt is érezhető már ez a fajta

[7] Ezzel a kiegészítéssel korábban másutt már megpróbálkoztam [431], de itt érdemesnek tartottam újra neki futni a problémának. Egyrészt azért, mert itt részletesebben és alaposabban meg tudom indokolni a mondanivalómat, másrészt most fogalmilag általánosabb módon oldom meg ugyanazt a feladatot.

diszkrepancia, ugyanis míg az utóbbi kettő valamiféle csoportra utal (nyilván azokra a csoportokra, amelyek tagjai a másikra irányuló beállítódás "kedvezményezettjei"), addig a harc inkább a magára irányuló beállítódás következményeként kialakuló állapotot írja le. Ugyanez a baj az ellenfél és az ellenség kategóriáival is. Ha viszont túllendülünk ezen a problémán, akkor már nyugodtan párba állíthatjuk az ellenfél kategóriáját a társulás fogalmával, míg az ellenségét a közösségével. Az összekapcsolási igényt pedig úgy védhetjük meg, ha megnézzük, hogyan tett különbséget a közösség és a társulás fogalmai között.

Orthmayr Imre, konfliktus [331]

ellenség és ellenfél, barát vagy ellenség fogalmáról George Schwab [385] közellenség, a köz, közösssége ellensége (enemy), illetve személyes ellenség (foe) fogalmának szembeállítása e két fogalom történeti jelentésváltozásának bemutatása fontos mozzanat a semleges szereplő megjelenése a szembenálló felek között

fel kell venni a harmadik pólust, a semlegességet ez később fontossá válhat, a triád elemzésben: amikor a semleges fél békítő, közvetítő, esetleg ügydöntő szerepet tölt be vagy amikor felhatalmazottsági konfliktus van

---

??????? reifikációs integráció ?????????

Sok segítséget jelent, hogy Weber maga zárójelben jelezte, hogy a közösséghez hozzá lehet kapcsolni az érzelmi és a tradicionális (habituális) beállítódást, a társuláshoz pedig a kétfajta racionalitást. Ha a közösség és társulás fogalmai között a mérlegelő, illetve nem-mérlegelő beállítódás szerint lehet tehát különbséget tenni, akkor ugyanezt a felosztást használhatjuk az ellenfél és ellenség fogalmai között is. A mérlegelő vagy nem-mérlegelő beállítódás helyett a racionális vagy aracionális beállítódás kategóriáit használva a fenti hiányos táblázatot az alábbi módon tehetjük teljessé:

	magára irányuló	másikra irányuló
	harc	együttműködés
racionális	ellenfél	társulás
aracionális	ellenség	közösség

A weberi felosztás explikációja (illetve kiegészítése) után tovább lehet lépni a társadalmi kapcsolatok tipizálásában.

	magára irányuló	másikra irányuló	egyikre sem irányuló
	harc	együttműködés	semlegesség
racionális	ellenfél	társulás	kívülálló
aracionális	ellenség	közösség	kívülálló

nemzetközi kapcsolatok területéről származó felosztás [239] viszály (dischord) harmónia (harmony) kooperáció (cooperation)

Aumann, War and Peace [22]

Rapport a konfliktus három típusa [355]

1) harc, háború, verekedés

2) játék, játszma, önérdekkövetés

3) vita (a meggyőződésekről) A rational debate is one which is truly aimed at modifying the outlook of the Other.

„... in a fight the urge is to eliminate the opponent; in a game the problem is to outwit the opponent; in the debate, the goal is to convince the opponent.”

6.9 Neurológiai folyamatok

Alan Sanfey, Science, 2003.06.13. 1755. agyi folyamatok fMRI-vizsgálata ultimátumjáték közben

in: Neuron, 2003/4 Tania Singer, fMRI

Fehr et al. fMRI vizsgálat IPD játék után the opportunity to punish seems too activate similar kinds of reward-related pleasure circuits as does eating sweets.

Chapter 7

Kényszeren alapuló társadalmi kapcsolat

– Adj király katonát!
– Nem adok.
– Ha nem adsz, szakítok.
– Szakíts, ha bírsz!

harc, szembenállás, konfliktus, érdekellentét lásd: [176] bevezetőjének 2. lábjegyzetében (33.o.)

7.1 Érdek

A harc logikailag vagy biológiailag (?) megelőzi a kooperációt ezért a hatalmat előbb kell tárgyalni

a céltételezés, preferencia függvénye

nem egyenlő az önzésel, inkább a beállítódástól függ

7.2 Hatalom

olyan harci helyzetek, amelyben kényszeralkalmazás történik, történhet.

WALTER BENJAMIN: Az erőszak kritikájáról (ford. Bence György). in: UŐ: Angelus Novus. Budapest: Magyar Helikon, 1980, 25-56.

Hirshleifer '[217]:

konfliktuskezelés, a konfliktusok okai preferenciák, lehetőségek, percepciók "potenciális megegyezési terület"

a háború művészete, hatalommérnökség, a harci konfliktus feloldásának, megnyerésének technikái

a csatatéren a nyertes mindent visz (increasing-return), de ez nem terjeszthető ki a legyőzött ország teljes területére (decreasing-return). Előbbi miatt lehet kialakítani az

állami erőszak-monopóliumot, utóbbi miatt érthető meg, miért nem alakul ki a világállam, vagy miért esnek szét a nagy birodalmak

mérethozadék vagy skálahozadék

növekvő mérethozadék (increasing-return) csökkenő mérethozadék (decreasing-return)

7.2.1 Hatalom az állatok közt

biológiai minták, példák

alfahím, dominancia, csípkedési sorrend

erőszak mint hatalomforrás

lehet tudás?

megküzdenek a szűkös erőforrásokért, élelemért, területért, szállásért, szexuális partnerért.

7.2.2 Hatalom emberek közt

A hatalom weberi fogalma

ütköző akaratok, konfliktus, nyílt akaratkonfliktus

valamelyik akarat csak akkor teljesíthető, ha a szembenálló másik akarat nem teljesül

Kiindulásként vegyük Max Weber meghatározását:

> „Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély.” [491, 77]

A hatalom fogalmának explikációja

Korábban bemuttam, hogy milyen interdependens társadalmi kapcsolatba kerülhet két cselekvő (⇝93.o.). Ezek közül voltak konszenzusos, voltak konfliktusos helyzetek. Definiáltam a harc (konfliktus) fogalmát is (⇝125.o.). Az akaratkonfliktus lényege, hogy az egymásnak feszülő (egymásnak ellentmondó) akaratok csak egymás kárára valósulhatnak meg. A kérdés tehát az, hogy miként “győzhet” az egyik akarat a másik “fölött”, vagy fordítva: miért nem érvényesül valaki saját akarata a másik ágens akarata ellenében. Ezen a ponton nagyon körültekintőnek kell lennünk. A pontos ítéletkezéshez arra van szükség, hogy figyelembe vegyük azt, hogy az éppen vizsgált helyzetben melyik ágens cselekvésével kapcsolatos akaratkonfliktusról van szó. E szempont figyelembe vételével kétféle akarattípust különböztethetünk meg. Beszélhetünk saját cselekvésre irányuló ‘cselekedni akarás’-ról, illetve a másik cselekvésére irányuló ‘befolyásolni akarás’-ról.

Az akaratkonfliktus ténye még csak az ellentétes akaratok létezését fejezi ki, semmi többet. A nagy kérdés az, hogy milyen módon oldódik fel ez a konfliktus. A konfliktus kétféle lehetséges kimenete közül az egyik az, amikor a cselekedni akarás érvényesül (tehát a befolyásolási akarat kudarcot vall), másik az, amikor a befolyásolási akarat érvényesül. Az első esetben a befolyásolási akarat sikertelen marad, a másodikban sikeres. Ha valaki az utcán elém áll, és pénzt követel tőlem, és én nem akarok adni neki, kitérek az útjából, tovább megyek, akkor a másik nem volt képes érvényesíteni az akaratát velem szemben. Ha viszont a másik fél egy fegyvert fog rám, és azzal fenyeget, hogy lelő, akkor odaadom a pénzemet neki, saját – eredeti – akaratom ellenére.

Konfliktus esetén a mindkét fél elsődleges akarata valamelyikük cselekvésére irányul, de a két akarat eltér egymástól. Az akarat jelzése azonban még nem elég a megvalósuláshoz. A saját akarat érvényesítéséhez szükség van egy második akaratra is, mégpedig arra az akaratra, hogy a másik fél változtassa meg a saját elsődleges akaratát, illetve a partnerben az a másodrendű akarat keletkezik ilyenkor, ami tartalma nem akarni a saját elsődleges akaratának megváltoztatását. A konfliktushoz ez a kétfajta és kétszintű akaratkülönbség elengedhetetlen. Lehetséges, hogy valaki az elsődleges akaratkonfliktus konstatálása után inkább visszalép, nem akarja érvényesíteni saját akarát a másikkal szemben. Viszont ha mégis erre törekszik, akkor az akaratok kétszintű konfliktusa feloldásához szükség van valamire.

A befolyásoló akarattal rendelkező ágens oldaláról szükség van arra a pótlólagos cselekvésre, amelynek eredményeként a cselekedni akaró fél megváltoztatja a saját eredeti akaratát, és a befolyásoló akarat szerint fog cselekedni. A befolyásoló akarattal a kapcsolatba belépő ágensnek elfogadható **indokot** (**gyakorlati indokot**) kell szolgáltatnia arra vonatkozóan, hogy a cselekedni akaró (vagy nem akaró) ágensnek miért kellene megváltoztatnia a saját cselekvésére irányuló eredeti akaratát.

A befolyásoló akarat kifejtése, kifejezése elsőrendű cselekvés, az megfelelő indok szolgáltatása viszont már másodrendű cselekvés (ami egy másodrendű akarattal kapcsolható össze), hiszen a befolyásolni akaró ágens indokot szolgáltató cselekvése (illetve az erre irányuló akarata) a másik fél elsőrendű cselekvésére irányuló akaratának megváltoztatására irányul. Ezt az akaratkonfliktust, illetve annak feloldásának folyamatát az alábbi ábrával próbálom meg szemléltetni:

Háromféle módszer, háromféle indok szolgáltatása lehetséges a cselekvő eredeti akaratának megváltoztatására. Az egyik módszer a — weberi értelemben vett – **hatalom** (POWER), a másik a – weberi értelemben vett - **uralom** (AUTHORITY) gyakorlása, a harmadik a "vitán keresztüli" **meggyőzés** (BELIEF-REVISION). A hatalom esetében az akaratot megtörik ("ellenszegülés ellenére viszik keresztül az akaratot"), az uralom esetében az ellenkezés úgy iktatják ki, hogy egy norma által előírt kötelességre vagy tilalomra hivatkoznak. A vita során érveket hoznak fel egymással szemben a másik akaratának megváltoztatása érdekében.

$will(Agent_1, Do(Agent_2, T(will_1, will_2)))$

1) Ego és Alter között akaratkonfliktus létezik.

$\text{exist}(e_2) \wedge \text{will'}(e_2, Ego, e_1) \wedge \text{fly'}(e_1, Ego) \wedge \neg\text{exist}(e_1) \wedge \neg\text{will'}(e_3, Alter, e_1) \wedge \text{exist}(e_3)$ A képletben redundáns az a feltétel, amely annak az eseménynek a létezését tagadja, amely szerint Ego száll ($\text{EXIST}(e_1)$). Azért kell ezt tagadni, mert az Egonak az az akarata, hogy Ego szálljon, ugyan létezik, de maga az az esemény, hogy ti. Ego száll, még nem létezik. És azért redundáns, mert az $\text{EXIST}(e_i)$ propozíció alapértelmezés szerinti igazságértéke 'hamis', amit nem kell a képletekben megjelenítenünk.

2) Ego akarata megvalósul.

$\text{PAST}(e_2) \wedge \text{WILL'}(e_2, Ego, e_1) \wedge \text{FLY'}(e_1, Ego) \wedge \text{EXIST}(e_1) \wedge \neg\text{WILL'}(e_3, Alter, e_1) \wedge \text{PAST}(e_3)$ —

$\text{PAST}(e_2) \wedge \text{WILL'}(e_2, Ego, e_1) \wedge \text{FLY'}(e_1, Ego) \wedge \text{EXIST}(e_1) \wedge \neg\text{WILL'}(e_3, Alter, e_1) \wedge \text{PAST}(e_3)$

HATALOM

POWER(Ego,Alter,Act(Alter,F)) =

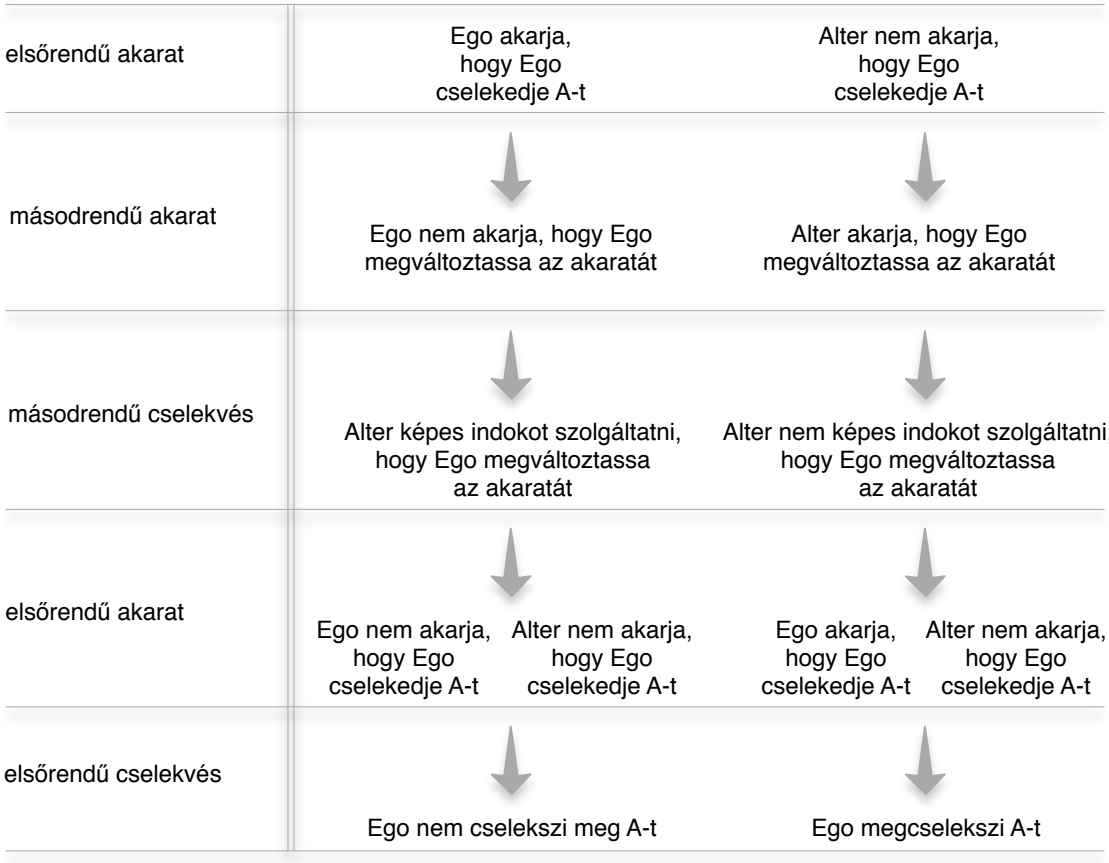

Figure 7.1: a konfliktusfeloldás folyamata

7.3 A kooperáció biológiai mechanizmusai

Cooperation within and among species [373]

Eusociality: origin and consequences [499]

[494]

[495]

ahol b a rokonsági fok, b a recipiens előnye, c a donor költsége r rokonsági fok a genetika, a b/c arány ecology, ökológiai paraméterek változásától függ

7.3.1 Rokoni altruizmus

Hamilton rokoni altruizmus

$rb > c$

reciprocitásban nincsen altruizmus, csak a jövőbe eltolt viszonzás, tehát egoizmuson alapul

haploidipoidy hipotézis

monogámia elősegíti a

poliandria esetén is lehet, de akkor bizonyos feltételeknek teljesülniük kell

kritika: Wilson and Wilson:Rethinking the theoretical foundation of sociobiology

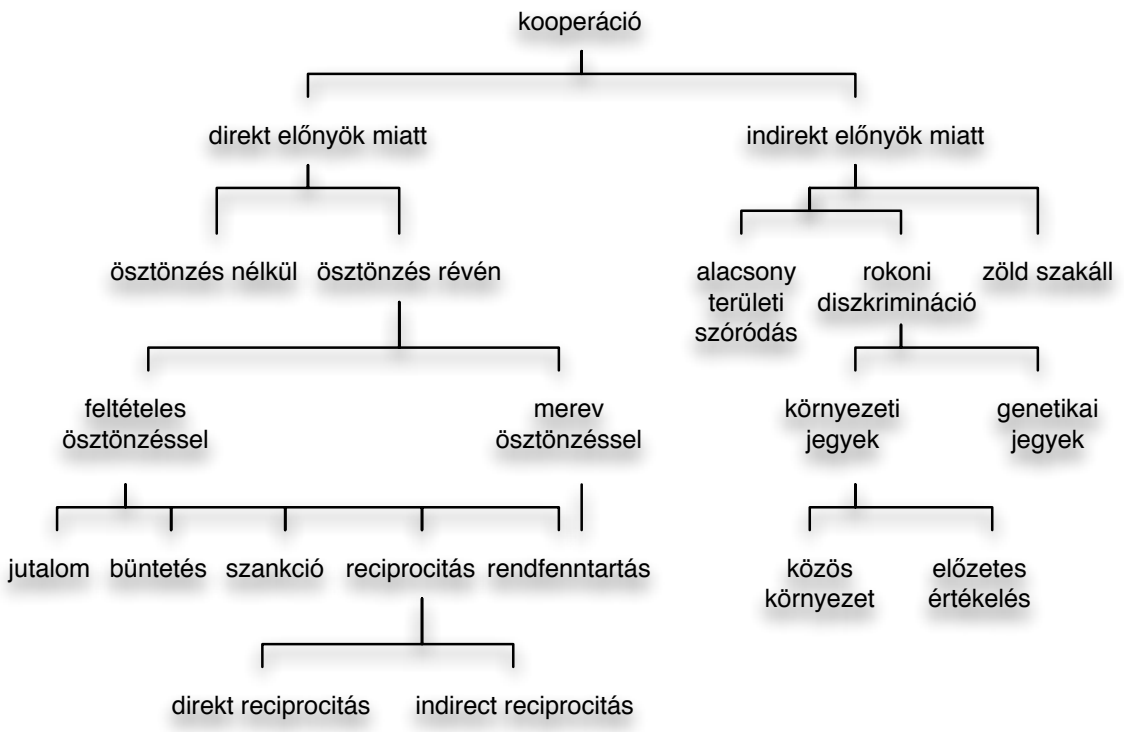

Figure 7.2: a kooperáció típusai – West és tsai ábrája

„Selfishness beats altruism within single groups. Altruistic groups beat selfish groups.” [500]

a kooperáció, a reciprocitás sokszor nem kölcsönösséget, viszonzást, hanem inkább azonnali mutualizmust, érdekeltséget jelent: "Cooperation between non-kin in animal societies" tételes listát ad az állatok közti direkt reciprocitás jelenségre, és megmutatja, hogy azonnali kölcsönös előnyök vannak jelen [88]

a rokoni altruizmus (kin selection) az inkluzív fittnesz hamiltoni magyarázósémája helyett lehetséges eredeti evolúciós magyarázatot adni, fölösleges az inkluzív fitnesz elmélet The Evolution of Eusociality [320]

7.3.2 Zöld szakáll hatás

zöld szakáll (green beard) [111, 115]

7.3.3 Spite

két magyarázat

kétszereplős, illetve háromszereplős

a c itt is negatív (vagyis költséges a donor számára, de a b is negatív a recipiens számára, ha a donor kárt okoz a recipiensnek. Ez akkor lehetséges, ha a donor és a recipiens között az átlagoshoz képest nagyon kicsi a rokonsági kapcsolat.

a háromszereplős értelmezése úgy szól, hogy a harmadik szereplő a másodlagos recipiens, akinek előnyös lesz, ha a donor árt a recipiensnek, mivel a másodlagos recipiens helyzete javul (kisebb lesz a versenyképessége a recipiensnek). Ezt a jövőbeni versenyképesség-növekedést egyébként ki lehet terjeszteni akár a donorra is.

7.3.4 Csoportszelekció

greenbeard [111] [495]

skyrms cikke

Wilsonék elmélete

7.3.5 A costly signaling és a handicap principle

Bereczkei Tamás magyar áttekintése [35]

The Handicap Principle. A Missing Piece of Darwin's Puzzle [507]

Zahavi, A. (1975). Mate selection: Selection for a handicap [504]

Zahavi, A. (2003). Indirect selection and individual selection in sociobiology: My personal views on theories of social behaviour. [505]

Costly signaling and cooperation H Gintis, EA Smith, S Bowles - Journal of theoretical biology, 2001 [177]

Zahavi, A. (1995). "Altruism as a handicap – The limitations of kin selection and reciprocity". Avian Biol 26 (1): 1-3. [506]

Altruism as a Signal: Zahavi's Alternative to Kin Selection and Reciprocity Jonathan Wright [502]

High-quality male field crickets invest heavily in sexual display but die young [222]

Egyéb

Mersch DP, Crespi A, Keller L. Tracking Individuals Shows Spatial Fidelity Is a Key Regulator of Ant Social Organization. Science. 2013 Apr 18. [Epub ahead of print]

Chapter 8

Kényszermentes, interdependens társadalmi kapcsolat

Olyan társadalmi kapcsolat, amelyben nincs kényszeralkalmazás, csak szabad akaratkövetés. Ennyiben tehát békés harcról is lehet szó, de itt megjelenhet már a kooperáció jelensége is.

nem kizárólag érdekkövetésről van szó, van viszont interdependencia

A társadalmiság a társadalmi kapcsolatba került cselekvők közti

8.1 Strukturális kényszerek: játékelmélet

játékelmélet társadalmi helyzet, interakció, szituáció

kulcsmozzanat: interdependencia kölcsönös függőség

Amit viszont nem szokták hangsúlyozni, pedig fontos: Kényszermentes társadalmi kapcsolatok

Ebből következően nincs se külső, se belső kényszer tehát hatalommentes és uralommentes (utóbbi persze csak módjával igaz) nincs norma, nincs kényszer, nincs uralom, nincs hatalom

Ebből következően a játékelmélet az érdek (belső társadalmi motiváción) alapú társadalmi kapcsolatok elmélete

stratégia versengés

A játékelméleti építkezés során a társadalom lehető legegyszerűbb modelljéből indulok ki. A legegyszerűbb itt egyszerre sok feltétel teljesülését jelenti. Egyrészről a lehető legkisebb társadalmat tételezem fel, ami két főből áll: Ego és Alter alkotja. Ego az a személy, akinek a cselekvését meg akarjuk érteni, magyarázni, Alter pedig az a személy, aki szükséges a társadalmi kapcsolat létezéséhez (és ezzel a társadalom legkisebb egységének létrejöttéhez).[1]

A játékok bemutatása során három korábbi játéktaxonómiára hivatkozom. A 2x2-es játékok első teljességre törekvő leírását Rapoport és Guyer adták meg, akik a preferenciamátrix sajátosságai alapján végezték az elemzésüket, de nem foglalkoztak komolyabban játékosztályok kialakításával, a játékok tipizálásával, illetve nem adtak neveket sem a

[1] A játékosok megragadására sokféle jelölési konvenció létezik, amelyek közül olykor használom a 'Sor' és 'Oszlop' játékos megnevezést.

játékoknak (sőt, nem is mutatták be őket – például történetek segítségével). A játékok számosságára vonatkozóan Rapoport és Guyer 1966-os cikke alapján közel negyven éven keresztül elfogadott volt az a nézet, hogy 78-féle játékot lehet elkülöníteni egymástól. Ez a szám úgy jött ki, hogy a 2x2-es preferenciamátrix 2x4 értékét 576 (4!x4!) féle módon lehet elrendezni, amelyek közül viszont sokatat ekvivalensnek lehet tekinteni egymással. Rapoporték úgy gondolták, hogy a mátrix sorait és oszlopat felcserélhetjük anélkül, hogy a játék logikáját, belső viszonyrendszerét megváltoztatnánk. Ezért 4-4 mátrix összekapcsolhatóvá vált azon az alapon, hogy ezek csak formai reprezentációjukat tekintve különböznek egymástól. Ezentúl azonban úgy gondolták Rapoporték, hogy attól is eltekinthetünk, hogy melyik játékos szemszögéből "nézzük" a játékot, vagyis ugyanazt a játékot kapjuk, ha a sorjátékos (Ego) vagy az oszlopjátékos (Alter) felől tekintünk a preferenciamátrixra. Ez szimmetrikus játékok alapján mindenképpen igaz, de lehet amellett érvelni, hogy az aszimmetrikus játékok esetében igenis van különbség az eltérő nézőpont miatt a játékok értékelésében.

Ugyan kevesebb játékra figyelt, viszont a legtöbb játékleírást Steven J. Brams adta meg 1994-ben. Brams kizárta az elemzésből azokat a játékokat, amelyek nem konfliktusosak (amikor a kölcsönösen legjobbnak rangsorolt kimenet a játék végeredménye), így csak 57 játékot vizsgált [62].

A közel negyven éves konszenzust rúgta föl 2005-ben David Robinson és David Goforth könyve a 2x2-es játékok topológiájáról [363]. A két szerző 78 helyett 144 játékra kiterjesztve mutatta be azt, hogy milyen topológiai leírás adható a 2x2-es játékokra, milyen játékosztályokat lehet elkülöníteni közöttük.

A játékokat több szempont szerint jellemezhetjük. Figyelhetünk arra, hogy:

- hányan játszák a játékokat (lehet két- vagy többszereplős a játék)
- hány döntési alternatíva van a játékosok előtt (lehet két- vagy többalternatívás játék)
- hányszor játszanak egymással a játékosok (lehet egyszer vagy többször játszott, tehát egyszeri vagy ismételt a játék)
- azonosan értékelik-e a játékosok a játékot vagy sem (lehet szimmetrikus vagy aszimmetrikus a játék)
- a preferenciarendezések szigorú rendezésen alapulnak-e vagy sem, vagyis megengedhető-e az, hogy két döntési alternatívát azonosnak minősítsen egy játékos, esetleg egy alternatívát ne értékeljen (lehet szigorúan rendezett vagy nem szigorúan rendezett a játék)
- ismerik-e egymást a játékosok vagy sem, aminek az ismételt játékok esetében van kiemelt jelentősége (lehet direkt vagy indirekt reciprocitás játék)
- kommunikálhatnak a játékosok a döntések meghozatala során vagy sem (lehet nemkooperatív, "néma" vagy kooparatív, "hangos" a játék[2])
- egyszerre döntenek-e a játékosok vagy egymás után, egyik a másik döntésének ismeretében (lehet szinkron, szimultán, statikus vagy aszinkron, szekvenciális, alternáló, dinamikus a játék)

a kooperatív játék: [403, 33]??????? a) a játékosok egymástól függetlenül választják stratégiáikat b) a játékosok nem tehetnek a játék megkezdése előtt olyan ígéreteket, ame-

[2]Meg kell jegyezzem, hogy ezen a ponton nagyon szerencsétlen a kooperatív minősítés, mert a terminusnak egész más jelentése van itt ahhoz képest, ahogy a játékelmélet egészében szóba kerül a kooperativitás, a kooperáció kérdése.

lyeket be lehetne tartatni a játék folyamán. Ez nem jelenti azt, hogy esetleg ne kooperálnának, de ezt önkéntesen kell tenniük. ————

és a többi szemponttal mi van??? tiszta stratégia vs. kevert stratégia információs aszimmetria teljes információs játék, mindent tudnak a játékosok, köztudott tudás vs. hiányos információs játék árverési helyzetek (Simonovits 27.o., Binmore)

méltányosságelméletek, erős reciprocitás

A játékosok szociális preferenciái

A társas értékorientáció elmélete olyan eszköztárat fejlesztett ki, amely alkalmas a játékelméleti szituációkba került játékosok valós szociális preferenciáinak feltárására (lásd ⇝109.o.). Erre történetileg azért volt szükség, mert a játékok interdependens mivolta miatt nem lehetett kísérleti eszközökkel vizsgálni a résztvevők tényleges motivációit, mivel az interdependencia ténye "elfedte" a motivációkat. Hogy az egyes játékosok irányultságai feltárhatók legyenek, a dekomponált játékok módszerét dolgozták ki.

A társas értékorientáció elmélet keretében végzett rengeteg kísérlet számszerűen is kimutatta, milyen arányban vannak a társadalomban különböző társas beállítottságú emberek. Ezt a tudást a játékelmélet bemutatása során is érvényesíteni kell.

8.2 Magjátékok

A társadalmi kapcsolatok játékelméleti modellezését úgy építhetjük fel, hogy kiindulunk a lehető legegyszerűbb, legkisebb méretű társadalom modelljéből, majd lépésenként egyre több kezdeti feltételt "elengedünk", hogy a társadalom egyre összetettebb, egyre bonyolultabb modelljéhez juthassunk. Ebben az építkezésben a preferenciamátrix van a központban. Kiindulásként rögzítjük, hogy egyszerre érvényesül a kétszereplős, kétalternatívás, egyszeri, szimmetrikus, szigorúan rendezett, szinkron, nem kooperatív játékok feltételegyüttese. Ezeket a játékokat korábban magjátékoknak neveztem el [429], és – ahol lehetett – alapos leírást is adtam rájuk (sok példával), ezért itt csak a legfontosabb vonásait mutatom be a játékoknak.

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	egyszeri
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

A játékokat a preferenciamátrix alapján jellemezhetjük. A preferenciamátrix a játékosok alternatívákra vonatkozó rendezéseit fejezi ki, amit számokkal jelölünk. A preferenciamátrix segítségével kifejezhető strukturális kapcsolatokat (kényszereket) ábrázolhatjuk grafikusan is. Kétféle geometriai (topológiai) reprezentációt is figyelembe veszek.

Egyfelől átveszem Robinson-Goforth könyvéből a játékokat azonosító (és egyben jellemző) topológiai ábrákat, amelyek úgy reprezentálják az egyes játékokat, hogy a két

játékos preferenciaértékeit egy közös 4x4-es koordinátarendszerben tüntetik fel. A sorjátékos (Ego) értékeit a vízszintes, az oszlopjátékos (Alter) értékeit a függőleges tengely mentén fejezik ki, és az értékek metszetébe egy-egy pontot rajzolnak. Ezután összekötik azokat a pontokat egymással (folytonos, illetve szaggatott vonallal), amelyek egy-egy játékos döntései által összekapcsolódnak, ami másfelől egyfajta döntési kényszert is jelent a másik játékos számára [363].

4,4	2,3
3,2	1,1

$\rightarrowtail$

R	S
T	P

$\rightarrowtail$

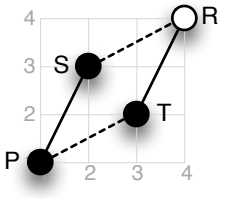

Az ábrában az egyensúlyi kimenet(ek) létezését a fehér közepű köröcske jelzi.

A játékok képi azonosítására dolgozott ki Pierre Dragicevic egy olyan vizuális jelölési rendszert, amely azzal a megoldással különíti el egymástól az egyes játékokat, hogy a preferenciamátrix négy cellájában szereplő preferenciaértékeket összeköti egymással növekvő sorrendben, és így mindig a játékra jellemző, egyedi, vonalszerű alakzatot kap [127]. Dragicevicnek ezt az egyszerű, de látványos megoldását (még tovább egyszerűsítve, a "végletekig stilizálva") szintén alkalmazom az egyes játékok jellemzésekor.

3,3	1,4
4,1	2,2

$\rightarrowtail$

3	1
4	2

$\rightarrowtail$

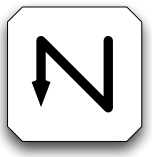

A játékok leírásakor feltüntetem még a preferenciamátrixukat, valamint a széles körben elterjedt cellamegnevezési konvenció alapján kialakítható SRPT-rendezéseiket. A preferenciamátrix celláit megnevezhetjük és azonosíthatjuk az S, R, P, T betűk segítségével (sorrendben a Sucker, Reward, Punishment, Temptation kifejezések kezdőbetűivel a játékdilemmára jellemző állapotok jellemzésére alkalmazva), és a játékokat egyértelműen jellemzi az, hogy a négy cellához milyen preferenciaértékek vannak rendelve, tehát a négy betű sorrendje egyedi módon jellemzi a játékot, így megfelel azonosítónak is.

A 12 szimmetrikus játék között mindegyiknek van egy párja, amellyel szorosabb kapcsolatban van a többiekhez képest. Amennyiben a kisátlóban szereplő értékeket felcseréljük, miközben a főátló értékeit változatlanul hagyjuk, akkor mindig az adott játék komplementer párjához jutunk. Robinson és Goforth antijátéknak nevezi az így kapott játékokat, amit én nem tartok szerencsés megnevezésnek.[3] A komplementer játékokat úgy is lehet értelmezni, hogy a kisátló preferenciaértékeinek felcserélése voltaképpen azt fejezi ki, hogy a játékot két olyan játékos játssza, akik az alapjáték játékosaihoz képest ellentétes ágens-beállítódással rendelkeznek (azaz a játékban két egoista beállítódású helyett két altruista játékos van).

[3] Például azért nem, mert a koordinációs játék antijátékát anti-koordinációs játéknak kéne nevezni, ami azért nem lenne jó, mert ezen kifejezéssel már régóta a koordinációs helyzetek egyik típusát írják le.

Mivel az alapjátékokat máshol korábban alaposan elemeztem [429], itt nem fogok sok példát adni a játékokra, csak akkor, ha valamilyen fontos vonás érzékeltetése végett van szükség egy új példa bemutatására, elemzésére, vagy olyan játékot elemzek, amelyre a korábbiakban nem tudtam példával szolgálni.

————- kooperáció és dezertálás kettőssége

terminológiai tisztázás:

kooperáció = két (vagy több) játékos között fennálló, kooperációs mintázatot mutató, hosszabb folyamat, cselekvés/döntéssorozat, tehát 1) interakció + 2) folyamat, állapot

kooperál = egy játékos kooperál (egy cselekvés, döntés) ehhez közeli jelentéssel: kooperatív cselekvés, viselkedés

„ We define cooperation as an interaction between individuals that results in net benefits for all of the individuals involved. Parasitism is defined as an interaction that yields a net benefit for one individual but a net cost for other(s), and competition as an interaction that entails net costs for all players. Following traditional terminology (Bronstein, 2001), cooperation refers only to intraspecific interactions; we use the term mutualism to refer to equivalent interspecific interactions." [36]

cooperative behaviour is: an individual behaves cooperatively if the resulting payoff for its partner is higher than the average payoff for the relevant type of interaction. According to this definition, even parasites can behave cooperatively if they exploit their host less than do their conspecifics, even though the outcome would still be called parasitism.

cooperative behaviour may be due to by-product mutualism, pseudo-reciprocity, negative pseudo-reciprocity (i.e. sanctions), positive reciprocity, negative reciprocity (i.e. punishment) or indirect reciprocity.

Hamilton négyes klasszifikációja azon alapszik, hogy Ego és Alter eredményét hogyan befolyásolja Ego cselekvése De a társadalmi kapcsolatban interdependencia van, értelmetlen egyetlen cselekvés hatásáról beszélni

————

Van-e játékoknak valamilyen konzisztens elnevezési logikája? Sajnos, nincs.

játékokhoz kapcsolódó szerepnevek gyakran előfordulnak ezek olykor negatív minőségűek, máskor meg pozitívak Rapoport egy cikkében négy játékra vonatkozóan konzisztens gyakorlattal rukkol elő arra figyel, hogy "mi lenne ha?" ki tudja megoldani a játékot? Rapoport négyféle játékostípust ír le, és háromféle (????ez biztos?????) játékra hivatkozik, miközben kétféle játék agoista és altruista interpretációjáról van szó

a fogolydilemma komplementerét sokféleképpen nevezik (holtpont, PD delight, mártír)

többféle elnvezést érezhetünk intuitívnak: kizsámányoló vagy mártír a PD-ben, de a balek vagy potyautas ugyancsak a PD-ben

gyáva nyúl vagy önkéntes a chicken játékban, de

a magasabb konzisztencia reménye miatt nem érdemes eltérni a már kialakult szóhasználati gyakorlattól, mégha igény lenne rá

————

konfliktusos vagy konfliktusmentes, harmónikus játék

társadalmi dilemma, társadalmi csapda, közlegelők tragédiája [346], volunteer's dilemma [121]

——— [403, 33] játékok végeredménye, egyensúlyi helyzete,

Pareto-optimalitás: Egy elosztást Pareto-optimálisnak nevezünk, ha nem le?tezik egy olyan másik elosztás, amely szintén megvalósítható, amelyben senki sem jár rosszabbul

és legalább egy szereplő jobban jár, mint a szóban forgó elosztásban.

Nash-egyensúly fogalma, domináns stratégia/lépés, dominált vs. domináns (Ha van domináns stratégia, akkor minden más stratégia dominált. Általában feltehetjük, hogy a játékosok nem játszanak szigorúan dominált stratégiákat. Sőt, érdemes a játékban egymás után, iteratívan kiküszöbölni a szigorúan dominált stratégiákat. Belátható, hogy a végeredmény független a kiküszöbölés sorrendjétől. A maradék játék már jóval kisebb és áttekinthetőbb, szélső esetben egyetlen egy stratégiaegyüttesből áll.), szigorúan dominált/domináns stratégia, gyengén dominált/domináns stratégia

stratégia mint döntés, lépés, cselekvés stratégia mint egyszeri döntés vagy döntéssorozat

Személyiség, neveltetés, kapcsolati tőke, társadalmi beágyazódás, és az ezekből fakadó döntési különbségek: kockázatkerülő, kockázatkövető, kockázatdomináns. kifizetésdomináns személyiségek

---

csomagolás hatása (mérő könyv, Simonovits példa:[403, 33]

	magának ad	másiknak ad
C	1	2
D	2	0

Ha a játékos a C gombot nyomja meg, akkor magának 1-et ad, a másiknak 2-t; ha a verseng gombot nyomja meg, akkor magának 2-t ad, a másiknak 0-át.

A játék fogolydilemma. Ennek ellenére ezt a játékot a kísérletekben sokkal kooperatívabban játsszák, mint az eredetit, mert nyilvánvaló benne, hogy csak a másiktól jöhet az igazi nyereség.

Fogolydilemma játék

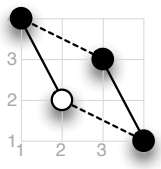

3,3	1,4
4,1	2,2

TRPS

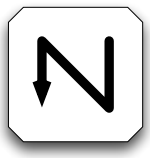

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	12
Brams:	32
Robinson-Goforth:	111

A játékelmélet története is azt mutatja, és sok kutató elméletileg megalapozott véleménye szerint is a fogolydilemma áll a szimmetrikus játékok (sőt, többek szerint, az egész játékelmélet) középpontjában. Sok szempontból osztom én is ezt a véleményt, de azt azért meg kell jegyeznem, hogy van egy olyan elfogultság ebben a minősítésben, amely a konfliktusos jelleg fakad. Amikor John Platt a társadalmi csapdákról szóló, híres, 1973-as cikkében "metaforát keres" a fogolydilemma számára, akkor Adam Smith 'láthatatlan kéz' (invisible hand) fogalmát állítja szembe az által kreált 'láthatatlan ökül' (invisible fist) kifejezéssel [346]. Az "áldást hozó láthatatlan kéz" fogalmával Adam Smith azt az állapotot ragadja meg, amikor az egyéni érdekek megegyeznek és a közösségi érdek nem sérül. Ezzel áll szemben John Platt szerint a "láthatatlan ökül, amely lesújt a közjóra", amikor az egyéni érdekek teljesen ellentétesek, és a közösségi érdek is sérül. Mindez azért

érdekes itt, mert a láthatatlan kéz harmóniát kifejező fogalmához is rendelhető egy játék (a harmóniajáték), amit persze a játékelmélet szintúgy mostohán kezel, mivel a konfliktus hiányában, a teljes harmónia miatt "nincs benne semmi érdekes".

A fogolydilemma legfontosabb tanulsága, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben a kétszeres dezertálás lesz a játék várható kimenete, mert a bizalmatlanság és/vagy erős egoista beállítódás miatt senki meri/akarja a kooperációt felválllani. Ekkor viszont mindenki kisebb nyereséggel jön ki a játékból a kettős kooperáció esetén elérhető kifizetéshez képest. A játék várható szuboptimális végeredménye adja a játék társadalmi dillema jellegét.

A fogolydilemma játék eredeti meséje bár életszerű, de nem mondható túl gyakorinak, viszont számtalan társadalmi helyzetről lehet állítani, hogy ebbe a játékosztályba tartozik. A közös társadalmi javak, a közlegelők egyéni túlfogyasztása (szemetelés a köztereken, az ingyen parkolóhelyek "feltöltése"), a potyautasság jelenségének számtalan megnyilvánulása (bliccelés a tömegközlekedésben, lakótelepi lakásokban a fűtés "lopása" a szomszédoktól), a piaci csökkenő árspirál jelenségének kialakulása, vagy az árucsere helyzetek mélyén mindig is ott rejtőzködő késztetés a partner "átverésére" – olyan példák, amelyek jelzik, hogy a társadalmi cselekvések minden szegmensében felbukkannak fogolydilemma-szerű konfliktusok [429].

társadalmi csapda, szuboptimális megoldás, társadalmi dilemma

potyautas, balek, mártír, kizsákmányoló Rapoport javasolta az utóbbi nevet. nem azért, mert a fogolydilemmában valóban az egyik játékos kizsákmányolója lenne a másiknak, bár ez is előfordulhat ebbena játékban. De tudjuk, hogy nem ez az alapértelmezés szerint elvárt végeredmény, hanem a kétszeres dezertálásból eredő szuboptimális kimenet, amikor egyik sem zsákmányolja ki a másikat. Mégis

Ha a játékosok cselekvési lehetőségeit a végletekig absztraháljuk, akkor az együttműködés, kooperálás (C), illetve a nem-együttműködés vagy másként a dezertálás (D) dichotómiájához jutunk. Mindkét játékos kooperálhat vagy dezertálhat, így a játéknak négyféle kimenete lehetséges: kölcsönös kooperálás (CC), kölcsönös dezertálás (DD), az egyiknek balekság, a másiknak potyázás (CD), illetve fordítva (DC). A fogolydilemma-helyzetek tanulsága az, hogy hiába lenne a kölcsönös kooperáció mindenkinek előnyösebb a kölcsönös dezertáláshoz képest, a bizalmatlanság miatt a dezertálás (a potyautasság, a másik kizsákmányolásának szándéka) válik uralkodó motívummá. Ezt az az összefüggést fejezi ki a következő egyenlőtlenség (preferenciarendezés): DC > CC > DD > CD.

Mártírjáték

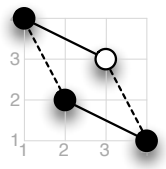

3,3	4,1
1,4	2,2

SRPT

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	9
Brams:	9
Robinson-Goforth:	166

A mártírjáték a fogolydilemma komplementár párja. Szokták holtpontjátéknak (Deadlock) is nevezni [350], Robinsonék az 'Anti-PD' nevet használják, Ken Binmore pedig a 'Prisoner's Delight' nevet húzta rá [48, 131]. A mártírjáték legfontosabb vonása az, hogy

egy fogolydillema-szerű szituációból képes kihozni a “közösségi optimumot” a játékosok számára. Ezzel egyben arra is például szolgál, hogy nemcsak az önzés nem mindig racionális, de előfordulhat az is, hogy az altruizmus nagyobb társadalmi nyereséget biztosít az önzéshez képest [429].

balek, mártír azért mártírjáték, mert két altruista beállítódású személy játékaként lehet felfognunk. Pontosabb lenne a ‘mártírok játéka’

Robert Frank, Thomas Gilovich és Dennis Regan 1993-as tanulmányukban leírták, hogy amikor fogolydilemma játékot játszattak egyetemistákkal, akkor a végzős közgazdászhallgatók között sokkal nagyobb arányban fordult elő a kölcsönös dezertálás, mint más hallgatók körében, amiből azt a következtetést vonták le, hogy a dezertálás – legalább részben – tanult lehet.

[157]

Gyáva nyúl játék

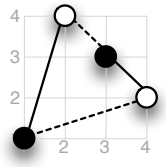

3,3	2,3
4,2	1,1

TRSP

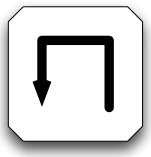

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	66
Brams:	57
Robinson-Goforth:	122

Ha a fogolydillemmában a két legkisebb preferenciaértéket felcseréljük egymással, akkor jutunk a gyáva nyúl játékhoz. Ezáltal a kétszeres dezertálás lesz mindkét játékos számára a legrosszabb alternatíva, de ez csak azért fontos, mert emiatt tolódik el a játékosok választása a kisátlóban levő két cella felé. Ez viszont azt jelenti, hogy a játék döntetlen jellegű lesz, mert két ekvivalens egyensúlyi kimenettel fog rendelkezni, amelyek közül nem lehet előzetesen megjósolni, melyik lesz a játék tényleges végeredménye. Ez az első koordinációs játék, amikor az a játék alapproblémája, hogy milyen módon lehet úgy koordinálni a játékosok döntését, hogy ugyanazt a kimenetet válasszák mindketten.

A gyáva nyúl játékra is rengeteg valós példát lehet találni. A “névadó” filmbeli történet az egymással szembe (vagy a szakadék felé) haladó bandavezérek versengéséről szól, amikor az egyikből fenyegyerek, a másikból gyáva nyúl válhat, de ebbe a játékosztályba tartozik a hidegháború korszakát jellemző kölcsönös elrettentés politikája, vagy mindazok a hétköznapi történetek, amikor az a kérdés, hogy ki vállalja fel az önkéntes szerepét (aki leviszi a szemetet, elmosogat, kitakarít, lemegy a boltba stb.).

gyáva nyúl (negatív szerep), önkéntes (pozitív)

Önkéntes játék

Az önkéntes játék a gyáva nyúl játék komplementer párja, és legfőbb vonása az, hogy a gyáva nyúl játék döntetlenjét képes feltörni és az optimális közösségi megoldást adja a játékosok számára. A játék kevés figyelmet kap a szakirodalomban. Az ok ugyanaz, mint a mártírjáték esetében: sokak számára a konfliktusmentessége miatt érdektelennek tűnik a játék.

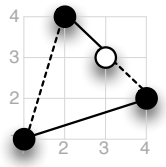

3,3	4,2
2,4	1,1

SRTP

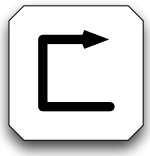

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	7
Brams:	7
Robinson-Goforth:	155

Robinson és Goforth anti-gyávanyúl játéknak (Anti-Chicken) nevezi a játékot. Az általam preferált önkéntesjáték megnevezés arra utal, hogy ezt a játékot a gyáva nyúl játék keresett/remélt önkéntesei játsszák. Amíg azonban a gyáva nyúl játékban az önkéntes magára vállalja a második legrosszabb kimenetet biztosítva, hogy ezzel a partnere a legnagyobb nyereménnyel zárhassa a játékot, addig itt két önkéntes játékos kerül egymással szembe, akik kölcsönösen a második legjobb eredménnyel szállhatnak ki a játékból.

Vezérjáték

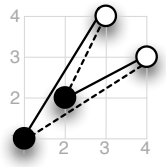

2,2	3,4
4,3	1,1

TSRP

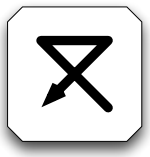

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	68
Brams:	54
Robinson-Goforth:	133

Talán ennél a játéknál (illetve akomplementer párjánál) tapasztalható a legnagyobb névkavarodás a játékelméleti szakirodalomban. A nemek harca megnevezést alkalmazzák erre a játékra és a párjára egyaránt. Bár ez a keveredés önmagában mutatja, hogy valóban értelmes és érdemes a komplementer játékokat úgy felfogni, hogy azokban a játékosok ágens-beállítódásai vannak felcserélve, hiszen amíg a nemek harca játékban az önző beállítódású játékosok a vezér szerepre törnek, addig az önzetlenek az áldozatvállalásra hajlandó hős szerepét vállalják magukra. Az egyértelműség kedvéért ezt a játékosztályra a vezérjáték megnevezést veszem át Rapoport egyik cikkéből [357], míg a játék komplementer párjára a hősjáték nevet fogom használni. A vezérjátékra egyébként magyarul használják még a vezérürü megnevezést is, de ezt én hanyagolnám.

A vezérjáték is koordinációs problémák közé tartozik, akárcsak a gyáva nyúl játék, de annyiban azért más a játék mintázata, hogy a két ekvivalens egyensúlyi kimenet itt a kisátlóban levő két cellában van. Ez annyit tesz, hogy az egyensúlyi állapotok valamelyikét úgy lehet csak elérni (és ezáltal a sikeres koordinációt megvalósítani), ha a két résztvevő eltérő cselekvést hajt végre (az egyik kooperál, a másik dezertál). Ezért van az, hogy ezeket a játékokat valamilyen szerepmegosztás (nemi, családi, foglalkozási munkamegosztás) modellezésére tartják alkalmasnak. A játéknak azért javasolta Rapoport a vezér megnevezést, mert a döntetlent egy dominanciára törekvő játékos tudja feltörni azzal, hogy képes elérni a partnerénél azt, hogy fogadja el őt vezérnek, aki így a játék legjobb eredményét szerezheti meg magának, de ezzel párhuzamosan "képes" biztosítani a második legjobb kifizetést a partnerének. A komplementer párjához képest érdekes és fontos vonása még a játéknak, hogy a kétszeres versengés adja a legrosszabb kifizetést mindkét játékos számára (míg a hősjátéknál ez pont fordítva van, ott a kétszeres kooperáció a legrosszabb).

A játékra sok hétköznapi példa hozható. Ide tartoznak azoka helyzetek, amelyekbe az útkereszteződésbe érő, a kanyarodásban egymást zavaró gépkocsivezetők vagy az egy nyomvonalat, két irányból használni akaró közelekedők (sofőrök, gyalogosok) kerülnek, de vezérjátékbe kerülnek azok is, akik között megszakad a telefonbeszélgetés, és el kell dönteniük, ki hívja vissza a másikat.

Hősjáték

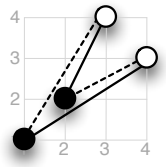

2,2	4,3
3,4	1,1

STRP

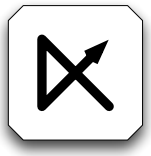

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	69
Brams:	55
Robinson-Goforth:	144

A hősjáték a nemek harca, a kultúrák harca, a szerepmegosztást modellező játék altruista beállítódású játékosok által játszott változata (és egyben a vezérjáték komplementere). A mintázata ugyanolyan, mint a vezérjátéké: két egyensúlyi kimenete van. A döntetlent itt akkor lehet feltörni, ha a két altruista hős közül az egyik "felvállalja" az egoista szerepét. Ez a játék idézi elő azt a furcsa helyzetet, hogy a kétszeres kooperálás a legrosszabb mindenki számára.

A játék illusztrálására a klasszikus nemek harca történetét érdemes legelőször meghivatkozni (amikor a férjnek és feleségnek külön-külön kell eldöntenie, hogy hova menjenek estére, boxmeccsre vagy színházi előadásra). A gazdaság területéről származó példaként lehet említeni azt a helyzetet, amikor két szabványt használó vállalatnak kellene megegyezniük egy közös szabvány követésében. Hősjáték példája még az is, amikor két tudósnak kell megegyeznie arról, melyikük anyanyelvén írják meg a közös cikkük egy-egy fejezetét, vagy amikor két cég egy hosszú szerződéselőkészítési folyamat végén meg kell egyezzen a kötbér nagyságáról.

Szarvasvadászat játék

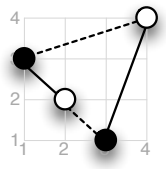

4,4	1,3
3,1	2,2

RTPS

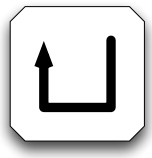

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	61
Brams:	-
Robinson-Goforth:	322

A szarvasvadászattal kezdődő hatos sorozat tagjai abban mutatnak közös vonásokat, hogy mindegyik játékosztály preferenciamátrixában a kétszeres kooperációról elnevezett R-cellában érheti el mindkét játékos a legnagyobb nyereményt. Emiatt ez a cella mindegyik játékban az egyik lehetséges egyensúlyi kimenetet adja (amely mellé három esetben még egy másik egyensúlyi kimenet is "bekerül").

A szarvasvadászat játékot több szerző szerint a fogolydilemmából lehet "származtatni" úgy, hogy a két legmagasabb preferenciaértéket (3-t és 4-t) kicseréljük egymással. Ebben az esetben mindkét játékos számára a kölcsönös kooperálással lehet megszerezni a játék legnagyobb nyereményét. Bár ebben a játékban a dezertáló fél még mindig alaposan "ki tudja használni" a kooperáló játékost, hiszen a második legnagyobb kifizetést szerezheti meg (3-t), miközben a kooperáló partnere a legrosszabb nyereményhez juthat csak hozzá (1-t), a játékra mégsem ez az asszimmetria az igazán jellemző. Első látásra talán meglepő, de az a lehetőség, hogy a kölcsönös kooperálással mindkét játékos megszerezhetné a legmagasabb kifizetést, ez mégsem történik meg automatikusan, mert a játéknak két egyensúlyi kimenete van: a kétszeres dezertálás is Nash-egyensúlynak felel meg. A kölcsönösen legjobb kifizetéshez szükséges a kölcsönös kooperálás, és ezzel szemben "kényelmes" alternatívát jelenthet mindkét játékos számára az, ha a partner kooperálása mellett ő dezertál (hiszen ekkor a második legjobb kifizetéshez juthat hozzá). Ez a másik kárára szerezhető "könnyű nyeremény" elfogadható teszi a legnagyobb nyereményről való lemondást, ezért a játékban a kétszeres dezertálás is egyensúlyi helyzetté válik. Ebben az értelemben és ezen a ponton még mindig a fogolydilemma "hatása" érezhető.

Lehet azonban másfajta értelmezést is adni a szarvasvadászat játék származtatására vonatkozóan. Kiindulhatnánk ugyanis a harmóniajátékból, amelyben ha megcserélnénk a két legkisebb értéket (az 1-t és 2-t), akkor a szarvasvadászat játékhoz jutnánk. Ezt úgy lehetne interpretálni, hogy ha a kölcsönösen legjobb kifizetést biztosító harmóniajátékban a kétszeres dezertálás kifizetését növeljük "eggyel" (már nem a legrosszabb, hanem a második legrosszabb lesz a jutalom), akkor ez elég lehet ahhoz, hogy a kétszeres dezertálás"összemérhető" és vállalható alternatíva a kétszeres kooperáláshoz képest legyen mindkét játékos számára. Ez az elmozdulás pedig kibillentheti a játékot az egyszeres egyensúlyi helyzetből és két Nash-egyensúlyi pontot eredményezhet.

A példák között a "névadó" szarvasvadászat játék mellett említeni érdemes a matrózlázadás történetét.

Brian Skyrms egy egész könyvet szentelt annak a tézisének, miszerint igazából a fogolydilemma áll a játékok központjában, belőle vezethető le a fogolydilemma, és nem fordítva, ahogy sok más szerző ezt gondolja [406]. Robinson és Goforth említi, hogy bizalmi dilemmaként (trust dilemma), illetve koordinációs játékként (coordination game) is felfogható a játék [363], Amartya Sen 1967-es cikke óta nevezik olykor biztosítási játéknak (Assurance Game [393]), Sam Perlo-Freeman pedig Deterrer játéknak (Deterrer) nevezi [338].

jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.

Háztulajdonos játék

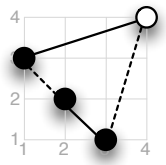

4,4	3,1
1,3	2,2

RSPT

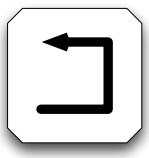

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	5
Brams:	-
Robinson-Goforth:	355

A játék a szarvasvadászat komplementere, és ezt is kétféle módon származtathatjuk.

A játéknak azért adtam a 'háztulajdonos' nevet, mert azt a logikát írja le, ami a vigalmi negyedek kialakulásának hátterében áll. Kétszereplős játékként kicsit életszerűtlen ugyan a történet, de még így is jól visszaadja azokat a belső kényszereket, amelyek a játék preferenciamátrixában meghúzódnak. Van két egymás mellett fekvő ház, a tulajdonosaik dönthetnek úgy, hogy bordélyházat csinálnak a házából vagy kiadják bérlőknek a házaik lakásait. A legvonzóbb kimenet mindkettejük számára az, ha bordélyházat nyitnak, mert sokat kereshetnek vele, nem zavarják egymást, sőt a két háztömbből álló "mini vigalmi negyed" kialakulásával még nagyobb forgalomra is számíthatnak, hiszen nagyobb híre megy a szolgáltatásuknak. Ha csak az egyikük vág bele ebbe az üzletbe, akkor neki anyagilag még mindig nagyon megéri (ez lesz a második legjobb opció számára), de a másik háztulajdonosnak ez válik a legkevésbé kívánatos lehetőséggé, mivel a szomszéd bordélyház zavarná a háza lakásait bérbe vevő lakosokat, tehát alacsonyabb lakbért tudna tőlük beszedni. Ehhez képest a második legrosszabb alternatíva az lenne, ha mindketten bérlőknek adnák ki a lakásokat, mert akkor a jól szituált környéken magasabb lakbért kérhetnének a bérlőiktől.

Robinson-Goforth könyv kevert harmóniajátéknak (Mixed Harmony) nevezi

Koordinációs játék: ügyfél

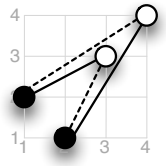

4,4	1,2
2,1	3,3

RPTS

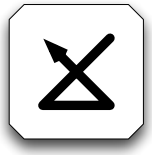

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	63
Brams:	-
Robinson-Goforth:	333

Ennél a játéknál (illetve a komplementer párjánál) valójában nem értelmes kooperálásról vagy dezertálásról beszélni, itt ugyanis pusztán arról van szó, hogy két cselekvési alternatíva közül érdemes ugyanazt választania mindkét játékosnak. A cselekvési lehetőségeknek abban az értelemben nincs értékvonzata, hogy az egyiket kooperálásnak, tehát kívánatosnak, a másikat dezertálásnak, tehát nem kívánatosnak tartanánk, mi, a játék megfigyelői. Mégis használom a kétféle minősítést, d ecsak azért, mert így a már megszokott módon tudok a cellákra, kimenetekre hivatkozni.

A játék két legmagasabb kifizetése a kétszeres kooperálással vagy kétszeres dezertálással érhető el. Ezért nevezik ezt koordinációs játéknak. Ennek a játéknak is két egyensúlyi helyzete van. A kétszeres kooperáláshoz szükséges kooperálás választása azzal is együtt jár, hogy ha mégsem jön össze a koordináció, akkor a legkisebb kifizetéshez lehet csak hozzájutni, míg ha a másik egyensúlyi állapot eléréséhez szükséges dezertálást választva nem jön össze a koordináció, akkor a második legrosszabb nyereményt lehet elérni. Az első egyensúlyi állapot elérése hatékonyabb, a másiké kockázatmentesebb. Az ilyen játékok nagy kérdése, hogy kockázatdominán/kockázatérzékeny vagy kifizetésdomináns/kifizetésérzékeny (risk dominant vagy payoff dominant) egyensúly alakul-e ki [444].

Bár a játék elterjedt megnevezése a koordinációs játék, én mégis az ügyfélljáték nevet választottam. Az olyan fogyasztói vásárlások esetén, amikor a hálózati hatás érvényesül

(minél többen választják az adott terméket, szolgáltatást, annál jobban nő a szolgáltatás önértéke) vagyis az ügyfélkör nagysága hozzájárul a jószág értékéhez. Ilyen esetekben koordinációs kérdéssé válik, hogy a versengő szolgáltatások közül melyiket választják a vásárlók, kiknek lesznek az ügyfeleik.

Példa lehet erre a szituációra, amikor két mobilszolgáltató (ATel és BTel) van a piacon [444]. Az egyik percdíja 10, a másiké 20, ATel felől BTel felé érkező hívások ára 70, fordítva 40 egység. Ezt a piaci feltételrendszert a tiszta koordinációs játék logikája szerint rendezik el a vásárlók.

Koordinációs játék: balszélső

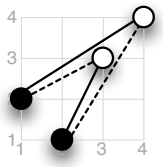

4,4	2,1
1,2	3,3

RPST

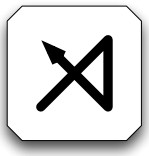

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	60
Brams:	-
Robinson-Goforth:	344

Ha egy focimeccsen a bal oldali középpályás szöktetni akarja a balszélsőt, akkor vagy a bal vagy a jobb szélre rúghatja a labdát, és a balszélső is ugyanúgy vagy bal vagy a jobb szél irányába kezdhet el rohanni. Ha mindketten ugyanazt az irányt "választják", akkor mindkét esetben gólhelyzetbe kerülhet a csatár. Mivel balszélső ballábas, azért egy kicsivel jobb számára a bal oldali támadás a jobb oldalihoz képest. Ha nem sikerül az akció, akkor a balszélső számára kicsivel jobb az a helyzet, amikor a bal oldalra fut, mert bár nem kapja meg a labdát, de legalább ott van, ahol otthonosan érzi magát, míg a job oldalon idegenebbül mozog. A bal oldali középpályásnak az a legrosszabb opció, amikor jobbra küldi a labdát, de a szélső balra fut, mert mert ekkor neki kell a jobb oldalra a labda után futni és a neki "nem fekvő" területen kijavítania a hibáját.

Ez a játék az ügyféljáték (koordinációs játék) kompleneter párja.

Harmóniajáték: csónakos

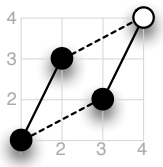

4,4	2,3
3,2	1,1

RTSP

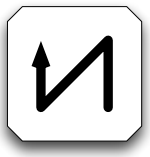

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	6
Brams:	-
Robinson-Goforth:	311

Említettem már, hogy a benne rejlő harmonikusság miatt kevés figyelmet szenteltek eddig ennek a játéknak. Adam Smith láthatatlan kéz elméletéhez ez illeszkedik a legjobban. Nem véltelenül nevezik Robinsonék harmóniajátéknak, és korábban – Olson nyomán – én is privilégiumjátékként azonosítottam, míg Skryms Prisoner's Delight-ként hivatkozik rá [407]. Kicsit más nézőpontból tekintve a játékra Sam Perlo-Freeman az 'Appeaser' (békéltető, lekenyerező) nevet használja [338].

A csónakos játék meséje Brian Skyrmstől származik [407]. Két halász egy szigeten horgászott egész nap, és nap végén egy csónakkal indulnak haza úgy, hogy mindkettejüknek van egy-egy pár evezője, és mivel éhesek, minél gyorsabban szeretnének hazajutni. Ekkor mindketten a kölcsönös kooperációt tartják a legjobbnak, mert ekkor érnek haza leggyorsabban. A második alternatíva mindkettejük számára az, ha maguk nem eveznek, de a parnerük igen. mert akkor is hazaérnek, de nem kell erőt kifejteniük. A legrosszab kimenet számukra a kétszeres dezertálás lenne, hiszen ekkor sosem érnének haza.

A békéltető (appeaser) megnevezés azért találó, mert azt a beállítódást fejezi ki, amely arra törekszik, hogy a partner kooperációját (békés hozzáállását) minden áron fenn tudja tartani. Ez abban mutatkozik meg, hogy a legjobban preferált kölcsönös kooperálás (béke) után a második legfontosabb alternatívának a partner kooperálását tartják a felek. Így jellemezték a második világháború előtti angol diplomácia stratégiáját a németekkel szemben. Winston Churchill (aki ezt a politikát tagadta meg) azt mondta erről, hogy "An appeaser is one who feeds a crocodile – hoping it will eat him last" [338]. Más megközelítésből tekintve a játékra, észrevehetjük, hogy egy jól ismert másik mondás, "Ha békét akarsz, készülj a háborúra!", szintén ehhez a játékhoz illeszthető, csak ekkor a hangsúly eltolódik úgy, hogy a legjobban preferált kölcsönös kooperálás (béke) után a másodikra helyre az az alternatíva kerül, amikor a játékos már dezerál a partner kooperálásával szemben.

Harmóniajáték: pacifista

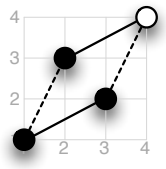

4,4	3,2
2,3	1,1

RSTP

a játék száma	
Rapoport-Guyer:	
Brams:	
Robinson-Goforth:	366

Ez a játék a csónakos játék komplementere, és a sajátosságát a második legjobb alternatívával kapcsolatos elmozduládban van. Azon túl, hogy mindkét fél a kölcsönös kooperálást tartja a legmagasabbra, a második helyre mindketten a dezertálással szembeni kooperálást teszik, vagyis a saját kooperálást preferálják a leginkább. Ez az igazi pacifista hozzáállás: a pacifista békét akar, még akkor is, amikor a partnere már dezertálna. A pacifista úgy akarja a békét, hogy maga mindent meg is tesz érte.

Sam Perlo-Freeman adta a játéknak a pacifista elnevezést [338], míg – más szerzőkkel ellentétben – Amir N. Licht ezt nevezi harmóniajátéknak [267].

A magjátékok áttekintése

A tizenkét magjáték között érdekes összefüggések vannak, amelyek még inkább észrevehetőek, ha valamilyen összesítő ábrában mutatjuk meg őket. Tanulságos áttekinteni egyszerre is az egyes játékoknál egyenként bemutatott vizuális reprezentációkat, jellemzéseket. Elsőként a játékok útjelző tábláit mutatom meg.

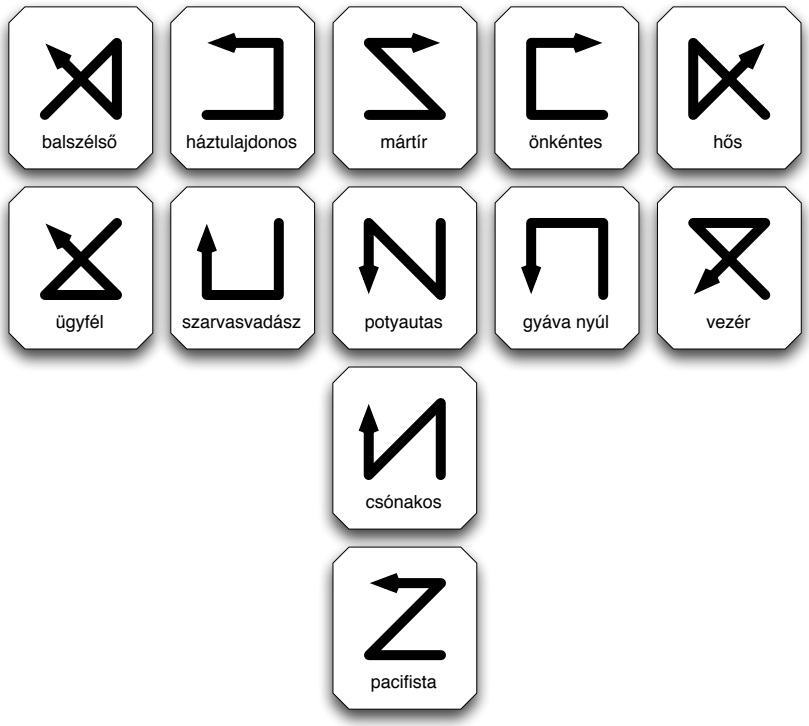

Figure 8.1: magjátékok útjelzői táblái összesítve

Az ábrán jól látszik, hogy háromféle mintázat van, a z-, az n- és az x-betűs. A függőleges tengelyen van négy játék, melyek középpontjában a fogolydilemma (potyautas) és a harmónia (csónakos) játék van (mellettük ott vannak még a tengelyen a komplementer párjaik). A fogolydilemmaból (és komplementer társából, a mártírjátékból) kaphatjuk meg a gyáva nyúl és a szarvasvadászat játékokat (illetve ezek komplementereit), majd még egy "lépés téve" jobbra , illetve balra eljuthatunk a kétféle nemek harca, illetve kétféle koordinációs játékhoz.

Ha a játékok topológiai sajátosságait gyűjtjük össze, akkor a tizenkét játékot az alábbi módon mutathatjuk be egy közös, áttekintő ábrában.

Az összes magjátékok egyszerre nézve még jobban szembeötlő lehet a tény, hogy a fogolydilemma (potyautas) játék adja, ígéri a legkisebb nyereményt a játékosok számára. Még a szarvasvadászat játékban fordulhat elő az, hogy a szuboptimális egyensúlyi pontot (2,2) választják a résztvevők, egyébként minden más esetben csak magasabb nyereményekkel lehet a játákokból kijönni.

A fenti két ábra érdekes összefüggéseket mutat a magjátékok között, de mindkettő csak egyetlen vonását mutatja be a játékoknak. Érdemes lenne olyan ábrát is szerkeszteni, amely a lehető legtöbb információt képes egyszerre megmutatni. Ehhez segítségül lehet hívni azt a vizuális technikát, amelyet már évezredek óta használ az emberiség személyiségtípusok megjelenítésére. A zodiákus tizenkét állatövi jegyét, tizenkét személyiségtípusát sokszor jelenítik meg kördiagram segítségével.[4] Ezt a megoldást veszem át én is

[4]Érdekességként jegyzem csak meg, hogy vannak még további 12-osztatú ábráink: a nap 12 órából, az év 12 hónapból áll.

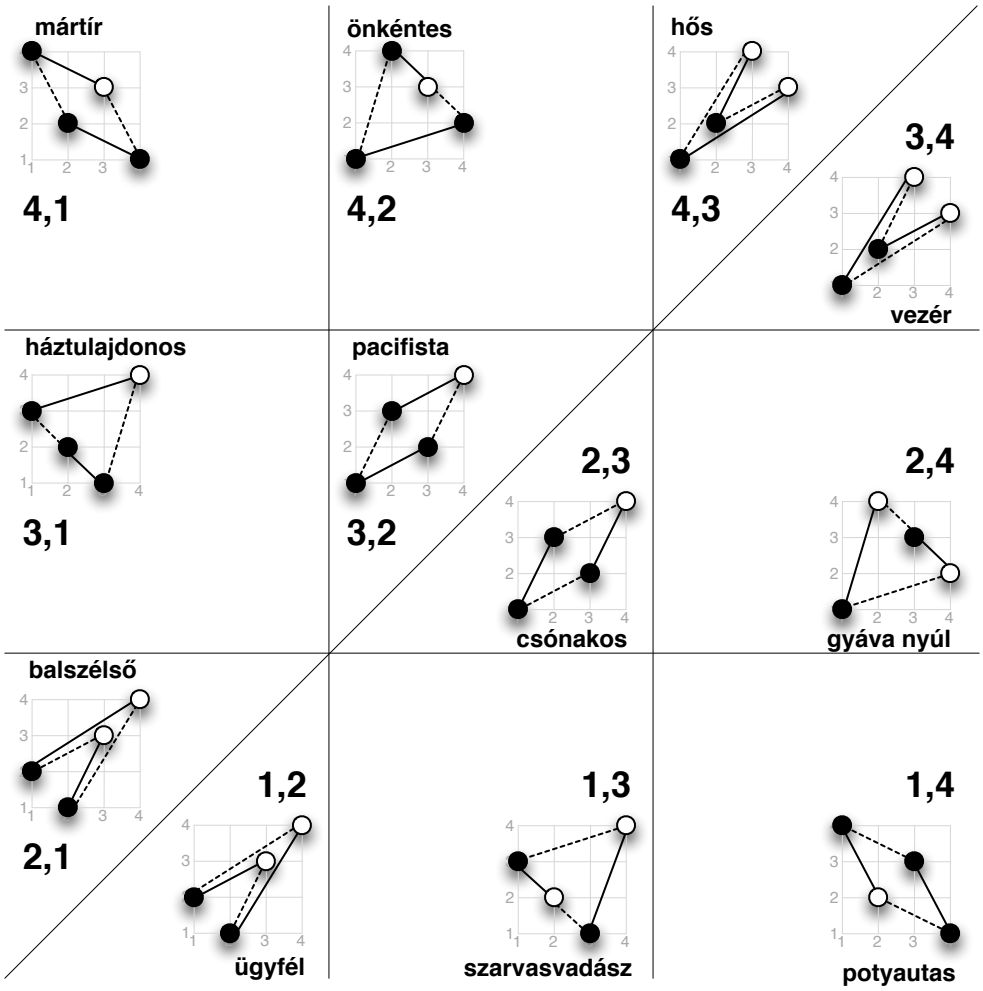

Figure 8.2: magjátékok geometriája – áttekintő ábra

itt a tizenkét magjáték ábrázolására. Természetesen egy percig sem állítom, hogy bármilyen tartalmi kapcsolat lenne a kétfajta reprezentáció között, kizárólag a vizuális megjelenítés áttekinthetőséget és megérthetőséget könnyítő szerepe miatt veszem igénybe ezt a technikát. Az összes fontos vizuális információt, a preferenciamátrixokat, a játékok neveit, valamint a Robinson-Gofort könyvben használt azonosítószámot feltüntetve íme a magjátékok kördiagramja:

A magjátékok tipizálása

Ulmann-Margalit [460] fogolydilemma normák koordinációs normák partial/impartial normák (elfogultsági/elfogulatlansági normák)

Robinson-Goforth [363] technikai tipizálás

Wim B.G. Liebrand társadalmi dilemmák osztályozása [269] hármat különít el: fogolydilemma gyáva nyúl bizalmi (szarvasvadászat)

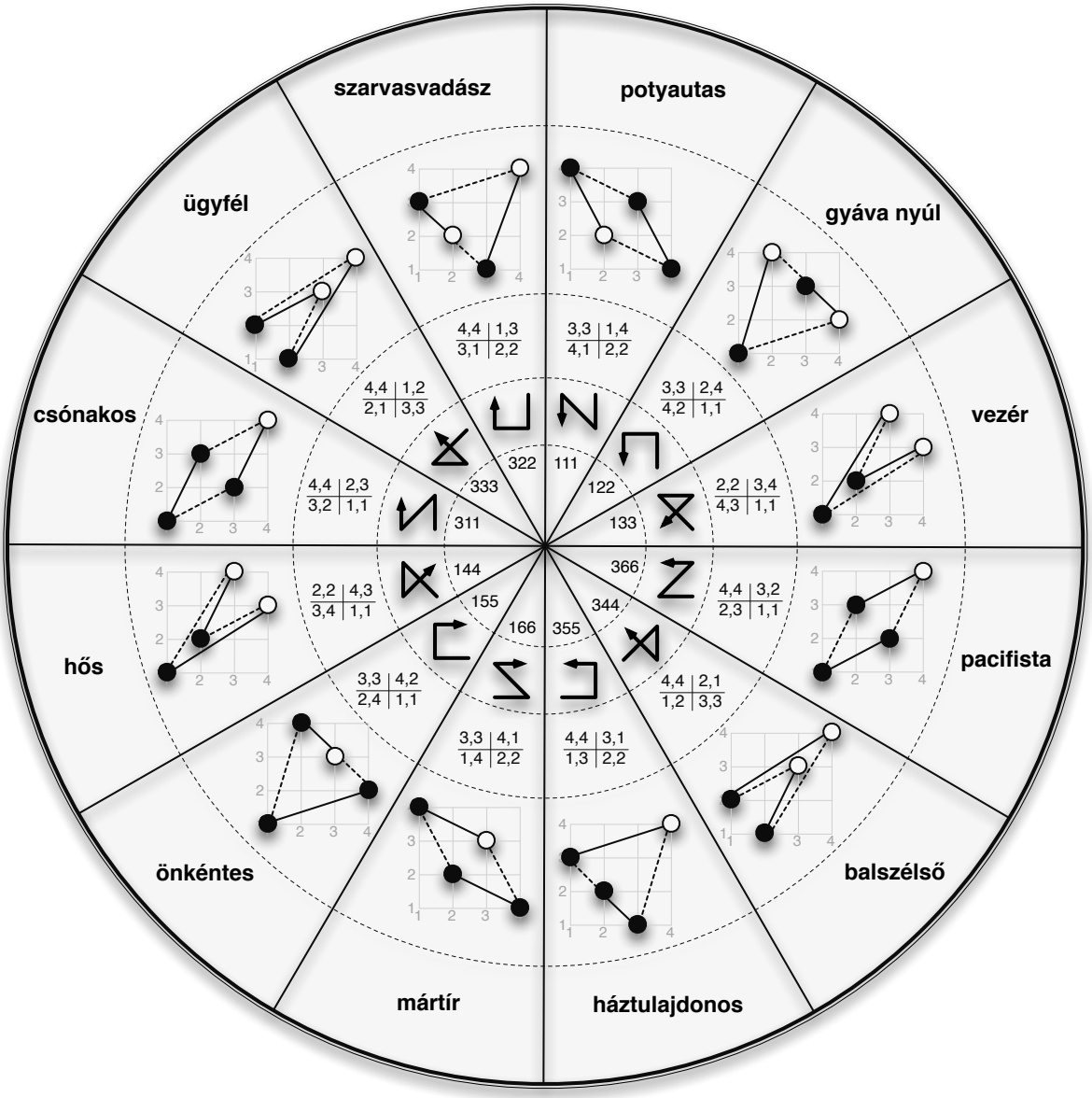

Figure 8.3: a tizenkét magjáték kördiagramja

8.3 A játékok statikus kiterjesztése

A magjátékok bemutatása után úgy léphetünk tovább a társadalmi cselekvések játékelméleti modellezésében, hogy fokozatosan “elengedjük” a kezdetben megfogalmazott feltételeinket. Ezáltal egyre összetettebb társadalommodellhez jutunk. A modell ilyenfajta kiterjesztését két nagyobb részben érdemes elvégezni. Először

8.3.1 Aszimmetrikus játékok

Az aszimmetrikus játékoknak aszimmetrikus preferenciamátrixuk van, minden másban megegyeznek a szimmetrikus játékokkal. A kétszemélyes, kétalternatívás játékok közül

csak 12 szimmetrikus, az összes többi aszimmetrikus. Hosszú időn keresztül széles körben elfogadott volt Rapoport és Guyver nézetét, amely szerint 66 aszimmetrikus (és a tizenkét szimmetrikus játékkal együtt összesen 78) alapjátékot különíthetünk el egymástól. Ez a szám úgy jött ki, hogy Rapoporték ekvivalensnek minősítették azokat a játékokat, amelyek a két játékos felől nézve ugyanúgy "néznek ki". Ha arra gondolunk, hogy mindegy, hol is "áll" a két játékos, a Sor vagy az Oszlop játékos szerepében játszik-e, akkor ez az ekvivalenciatételezés elfogadható. Ha azonban Egoról és Alterről beszélünk, vagyis elkülönítjük egymástól azt a két szerepet, amelyek közül az egyiket (Egot) kitüntetett helyzetbe tesszük, hiszen mindig az ő cselekvését, döntéseit akarjuk megérteni az adott játék értelmezésekor, akkor már igenis "láthatunk" különbséget két olyan játék között, amelyek közül az egyikben Ego a Sor, a másikban Ego az Oszlop játékos szerepébe kerül. Egonak nem mindegy, hogy az aszimmetrikus helyzet melyik pólusán van. Ezt a szemléletváltást hozta el Robinson és Gofort 2005-ös könyve [363], és ezt fogadom el én is. Ebből következően az alapjátékok száma 144, az aszimmetrikus játékoké pedig 132.

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	aszimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	egyszeri
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

A szimmetrikus játékok ismeretében már könnyebb dolgunk van az aszimmetrikus játékok modellezésekor. Ha ugyanis elválasztjuk egymástól, és külön tekintünk a két játékos, Ego és Alter preferenciarendezéseire, akkor ezek alapján mindkettőjükhöz hozzárendelhetünk egy-egy magjátékot. Mivel az aszimmetrikus játékoknak aszimmetrikus a preferenciamátrixuk, ezért a szétválasztás eltérő magjátékokat eredményez. Azt mondhatjuk tehát, hogy az aszimmetrikus játékok lényege az, hogy a játékosok – ugyanazt a játékhelyzetet másként értékelve – eltérő magjátékokat játszanak egymással.

Példák aszimmetrikus játékokra

felvett kesztyű (called bluff) Falkland-szigeteki háború Argentína és Nagy-Britannia között

a hidegháború mint percepcionális dilemma szarvasvadászat és fogolydilemma (amiből a fegyverkezés, dezertálás következik)

pártfogó

projektfeladatból KalmarDaniel:2009

Az aszimmetrikus játékok osztályozása

Robinson és Grofort

8.3.2 Többalternatívás játékok

A kétalternatívás játékok abban az értelemben nagyon egyszerű társadalomképet feltételeznek, hogy ebben a világban csak "igen-nem" döntések hozhatnak a játékosok. Sok esetben elég ez a megoldás. De természetesen nem kevésszer kerülhetünk olyan helyzetbe, amelyekben a döntéseink nem ilyen egyszerű szerkezetűek, amikor több alternatíva közül kell választanunk. Gondoljunk csak a kő-papír-olló néven ismert, egyébként nagyon egyszerű játékra, amelyben három döntési lehetőség közül kell választaniuk a játékosoknak. Az ilyen helyzeteket a többalternatívás játékokkal modellezhetjük.

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	többalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	egyszeri
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

A többalternatívás játékok modellezését könnyen és röviden el lehet intézni. Más tudásterületeken gyakran alkalmazott technikát hasznosíthatunk itt újra. A több alternatíva kezelését ugyanis könnyeb visszavezethetjük kétalternatívás döntések egymásba fűződő sorozatára. Csak annyit kell tennünk, hogy az összes döntésre váró alternatívát besoroljuk két csoport valamelyikébe, majd a két csoportot "mérkőztetjük meg" egymással. A győztes csoportba tartozó alternatívákat újra két csoportra osztjuk szét, a csoportokat újra összemérjük egymással és így tovább. Az alternatívák csoportba sorolást és a csoportok összehasonlítását addig folytatjuk, ameddig két alternatíva marad a végére, amelyek közül egy utolsó összehasonítással már végső győztes lehet kihozni.

8.3.3 Többszereplős játékok

A többalternatívás játékok modellezése nagyon könyen megoldható a kétalternatívás döntéssorozat technikájának alkalmazásával. Nem ez a helyzet a többszereplős játékok esetében. Sok minden megváltozik ugyanis akkor, amikor a társadalmat már úgy modellezzük, hogy két játékos helyett sok szereplő alkotja azt. Ezt a lépést meg kell tennünk, mert bár sokszor találhatjuk magunkat kétszemélyes játékszituációkban, de még többször kerülünk olyan helyzetekbe, amikor a helyzet minősítő sajátossága az, hogy sokan, nagyon sokan vagyunk benne.
A többszereplős játékok több szempontból is átalakítják azt a döntési-cselekvési teret, amelyben a játékosok egymást és a többiek lehetőségeit értékelik.

hivatkozni a könyvemre, Davis tanulmányára és itt csak a gondolatmenet vázlatát bemutatni.

közlegelők tragédiája név és problémafelvetés Garret Hardin: [200]

DE: az n-szereplős PD-t belőle Russel Hardin csinálta meg [201]

többszereplős önkéntes dilemma: Andreas Diekmann [121]

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	többszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	egyszeri
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

+szempont a megváltozott helyzetre: a többszereplős helyzetek gyakorlati szempontból időben szétcsúsznak, aszinkronná válnak, így az interdependencia egyidejűségi feltétele nem szorító a modellezésben is könnyít ez

Háromszereplős játékok

> „ . . . nekem nem az oroszlánnál kell gyorsabban futnom, hanem a nálad”

többszemélyes altruizmus (multiparty altruism) az altruista rokonával szembeni viszonzás negatív formája a vendetta, amikor a negatív reciprocitás a rokonra irányul

koalícióelmélet

harmadrendű büntetés indirekt altruizmus spite

8.3.4 Nem szigorúan rendezett játékok

Elméleti szempontból érthetőnek és könnyen elfogadhatónak tűnik az az elvárás, amely szerint feltételezzük, hogy a játékosok egyértelműen sorba tudják rendezni a játék lehetséges kimeneteit, alternatíváit. A preferenciarendezésre vonatkozó szigorú rendezési feltétel azonban a tényleges gyakorlatban sok esetben túlzottan szigorú elvárásnak minősül. Nem tudunk mindig minden alternatívát egyértelműen sorba rendezni. Van, hogy nem tudunk valamely alternatívát megítélni és egyszerűen kihagyunk a rendezésből, de az is előfordul, hogy nem vagyunk képesek dönteni két vagy több alternatíva esetében, és ilyenkor “döntetlenre hozzuk ki” a sorrendet köztük. Az ilyen esetek modellezésére az olyan játékok alkalmasak, amelyekben nem követeljük meg a szigorú rendezés feltételének fennállását.

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	nem szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	egyszeri
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

Az ilyen játékok modellezésekor rögtön egy számíthatósági problémával kerülünk szembe, mert ugrásszerűen megnő a lehetséges rendezési mintázatok számossága. Hivatkozni a cselekvéselméleti könyvemre + Goforth-ék 2007-es cikke

8.4 A játékok magasabbrendű kiterjesztése: büntetés

A játékelmélet első szintjén a játékosok stratégiáit úgy értékelik, hogy a cselekvések (döntések) tartalmát absztrahálják, vagyis lecsupaszítják a kooperálás-dezertálás dichotómiájára. A kooperálás a jó, a dezertálás a rossz, és az a nagy kérdés, hogy mikor, hogyan, miért lehet elérni, remélni, hogy kooperáljanak a játékosok. Ez a séma persze nem pontos. Hiszen a koordinációs játékoknál láthattuk, hogy a kooperálás vagy dezertálás fogalma nem használhatók tartalmas módon. Az összes alapjátékra igaz viszont, hogy ha van valamilyen feloldandó társadalmi dilemma vagy koordinációs probléma, akkor mindig van olyan kimenet, amely jobb, kívánatosabb a többinél, és a kérdés úgy szól, hogy milyen eszközzökkel lehet biztosítani a társadalmilag kívánatosnak tartott kimenetek választását. Az egyik válasz a döntések szankcionálása. Ismételt vagy aszinkron játékok esetében, amikor az egyik játékos ismerheti a másik döntését, szankcionálhatja már ismert döntést, vagyis saját cselekedetét a másik játékos előző döntéséhez igazíthatja.

8.4.1 Másodrendű játékok – költséges büntetés

a szankció etimológiája

A szankcionálásnak két típusa lehetséges: pozitív és negatív. A negatív szankció vagyis a büntetés a rossz, nem kívánatos cselekvésre adott negatív tartalmú válasz. A pozitív szankció ennek ellentéte, vagyis a kívánatos cselekvésre adott pozitív tartalmú válasz.

másodrendű fogolydilemma játék [327] [333]

büntetések másfajta tipizálása:

2PP (second-party punishment) másod büntetés spite büntetés rosszindulatú ?? kárt okozó ??

3PP (third-party punishment) [139] altruista büntetés harmadik

megkülönböztetik egymástól a csoporton belüli (within-group) és a csoportok közötti (inter-group) altruista büntetést

az evolúcionalista magyarázat szerint a csoportok közti versengésben alakulhat ki és szilárdulhat meg az altruizmus jelensége,

parokiális altruizmus (parochial altruism) is megjelenik a közösségen belül [39]

Human punishment is motivated by inequity aversion, not a desire for reciprocity [352]

az altruista viselkedés, beállítódás neurológiai alapjai [114] [304]

Ernst Fehr és Urs Fischbacher (2002) [140]megkülönbözet

- stratégiai büntetés: Fehrék feltevése szerint a stratégiai büntetés hátterében nem állnak olyan erős érzelmi motiváló tényezők, mint a nem-stratégiai büntetésnél: itt a cél pusztán a haszonszerzés a többi játékos nyereségeinek csökkentése útján. A szerzők elismerik ugyan a stratégiai büntetés létezését, de véleményük szerint nincs rá bizonyíték, hogy az szerepet játszana akár a laboratóriumi vizsgálatokban, akár a valós élethelyzetekben

- nem-stratégiai büntetés (A nem-stratégiai büntetés hátterében motiváló tényezőként a normatív agresszió jelenik meg, és a cél az együttmködési normák betartatása, a fair viselkedés kikényszerítése: ez a büntetési típus jelenik meg az erős negatív reciprocitás elvében.)

(Fehr, Fischbacher, 2002, p. 21).

Más tanulmányok ezt a szankcionálási formát rosszindulatú (spiteful) vagy irigységen alapuló (envious) büntetésnek nevezik: ezt a haszonleső játékosok alkalmazzák azokkal a résztvevőkkel szemben, akik hozzájuk képest sikeresebbek, akik fenyegetik az érdekeiket (Falk et al., 2005; Fehr et al., 2008).

Falk, A., Fehr, E., Fischbacher, U. (2005). Driving forces behind informal sanctions. Econometrica, 73 (6), 2017-2030.

Fehr, E., Hoff, K., Kshetramade, M. (2008). Spite and development. American Economic Review ? Papers and Proceedings, 98 (2), 494-499.

Szemben az altruista büntetéssel, a hagyományos Közjavak-játékban ez a büntetési forma csak akkor jelenik meg, ha a büntet költsége alacsony a kiosztott büntetés mértékéhez képest: tehát ahol kevés veszteség árán lehet másoknak igen nagy kárt okozni (Falk et al., 2005). Az irodalomban megjelenik ezen kívül az ún. antiszociális (vagy perverz) büntetés is: ez kimondottan azokra a résztvevőkre irányul, akik sokat adnak a közösbe, ugyanakkor nem nevezhető előnyösnek a büntetőre nézve sem (Gaechter, Hermann, 2009; Hermann et al., 2008; Nicklisch, Wolff, 2010).

Gaechter, S., Herrmann, B. (2009). Reciprocity, culture, and human cooperation: Previous insights and a new cross-cultural experiment. Philosophical Transactions of the Royal Society B ? Biological Sciences, 364, 791-806.

Herrmann, B., Thöni, C., Gaechter, S. (2008). Antisocial punishment across societies. Science, 319, 1362-1367.

Nicklisch, A., Wolff, I. (2009). Cooperation norms in multiple-stage punishment. Working Paper Series of the Max Planck Institute for Research on Collective Goods, 2009, 40, 1-35.

nagyon fontos látni, hogy a szankció másodrendű cselekvés. Szankcionálást, büntetést, jutalmazást önmagában nem tudunk végrehajtani, fogalmilag mindig szükségünk van rámutatni arra az – elsőrendű – cselekvésre, amely kiváltotta a szankcionálás igényét, és amelyre hivatkozva igazoltnak érezhetik a szankcionálók saját cselekvésüket.

a negatív szankció olyan cselekvés

jutalmazás

utánanézni ennek:

„Létezik egy hihetetlenül bölcs afrikai törzsi szokás. Amikor a törzsből valaki rosszat tesz a törzs egy másik tagjával, vagy fájdalmat okoz neki, akkor az illetőt kiállítják a falu közepére, és az egész törzs köré gyűlik. De ahelyett, hogy valami nyilvános büntetésben részesítenék, két napig folyamatosan sorolják neki mindazokat a jó dolgokat, amiket valaha is tett. Hogy miért?

Mert a törzs hisz abban, hogy minden egyes ember jónak születik, és szeretetre, békére és boldogságra vágyik. Csak néha, a mindezekre való törekvés közben hibákat vétünk. És mivel a rossz cselekedeteket segélykiáltásként értelmezik, a törzs összegyűlik a társukért, és segítenek neki újra megtalálni önmagát, a jó természetét. Emlékeztetik őt arra, hogy ki

is valójában. És erre néha mindenkinek szüksége van!”

de a gyereknevelésből elég egyértelmű, hogy a jutalom erősebb szankcionálási eszköz, mint a büntetés.

8.4.2 Szankcióparadoxon

Ha már látjuk és elfogadjuk, hogy a kívánatos cselekvési mintákat azzal (is) remélhetjük általánossá tenni és fenntartani a társadalomban, hogy vannak, akik magukra vállalják a dezertálók büntetését. A büntetésnek azonban sokfajta módja lehet, amelyeket érdemes alaposabban megvizsgálni [430]. A büntetés során olyan erkölcsi kérdések merülnek fel, melyekre különböző válaszok adhatók – a cselekvők, értékelők eltérő értékválasztásaiból, eltérő kultúrájából adódóan. Ezek pedig nyilván befolyásolják az egyes stratégiák tartalmát. A büntetés “célja” általában a dezertáló, a nem-segítőkész magatartás szankcionálása. Igen ám, de itt a büntetés maga a segítésnyújtás megtagadása vagy testi, lelki erőszak alkalmazása, ami önmagában véve rossznak, dezertálásnak minősülne. Ezt az “ellentmondást” többféleképpen lehet értékelni. Ha mindenekfölött álló értéknek tartjuk a segítést, a kooperálást, akkor nem szabad büntetni senkit, mert az nem kooperatív hozzáállás. Ezzel az elvvel azt lehet szembeállítani, hogy ha nem büntetünk, akkor ezzel “jóváhagyjuk” mások dezertálását, helytelen magatartását, ami a kooperáció fenntartása, a közösség egésze szempontjából nem előnyös. Ha erre az érvre hivatkozva mégiscsak büntetünk, akkor árnyalni kell a büntetést végrehajtó személy megítélését, hiszen ebből a szempontból mondhatjuk, hogy a büntető a közösség érdekét követve büntet. Ha így tesz valaki, akkor a büntetés “jogos, igazolt”, amit szembe lehet állítani azzal a helyzettel, amikor valaki “jogtalan, igazolatlan” módon büntet.

Ez pedig megkívánja, hogy beemeljük a modellünkbe a diszkrimináció jelenségét (és fogalmát), hiszen különböző irányban, különböző megítélésű szereplőkkel szemben másként kell alkalmazni a büntetés eszközét (a diszkrimináció fogalmának itt nincs negatív felhangja, egyszerűen csak annyit lehet vele kifejezni, hogy a segítségnyújtás, illetve annak megtagadása vagyis a büntetés melletti döntés szempontrendszere nem homogén).

Ha táblázatba foglaljuk, hogy a cselekvések kétféle rendjében, kétféle szintjén milyen döntések elé kerülhetnek a cselekvők, akkor az alábbi cselekvési lehetőségeket különíthetjük el egymástól:

	másodrendben kooperál, büntet	másodrendben dezertál, nem büntet
első rendben kooperál	kooperál és büntet	kooperál, de nem büntet
első rendben dezertál	nem kooperál, de büntet	nem kooperál és nem is büntet

Az elsőrendű cselekvések szintjén megvalósuló altruista/kooperatív magatartást segítségnyújtásnak, a nem segítést pedig egoista/dezertáló magatartásnak nevezhetjük. A büntetést viszont a segítségnyújtás megtagadásaként lehet értelmezni. Akkor érthetjük meg, hogy miért fontosak ezek a cserék, ha az új terminusokat beleírjuk a fenti táblázatba: Mivel két esetben egymásnak ellentmondó állítások állnak egymással szemben, ami nyilván nem követhető döntési/cselekvési alternatíva, csak két választás lehetséges: első rendben dezertálni és másodrendben kooperálni (azaz nem segíteni), vagy fordítva (azaz segíteni). Ha tehát az értelmezési keretrendszerbe beemeljük a büntetést mint másodrendű cselekvést, akkor ami első rendben önzetlenség, az másodrendben önzés, illetve fordítva. Mindez azért különösen fontos, mert ezt a két opciót ellentétes módon lehet értékelni

	másodrendben kooperál (büntet = nem segít)	másodrendben dezertál (nem büntet = segít)
első rendben kooperál (segít)	elsőrendben segít, másodrendben nem segít	elsőrendben segít, másodrendben segít
első rendben dezertál (nem segít = büntetés	elsőrendben nem segít, másodrendben nem segít	elsőrendben nem segít, másodrendben segít

még akkor is, ha egyértelműen az altruizmust, a kooperációt preferáljuk az egoizmussal, a dezertálással szemben.

Látható tehát, hogy a szankcionálás jelensége paradoxonhoz vezet. Ugyanazt a cselekvést elsőrendben kooperálásnak (jónak), másodrendben dezertálásnak (rossznak), vagy fordítva elsőrendben dezertálásnak, másodrendben kooperálásnak lehet minősíteni. Vagy-vagy. Értékválasztás kérdése. Az indirekt reciprocitás jelenségének tárgyalásakor pedig bemutatom majd, hogy milyen – egymásnak ellentmondó – válaszokat termeltek ki erre a különböző kultúrák az emberiség történelmében

8.4.3 Aszinkron játékok

A magjátékok kevésbé reflektált, kevesebbet elemzett feltétele a játékok szinkronitásának elvárása. Pedig vannak olyan esetek, amelyekben nem tartható fent ez a feltétel. A szimultán játszott, szinkron jellegű játékokkal szembe állíthatóak azok a helyzetek, amelyekben az aszinkron (szekvenciális, alternáló) döntéshozatal a jellemző. Ekkor a játékosok nem egyszerre, szimultán módon hoznak döntést, hanem egymás után, így a másik döntésének ismeretében választanak az alternatíváik közül.

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	aszinkron
ismételt játékok	ismételt
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

Azért is érdekesek ezek a játékok, mert aszinkron döntési helyzetekben a büntetés jelensége is értelmezhetővé, lehetővé válik. A játékosok időben egymástól elváló döntési helyzetekbe kerülnek, és a döntéseikben figyelembe vehetik a partnerük már ismert döntéseit.

Az állatvilágból származó reciprok altruizmus egyik leghíresebb példájaként említik a vámpírdenevéreket, akik között a sikeres táplálékszerző körútról visszaérkező egyedek megosztják beteg vagy hoppon maradt társaikkal az élelmet, míg egy másik alkalommal ezek a szerepek cserélődnek [498]. Ebben a példában a reciprocitás időben eltolt módon jelentkezik, amit az aszinkron játékokkal lehet modellezni. Kétfajta modellt is lehet állítani az aszinkron játékokra [317]. Az alternálás, a szerepváltás lehet szigorú vagy laza. A szigorúan alternáló játékok során pontos rendben váltják egymást a játékosok, míg a laza változatban véletlenszerűen dől el, ki milyen szerepet kap egy adott fordulóban.

Utóbbi sok eset életszerűbb, hiszen a reciprocitáson alapuló kapcsolatokban sokszor nem lehet biztosítani, hogy a segítségnyújtó és támogatott (donor és recipiens) szerepek pontos rendben kövessék egymást.

Ahogy a fenti bekezdésben írottakból látszik, az aszinkronitás vagyis az időben eltolt döntési helyzetek könnyen összekeverhetők, gyakran össze is csúsznak az ismétlődő játékhelyzetekkel, a reciprocitás jelenségével. Mivel a reciprocitás jelenségével később bővebben foglalkozom, ezért inkább ott mutatom be azt a stratégiát, ami aszinkron játékokban bizonyult eredményesnek (⇝172.o.).

8.4.4 Alkujátékok

Az aszinkronitást azonban nem csak az ismételt játékok esetén lehet feltételeznünk. A kísérleti közgazdaságtan, viselkedés-gazdaságtan vizsgál olyan helyzeteket is, amelyek csak egyszer játszott játékoknak felelnek meg, ám a játékosok nem egyszerre, hanem egymás után döntenek, így a későbbi döntéshozók már ismerik a partnereik választásait. Ezeket is aszinkron helyzeteknek minősíthetjük.

Az ilyen játékokat a kísérleti közgazdaságtan régóta és elég nagy intenzitással vizsgálja, igaz, nem elősorban a helyzetek aszinkronitása miatt, hanem inkább azért, mert ezekben a játékokban jól lehet vizsgálni a kísérleti alanyok beállítódásait, értékelköteleződéseit, normatív struktúráit. Ezért tárgyalhatnám máshol is ezeket a játékokat,[5] de mivel vannak érvek amellett, hogy itt szerepeljenek, ezért itt mutatom be őket. Problémásnak érzem a játékok általános megnevezését is. A szakirodalomban gyakran 'alkujátékok'-nak (bargaining games-nek) nevezik az ilyen játékokat, ami több szempontból is vállalható, megmagyarázható, de az 'alkuelmélet' kifejezéssel párba állítva már félrevezetőnek, könnyen félreérthetőnek tartom az alkujátékok terminusát. Az 'alku' fogalmának kétszeres használatával "sugallt" szemantikai közelség itt félrevezető, mert amíg az alkuelmélettel egy folyamatot, egy procedurát írunk le, addig az alkujátékok az egyének beállítódásainak egyszeri kinyilvánításait "mérik". Mivel azonban az alkufolyamat mélyén is ott lapulnak az alkudozó egyének beállítódásai, értékelkötelződései, ezért – fenntartásokkal ugyan, de csak – elfogadhatónak tartom az alkujátékok megnevezés használatát (ezért szerepel már a fejezet címében is). Az is amellett szól, hogy az alkujátékokat ebben a fejezetben tárgyaljam, hogy ezek aszinkron játékok. A játékosok itt egyszemélyes játékokat játszanak szekvenciális módon:

> „ ...in ultimatum bargaining games strategic interaction occurs only in the form of anticipating future decisions.There is no mutual interdependence resulting from simultaneous moves and infinite plays." [187]

Ezekben a játékokban a méltányosság (fairness, equity) jelenlétét, mértékét, százalékokban is kifejezhető erősségét keresik. Azt vizsgálják, hogy milyen mértékű a másik személy iránti reciprok beállítódás mértéke, azaz mennyire hajlandó a kísérleti személy kooperálni a másikkal (lemondani saját előnyei egy részéről a másik javára), illetve hajlandó-e büntetni a másikat, ha az nem kooperál, még akkor is, ha a büntetés saját magának költségbe kerül. Mivel a személyiségben rejtőzködő reciprocitási hajlamot vizsgálják, gyakran nevezik 'erős reciprocitás' (strong reciprocity) elméletnek ezt a vizgálati irányt.

[5] Például a társas preferenciák elmélete környékén, ⇝109.o.

Egyszeri és ismételt játékok egyaránt előfordulnak, az a közös bennük, hogy empirikus kísérleteken, vizsgálatokon alapul az egész. Éppen ezért ezek az empirikus vizsgálatok nagyon szépen kiegészítik a formális játékelméleti modellek, gondolatkísérletek eredményeit. Nagyon sok kultúrában, szubkultúrában elvégezték, megismételték már a leghíresebb kísérleteket, és nagyjából hasonló eredményeket kaptak – akárhol is, akármilyen kultúrában is gyűjtötték az adatokat. Természetesen a különböző kultúrákban, szubkultúrákban felvett adatok között volt különbség, ami fontos vizsgáltai kérdéseket vet, vetett fel, de az erős reciprocitás elmélet körébe tartozó kísérletek talán legfontosabb tanulsága az az általánosíthatónak tűnő állítás, miszerint minden kultúra valamilyen mértékben beleteszi, beleneveli a tagjaiba a reciprocitásérzet, a méltányosságérzet valamilyen fokát. Ez a tétel pedid megintcsak azt a közgazdaságtan széles körben elterjedt vélekedést kezdi ki, amely szerint az ember – alapértelmezés szerint – önző beállítódással lép másokkal kapcsolatba.

Első körben bemutatom az ultimátumjátékot, a diktátorjátékot, a nyilvános javak játékát és a bizalmi játékot, majd utána röviden kitérek még néhány más játékra is.

Ultimátumjáték

Az alkujátékok talán legismertebb és egyben paradigmatikus példája az ultimátumjáték (Ultimatum Game – UG).

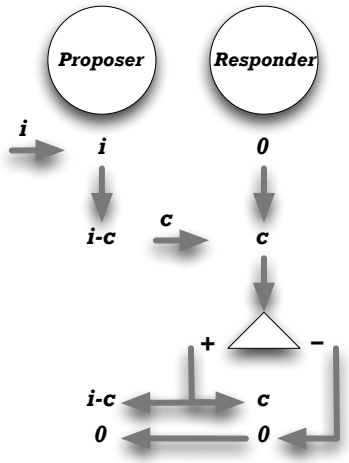

Figure 8.4: ultimátumjáték

A játék lényege a következő.[6] Adott összegből (i) az egyik játékos, az ajánlattevő (Proposer, Allocator) javaslatot tesz a másik játékos, a kedvezményezett (Responder) számára, hogy milyen arányban osztaná fel kettejük között a pénzt (i-c, illetve c). A második lépésben a másik játékos csak annyit tehet, hogy az ajánlatot elfogadja vagy visszautasítja. Amennyiben elfogadja, akkor mindketten megkapják az ajálattevő által javasolt összeget, visszautasítás esetén egyikük sem kap semmit.

A játék azért keltett (és kelt a mai napig) meglepetést sokakban, mert tisztán önérdekkövető játékosokat feltételezve már a legkisebb ajánlatot is el kellene fogadniuk a kezdeményezetteknek, ám a kísérletek tanulságai szerint ennél jóval magasabb ajánlatot fogadnak csak el átlagosan a játékosok. Az előzetes "elméleti" megfontolások alapján ugyanis azt lehet feltételezni, hogy a racionális (és önző) beállítódású kedvezményezettek úgy gondolkozhatnak, hogy a legkisebb egységnyi ajánlat is több, mint a semmi (amit a visszautasítás esetén kapnának), ezért érdemes elfogadni bármilyen ajánlatot, ami a nullánál több. Ezt tudva az ajánlattevők is gondolkozhatnak hasonlóképpen és nyugodtan adhatják a legkisebb ajánlatot. A kísérletek azonban egészen más eredményeket hoztak, hoznak. Az eddigi felmérésekben – kultúráktól függően – 20-50 százalék között mozgott mindenhol az átlagos ajánlattétel nagysága.

A kísérletek tanulsága szerint ezeket a helyzeteket nem lehet leírni a racionalitás és

[6] Az ultimátumjátékról (és a többi alkujátékról) kiváló áttekintést ad [210], magyar nyelven a problémakört bemutatja [6], [186].

önző ember hipotézisére támaszkodva. Valami más magyarázó tényezőt kellett tehát találni. Ezen a ponton lehetett felvenni az ember, a társadalom modelljébe a méltányosságérzet fogalmát. Az emberben levő méltányosságérzettel tudjuk csak megmagyarázni az a büntetési szándékot, ami a visszautasítások tényében érhető tetten. A kedvezményezettek ugyanis saját anyagi érdekeikkel szemben vállalják a visszautasítást, ami így büntetésként fogható fel, hiszen így a méltánytalan ajánlata miatt az ajánlattevő sem kap semmit a játékban. A kedvezményezettben létezik valamiféle méltányosságérzet, ami meghatároz egy elfogadható ajánlati százalékot, és ha a konkrét ajánlat ennél az összegnél kisebb, akkor a kedvezményezett ezt a partner önzésének tudja be, és a méltánytalan ajánlatot visszautasítással bünteti. Az ajánlattevők pedig ezt a helyzetet racionálisan mérlegelve részben a büntetéstől (és ezáltal a teljes veszteségtől) való félelmükben, részben a bennük is létező méltányosságérzettől vezéreltetve elmozdulnak a “fifty-fifty” elv irányába.

Diktátorjáték

A diktátorjáték (Dictator Game – DG) neve nagyon félrevezető, szerencsétlen, mert a játéknak nincs semmi köze a diktátorsághoz, a diktátori szerephez. Nyilván csak azt akarták kifejezni ezzel a névvel, hogy ebben a játékban egyszemélyi döntésről van szó, a másiknak nincs beleszólási lehetősége a döntésbe.

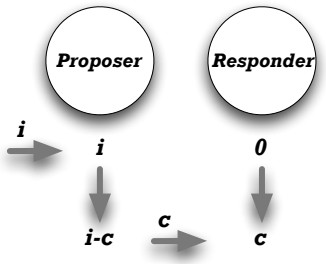

Figure 8.5: diktátorjáték

A diktátorjáték hasonlít az ultimátumjátékhoz. A különbség csak annyi közöttük, hogy a kedvezményezettnek nincs mérlegelési joga a második lépésben. Pontosabban nincs második lépés, vagyis az ajánlattevő ajánlata a játék végeredménye, a javak végleges megosztása is egyben. A kedvezményezetnek semmilyen formában nincs módja befolyásolni a végeredményt. Mivel ezt tudja az ajánlattevő is, ezért arra lehetne számítani az ilyen kísérletek előtt, hogy itt már igensis érvényesülhet az önző racionális ember hipotézise, és az ajánlattevők a minimális ajálat környékén teszik majd meg ajánlataikat.

Az eredmények azonban mégsem ezt mutatják. Bár már kisebb mértékben, mint az ultimátumjátékban, de még mindig elég magas arányban ajánlanak fel összeget a kedvezményezett számára. Még akkor is (vagy inkább: annak ellenére is) így van ez, hogy ezekben a helyzetekben már azt sem lehet feltételezni, hogy a "büntetéstől" való félelem miatt lennének nagylelkűek az ajánlattevők. Ezek a kísérletek egyértelműen az ajánlattevő altruista beállítódását mérik (és mutatják egyben).

Nyilvános javak játék

A nyilvános javak játék (Public Goods Game – PGG) felfogható az előzőek sokszereplős kiterjesztéseként is (nevezik Simultaneous-Decision Prisoners’ Dilemma játéknak is).

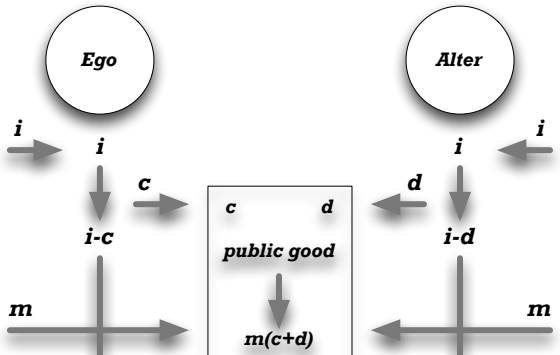

Van x (az egyszerűség és összehasonlíthatóság kedvéért legyen megint csak 2) játékos (Ego és Alter), mindegyiknek van valamennyi pénze (i), és mindenki beadhat a közösbe valamennyi pénzt

(legyen ez c és d). Az egyéni döntések után a közös kasszába tett teljes összeget megtöbbszörözik (m), és a közös javakból egyenlő arányban visszakapják a játékosok a saját részüket.

A kísérleti eredmények szerint kezdetben nagy az altruista hajlam a játékosokban, de idővel (vagyis a játékok számának növekedésével párhuzamosan) ez a kooperatív hajlandóság csökken. A kezdetben mért 40-50%-os felajánlások leesnek nulla közeli értékekre. Az is kiderült azonban ezekből a felmérésekből, hogy ha bevezetik a büntetés lehetőségét (amikor a játékosok saját pénzükből büntethetik a potyautasokat vagyis azokat a társaikat, akik keveset ajánlottak fel a közösbe, akkor a csoport egészén belül jelentősen megugrik a kooperálási hajlandóság. Erre a játékra is igaz, hogy a világ minden pontján, sokféle kultúrán belül elvégezték a kísérleteket, és mindenhol nagyjából hasonló eredményeket kaptak.

Ez a játék sokban hasonlít a fogolydillema játékosztályba tartozó 100 dolláros játékhoz (bár nem azonos vele), amelynek a döntési folyamatábrája a következő:

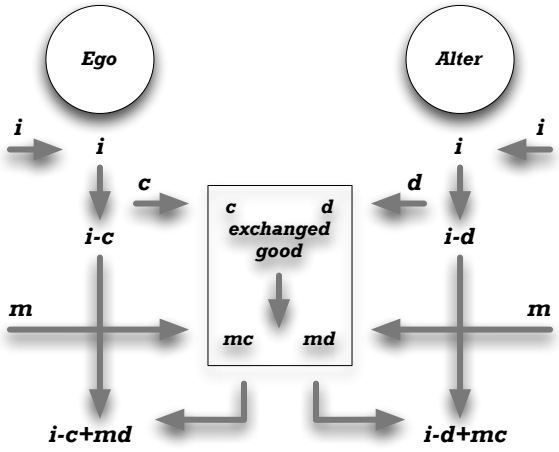

Figure 8.7: 100 dolláros játék

Bizalomjáték

A bizalomjáték (Trust Game – TG, Investment Game – IG) név alatt más játékot értenek az alkujátékok, az erős reciprocitás elméletében, mint a kétszemélyes magjátékok körében, ahol az egyik magjátékot is ezzel a névvel illetik.

Ebben a játékban is két játékos tesz ajánlatokat egymásnak. Az ajánlattevő lépése előtt a kedvezményezett (Truster) kap egy összeget (i), amiből lehetősége van egy részösszeget (c) "visszaajánlani" a partnerének

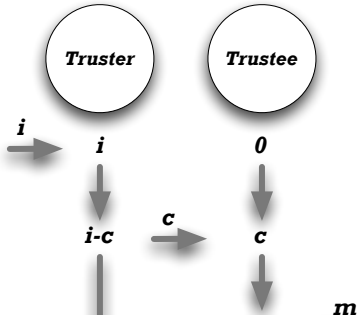

(Trustee). Ezt az előajánlott összeget megtöbbszörözik (m), és a megnövelt összegű pénzt az ajánlattevőnek meg kell osztani kettejük között, amiből a kedvezményezett visszakap valamit (r).

A játék konstrukciója olyan, hogy leginkább a viszonzási hajlandóságot, a negatív reciprocitást lehet mérni benne, hiszen az ajánlattevő (akinek a viselkedését vizsgálják) az őt ért impulzus (az előzetes ajánlat) hatására dönt (legalább részben). Ebben a kísérleti játékban is az előző játékokhoz hasonlóakat tapasztaltak, vagyis a mérési eredmények szerint az ajánlattevő személyekben – kisebb, nagyobb mértékben – jelen van az altruizmus.

További játékok

Selten áruházlánc paradoxona (chain store paradox) [392]

called bluff játék megoldásához is kapcsolni lehet elrettentést néha beváltja valaki, mert további érvek vannak a dezertálás, háború mellett, Falkland háború

simonovits könyve [403, 33]

8.5 A játékok dinamikus kiterjesztése: társadalmi emlékezet

Ha elengedjük az egyszer játszott játékok feltételét, akkor ismételt játékokhoz jutunk. Ekkor ugyanazt a játékot többször lejátszák egymással a játékosok, vagyis játék helyett játéksorozatot kell vizsgálni. Az egyes játékokat fordulóknak is nevezhetjük, és szükségünk lesz a stratégia fogalmának átértelmezésére is.

Az ismételt játékok bevezetésével a társadalmiság modellezése szempontjából nagyon fontos lépést tehetünk meg. Talán a legjelentősebb változást az jelenti, hogy a modellben be kell emelni a társadalmi emlékezet fogalmát, és ezáltal meg lehet ragadni a múlt és a jövő döntésbefolyásoló szerepét. Amíg csak egyszer játszott játékokról beszélünk, addig nincs idő a modellben, a szereplők csak a "pillanatban élnek", döntéseikben nem befolyásolja őket sem a múlt ismerete, sem a "a jövő árnyéka". Ezt a nyilvánvaló modellezési hiányosságot korrigálja az a kiegészítés, hogy az ismételt játékokban a döntéshozatal során már figyelembe lehet venni mind a múlt megtörtént, mind a jövő várható eseményeit, és ehhez lehet igazítani a döntési stratégiákat.
Azáltal, hogy a játékból játéksorozat lesz, a stratégia fogalma módosul. Az egyszer játszott játékokban a statégia fogalma a döntés (vagy a lépés, a cselekvés) fogalmával volt azonos (de legalábbis összemosható). Az ismételt játékokban viszont stratégia fogalma alatt azt a döntési szabályt értjük, amely szerint a játékos dönt az egyes játékokban. A stratégia tehát egy döntéssorozatot meghatározó szabály. A döntés viszont cselekvésként is értelmezhető, így a stratégiát felfoghatjuk cselekvési szabályként is egyben.

Egy stratégia lehet **feltételes szabály** és lehet **feltétel nélküli szabály**. Feltételességen itt azt kell értenünk, hogy valamely játékban (tehát a döntéssorozat valamely pontján) a

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	ismételt
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

döntés során figyelembe veszik-e más – nyilván előző – játékok eredményeit, pontosabban: a játékoknak a játékosok cselekvéseiben megnyilvánuló eredményeit. Ha igen, akkor beszélhetünk feltételes stratégiáról, ha nem, az jelenti a feltétel nélküli stratégiát. Feltétel nélküli stratégia például az, amikor valaki mindig kooperál vagy mindig dezertál mindentől függetlenül, de ebben az értelemben feltétel nélküli az a stratégia is, amely minden fordulóban véletlenszerűen dönt, mert nem a játékosok korábbi döntésétől, azaz más játékok (más döntések) eredményétől függ az aktuális döntés maga, hanem csak a véletlentől. A feltételességet itt az ágensek cselekvéseihez, illetve az azokat meghatározó döntésekhez, szándékokhoz kötjük.

Ha megvizsgáljuk a stratégiák, szabályok logikai szerkezetét, észrevehetjük, hogy a feltételes stratégia másodrendű fogalom, hiszen az aktuális döntés változójában figyelembe kell venni egy korábbi döntés eredményét is. A startégia itt valamilyen cselekvési szabályt jelent (DO($Agent$)). A stratégiák jellemzésekor Ego cselekvését írjuk le, de ennek során olykor figyelembe kell venni az Alter és az Ego korábbi cselekvéseit is. A cselekvők előtt két döntési, választási lehetőség van: vagy kooperálnak (C) vagy dezertálnak (D). Ebben a dichotóm helyzetben a két alternatíva egymás tagadásának, komplementumának is tekinthető, tehát igaz a következő:

$$D = \neg C$$

Az ismételt játék n lépésig (fordulóig) tart, és a stratégiát leíró szabálynak meg kell adnia minden i. lépésre (vagy másként: mindent t_i időpontra), hogy Ego mit lép (DO(Ego, t_i)). A feltételes cselekvési stratégiák olyan formulákkal írhatók le, amelyekbe valamelyik ágens korábbi cselekvése is be van ágyazva paraméterként. A következőkben minden elemzett stratégia esetében bemutatom a cselekvési szabályt reprezentáló formulát, és ezekben sokszor lesz majd látható ez a beágyazottság vagyis a másodrendű vonás.

8.5.1 Reciprocitás

A feltételes stratégia (cselekvési szabály) összekapcsol két döntést, a jelen aktuális döntését a múlt vagy a jövő döntésével (esetleg döntéseivel). A feltételes stratégia így egymásra "feleselő", egymásra hivatkozó döntéseket, cselekvéseket köt össze, és ezzel lehetővé teszi azt, hogy modellezni tudjuk a reciprocitás jelenségét. A reciprocitás fogalmát cselekvések időben eltolt viszonzási rendszereként értelmezve a feltételes szabály fogalmával tudjuk megragadni a reciprocitás fogalmának legfontosabb összetevőjét. A reciprocitás jelenségében ugyanis összekapcsolódik az aktuális – jelenbeni – döntés/cselekvés a

múltbeli, illetve a jövőbeni döntésekkel/cselekvésekkel, a jelen, a jövő és a múlt összerendelése adja az időben eltolt viszonzási rendszer lényegét (lásd Gouldner cikkét a reciprocitás értelmezéséről [181]).

Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy egy szempontból nagyon félrevezető itt reciprocitásról beszélni. A reciprocitás fogalmának gouldneri értelmezése ugyanis normatív szinten zajlik (Gouldner összekapcsolódó jogosultságokról és kötelezettségekről beszél), míg a játékelméletnek ezen a szintjén még sehol nincsenek normák. A feltételes szabályokban megtestesülő szankciók, a jutalomként felfogható kooperációk, illetve a büntetésként felfogható dezertálások bár nyilván hasonlítanak a normativitás lényegi mozzanatát alkotó szankcionálási mechanizmushoz, de van egy nagy különbség. A játékelméletben itt még nincs norma, nincs előre rögzített előírás, nincs senkiben igény mások cselekvésére irányuló kötelezettségek vonatkozóan. És mindezen "hiányok" miatt természetesen a legitimitás kérdése sem vethető fel egyelőre.

A reciprocitás fogalmát máshol már bemutattam [429], itt csak néhány fontos vonást akarok kiemelni. A jeleség sokrétű és ezért nem meglepő, hogy sokféleképpen próbálták meg tipizálni. Számomra kétféle szempont szerint tipizálás fontos, amelyek azonban nem ortogonálisak egymásra, van átfedés közöttük. Szokás **pozitív reciprocitás** és **negatív reciprocitás**, illetve **direkt** és **indirekt reciprocitásról** beszélni. Utóbbiaknak külön fejezetet szentelek, előbbiek pedig a "szokásos" módon értelmezhetőek.

Fehr és Gächter pozitív és negatív reciprocitást különböztet meg aszerint, hogy valaki kooperál, jutalmaz vagy dezertál, büntet [141]. Herbert Gintis ugyanerre a kettősségre a gyenge, illetve erős reciprocitás fogalmakat alkalmazza [173]. Az altruizmus és reciprocitás kapcsolatát elemzi még Gintis társaival az 'Explaining altruistic behavior in humans' című cikkében [175], amelyből kiderül, hogy a kutatók között abban a tekintetben nincs vita, hogy a pozitív és negatív reciprocitás fogalmát a jutalmazó, kooperatív, illetve a büntető viselkedéshez kötik. Ez a szembeállítás persze korántsem újkeletű. Még jóval a játékelmélet, a kísérleti közgazdaságtan "megjelenése" előtt az antropológus Marshall Sahlins is hasonló felosztást javasolt (bár részben más terminusokat használt).

ellenőrizni az idézetet:

> „Az általános reciprocitás olyan tranzakciókat jelent, amelyek altruisztikusak, segítségnyújtás jellegűek ...
> A kiegyensúlyozott reciprocitás egyensúlyú cserét jelent. A tökéletes egyensúly azt jelenti, hogy a viszonzás egyenértékű a kapott jószággal, és azonnal történik ...
> A negatív reciprocitás próbálkozás büntetlenül semmiért valamit szerezni. Ilyen az erőszakos eltulajdonítás sok formája, vagy a személytelen és tisztán haszonelvű piaci tranzakció." [374, 264].

A pozitív és negatív reciprocitás mint jutalmazás és büntetés fontos szerepet kap a direkt és indirekt reciprocitás fogalmainak feltárásában is. De ezt már önálló fejezetekben mutatom be.

8.5.2 Direkt reciprocitás játékok

A direkt reciprocitásról akkor beszélhetünk, ha a játékosok ismerik egymást. Kérdés persze, hogy miért is fontos mindez, mit is jelent ez az ismeretség. Amikor ismételt játékokat engedünk meg, akkor azon túl, hogy a modellezni tudjuk a társadalmi emlékezet jelenségét, valami más is lehetővé válik. A játékok ismételhetősége, az a tény,

hogy a játékok sorban követik egymást, az teszi lehetővé, hogy a játékosok reagálni tudjanak a másik cselekvésére. Figyelembe vehetik a partnerük (és esetleg a saját) múltbeli cselekvéseit, illetve mérlegelhetik azt is, vajon a jövőben mit lépne a partnerük, ha ők a jelenben így vagy úgy cselekednének. Innentől kezdve a játékosok már alkalmazhatnak feltételes stratégiákat is.

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	ismételt
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

Az a feltételezés, hogy az emberek ismerik egymást, nyilván csak kis méretű társadalmat feltételezve valószerű. A direkt reciprocitás érvényességének fontos feltétele ez, amit Anatol Rapoport már a hatvanas években rögzített [356].

A direkt reciprocitás jelenségét **ismételt fogolydilemma** játékként lehet modellezni. Az egyszer játszott fogolydilemma játékban a kölcsönös dezertálás a domináns stratégia. A sok-sok megerősítő példa mellett azonban gyakran tapasztalhatjuk azt, hogy tipikus fogolydilemma szituációkban valamiért mégiscsak megjelenik a kooperáció. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy ezek a szituációk ismétlődő jellegűek, vagyis a benne résztvevők ismerik egymást és gyakran kerülnek hasonló helyzetekbe. A játékelméletben ezt ragadhatjuk meg az ismételt játékok fogalmával. Az ismételt játékok azzal írják le pontosabban a társadalmi cselekvéseinket, hogy ebben a modellben már megjelenik a társadalmi emlékezet jelensége. Ezzel persze rögtön bonyolultabbá is válik a modell, hiszen innentől kezdve már számon kell tartani azt is, hogy a játékosok miket léptek (hogyan döntöttek) az előző fordulókban. Szerencsére az ismételt játékok (ismételt fogolydilemmák) helyzeteit a hetvenes évektől kezdve már lehetett számítógépes szimulációk segítségével is vizsgálni. Az ismételt fogolydilemma helyzetek elemzésének klasszikusa műve Robert Axelrod híres szimulációs tornájáról szóló beszámoló [25].[7]

A direkt reciprocitás játékelméleti modellezéséről a legtöbben a híressé vált tit-for-tat stratégia miatt és révén hallottak, írtak. Nem tagadható, hogy ez a stratégia valóban központi szerepet játszik a játékelméletben, de szeretném bemutatni azt is, hogy emellett vannak még más stratégiák is, amelyek egyrészt bizonyos feltételek között a tit-for-tat stratégiával "összemérhető" módon képesek teljesíteni, másrészt egy teljesnek mondható fogalmi tér hiányzó elemeit, részeit alkotják. Ezért a továbbiakban a direkt reciprocitás körülményei között elméletileg létező, értelmezhető összes másodrendű stratégiát elemezni fogom. Előtte azonban röviden ki kell térnem a stratégiák, pontosabban az evolúciósan sikeres stratégiák kérdésére.

[7] A direkt reciprocitás játékelméleti modellezéséről, benne a tit-for-tat stratégiáról, bővebben írtam a cselekvéselméleti tankönyvemben [429].

Evolúciósan stabil stratégia

A stratégia fogalmát már bemutattam, és a későbbiekben is lesz még szó róla. Az **evolúciósan stabil stratégia** fogalmát azonban még nem vettem tárgyalásba, most viszont megteszem, mert szükségem lesz rá.[8] A fogalom az evolúciós elméletek területéről szivárgott át a játékelmélet vidékére.[9] Az evolúciósan stabil stratégia fogalmával speciális minőséget lehet kifejezni a stratégiák egymáshoz való viszonyában.

Az evolúcióbiológiától átvehető egyik fontos módszertani eszköz a populációdinamikai modellezés technikája. Ha vizsgálni akarjuk, hogy valamely viselkedésmód, magatartási stratégia hogyan képes elterjedni egy nagyobb populációban, akkor azt úgy tehetjük meg, hogy a "versengő" stratégiákat "szétosztjuk" a különböző csoportok között, és szimulációs számításokat végzünk arra vonatkozóan, hogy a csoportok, egyének interakciói során a különböző stratégiák követése mennyi nyereséget, veszteséget hoz a stratégiákat követő egyének, csoportok számára. A stratégiák sikerességét azzal kifejezhetjük ki, hogy a népesség egészében egyre több egyed követi a sikeres viselkedési szabályt. Erre a "kiválasztódási folyamatra" nyugodtan mondhatjuk azt, hogy társadalmi tanulással, nem pedig "biológiai" kiválasztódással valósul meg. A népesség egészében elterjedni látszó – ebben az értelemben – domináns stratégiák azonban még nem biztos, hogy hosszú ideig képesek lesznek stabilan fennmaradni. Fontos kérdés az, hogy mi történik, ha a populáción belül egy domináns stratégia mellett megjelenik egy másik stratégiát követő csoport. Meg tudja-e az új – mutáns – stratégia ingatni a korábban domináns stratégia helyzetét? Saját magával szemben hogy viselkedik a stratégia, megerősíti-e saját magát, vagy esetleg utat nyit más stratégiák számára, amelyek később 'lenyomhatják' őt? Ilyen kérdések merülhetnek fel a domináns stratégiákkal kapcsolatban. Az evolúciósan stabil stratégiák képesek ellenállni az ilyenfajta "támadásoknak", vagyis az adott viselkedési mintázatot tartósan fenn tudják tartani a közösség egészén belül.

A négy másodrendű stratégia

Az ismételt játékok modelljében az az egyik döntő mozzanat, hogy megjelenik benne az emlékezet. A feltétel nélküli stratégiák esetében nincs szükség még erre, de a tit-for-tat és a többi feltételes stratégia már az emlékezet segítségével tudja a stratégia feltételét szabályba foglalni. És ha van már emlékezet, akkor – érdekes módon – megjelenik a jövő is, hiszen ha megismerem a partnerem stratégiáját, akkor ez alapján saját döntésemet formálhatja a jövőre vonatkozó elvárás is. Axelrod szép kifejezésével élve: a jövő árnyéka visszahat a jelenre.

Nem mindegy azonban, hogy mit veszek figyelembe a múltból. A tit-for-tat arra figyel, hogy a partner mit lépett az előző fordulóban. Ez gazdaságos megoldás, mivel nem kell hozzá sok információt tárolni. Minél több patnerünk lehet, annál fontosabbá válik ez a szempont. Két irányban is tágíthatjuk a megjegyzendő múltbeli információk körét.

[8] Az evolóciósan stabil stratégia (ESS) fogalmát John Maynard Smith emelte be a tudományos diskurzusba [413].

[9] A játékelmélet és az evolúcióbiológia kölcsönhatásáról, a tanulás és a kiválasztódás különbségéről máshol már elmondtam a véleményemet [429]. Megengedhetőnek tartom az evolócióbiológia fogalmait, módszereit igénybe venni a játékelmélet társadalomtudományi alkalmazása során, mert tudományos eszközként hasznosnak tartok őket, de mindez egy pillanatig sem jelenti, jelentheti azt, hogy elfogadnám és alkalmaznám a társadalomtudomány világában az evolócióbiológia determinisztikus szemléletmódját.

Egyfelől hátranézhetünk messzebb az időben, vagyis több lépésre visszamenőleg figyelhetjük partnereink cselekedeteit. A tit-for-two-tat stratégia például két forduló adatait jegyzi meg: a partner első dezertálása után még kooperál és "csak" a sorban második dezertálást bünteti megtorlással. A távoli múltba nézés azonban nem igazán elterjedt a szimulációs elemzések világában – vélhetőleg azért, mert túlzottan nagy memóriaigénnyel járna, és – talán – nem is lenne annyira életszerű, hiszen a való életben sem tartjuk minden partnerünkről számon azt, hogy pontosan mit tett velünk szemben korábban. Sokkal inkább valamiféle általános benyomást alakítunk ki róluk, de ez már a reputációs elméletekhez vezetne minket el, amivel csak a következő fejezetben foglalkozom majd (⇝177.o.).

A memória bővítésének másik útja az lehet, hogy továbbra is megmaradunk az előző forduló adatainál, de nemcsak a partnerünk lépését, hanem a sajátunkat is figyelembe vesszük. A tit-for-tat szabály ezt nem teszi meg, de vannak olyan stratégiák, amelyek figyelnek erre. Ha tudni szeretnénk, hogy a direkt reciprocitás feltételei mellett hány stratégia lehetséges elméletileg és mik ezek, akkor érdemes egy egyszerű formalizmust alkalmazni a stratégiák leírására [432].

Egy cselekvési szabály abból áll, hogy bizonyos feltételekhez kooperálást (C), másokhoz dezertálást (D) ír elő. Ezt kifejezhetjük úgy is, hogy a kooperáláshoz az '1', dezertáláshoz '0' értéket rendeljük. Mivel itt a stratégiákat mindig a játékos és partnere előző fordulóban tett lépései alapján határozhatjuk meg, egy cselekvési szabály úgy adhatunk meg, hogy az előző forduló négy lehetséges állapotához, a kölcsönös kooperáláshoz (CC) és dezertáláshoz (DD, illetve a két aszimmetrikus cselekvéshez (CD és DC) egy-egy cselekvésértéket rendelünk, vagyis a (CC,CD,DC,DD) állapotsorhoz hozzátesszük a szabály által előírtakat. Ezt 16-féleképpen tehetjük meg, tehát ennyi stratégia létezik. és az egyes stratégiákat a (0,0,0,0), (0,0,0,1), ..., (1,1,1,1) számsorozatok valamelyikével reprezentálhatjuk.

Nem minden elméletileg lehetséges stratégia "értelmes". Vannak olyanok, amelyek gyakran felbukkannak a szimulációs elemzésekben, és ami fontosabb: a gyakorlati életben. Ilyen a feltétel nélkül kooperáló, az **allC** (1,1,1,1), a feltétel nélküli dezertáló, az **allD** (0,0,0,0), a kockadobó, a **random** (0.5, 0.5, 0.5, 0.5) vagy az alternáló, az Alt (0,0,1,1). A stratégiák között előfordulnak olyanok is, amelyek sosem szerepelnek jól a szimulációk során és a gyakorlati előfordulásuk esélye is kicsi. Ezeknek nevet sem szokás adni, ezért csak a számnégyesükkel hivatkozhatunk rájuk. Ilyen például ez a stratégia: (0,0,0,1). A következő fejezetekben röviden megvizsgálom a négy legfontosabb stratégiát, amelyek valamilyen értelemben sikeresnek mondhatóak a szimulációs számítások és a gyakorlati élet tapasztalatai szerint.

Utánzó stratégia

A direkt reciprocitás elmélethez kapcsolható stratégiák legismertebb példája, a tit-for-tat a Robert Axelrod által meghirdetett számítógépes torna kapcsán került be a köztudatba. Axelrod nyilt versenyt hirdetett ismételt fogolydilemma játéksorozatban való részvételre. A versenybe benevezett stratégiák (pontosabban a stratégiákat megvalósító számítógépes programok) sok meneten keresztül egymás ellen játszottak, mindenki mindenki ellen megmérkőzött, a játékosok (stratégiák) minden játék után pontokat kaptak, ezeket folyamatosan összesítették, aztán a torna végén győztest hirdettek. A végered-

mény mindenkit meglepett. Az általánosnak mondható elvárásokkal szemben, amelyek valamilyen dezertáló jellegű stratégia győzelmét jósolták, a **tit-for-tat** stratégia lett a torna nyertese, amely viszont tartalmazott kooperatív elemeket is. Mellesleg a tit-for-tat stratégia volt a legegyszerűbb az összes között, hiszen pusztán két szabályból áll:

1) kezdj kooperálással,
2) mindig ismételd meg a partnered előző fordulóban megtett lépését.

A tit-for-tat terminusra nem született szélesebb körben elfogadott magyar fordítás. Nem azért, mert nincs a tartalmára megfelelő szöveg. Inkább az a gond, hogy túl sok van. Vannak olyan közmondásaink, amelyek egyértelműen megfelelnek a tit-for-tat stratégia lényegének és széles körben elterjedtek:

> Jótett helyébe jót várj.
> Ki mint vet, úgy arat.
> Amilyen az adjonisten, olyan lesz a fogadjisten.
> Aki bottal köszön, annak doronggal felelnek.
> Amilyen a kérdés, olyan a felelet.
> Amit nem kívánsz magadnak, te se tedd embertársadnak.
> Kölcsön kenyér visszajár.
> Valamit valamiért.
> Aki nem dolgozik, ne is egyék!
> Aki kardot ránt, kard által vész el.
> Ki gyomot vet, gazt arat.

A Bibliában is több helyen találhatunk olyan passzusokat, amelyek "ugyanerről beszélnek":

> „A ki ember-vért ont, annak vére ember által ontassék ki; . . . " [Mózes I. 9.6]

> „Szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért,
> Égetést égetésért, sebet sebért, kéket kékért." [Mózes II. 21.24-25]

> „Törést törésért, szemet szemért, fogat fogért; a milyen sérelmet ő ejtett máson, olyan ejtessék rajta is.
> A ki barmot üt agyon, fizesse meg azt, de a ki embert üt agyon, halállal lakoljon." [Mózes III. 24.20-21]

> „És a bírák vizsgálják meg jól a dolgot, és ha hazug tanú lesz a tanú, a ki hazugságot szólott az ő atyjafia ellen: Úgy cselekedjetek azzal, a mint ő szándékozott cselekedni az ő atyjafiával. Így tisztítsd ki közüled a gonoszt; Hogy a kik megmaradnak, hallják meg, és féljenek, és többször ne cselekedjenek te közötted ilyen gonosz dolgot. Ne nézz reá szánalommal; lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért. [Mózes V. 19.18-21]

Más kultúrkörből, az Edda énekekből származik a következő idézet [322]:

A magyar nyelvű játékelméleti szakirodalomban a tit-for-tat leginkább elterjedt fordítása a 'szemet szemért' kifejezés lett, amit azonban a leszűkítő – csak a negatív reciprocitást kifejező – értelme miatt nem tartok szerencsésnek. A tit-for-tat szabály lényege a viszonzás, ami miatt lehetne 'utánzó' vagy 'tükröző stratégiának' is nevezni, de még pontosabbnak érzem az **viszonzó stratégia** terminusát, mert ez fejezi ki leginkább a partner

42.
Barátnak barátja légy,
adományt adománnyal
hálálj híven.
Gúnyt fizess meg gúnnyal,
s ne maradj fösvény,
fizetvén gonoszért.

43.
Barátnak barátja légy,
s barátod barátjának
szintén szívese;
ám aki ellened,
egyetlen hívét
se szíveld soha.

korábbi cselekvésének ismétlésében rejlő mechanikus mozzanatot. Pontossága ellenére sem akarom azonban az általam legjobbnak érzett terminust használni, és maradok inkább az eredeti kifejezés (tit-for-tat) mellett.

A fentebb idézett közmondások, maximák értelmezésében egyébként használhatjuk a már hivatkozott megkülönböztetést a pozitív és negatív reciprocitás között. Ha a kooperációra kooperáló válasz a pozitív, míg a dezertálásra dezertáló válasz a negatív reciprocitás, akkor a 'jó tett helyébe jót várj' vagy a 'kölcsönkenyér visszajár' közmondások a pozitív, a 'szemet szemért', a 'Ki kardot ránt, kard által vész el' vagy a 'Ki gyomot vet, gazt arat' elvek a negatív reciprocitást írják le, míg a magyar fordítások közül az 'amilyen az adjonisten, olyan lesz a fogadjisten' (illetve kicsit gyengébb formában a 'Ki mint vet, úgy arat', illetve az 'Amilyen a kérdés, olyan a felelet') közmondások írják le a reciprocitás mindkét oldalát.

A szemet szemért elvről annyit még fontosnak tartok megjegyezni, hogy az – legalább Hammurapi törvénykönyve óta – a lex talionis elvének köznyelvi kifejeződéseként is befogható. És ami még fontosabb: a lex talionis elv az arányos büntetés kívánalmát és gyakorlatát hozta el, amikor megjelent. Éppen ezért ez az elv, megjelenésekor humánus volt a korábbi állapotokhoz, a korábbi büntetési elvekhez és gyakorlatokhoz képest. A "szemet szemért" elvet akkor úgy kellett érteni, hogy "csak szemet szemért", nem pedig úgy, ahogy korábban tették: "életet szemért". Ezt a történelmi tényt csak azért nehéz észrevenni és értékelni, mert a keresztény kultúrában a szemet szemért elv volt az, amely időben később szembe került egy másik híresssé vált maximával, a jézusi aktív szeretet parancsával.

A tit-for-tat stratégia jelentősége abban rejlik, hogy ez egy kooperatív elemeket (is) tartalmazó stratégia, szemben a dezertáló stratégiákkal. A kooperálás mozzanata abban érhető tetten, hogy a stratégia szerint az ellenfél előző menetbeli kooperálását meg kell ismételni vagyis kooperálni kell. A tit-for-tat játékos egy barátságos, kooperatív partnerrel szemben maga is kooperatív módon fog mindvégig viselkedni. Igaz, a tit-for-tat tud barátságtalan is lenni, hiszen az ellenfele dezertálását azonnal megtorolja a saját dezertálásával. Mindezekért jellemezte úgy Axelrod a tit-for-tat stratégiát, hogy az:

- barátságos (mert az első menetben kooperál),
- megtorló (mert a dezertálást azonnal megbosszulja),
- megbocsátó (mert a kooperálásra azonnal kooperálással válaszol, bármi is volt azt megelőzően) és
- nem irigy (mert egy játékban sosem győzi le a másikat, maximum annyi pontot szerez, mint a partnere).

A tit-for-tat stratégia ezeken felül még feltételes stratégia is egyben, hiszen mindig a partner lépéséhez igazítja a saját lépését. Ebben a minőségében szemben áll a feltétel nélküli

stratégiákkal (mint a mindig kooperáló allD, illetve mindig dezertáló allD szabály). Ez a feltételesség a stratégia reciprok jellegére utal, s mivel a feltételes kooperálásban legtöbbször tetten érhetünk valamiféle altruizmust is, a tit-for-tat stratégiát a reciprok altruizmus és a direkt reciprocitás) fogalmával is összekapcsolhatjuk.

A korábban javasolt jelölési konvenció alapján a tit-for-tat stratégiát az alábbi táblázatos formában reprezentálhatjuk:

Ego és *Alter* cselekvései az előző fordulóban	(CC,	CD,	DC,	DD)
Ego cselekvése az aktuális fordulóban	(C,	D,	C,	D)
	(1,	0,	1,	0)

Ezt a (CC,CD,DC,DD) séma alapján lehet értelmezni, ami az előző forduló lépéseit jelzi. A CC azt jelenti, hogy az Ego (tehát a tit-for-tat stratégiát követő játékos) és Alter (tehát a partner) egyaránt kooperált, a CD azt, hogy Ego kooperált, Alter dezertált, DC esetén Ego dezertált, Alter kooperált és a DD a kétszeres dezertálásra utal. A tit-for-tat stratégia mindig a partner (Alter) lépéseit veszi figyelembe, és azt ismétli meg, így adódik a fenti séma szerint hogy a (1,0,1,0) reprezentáció. A cselekvési szabályra felírhatunk egy formulát is:

$$\text{DO}(Ego, t_i) =$$
$$(t_i = t_1 \rightarrow C) \wedge (t_i > t_1 \rightarrow \text{DO}(Alter, t_{i-1}))$$

A formula azt fejezi ki, hogy mit tesz az *Ego* az i. lépésben. A viszonyzó stratégiát két állítással definináltuk, ezt fejezi ki a jobb oldali kifejezésben található részformula. Az első lépésben (t_1 időpontban) *Ego* kooperál (C), a többi fordulóban ($t_i > t_1$) a játékostársa (*Alter*) előző (t_{i-1} időpontbeli) lépését ismétli.

A tit-for-tat stratégia tehát sikeresnek bizonyult mind a szimulációban, mind a gyakorlatban. A kezdeti ragyogását azonban idővel kissé beárnyékolta az a tény, hogy kiderült, bár a stratégia kollektíve stabil, de evolúciós értelemben már közel sem az [60]. Ha például a hibázás lehetőségét is beépítjük a modellbe, figyelembe vesszük a szimulációk során, akkor a stratégia jóval gyengébben teljesít. Ezt persze tudtuk már jóval a szimulációs számítások előtt is, hiszen a szemet szemért (tit-for-tat) elv kritikája kétezer év óta jól ismert a keresztény kultúrkörön belül. Hiszen a jézusi 'ki kardot ránt, kard által vész el' mondat ugyan egyfelől a negatív reciprocitás tényszerű megállapítás, de másfelől egy figyelmeztetés, normatív felszólítás gesztusa is egyben.

> "An-eye-for-an-eye-for-an-eye-for-an-eye ... ends in making everybody blind"
> (Mahatma Gandhi)
> "The old law of an eye for an eye leaves everyone blind"
> (Martin Luther King Jr.)

Nagy kérdés, hogy az aranyszabály tényleg ide tartozik-e. Mert ha igen, akkor be kell mutatni azt, hogy az összes világvallásban felbukkan, és idézni a megfelelő könyvet.

Bűnbánó stratégia

Ha aszinkron játékokból képezünk játéksorozatot, akkor meglehetősen sikeres stratégiának bizonyul a **szigorú, de igazságos** ('firm-but-fair' – **FBF**) szabály) [162]. Bár a 'szigorú, de igazságos' kifejezést a magyar közgondolkodás is ismeri, alkalmazza, mégis úgy gondolom, hogy jobban járunk, ha a **bűnbánó stratégia** kifejezést használjuk helyette.

Az FBF stratégia erősen kooperatív, mert csak egy esetben dezertál: ha az előző menetben a játékos kooperált, miközben a partnere dezertált. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy nem is annyira a nagylelkűség, mint inkább a "bűnbánás" a stratégia igazi sajátossága, hiszen ha a játékos korábban dezertált, utána mindkét esetben kooperál (mintegy megbánva korábbi "bűneit"). A tit-for-tat stratégiától a kétszeres dezertálásra való reakcióban tér el azzal, hogy a bűnbánó ekkor kooperál, míg a tit-for-tat dezertál. A tit-for-tat szabály a partner minden dezertálását bünteti, ám a bűnbánó stratégia nem. A kölcsönös dezertálás helyzetét már "szégyenli" (hiszen ő is dezertált), ezért próbálja azt "kijavítani" a kooperálással. A bűnbánó stratégia táblázata a következő:

Ego és *Alter* cselekvései az előző fordulóban	(CC,	CD,	DC,	DD)
Ego cselekvése az aktuális fordulóban	(C, (1,	D, 0,	C, 1,	C) 1)

A stratégiát leíró formula következőképpen néz ki:

$$\text{DO}(Ego, t_i) =$$
$$(t_i = t_1 \rightarrow C) \wedge (t_i > t_1 \wedge \text{DO}(Ego, t_{i-1}) = C \rightarrow \text{DO}(Alter, t_{i-1})) \wedge (t_i > t_1 \wedge \text{DO}(Ego, t_{i-1}) = D \rightarrow C)$$

A formula három mondatra tagolható: az első állítás az első fordulóban, a következő kettő részformula az összes többi fordulóban érvényes előírást rögzíti. Az első állítás azt fejezi ki, hogy az első fordulóban ($t_i = t_1$) Ego kooperál (C). A második részformula írja le azt a részszabályt, hogy amennyiben az előző fordulóban ($t_i = t_{i-1}$) az Ego kooperált (C), akkor az i. menetben a partnere ($Alter$) előző lépését ismétli. A harmadik összetevőben pedig az szerepel, hogy amennyiben az Ego az előző fordulóban dezertált (D), akkor most kooperál (C).

Meg kell még itt jegyezzem, hogy amikor Frean bevezette az FBF-stratégiát, akkor a zajos játékokhoz igazodó sztochasztikus stratégiát tervezett, így a kétszeres dezertálás esetében nem a biztos, csak a nagyon valószínű kooperálást írta elő, amit ezzel a mintázattal fejezhetünk ki: (1,0,1,p). A fent elmondottak logikája és érvényessége azonban azonban nem változik meg amiatt, hogy a bűnbánó stratégiát a FBF-szabály determinisztikus változataként értelmezem. Érdemes még azt is megjegyezni, hogy ugyanez a cselekvési szabály felbukkan a 'bűnbánó tit-for-tat' ('contrite TFT') [59], valamint a hírnévápoló ('standing') stratégia név alatt is [425]. Ezekkel azért nem foglalkozom itt, mert mindkettő stratégia az indirekt reciprocitás körébe tartozik.

Számító stratégia

Ahogy Axelrod tornáján Anatol Rapoport pszichológus volt az, aki beküldte a nyertes tit-for-tat programot, úgy az ő nevéhez köthető annak a stratégiának az első megfogalmazása is, amit **együgyű** (simpleton) stratégiának nevezett el [362]. Ez a stratégia később más

neveket is kapott, és inkább ezek terjedtek el szélesebb körben. A 'nyer-marad-veszít-vált' (angolul win-stay-lose-shift – WSLS) stratégia [316], valamint a Pavlov megnevezések [247], [248] egyaránt a Rapoport-féle együgyű stratégiának felelnek meg, aminek lényegét a 'Győztes csapaton ne változtass!' mondás fejezi ki a legjobban. Ez a szabály a kölcsönösség után vagyis a szimetrikus cselekvések esetén (CC és DD) kooperál, aszimmetrikus helyzetekben (CD és DC) dezertál, amit így írhatunk fel:

Ego és *Alter* cselekvései az előző fordulóban	(CC,	CD,	DC,	DD)
Ego cselekvése az aktuális fordulóban	(C,	D,	D,	C)
	(1,	0,	0,	1)

A stratégia logikája, a 'győztes csapaton ne változtass' elv helyénvalósága azáltal érthető meg, ha belátjuk a stratégia egy fontos vonását. Ez a szabály ugyanis úgy működik, hogy mindaddig megismétli az előző fordulóban tett lépését, amíg nyer (a két legtöbbet fizető helyzetben), de amint veszít (a két legkevesebbet fizető helyzetben), ellenkezőjére váltja a cselekvését. Ha a játékok lehetséges kimeneteinek kívánatosságát egyre növekvő számokkal jelöljük (1-2-3-4), akkor ez a stratégia akkor ismétli meg a korábbi cselekvését, ha 3-at vagy 4-et szerzett az előző fordulóban, és akkor vált cselekvést, ha előzőleg 1-t vagy 2-t kapott. A fogolydilemma esetében a négyféle (CC,CD,DC,DD) helyzetben a játékos (C,C,D,D) lépéseihez a (3,1,4,2) nyereményeket rendelhetjük hozzá. A cselekvési szabály az első és harmadik esetben megismétli az előző lépését, vagyis (C,?D,?), a második és negyedik esetben magatartást vált, vagyis C helyett D-t, illetve D helyett C-t lép. Így alakul ki a teljes szabály mintázata: (C,D,D,C). Ezt a számokkal kifejezve a fentebb már jelzett formában írhatjuk fel: (1,0,0,1).
A stratégia formulája:

$$\begin{gathered}\textsc{do}(Ego,t_i) = \\ (t_i = t_1 \rightarrow C) \wedge (t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego,t_{i-1}) = C \rightarrow \textsc{do}(Alter,t_{i-1})) \wedge (t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego,t_{i-1}) = D \rightarrow \\ \neg\textsc{do}(Alter,t_{i-1}))\end{gathered}$$

A háromrészes formulából az első szabály írja le az első forduló teendőjét (*Ego* kooperál). A második részformula szerint, amennyiben az előző fordulóban ($t_i = t_{i-1}$) az *Ego* kooperált (C), akkor az i. menetben a partnere (*Alter*) előző lépését ismétli. A harmadik részformulában pedig az szerepel, hogy amennyiben az *Ego* az előző fordulóban dezertált (D), akkor a jelenlegiben pont az ellenkezőjét csinálja annak, mint amit az *Alter* csinált az előzó menetben ($\neg\textsc{do}(Alter,t_{t-1})$).[10]

Ez a szabály tanuló stratégia, mivel az előző forduló tapasztalatait értékelve alakítja ki az aktuális lépését. Mivel a szabály arra figyel, hogy a mindig a legtöbb pontszámot érje el, ezért **számító stratégia** megnevezés tűnik a legmegfelelőbbnek. Ez a stratégia is akkor igazán sikeres, ha a tit-for-tat játékosok előzőleg megtisztítják a terepet az önző allD stratégiáktól [362].

Haragtartó stratégia

Az elemzésekben időről időre felbukkan a Grim trigger (GT) stratégia [163], amit **haragtartó**, engesztelhetetlen, zord vagy zordra váltó stratégiának fordíthatnánk (Axelrod 1984-

[10] Itt kihasználhatjuk azt, hogy a játékosok cselekvései csak két értéket vehetnek fel, vagy kooperálnak vagy dezertálnak, s emiatt a két cselekvésérték egymás tagadásának tekinthető.

es könyvében ezt Friedman stratégiának nevezi [25]). Ez a cselekvési mintázat barátságosan kezd, és mindaddig kooperál, amíg a másik is ezt teszi, de a partner első dezertálása után ő is azonnal dezertálásba vált, és attól kezdve már sosem tér vissza a kooperáláshoz. Ez a stratégia engesztelhetetlenül haragtartó, sosem bocsát meg. Azok, akik ezt a stratégiát javasolják, az tartják az előnyének, hogy nagy a visszatartó ereje, hiszen a kooperálás feladását az örökös dezertálással fenyegeti, vagyis a legerősebb büntetést helyezi kilátásba. A haragtartó stratégiára a következő mintázat jellemző:

Ego és *Alter* cselekvései az előző fordulóban	(CC,	CD,	DC,	DD)
Ego cselekvése az aktuális fordulóban	(C,	D,	D,	D)
	(1,	0,	0,	0)

A stratégiát leíró formula következőképpen néz ki:

$$\text{DO}(Ego, t_i) =$$
$$(t_i = t_1 \rightarrow C) \wedge (t_i > t_1 \wedge \text{DO}(Ego, t_{i-1}) = C \rightarrow \text{DO}(Alter, t_{i-1})) \wedge (t_i > t_1 \wedge \text{DO}(Ego, t_{i-1}) = D \rightarrow D)$$

A formula első állítása rögzíti, hogy *Ego* kooperál az első menetben. A második részformula szerint *Ego* előző fordulóbeli kooperálása esetén az aktuális fordulóban megismétli a partnere (*Alter*) előző lépését. A harmadik összetevő pedig azt írja le, hogy amennyiben az *Ego* az előző fordulóban dezertált (*D*), akkor most is dezertálni fog (*D*) függetlenül attól, mit tett korábban a partnere.

A szimulációs eredmények azt mutatják, hogy ez a stratégia sosem tud igazán jól szerepelni, mert nagyon könnyen keveredik megtorlási spirálba [24]. Különösen így van ez zajos játékokban (erről a következő fejezetben kicsit bővebben írok).

A négy alapstratégia

Ez előző fejezetekben bemutatott stratégiák mind olyanok voltak, hogy a szimulációs számítások és a gyakorlati tapasztalat szerint is a sikeres, bizonyos feltételek mentén gyakran alkalmazott cselekvési szabályoknak lehet minősíteni őket. Talán csak a haragtartó (Grim trigger) stratégia volt az, amire valamivel kevesebbszer hivatkoztak a többi háromhoz képest.

A bemutatott stratégiáknak van egy érdekes közös vonása, ami talán nem véletlen. Mind a négy szabály megegyezik abban, hogy mit tesz azután, hogy a játékos kooperált az előző fordulóban (modhatjuk azt is, hogy a játékos jó volt):

- kooperál, ha a partnere kooperált,
- dezertál, ha a partnere dezertált.

Ezt fejezi ki az, hogy a számnégyesük első két helyén mindannyiszor az '1,0' érték szerepel. Ha a négy vizsgált stratégia megegyezik abban, hogy mit ír elő arra az esetre, amikor az előző fordulóban a játékos kooperált (jó volt), akkor a különbség csak abban lehet köztük, hogy mit ír elő a stratégia arra az esetre, amikor az előző fordulban a játékos dezertált (vagyis rossz volt). Ilyen esetből viszont pont négy van (nem lehet se több, se kevesebb), és az az érdekes, hogy pont ez alapján jellemezhetjük (különíthetjük el) a vizsgált stratégiáinkat is:

		(CC,	CD,	DC,	DD)
viszonzó	TFT	(1,	0,	1,	0)
bűnbánó	FBF	(1,	0,	1,	1)
számító	WSLS	(1,	0,	0,	1)
haragtartó	GT	(1,	0,	0,	0)

A direkt reciprocitáson alapuló kooperációs lehetőségeket keresve, a kooperatív stratégiákat értelmezve azt mondhatjuk, nem lehet véletlen, hogy a fenti négy stratégia szerepel a legtöbbet az elemzésekben (és tegyük hozzá: a mindennapi életünkben). A kooperációs minták elterjedésének feltétele lehet az a "félszabály", hogy ha előzőleg kooperáltunk (jók voltunk), akkor az viszonzás elve szerint, tehát a tit-for-tat stratégia szerint kell eljárnunk. Az előző menetbeli dezertálásunk (tehát a rosszaságunk, a rossz múltunk) esetén adott négyféle cselekvési lehetőség pedig azt a négy stratégiát írja le, amelyek kooperációs potenciálját a játékelmélet is alátámasztotta, és amiket a mindennapi életben mi is megtapasztalhattunk, alkalmaztunk évezredek óta, alkalmazunk a jelenben is.

Az összefoglalás végén egy táblázatba gyűjtve mutatom be az eddig elemzett stratégiák formuláit is. A kontraszt kedvéért felveszem a korábban említett feltétel nélküli stratégiákat is, a formulákat pedig úgy tagolom, hogy jobban láthatóak legyenek a bennük levő összetevők.

a stratégia neve		a stratégia: $\textsc{do}(Ego, t_i)$		
allC				C
allD				D
TFT		$t_i = t_1$	$\rightarrow$	C
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = C$	$\rightarrow$	$\textsc{do}(Alter, t_{i-1})$
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = D$	$\rightarrow$	$\textsc{do}(Alter, t_{i-1})$
FBF		$t_i = t_1$	$\rightarrow$	C
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = C$	$\rightarrow$	$\textsc{do}(Alter, t_{i-1})$
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = D$	$\rightarrow$	C
WSLS		$t_i = t_1$	$\rightarrow$	C
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = C$	$\rightarrow$	$\textsc{do}(Alter, t_{i-1})$
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = D$	$\rightarrow$	$\neg\textsc{do}(Alter, t_{i-1})$
GT		$t_i = t_1$	$\rightarrow$	C
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = C$	$\rightarrow$	$\textsc{do}(Alter, t_{i-1})$
	$\wedge$	$t_i > t_1 \wedge \textsc{do}(Ego, t_{i-1}) = D$	$\rightarrow$	D

A tit-for-tat szabályt redundáns módon írtam fel. Olyan alakra akartam hozni, hogy összehasonlítható legyen a többi feltételes stratégiával, ezért a második részformuláját kettébontottam, és – a többi stratégiát leíró formulához hasonlóan – külön fejeztem ki azt, amikor *Ego* kooperált, illetve dezertált a megelőző fordulóban. A redundancia abban érhető tetten, hogy mindkét részfeltétel esetén ugyanaz a teendő adódik: meg kell ismételni a partner korábbi lépését.

A táblázatra tekintve jobban szembetűnő, hogy olyan két stratégia van, amely teljesen a partner előző lépéséhez köti az aktuális cselekvését (a teljesen ugyanazt viszonzó tit-for-tat és a részben hasonló, részben ellenétes lépést viszonzó pavlovi szabály), és a két másik stratégia az *Ego* korábbi dezertálása esetén a partner előző lépésétől függetlenül cselekszik (a bűnbánó kooperál, a haragtartó dezertál). És természetesen szépen kitűnik a táblázatból az a korábban már említett fontos közös mintázat is, miszerint az *Alter*

megelőző fordulóbeli kooperálása ("jósága") esetén mindig a partner lépését "kell" megismételni.

Társadalmi hiba – zajos játékok

Az előző fejezetekben megírtam, hogy az ismételt fogolydilemma játék (Iterated Prisoner's Dilemma Game – IPDG) bevezetésével modellezni tudjuk a társadalmi emlékezetet és ezzel a cselekvéseink viszonzási rendszeren keresztüli összekapcsolását. Az egymásra hivatkozó, egymásba kapcsolódó cselekvési láncok megfelelő stratégiák követésével alakíthatók ki és tarthatók fenn. Ezen stratégiák között a legismertebb a tit-for-tat szabály, aminek megtalálhatjuk a nyomát minden kultúrában. És – legalább a keresztény-zsidó kultúrából – ismert a tit-for-tat stratégia talán legfontosabb hátránya is: a szemet szemért elv könnyen "rálöki" az embert a megtorlási spirál pályájára. A történelem, a mindennapi élet tapasztalatai azt mutatják, hogy ha mindig a tit-for-tat szabályhoz ragaszkodnánk mereven, akkor egyetlen tévedés, kicsiny kis hiba is elegendő lenne ahhoz, hogy az egymásra feleselő cselekvések a dezertálási-büntetési ágra váltsanak át (vagyis a megtorlási spirálba keveredjenek bele).

Axelrod tornájával szemben elég hamar megfogalmazták azt a kritikát, hogy ebből a szempontból nézve súlyos deficittel küzd, mivel nem képes kezelni a társadalmi hibázás lehetőségét. A számítógépes progamok sosem hibáznak. Az éppen adott szabályt minden lépésben pontosan végrehajtanak. Ebben az értelemben nagyon sterilek, és nem képesek modellezni azt a tényt, hogy a valós emberek – bár sokszor követnek valamely stratégiát – néha eltérnek a cselekvési szabály előírásaitól. A számítógépes szimuláció során a tit-for-tat stratégia így sosem kerülhet a megtorlási spirálba, míg a valós életben egy ember, aki általában követi a tit-for-tat szabályt, olykor-olykor mást léphet, mint amit a szabály szerint éppen lépnie kellene.

Ezt a hibázási lehetőséget a játékelméleti modellekbe úgy "vehetjük fel", hogy bevezetjük a zajos játékok fogalmát. Ez pusztán csak annyit jelent, hogy amikor az egyes stratégiákat követő játékosok közöti játéksorozatot szimuláljuk, akkor a bizonyos valószínűség mellett mintegy "kívülről beavatkozva" megváltoztatjuk egy-egy lépés tartalmát (tehát ha valaki az adott szabály szerint kooperálna, annak a lépést dezertálásra váltjuk, és fordítva). Ezzel beviszünk egy hibázási faktort a rendszerbe, és a nagy kérdés az lesz, vajon milyen stratégiák lesznek sikeresek ilyen feltételek között.

A válasz tulajdonképpen nem meglepő. Olyan stratégiák képesek kezelni a megváltozott – tegyük hozzá: a valóságot jobban modellező – helyzeteket, amelyek egyrészt jóindulatúbbak a tit-for-tat stratégiához képest, másrészt tanulni képesek a múlt – jó és rossz – döntéseiből. Az előzőre a nagylelkű tit-for-tat (Generous Tit-For-Tat – GTFT) szabály a példa [319], az utóbbira a pavlovi ("győztes csapaton ne változtass" elvet megvalósító) stratégia [316].

A GTFT-t azért mondják nagylelkű tit-for-tat szabálynak, mert – a stratégia követésébe egy belső valószínűségi változót csempészve – bizonyos pontokon, amikor dezertálnia kellene az előírás szerint, mégis kooperál. Néha nagylelkűen "elnézi" a partner dezertálását. Ez a szabálymódosítás elég lehet ahhoz, hogy a társadalmi hiba miatt beinduló - és egyébként végtelenné váló – megtorlási spirált meg lehessen szakítani, és vissza lehessen téríteni a kooperálási ágra a játék menetét. A pavlovi (vagy más néven Win-Stay-Lose-Shift) stratégiát már bemutattam korábban, a szabály logikáját egy korábbi

fejezetben leírtak alapján lehet megérteni (→172.o.).

8.6 A játékok közösségi kiterjesztése: társadalmi értékelés

Említettem, hogy a direkt reciprocitás jelensége csak kis létszámú társadalmakban működik, hiszen az a feltétel, hogy a résztvevőknek ismerniük kell egymást, nem enged meg nagyobb létszámot. Viszont a helyi közösségek növekedés sok helyen nagyobb létszámú társdalmakat eredményezett, ám ezekben a társadalmakban is megtalálhatóak a kooperáció mintázata, itt is van reciprocitás. A kérdés tehát az, hogy miként, milyen formában, miért alakulnak ki mindezek?

A társadalmi modellünket ezen a ponton újra csak bővítenünk kell, mégpedig egy nagyon fontos társadalmi jelenséget kell felvennünk: a társadalmi értékelés jelenségét. Ahhoz pedig ezt modellezni tudjuk, szükségünk lesz még arra is, hogy a 'közösséget' mint az értékelést végző új "szereplőt" is felvegyük a modellbe a játékosok mellé.

8.6.1 Indirekt reciprocitás játékok

A direkt reciprocitás jelensége kialakítható és fenntartható azzal, hogy kooperálás és dezertálás (büntetés) valamilyen egyvelegéből kialakított stratégiát érvényesítünk. Az ilyen feltételes stratégiák azonban csak akkor és azon az alapon működnek, ha feltesszük, hogy a játékosok ismerik egymást. A kooperációt azonban megtalálhatjuk olyan ismétlődő társadalmi helyzetekben is, amelyekben idegenek kerülnek kapcsolatba egymással. Meg kell tudnunk magyarázni az olyan eseteket is, amikor a játékok ismétlődnek, de a játékosok ismeretlenek egymás számára. Az ilyen helyzeteket nevezzük indirekt reciprocitásnak.

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	ismételt
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	nem kooperatív (néma)

Az indirekt reciprocitás megragadásához nem elég az eddig fogalomkészlet, szükségünk van egy rendkívül fontos társadalmi jelenség, az értékelés, a reputációképzés modellbe emelésére. Ez az értékelési jelenség a reputáció, ezért az indirekt reciprocitás elmélet megnevezés mellett előfordul, hogy a kutatók a reputációs elméletek kifejezést használják.

Innentől kezdve némiképp megváltozik a terminológia is. A cselekvők jelzésére eddig használt *Ego* és *Alter* nevek helyett a **Donor** és a **Recipiens** terminusokat alkalmazzuk. Ez a terminológiai váltás arra utal, hogy a reputációs elméleteken belül a kooperáció voltaképp az ismeretlenek megsegítését jelenti. Eddig az volt a kérdés, hogy 'miért kooperál *Ego* az Alterrel szembe kerülve', mosttantól viszont azt vizsgáljuk, hogy 'miért nyújt segítséget a *Donor* a *Recipiens* számára'. A *Donor* terminus aktívabban fejezi ki a kooperálás, segítségnyújtás tényét, elvárását, lehetőségét, míg a *Recipiens* terminus jóval inkább utal e szerep passzivitására az *Alter* terminushoz képest. *Donornak* és

Recipiensnek speciálisabb a jelentése, viszont "messzebb vannak" egymástól, a két szerep sokkal kevésbé kicserélhető *Ego-Alter* szereppárhoz képest.

Az indirekt reciprocitás, a reputáció modelljében fel kell vennünk egy teljesen új szereptípust is, az értékelést, a reputációképzést végző közösség fogalmát. Erre a reputációs elméletek kevéssé, de legalábbis nem eléggé reflektáltak, pedig nagyon fontos ez a szerep. Hogy miért is? A direkt reciprocitás feltételei között a kooperáció kialakulásához még "csak" annyi kellett, hogy a játékosok emlékezzenek mind a saját, mind a társaik korábbi cselekedeteire, majd ezek alapján végrehajtsák azt, amit a stratégiájuk "előír". A gond az, hogy az indirekt reciprocitás helyzetében semmilyen információ nem áll rendelkezésre a partner korábbi cselekedetéről, hiszen ismeretlenekről van szó. Itt is kell valami fogódzó a döntés meghozatalához, a kérdés csak az, hogy mi lehet az. Megoldás lehet, ha valamilyen értékjelzést ragasszunk minden játékoshoz, ami orientálhatja a *Donort* abban, segítsen-e vagy sem partnerének. Ez az értékjelzés a **reputáció**, amit minden játékoshoz egyedi módon hozzá kell rendelni, hiszen ismeretlenek között sosem tudhatjuk, kivel hoz össze a sors, *Donorként* kikkel kerülhetünk olyan helyzetbe, amikor döntenünk kell arról, segítsünk-e neki. Ha mindenkin van értékjelzés, ha mindenkinek van reputációs címkéje, akkor ennek segítségével már képesek lehetünk dönteni. A *Donor* cselekvési stratégiájában nem a korábbi cselekvéseket, hanem a reputációs értékeket kell figyelembe venni.

A reputáció kezelésére egy "fekete-fehér világképen" alapuló mechanizmust működtethetünk. Elég azt mondani, hogy az emberek vagy jók (Good – G) vagy rosszak (Bad – B), és minden értékelés során e két értékből lehet választani és valamelyiket a *Donorhoz* rendelni. Talán meglepő, de majd látni fogjuk, hogy ez a primitív megoldás meglepően jól modellezi a társadalmi értékelés valós folyamatait.

Egy fogalom jelentését azonban át kell értelmeznünk: a stratégia fogalmát ki kell terjeszteni. Stratégia fogalma alatt eddig azt cselekvési szabályt értettük, amely alapján a játékos meghatározhatta, hogyan döntsön, miket lépjen a játéksorozat bármely pontján. Erre a viselkedési szabályra továbbra is szükség lesz, viszont emellett a stratégiának ki kell terjednie még arra is, hogy miként lehet meghatározni a játékosok reputációját. Ehhez szükség van valamilyen értékelési szabály (mechanizmus, módszer) alkalmazására. Ezt az értékelési szabályt azonban már nem a *Donor*, hanem a közösség veszi birtokba. Az a közösség, amely 1) "figyeli" azt, hogy a *Donor* saját cselekvési szabálya alapján miként dönt arról, segíti-e a *Recipienst* vagy nem, és ez alapján a közösség 2) az értékelési szabály segítségével értékeli *Donor* cselekedetét, vagyis felülvizsgálja a *Donor* reputációs értékét.

Az indirekt reciprocitás stratégiafogalmát kiterjesztve mindig tudnunk kell, hogy milyen viselkedési szabály szerint dönt a *Donor*, illetve milyen értékelési rendszer alapján értékeli (újra) a *Donor* reputációját a közösség a *Donor* cselekvése alapján. A cselekvési szabályokról bővebben írtam másutt, itt elegendőnek tartom hivatkozni az ott leírtakra [429]. Az értékelési mechanizmusok áttekintését viszont annyira fontosnak tartom, hogy itt röviden bemutatom a legfontosabb reputációs rendszereket.

Első körben a négy másodrendű értékelési rendszert veszem sorba, majd utána bemutatom azt, hogy a harmadrendű értékelési rendszereket hogyan lehet modellezni a már ismert másodrendű rendszerek segítségével. A másodrendű értékelési szabály fogalma azt jelenti, hogy az értékelés során két dolgot veszünk figyelembe: a *Donor* cselekvését, illetve a *Recipiens* reputációját. A harmadrendű értékelés ezeken felül figyel a *Donor* reputációjára is [429].

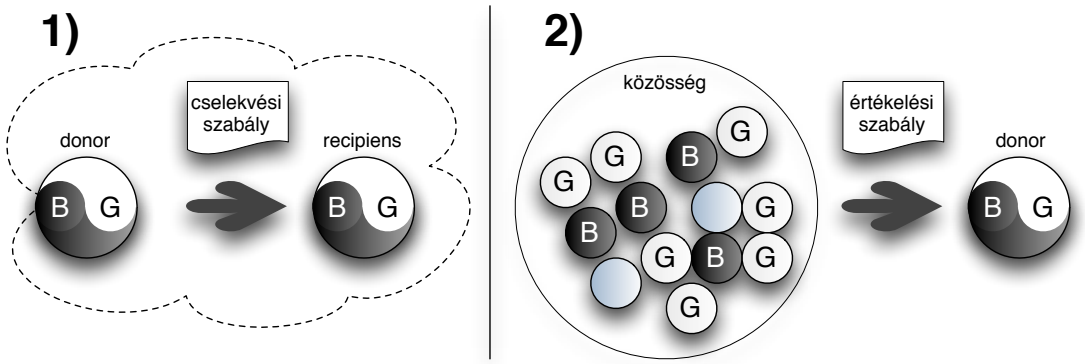

Figure 8.9: a stratégia két összetevője: cselekvési és értékelési szabály

Kép-mutató (Image Scoring) értékelési rendszer

Az indirekt reciprocitás első elmélete az image scoring módszertant mutata be, mint a reputációs rendszerek prototípusát [318]. Szigorú módszertani szempontok szerint ez az értékelési rendszer nem is másod-, hanem elsőrendű, de ez nem változtat azon a tényen, hogy ebben a minőségében is az elméletileg lehetséges négy másodrendű értékelési rendszer egyik típusát jelenti.

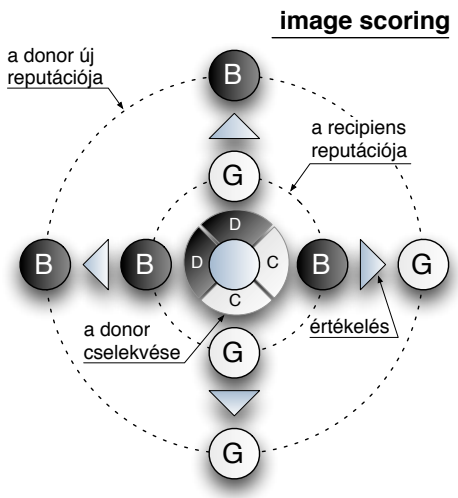

A többihez hasonlóan ez a módszertan is azzal indít, hogy mindenkinek 'jó' minősítése van a játékban. A cselekvési szabály egyszerű: Jóval szemben kooperálni, Rosszal szemben dezertáni kell.[11] Az Image scoring módszer lényege az, hogy minden egyes döntés után a *Donor* képe (imidzse) aszerint változik, hogy segítette-e a *Recipienst* vagy nem. Ha a *Donor* kooperált, vagyis segített, akkor onnatól Jó lesz (akármi is volt addig), dezertálása esetén pedig, vagyis amikor nem segített, a *Donor* 'rossz' minősítést kap (akármi is volt addig a reputációja).

Az első reputációs elméletről szóló cikkben a szerzők (Nowak és Sigmund) azt hozták ki, hogy ez a módszertan képes stabil kooperációt kialakítani egy közösségen belül, de a későbbi szimulációs számítások árnyaltak ezen a képen. Egyesek olyan – katalizáló – szerepet tulajdonítanak ennek a stratégiának, mint amilyet szerepet a TFT-stratégia tölt be a direkt reciprocitást szimuláló modellekben. Mindenesetre születtek később olyan publikációk is, amelyek az Image scoring módszer tényleges érvényesülését mutatták ki az állatvilág bizonyos szegmenseiben.[12]

[11] Ez a szabály másodrendű és Disc:Co-nak hívják azért, mert diszkriminatív módon kooperál, hiszen csak a Jót segíti meg. Erről bővebben lásd: [429].

[12] Íme egy beszédes című cikk erről: "Image scoring and cooperation in a cleaner fish mutualism": [68].

Az Image scoring módszert nemcsak azzal támadták később, hogy sok esetben nem képes a kooperáció tartos kialakítására, de "érték" alapon is kritizálták sokan. Ez a módszer ugyanis "érzéketlen" a *Recipiens* reputációjára.[13] Márpedig – szóltak az ellenérvek – ha nem segít valaki a *Recipiensnek*, az nem feltétlen jelent rosszat, amiért a *Donort* reputációját "le kéne húzni". Mert mi van akkor, ha a *Donor* büntetésből nem segít a rossz *Recipiensnek*? E kérdésből kiindulva kezdték el keresni a további értékelési rendszereket.

Egyszerű hírnévápoló (Simple Standing) értékelési rendszer

A Simple Standing értékelési rendszer abban tér el az Image Scoring módszertől, hogy a rossz *Recipienssel* szemben megengedi a büntetést. Ez abban nyilvánul meg, hogy ha a *Donor* egy rossz *Recipiensnek* nem segít (büntetésből), akkor ezt a Simple Standing módszer helyesli és a *Donort* ezek után Jó minősítéssel látja el.

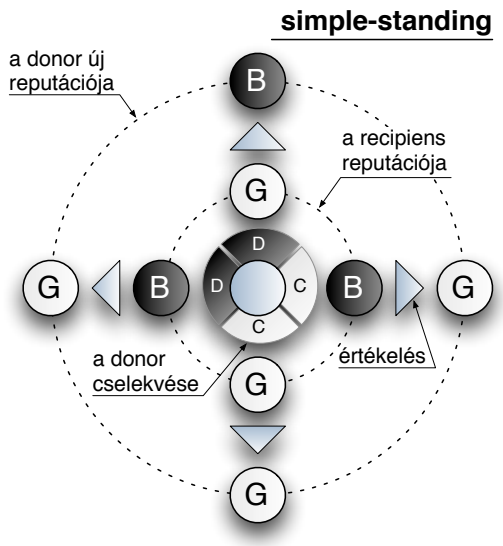

Ez a módszertan az egyik legtöbbet sulykolt értékelési rendszerünket modellzi a valós társadalmi életünkből. A gyerekeinket úgy neveljük fel (és felnőttkorunkban is ezerszer elmondjuk magunknak, másoknak, egymásnak) azt a mondatot, amely a Simple Standing módszertant megalapozó elvnek tekinthető:

„a rossz elnyeri méltó büntetését"

A büntetés igazolását adja meg ez az értékelési rendszer, ezért olyan fontos. A mindennapi narratíváink egyik legfontosabb összetevője ez az elv. Ezáltal tudjuk nagy létszámú társadalmakban is fenntartani a kooperációs mintákat, mert lehetővé teszi a büntetés intézményét az ismeretlenekkel, idegenekkel szemben úgy, hogy a büntetésben megnyilvánuló – elsőrendű – dezertálást társadalmilag igazoltnak, megengedhetőnek minősítsük.[14]

Ez a stratégia a Standing metódus másodrendű változata [323], [324], [325]. A különbség köztük abban van, hogy ez az egyszerűsített változat jónak minősíti a rossz személy visszautasítását akkor is, ha a *Donor* maga előtte rossz volt (az eredeti hírnévgyűjtő stratégia ezt a diszkriminációt csak a jó *Donorokkal* szemben alkalmazta). Ez annyit jelent, hogy ez a szabály jónak tartja azt is, ha a hipokrita játékos bünteti a Rosszat. A másodrendű változat alkalmazásának "célja" az értékelési feladat egyszerűsítése lehet, hiszen ebben az esetben kevesebb információt kell beszerezni és feldolgozni.

[13] Ezen az alapon mondható egyébként elsőrendűnek ez a módszertan, hiszen csak a *Donor* cselekvését veszi figyelembe.

[14] Idegeneken itt azokat kell érteni, akiknek a cselekvéseire nem látunk rá, ezért csak az általános reputációs címke alapján döntünk arról, hogy segítsünk-e nekik vagy sem.

Kérlelhetetlen (Stern Judging) értékelési rendszer

A kérlelhetetlen (Stern Judging) értékelési rendszer még egy lépést tesz a büntetés irányába a Simple Standing módszertanhoz képest. Az utóbbi ugyanis egy ponton még "elnéző" a Rosszakkal szemben, és ezen a ponton lehet még szigorítani a rossz *Recipiensekkel* szembeni fellépésen.

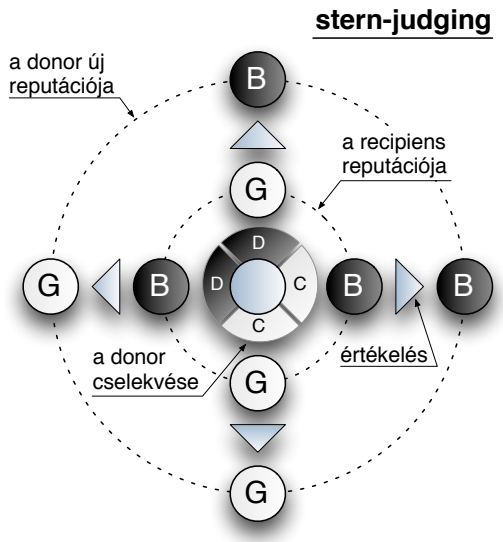

A Stern Judging [332] megegyezik egy jóval korábban megfogalmazott elképzeléssel, amit kandori-módszernek neveztek el [234]. A stratégia két szabályból áll:

(i) nő a *Donor* reputációja, ha segíti a Jót és nem segíti a Rosszat, illetve

(ii) csökken a *Donor* reputációja, ha segíti a Rosszat és visszautasítja a Jó támogatását.

Ez a módszertan is egy tényleges társadalmi gyakorlatban létező elv reprezentációjaként fogható fel. Vannak társadalmi állapotok, amikor sokan a „rossz elnyeri a mető büntetését" elvnél is erősebb elvárásaink vannak a *Donorokkal* szemben, és megköveteljük tőlük, hogy ne csak büntessék a Rosszakat, de ne is segítsék őket. Ezt fejezi ki az alábbi mondás:

„vétkesek közt cinkos, aki néma"

Ez az elv azért szigorúbb az előzőnél, mert a kooperációt (ami önmagában eddig jónak minősült) nem tartja elfogadhatónak, helyeselhetőnek akkor, ha az rossz *Recipiensre* irányul. A mondás azt fejezi ki, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben a hallgatás a Rosszak között beleegyezést, elfogadást, tehát kooperációt jelent, és ez – e módszertan szerint – elfogadhatatlan, tehát büntetendő.

A stratégia másodrendű értékelésen alapul, és csak annyiban tér el a hasonló – harmadrendű – 'ítélkező' (judging) stratégiától, hogy azt is jutalmazza, ha Rossz büntet Rosszat, ami annyit jelent, hogy a hipokrita magatartást is jónak ítéli. Mindegy, ki büntet (Jó vagy Rossz), csak büntesse meg a Rosszat.

Elkerülő (shuning) értékelési rendszer

A Shunning értékelési rendszer próbálja továbbcsavarni a "büntetési faktort", ami első pillanatra talán nehezebben vehető észre, ha a módszertan ábrájára tekintünk, mert a Stern Judging módszertanhoz képest annyi a változás benne, hogy a Rosszal szemben alkalmazott büntetést (nem segítést) most rossznak minősíti (ezzel "törli" a Simple Standing módszer által bevezetett szabályt a rossz megbüntetésének helyességére vonatkozóan). A módszertan kevesebb figyelmet kapott a többi három másodrendű értékelési rendzserhez képest, pedig fontos társadalmi jelenség modellezésére alkalmas [334], [445], [325].

A Shunning stratégia logikája a következő:

(i) mindig bünteti a dezertálást és

(ii) minden esetben bünteti a *Donort*, ha az Rossz személlyel kerül kapcsolatba – még akkor is, ha egyébként a *Donor* segíti a *Recipienst*

A stratégia másodrendű értékelést használ és a szimulációs kísérletek eredményei szerint hatékonyan hozzájárul a kooperációs minta elterjedéséhez. Ez a stratégia kicsit arra a közkeletű mondásra emlékeztet, amely szerint

„aki korpa közé keveredik, azt megeszik a disznók”

vagyis tehet az ember bármit, akár kooperál, akár dezertál, ha Rosszak közé kerül (értsd: rosszs *Recipiensekkel* kerül kapcsolatba), menthettlenül Rosszá válik ő maga is.

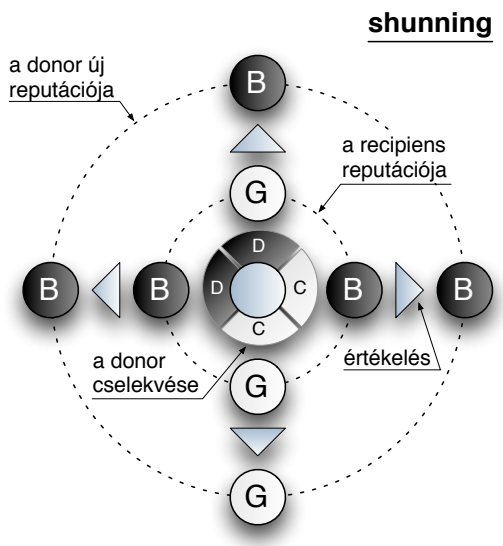

A módszer névválasztásával azt akarták kifejezni, hogy a stratégia a Rosszak kizárására, elkerülésére ösztönözhet, mivel a velük kapcsolatos bármilyen érintkezés “káros” lehet a *Donor* számára. Első hallásra talán meglepő, nehezebben értelmezhető, elfogadható ez az értékelési módszer, pedig a Rosszakkal való érintkezés büntetése meglehetősen gyakran előfordult a történelemben [429], sőt, várhatóan a jövőben is találkozni fogunk ezzel a jelenséggel. Ez az értékelési rendszer a kizárásra törekvő, a szegregációs szándékok mélyén meghúzódó logika. Vannak társadalmi állapotok, amikor társadalmi csoportok között túl naggyá válnak a társadalmi, kulturális távolságok, és elérkezhet egy pillanat, amikortól az egyik közösség hirtelen átvált a Shunning módszertanra, mert a közösségközi kofliktusokat úgy vélik feloldhatónak, ha a két közösséget teljesen elszeparálják egymástól. Ilyenkor veszik elő ezt a módszertant. A szimulációs számítások egyébként ezt az értékelési rendszert kooperációs minták kihordására alkalmatlannak szokták minősíteni (és a történelmi tapasztalatok sem igazán arról szólnak, hogy a szegregáció képes lett volna megoldani a közösségközi konfliktusokat).

spite és indirekt reciprocitás

altruizmus és indirekt reciprocitás mellett

agresszió (spite) és indirect reciprocitás kapcsolata: Evolution of spite through indirect reciprocity [230]

8.6.2 Értékelési rendszerek

shame culture vs. guilt culture

Punishment, Cooperation, and Cheater Detection in ‘Noisy’ Social Exchange [55]

8.7 Koordinációs problémák, közös tudás, aszimmetrikus információ

lewisi értelemben vett konvenció

8.7.1 Szaliencia, fókuszpont, precedens

szaliens alternatíva vagy fókuszpont (focal point) keresése

szaliencia szembeötlőség, szembeszökőség

Ismert jelenség, hogy a kankutyák gyakran vizelnek sétáltatás közben, és előszeretettel teszik ezt fák tövében. Az etológiai magyarázat erre a területvédés: a szagminták elhelyezésével az általuk "őrzött" területet jelzik (és védik) így a többi "betolakodó" kutya számára. Ebben az egyszerű jelenségben egy komoly koordinációs problémát, feladatot vehetünk észre. Mind az területvédő kutya, mind a "behatoló" kutya számára az lenne kívánatos, hogy utóbbi megtalálja az adott területen elhelyezett szagmintákat. A területvédő kutya "érdekeltsége" egyértelmű, de a behatoló kutyának is fontos lehet az az információ, hogy "itt vannak más kutyák". A kérdés már csak az, hogy a sok lehetséges pont közül hova tegye le a mintákat a védő, és hol keresse azokat a behatoló kutya, hiszen a terület határán erre végtelen számú lehetőség adódik. Ez egyértelműen koordinációs probléma: "közös érdek", hogy ott szagolgasson a behatoló, ahol korábban vizelt a területvédő kutya. Ebben a helyzetben jelentenek szaliens megoldást a környék fái, mivel azok egyértelmű, mindkét kutya számára szembeötlő pontot kínálnak.

az amerikai vasút nyomtávja

8.7.2 Közös tudás

8.8 minimal social situation

The minimal social situation (MSS) was first described by the US psychologist Joseph Sidowski in his doctoral dissertation and in articles based on it (Sidowski, 1957; Sidowski, Wyckoff and Tabory, 1956). The two-person or dyadic MSS is a game of incomplete information in which both players know their own strategy sets but neither knows the co-player?s strategy set nor either player?s payoff function. In its most extreme form, both players suffer from a profound and debilitating kind of ignorance: they are oblivious not only of the nature of their strategic interdependence but even of the fact that their decisions are choices in a game of strategy. The payoff matrix of the game generally used to study the minimal social situation, named Mutual Fate Control by Thibaut and Kelley (1959)

The Mutual Fate Control game can be interpreted as an impoverished Prisoner?s Dilemma game, in which the level of measurement in the payoff functions is reduced to a binary scale (Sozanski, 1992, p. 110). This is clarified in Figure 10.2. But the Prisoner's Dilemma game differs from the Mutual Fate Control game in important ways. In the Prisoner?s Dilemma game, there is a unique (pure-strategy, strict) Nash equilibrium at (D, D), representing joint defection. Furthermore, for each player, D yields a strictly higher payoff than C irrespective of the strategy chosen by the co- player, so that D is

a strongly dominant strategy. In the Mutual Fate Control game, on the other hand, all four outcomes (C, C), (C, D), (D, C), (D, D) are (pure-strategy, weak) Nash equilibria, and there is no strongly dominant strategy. The characteristic feature of the Mutual Fate Control game, as its name suggests, is that the players? payoffs are unaffected by their own actions and are entirely in the hands of their co-players ? another feature not shared by the Prisoner?s Dilemma game.

[92]

J. W. Thibaut and H. H. Kelley (1959) The Social Psychology of Groups (New York: Wiley).

H. H. Kelley and J. W. Thibaut (1978) Interpersonal Relations: A Theory of Interdependence (New York: Wiley).

8.9 Kollektív cselekvés, kollektív döntés

Társadalmi választások elmélete [298]

közösségi döntési helyzetek: testületi döntések

szavazó testületek, döntési testületek, tanácsadó testületek választás elve kompromisszum elve

8.10 Koalícióelmélet

Simmel triádelmélete [399]

Somlai Péter cikke erről [418]

Komorita-Meek [244]

David Wilkinson Cohesion and Conflict könyve [497]

neutrális, semleges szereplő megjelenése csak triádkapcsolatokba lehetséges semlegesség megjelenése, kialakulása

Philip C. Jessup and Francis Deák, Neutrality: Its History, Economics, and Laws, Columbia Univ. Press, 1935-36 idézi [385]

magjátékok	
aszimmetrikus játékok	szimmetrikus
többalternatívás játékok	kétalternatívás
többszereplős játékok	kétszereplős
nem szigorúan rendezett játékok	szigorúan rendezett
aszinkron játékok	szinkron
ismételt játékok	egyszeri
direkt reciprocitás játékok	ismerős játékosok
indirekt reciprocitás játékok	ismeretlen játékosok
kooperatív (hangos) játékok	kooperatív (hangos)

Chapter 9

Társadalmi pozíció

„A jogtudományt tanuló angol diákok döntő többsége a jog alapvető kategóriáival való ismerkedést Hohfeld 'Alapvető jogi fogalmak' című tanulmányával kezdi." [205, 171]

Ebben a fejezetben a normativitás jelenségét szeretném megalapozni úgy, hogy még nem lesz szó a norma fogalmáról. Nem tudom persze elkerülni, hogy ne használjam olykor a norma, a jog, normativitás, legalitás fogalmait, de ezeket majd csak a következő fejezetben fogom pontosan definiálni. A norma jelenségének leírásához, a fogalom megalapozásához arra van szükségünk, hogy a deontikus logikát bizonyos értelemben kiterjesszük, és az eddig megismert imperszonális deontika helyébe felépítsük a perszonális deontikus logika elméletét. Ehhez fel kell használni a Wesley Newcomb Hohfeld jogértelmezését, és fel kell építeni a hohfeldi elmélet formális logikai reprezentációját. Ehhez a skandináv logikai iskola által kijelölt úton kell végigmennünk, miközben olykor a fogalmi modell és a formalizálási javaslatok korrekciójára, olykor pedig kiterjesztésére van szükség.

9.1 Perszonális deontika

A logikai alapozó fejezetben jeleztem (⇝44.o.), hogy a deontikus logika évtizedeken keresztül személytelen, imperszonális módon építkezett. Megkockáztatom, hogy az imperszonális megközelítés dominanciája is hozzájárult ahhoz, hogy a deontikus logika hosszú időn át nem tudta beváltani a hozzá fűzött kezdeti reményeket. Sokan várták ugyanis, hogy a deontikus logika fejlődése során hamar eléri az a szintet, amikor már megfelelő alapokat képes nyújtani jogi, normatív szövegek formális leírásához, a jogi szövegek konzisztenciájának vizsgálatához és ezáltal jogi szövegek számítógépes feltárásához. Ez azonban nem következett be. Nem is nagyon következhetett be, mert amíg a deontikában nem lehetett személyközi viszonyokat kifejezni, kezelni, addig nem lehetett megragadni a jogban, normativitásban alapvető jogi, normatív viszonyokat. A társadalmi kapcsolatok feltárásához szükség volt arra, hogy az ágensek közti kapcsolatokat is kezelni lehessen a deontikán belül.

A deontikus logika a deontikus modalitások, a kötelezések, tiltások, megengedések, eltekintések logikájával foglalkozik. Amíg imperszonális deontikát "űzünk", azaz amíg egyetlen ágenst feltételezünk, amíg egyetlen deontikus operátoron van a fókuszunk, amivel ki tudunk fejezni egy normatív, deontikus állítást, addig nem tudjuk megragadni a jognak (normativitásnak) azt a minőségét, alapvonását, hogy a létező jogi (normatív) rendszerekben jogi (normatív) viszonyokat kell kezelnünk. Ez a deontika nyelvén azt jelenti, hogy a deontikus operátorokkal kifejezhető normatív aktusokat mindig "párosával", egymással összekapcsolódva értelmezhetjük.

A jogtudománynak már nagyon régóta az egyik alapvetése ez a tétel [237]. Ahol valakinek jogosultsága van valamire, ott van valaki más, akinek valamilyen kötelezettséggel rendelkezik az adott jogosultsághoz kapcsolódóan. Vagy fordítva: a kötelezettségek mindig mások jogosultságával járnak együtt. W.N. Hohfeld egyetértőleg idézi az alábbiakat:

> „Kötelesség vagy jogi kötelezettség az, amit valakinek meg kell tennie vagy nem szabad megtennie. A 'kötelesség' és a 'jog' korrelatív kifejezések. Ha megsértenek egy jogot, megszegnek egy kötelességet is." [219, 73]

A jogbölcseletben vita van arról, vajon csak általában vagy mindig érvényes ez a fajta komplementaritás. Vannak nagy hatású jogelméleti gondolkodók, akik vitatják a korrelativitás teljeskörűségének tézisét. Joseph Raz például így ír:

> „Egy népszerű nézet szerint minden joghoz tartozik egy korrelatív kötelezettség. Minthogy a jog a kötelezettség egyik alapja, jó adag igazság van az efféle korrelativitás-tézisben. A tézis legtöbb szokásos megfogalmazása mégis félrevezető." [359, 166]

Ebben a vitában nem tudok, nem is akarok állást foglalni, és mivel a fomális modell építésének jelen szakaszában nem is igazán lényeges ez a kérdés, el lehet tekinteni e szempont figyelembe vételétől. Lehet, hogy igaza van Joseph Raznak, és nem áll mindig a korrelativitás tézise, de azt Raz sem tagadja, hogy sok esetben igaz. Ha viszont azt állíthatjuk, hogy a jognak, normativitásnak vannak olyan területei, ahol diadikus viszonyokat, azaz jogi relációkat kell kezelnünk, akkor a jogi fogalmak fent hivatkozott kettősségét, korrelativitását valahogy be kell építeni a fogalmi modellünkbe. Ezt a relációs jelleget úgy tudjuk megragadni, ha a *monadikus, imperszonális* szemléletmódot felváltjuk a *diadikus, perszonális* megközelítéssel.

A továbblépés előtt azonban szükséges figyelmeztetnem arra, hogy az elemzendő fogalmak, terminusok mindennapi használatában sajnos sokfajta és elég széles körben elterjedt pongyolaság figyelhető meg. A terminusokat sokszorosan túlhasználják, vagyis egy-egy terminust – sokszor akaratlanul – többféle jelentéssel vesznek használatba, és ez sok esetben nagyon könnyen fogalmi zavarokhoz, félreértésekhez vezethet. Érdemes ezért itt egy-két előzetes megjegyzést tennem.

A jog a deontikus logika operátorait kifejező terminusok közül a kötelezést és a tiltást kiterjedt módon alkalmazza, ám a megengedés terminusát ritkábban veszi igénybe (ha egyáltalán használja). Sokkal elterjedtebb a jog, jogosultság terminusa. Ennek ellenére nyugodtan rögzíthetjük, hogy a jog, jogosultság, megengedés terminusai mind ugyanahhoz a jelentéstartományhoz sorolhatók, mint ahová a megengedés is tartozik. Ebből persze az is következik, hogy akárcsak a megengedés kategóriája esetében, úgy

a jogosultság mindennapi használatában is keveredik az a két lehetőség, hogy a nemkötelezés vagy a nem-tiltás állapotát fejezzük-e ki a terminussal. Mivel a hétköznapi fogalomhasználati gyakorlatba mindkét értelmezés mélyen beleivódott, értelmetlen lenne bármelyik interpretációt elsődlegessé tenni a másik ellenében, így csak arra törekedhetünk, hogy tudatosan figyelve erre a problémára, a terminusok használata során mindig egyértelművé tesszük, az adott pillanatban éppen melyik értelmezés tartjuk érvényesnek. A szinonimitásról beszélve megállapíthatjuk még, hogy a kötelezettség és kötelesség terminusait is egymással felcserélve lehet használni.

Sajnos létezik egy másik terminológiai pongyolaság jogi alapfogalmak területén, ami a laikusok számára még több problémát, félreértést okozhat – legalábbis a magyar nyelvben. A 'jog' terminusa ugyanis többféle értelemben használható. A jog egyfelől jelenthet jogosultságot, illetve másfelől normatív megnyilatkozást, és az utóbbi jelenthet egyetlen normatív kijelentést (mint jogszabály, jogtétel), de jelentheti akár az egész jogi rendszert is. Az igazi megkülönböztetést a jog mint jogosultság és a jog mint normatív rendszer (tételes jog) között kell megtennünk, a jogtétel és a tételes jog közti különbség inkább mennyiségi, nem annyira minőségi. Természetesen a jogtudomány réges rég elvégezte ezt a megkülönböztetést, hiszen az 'alanyi jog' (facultas agendi) és a 'tárgyi jog' (norma agendi) fogalmai lényegileg erre a kettősségre reflektálnak. Ami nagyon fontos (és ez sokak számára szokatlan, meghökkentő lehet), fogalmilag szükségünk van a 'jogi jog' és 'erkölcsi jog' elhatárolására egymástól, amit csak a "jog" fogalmának pontos explikációja, sokszálú értelmezése révén tehetünk meg. Amikor a későbbiekben a norma fogalmát fogom tipizálni a különböző fogalmi összetevők alapján (⇝258.o.), akkor a különböző tipizálási lehetőségek egymás utáni kibontásával jobban lehet majd érzékeltetni, hogy valóban értelmes kategória akár a 'jogi jog', akár az 'erkölcsi jog' fogalma.

Másfajta fogalmi zavar jelentkezik a jogi viszonyok minősítésében. Itt nem terminológiai poliszémikus jellegű túlhasználásról, hanem fel nem ismert szinonimitásról van szó. Amikor a jogtudósok az összetartozó jogokról és kötelességekről beszélnek, akkor a köztük levő viszonyra a 'korrelativitás' terminusát alkalmazzák. Wesley Newcomb Hohfeld is a korrelativitás kategóriáját használta. A mai napig bevett ez a szóhasználat a jog világában. Később elemezni fogom a szociológusok által bevezetett társadalmi szerep fogalmát, szólok arról, hogy a társadalmi szerepek normatív összetevői közt ugyanúgy jogokat és kötelességeket találhatunk, mint a jog esetében. A szociológusok azonban az általuk vizsgált normatív komponensek közt megfigyelhető viszonyt más kategóriával ragadják meg, ők erre a komplementaritás terminusát használják (lásd Sir Ross [365], Gouldner, Parsons [336]). A korrelativitás terminusa helyett Stig Kanger már nem csak egy, de két másik kategóriát használ [237]. Később bemutatom, hogy Kanger milyen alapon minősíti hol inverz, hol konverz relációnak két jogviszony közt létező korrelativitást. Jogi szövegekben előfordul olykor a jogi viszonyok 'reciprocitása' kifejezés is, ami szintén a korrelativitás, komplementaritás jelenségéhez kapcsolódik.

Nagyon hasonló tartalom mentén van tehát négy-öt terminus, a korrelativitás, a komplementaritás, az inverzitás és konverzitás, illetve a reciprocitás, amelyek közül nekem is választanom kell majd. Mivel az empirikus társadalomtudományokban a korreláció fogalmának a korrelativitás itteni tartalmához képest nagyon más jelentése van, ezért a korrelativitás helyett inkább a komplementaritás fogom használni, illetve ahol szükség lesz a nagyobb pontosságra, ott a konverzitás és inverzitás terminusait is alkalmazni fogom. És mindezek mellett – ha történeti vagy olykor stilisztikai okokból szükségesnek

látszik – megengedhetőnek tartom a korrelativitás terminus használatát is. Mivel a reciprocitás fogalma nagyon erősen használt a társadalomtudományokban, nem tartanám szerencsésnek ezt a fogalmat az itt tárgyalt jelentésben is használatba venni.

9.2 Normatív pozíciók, jogosultságok és kötelezettségek

A társadalmi cselekvések indoklásai során rengetegszer hivatkozunk a jogainkra, a jogosultság fogalmára:

> Jogom van a bolt előtti járdán sétálni.
>
> Jogában áll hallgatni.
>
> Jogában áll beszélni.
>
> Jogom van visszakapni a kölcsönadott pénzemet.
>
> Jogom van eladni a saját gitáromat.
>
> Jogom van nem eladni a saját gitáromat.
>
> Jogom van kidobni a nem használt ruháimat.
>
> Jogom van megváltoztatni a saját boltom nyitvatartási idejét.
>
> Nincs joga másnak arra, hogy eladja az én autómat valakinek.
>
> Jogom van szavazni.
>
> Jogom van nem szavazni.
>
> Nincs joga senkinek engem megverni.
>
> Ha megtámadnak, akkor jogom van megvédni magam.

A fenti példák azt mutatják, hogy egyrészt a jogaink irányulhatnak tevőleges cselekvésre (csinálásra), illetve nem-cselekvésre (tartózkodásra), másrészt a jogaink vonatkozhatnak a saját, illetve mások cselekvésére, harmadrészt a jogaink tetszőleges cselekvésre irányulhatnak, de olykor "csak" azt szabályozzák, hogy a jogi-normatív viszonyainkat megváltoztathatjuk-e vagy sem.

A fenti példák azt is mutatják egyben, hogy a jogosultságainkhoz valóban hozzárendelhetők mások kötelezettségei. Amikor például a kölcsönadott pénzt várjuk vissza, akkor mindig valaki más kötelezettségére gondolunk (akinek vissza kell adnia a pénzt), vagy ha nekem jogom van erőszakmentes életre, akkor azt is jelenti egyben, hogy mindenki másnak tilos megvernie engem (kötelező tartózkodnia az erőszak alkalmazásától).

A példák rávilágítanak arra, milyen sokféle jelentést sűrítünk a jog-jogosultság fogalmába. Itt az idő, hogy megnézzük, hogyan lehet szétszálazni ezt az összefonódó sokféleséget.

9.2.1 Hohfeld elsőrendű jogviszonyfogalmai

Wesley Newcomb Hohfeld volt az, aki miután észlelte, hogy a jog(osultság) és kötelesség fogalmát sokszorosan túlhasználják a jogászok, megpróbálta elválasztani a különböző jelentésrétegeket egymástól. Hohfeld két tanulmánya a jog és kötelesség fogalmainak többértelműségéről csak a halála után, 1913-ban és 1917-ben jelent meg.[1]

[1] Hohfeld tanulmánya magyarul is olvasható [219], a Hohfeld-recepcióból kiemelném Arthur Corbin [95], [96], Albert Kocourek [243], Thomas D. Perry [340], Frederic B. Fitch [154], Walter J. Kamba [233] cikkeit, illetve Matthew H. Kramer, N.E. Simmonds és Hillel Steiner tanulmánykötetét [250].

A jogosultságok és kötelezettségek közti korrelatív kapcsolat tézise már Hohfeld előtt is nyilvánvaló volt a jogtudományon belül [237]. Hohfeld azzal hozott újdonságot, hogy rámutatott, a jogosultság, illetve kötelezettség fogalmaiban meghúzódó jelentésrétegek hogyan különíthetőek el egymástól.

Hohfeld jogfogalmainak struktúrája

Hohfeld szerint négy-négy jogosultság-, illetve kötelezettségtípust definiálhatunk, és ezek mindegyikét kétféle módon is kapcsolatba hozhatjuk egymással. Minden jogosultságnak van egy ellentéte, illetve van egy korrelatív párja a kötelezettségek között (és természetesen mindez igaz fordítva is, a kötelezettségekhez is rendelhető jogosultság). Hohfeld a következő kategóriákat vezette be:

right	privilege	power	immunity
duty	no-right	liability	disability

Fontos megjegyezni, hogy a Hohfeld-recepció az idők során pár ponton változtatott az eredeti terminusokon. Hohfeld követői az eredeti ‘right’ terminus helyett a ‘claim’ (illetve ‘claim-right’), míg a ‘privilege’ helyett a ‘liberty’ és a ‘freedom’ kategóriáit is használták, illetve volt szerző, aki az ‘immunity’ helyett az ‘exemption’-t használta, más a ‘no-right’ terminust javasolta lecserélni az ‘exposure’-re [235], [236].[2]

A hohfeldi kategóriák magyar fordítására több esetben olyan javaslat született, amelyek a laikusok számára ugyan nehezebben befogadhatóak, viszont sokkal egyértelműbbnek tűnnek. A következő magyar terminusokat vezették be a Hohfeld tanulmányának fordításában [219].

jog	szabadság	felhatalmazottság	mentesség
kötelezettség	joghiány	beavatkozásnak kitettség	beavatkozásképtelenség

A Hohfeld után megjelenő “versengő terminusok” közül a ‘claim’ fordítására az ‘igény’ vagy ‘igényjog’, míg a ‘liberty/freedom’ terminuspárosra a ‘szabadság’ kifejezése került használatba. A továbbiakban igyekszem követni a hohfeldi terminológia magyar fordítását, de egy ponton tudatosan eltérek tőle, néhány más esetben pedig – stilisztikai okok miatt – olykor alkalmazok majd szinonímákat. A hohfeldi ‘right’ terminus magyar fordítása (‘jog’) helyett inkább a ‘igényjog’ terminust veszem igénybe, hogy ezzel is elkerüljem a ‘jog’ terminusának sokrétűségéből fakadó veszélyeket. Sokkal pontosabb lenne a ‘joghiány’ helyett az ‘igényhiány’ terminusát “igénybe venni”, ezért alkalmazom ezt a kifejezést is, de – mivel nem akarok túlzottan eltérni a magyar fordítástól – olykor használom az eredeti magyar fordítást is. Ha nem lesz zavaró, akkor – stilisztikai okokból – olykor-olykor lecserélem a ‘szabadság’-ot a ‘privilégium’, a ‘mentesség’-et az ‘immunitás’ terminusára (és csak zárójelben jegyzem meg, hogy a ‘mentesség’ helyett a ‘kivételezettség’ terminusát is nyugodtan használhatnánk).

Ugyan nem merült fel sehol fordítási javaslatként, mégis érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a ‘power’ kategóriáját lehetne ‘beavatkozás-képesség’-nek, az ‘immunity’ kategóriáját pedig ‘beavatkozásmentességnek’ is fordítani. Ha így tennénk, akkor

[2] További terminusjavaslatokat mutat be Walter J. Kamba cikke [233].

egyértelműbben látszódna, hogy a második négyes hohfeldi fogalmi csoport a beavatkozással (vagy mondhatnánk azt is, hogy a rendelkezéssel) kapcsolatos.

Sajnálatos módon a hohfeldi elmélet formalizálási kísérletei során a terminológiai zavart inkább növelték, mint csökkentették azzal, hogy a kötelezettségfogalmakra is jogtípusként hivatkoztak, vagyis négy-négy jog-, illetve kötelezettségfogalom helyett nyolc jogtípus fogalomról beszéltek. Igaz, az alkalmazott formális nyelvi szinten ezt a zavart fel lehetett oldani, de a természetes nyelvi szinten ez a megoldás nehezebbé tette és teszi az értelmezést, befogadást.

Mielőtt sorba venném, hogyan értelmezi Hohfeld a jogosultság- és kötelezettségfogalmait, be kell mutatnom azt, hogy milyen relációkkal hogyan köti össze Hohfeld a kategóriáit. Hohfeld szerint korrelatív viszonyban vannak egymással a táblázatba foglalt elemek közül az egymás alatt levő kategóriák (azaz az igényjog és kötelezettség, a privilégium és igényhiány, a felhatalmazottság és beavatkozásnak kitettség, valamint az immunitás és beavatkozásképtelenség), és ellentét van a "keresztkapcsolatokban" (azaz az igényjog és igényhiány, a privilégium és kötelezettség, a felhatalmazottság és beavatkozásképtelenség, illetve az immunitás és beavatkozásnak kitettség között).

legal relation	jogi viszony	korrelatív párja	ellentéte
right	igényjog	kötelezettség	igényhiány
duty	kötelezettség	igényjog	szabadság
privilege	szabadság	igényhiány	kötelezettség
no-right	igényhiány	szabadság	igényjog
power	felhatalmazottság	beavatkozásnak kitettség	beavatkozásképtelenség
liability	beavatkozásnak kitettség	felhatalmazottság	mentesség
immunity	mentesség	beavatkozásképtelenség	beavatkozásnak kitettség
disability	beavatkozásképtelenség	mentesség	felhatalmazottság

A táblázatos megjelenítés mellett érdemes grafikus reprezentációt is adni a hohfeldi kategóriáknak és a köztük levő viszonyoknak, mert így jobban lehet érzékeltetni a fogalmi viszonyrendszer belső szerkezetét.

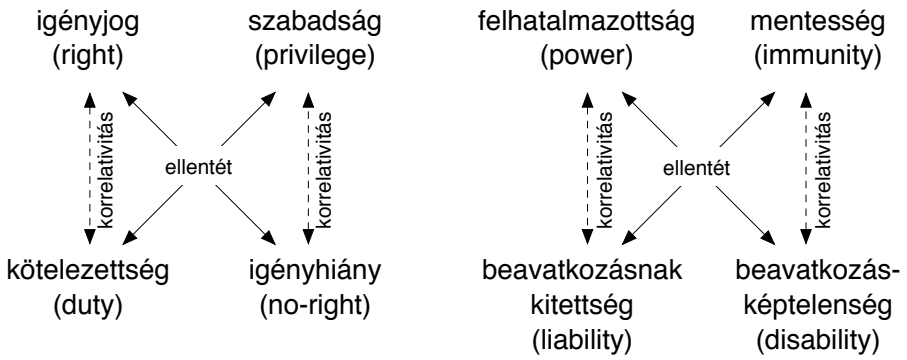

Az ábra nemcsak azt mutatja, hogy mely fogalmak között van ellentétes, illetve korrelatív viszony, de az is "leolvasható" róla, hogy a fogalmak két csoportra oszthatók. Az egyik csoport az igényjog, a másik felhatalmazottság köré szerveződik, és mindkettő csoportnak hasonló belső mikrostruktúrája van. A későbbiekben majd kiderül, hogy milyen kapcsolat van a két csoport, illetve a két csoport elemei között.

Az igényjog köré szerveződő fogalmak értelmezése

A hohfeldi jogfogalmak struktúráját már bemutattam, de se nem definiáltam, se nem adtam példákat az egyes fogalmakra, pedig az értelmezésükhöz, modellbe építésükhöz mindkettőre szükség lenne. Első körben bemutatom Hohfeld saját meghatározásait, miközben igyekszem tőle vagy a korai Hohfeld-recepcióból származó példákat hozni rájuk.

Az első fogalmi csoport középpontjában a jogigény kategóriája áll, aminek komplementere a kötelezettség és ellentéte a joghiány fogalma. Hohfeld példája így szól:

> „. . . ha X-nek joga van ahhoz, hogy Y az ő földjén kívül tartózkodjék, ezzel korrelatív (és ennek megfelel) Y azon kötelessége, hogy maradjon távol attól a helytől.” [219, 73]

A fenti idézetben Hohfeld két jogi terminust nevez meg (az igényjogot és a kötelezettséget), de ezzel igazából nem két “különálló” jogviszonyt állít szembe egymással. Az igény és a kötelezettség voltaképpen ugyanannak a jogviszonynak két “nézetét” jelenti.[3] Ezért mondja rájuk Hohfeld, hogy korrelatív kapcsolatban vannak egymással. A két jogviszonyt így bonthatjuk fel összetevőkre:

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	igénye	Alter	nem	átjárni Ego telkén
Alter	kötezettsége	Alter	nem	átjárni Ego telkén

Az összetevőkre bontásból látszik, hogy mindkét fél (jogbirtokos) jogviszonya ugyanarra a cselekvésre (és ugyanarra a cselekvőre) vonatkozik. Ez fontos, később látni fogjuk, hogy nem minden párosítás esetében van ez így.

Hohfeld következő jogfogalma a szabadság, ami a kötelezettséggel van ellentétben és a joghiánnyal korrelatív kapcsolatban. Hohfeld újra az ingatlanos példát hozza erre.

> „ . . . ha X-nek joga vagy igénye van arra, hogy Y – valaki más – maradjon távol földjétől, akkor neki magának megvan az a szabadsága, hogy belépjen e területre; másként fogalmazva, X-t nem terheli a távolmaradás kötelezettsége. A belépés szabadsága a kívülmaradás kötelezettségének ellentéte.” [219, 73]

Szabadság és kötelezettség tehát ellentétes fogalmak, de pontosan látni kell, mit is ért Hohfeld az ‘ellentétes’ fogalom jelentése alatt:

> „. . . e ponton nem árt némi óvatosság; hiszen amikor azt mondjuk: egy adott szabadság egy kötelezettség puszta negációja, akkor ezt természetesen mindig úgy értjük, hogy a kötelezettség tartalma az, ami pontosan ellentétes a kérdéses szabadságéval.” [219, 74]

A telektulajdonosnak szabadsága van saját telkén átjárnia, másoknak kötelezettségük van tartózkodni az átjárástól. Utóbbi úgy is értelmezhető, hogy mások kötelesek nem átjárni a tulajdonos telkén. Ha Egora és Alterre vonatkoztatjuk mindezt, akkor a következő formában adhatjuk meg a két jogviszony összetevőit:

[3] Talán hasznos lehet itt egy másik példát hozni szemléltetésképpen. Amikor azt mondjuk, hogy X szülője Y-nak, akkor mondhatjuk azt is, hogy Y gyereke X-nek. Bármelyiket is mondjuk, ugyanazt a tartalmat fejezzük ki velük. A ‘szülője’ és a ‘gyereke’ reláció korrelatív párjai egymásnak (vagy másként: egymás inverzei). Ugyanez igaz az igényjog-kötelezettség párosra is.

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	szabadsága	Ego		átjárni Ego telkén
Alter	kötelezettsége	Alter	nem	átjárni Ego telkén

Látható, hogy az ellentétes jogviszonyok más cselekvőre és más cselekvésre irányulnak. Fontos kérdés, hogy mi a kapcsolat ugyanazon személy, ugyanazon jogbirtokos (itt az Ego) igényjoga és szabadsága között. Joel Feinberg ezt írja:

> „Amit a jog [az igényjog] hozzátesz a szabadsághoz, az másoknak az a kötelessége, hogy tartózkodjanak a beavatkozástól.” [144, 88]

Feinberg arra utal, hogy Hohfeld két kategóriáját szigorúan el kell választani egymástól, a szabadság nem feltételezi – sem logikailag, sem gyakorlatilag – a jogigény létezését. A szabadság önmagában még nem teremti meg, nem hozza magával azt az igényjogot, hogy az Alter nem avatkozik be, nem zavarja meg Egot abban a cselekvésben, amire Egonak szabadsága van. Hohfeld példája arra, hogy a szabadság nem keletkeztet korrelatív kötelezettséget a másik fél be nem avatkozásra, így szól:

> „*A, B, C* és *D* mint salátatulajdonos esetleg azt mondja *X*-nek: ‘Edd meg a salátát, ha tudod; engedélyezzük ezt neked, de nem értünk egyet azzal, hogy ne zavarjunk meg ebben.’ Ebben az esetben a szabadság létezik, s amennyiben *X*-nek sikerül megennie a salátát, akkor nem sérti meg egyik fél jogát sem. Világos azonban az is, hogy ha *A*-nak sikerülne olyan gyorsan elkapnia a tálat, hogy *X* egy falatot sem tudna abból enni, úgy *Y*-nek semmilyen joga sem szenvedne csorbát.” [219, 76]

A példa szemléletesen rávilágít, hogy mi a különbség a kétfajta jogviszony, az igény és a szabadság között. De vehetek egy másik példát a hétköznapok világából. Ha egy vonatra helyjegyet veszek, akkor igényjogom keletkezik arra, hogy leüljek a székemre. Ha valaki ül azon a széken, amire a helyjegyem szól, akkor igényelhetem tőle, hogy adja át a helyét, és ezzel “párhuzamosan” neki kötelessége lesz felállni. Ha viszont nem helyjegyes vonaton utazom, akkor szabadságom van a még szabad székek bármelyikére leülnöm, de nem igényelhetem senkitől sem, hogy adja át nekem azt a széket, amin ő ül. Viszont ha én leülök egy szabad székre, utána nem leszek köteles átadni az a helyt valaki másnak, ezt senki sem igényelheti tőlem. Amíg viszont vannak szabad székek, addig bárki elfoglalhatja azok bármelyikét, és megakadályozhat engem abban, hogy a kiszemelt szabad helyre leülhessek, ha ő előbb teszi ezt meg.

Nem könnyű észrevenni a szabadság “függetlenségét” az igényjogtól, már ha valóban magában áll. A tényleges gyakorlatban a jogviszonyok az esetek nagy részében összetettek és a szabadság és igényjog együttjár. Így van ez például a tulajdonjog esetében. De ez a gyakorlati együttjárás semmiképpen sem jelent logikailag szükségszerű összetartozást köztük. Ha viszont a szabadság hol magában, hol az igényjoggal együtt fordul elő a különböző gyakorlati jogfogalmak között, akkor ezt a kétféle helyzetet, pontosabban e kétféle helyzetre jellemző szabadságfogalmat érdemes lehet jelzős szerkezetbe téve elkülöníteni egymástól. Erre tett javaslatot Jeremy Bentham, aki a **nyers szabadság** (**naked liberty**), illetve a **szerzett szabadság** (**vested liberty**) fogalompárt javasolta alkalmazni erre a kétféle helyzetre (Bentham nézeteit ismerteti: [271, 17-19]). Amikor a szabadság csak magában áll, akkor nyers, védtelen ahhoz képest, amikor az igényjoggal kiegészülve védve van

a mások általi beavatkozástól. A nyers szabadságban megtehetünk mindent tetszésünk szerint, de mindenki másnak szabadsága van megakadályozni minket saját szabadságunk (akaratunk) érvényesítésében. A védett szabadságban a beavatkozás tiltva van a többiek részére.[4]

Nem ejtettem még szót az utolsó hohfeldi kategóriáról, a joghiányról. Ez a fogalom az igényjog ellentéte és a szabadság korrelatív párja. A korrelativitás azt jelenti itt, hogy az egyik fél (Ego) szabadsága megtenni valamit megegyezik azzal, hogy a másik félnek (Alternek) joghiánya van (nincs igénye) arra, hogy az egyik (Ego) ne tegye meg azt:

> „ ...*X* azon jogának korrelatív párja, hogy *Y* ne lépjen a földjére, azonos *Y* azon kötelezettségével, hogy ne tegye azt; *X* azon szabadságának korrelatív párja azonban, hogy saját földjére lépjen, azonos *Y* azon 'jogának hiányával', hogy igényelhesse *X* távolmaradását." [219, 74]

Az ingatlanos példa jogviszonyait kifejező mondatok összetevőkre bontásával a következő táblázatot kaphatjuk:

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	szabadsága	Ego		átjárni Ego telkén
Alter	igényhiánya	Ego	nem	átjárni Ego telkén

Hohfeld ezt is korrelatív kapcsolatnak nevezi, pedig ez a viszony különbözik az igényjog és kötelezettség közti korrelativitástól. Ebben az esetben ugyanis két jogviszony nem ugyanarra a cselekvésre irányul, hanem egyszer a pozitív, másszor a negatív cselekvésre (vagyis a tevésre, illetve a tartózkodásra). A különbséget felismerve Stig Kanger, aki később formalizálta Hohfeld elméletét, két fogalmat is bevezetett a korrelativitás e két típusára, és hol az inverz, hol a konverz reláció fogalmát alkalmazta (⇝203.o.)

Az igényhiány az igényjog ellentéte. Hohfeld nem mond semmit erről a kapcsolatról, pedig ez eltér a szabadság és kötelezettség közt megállapított ellentét relációtól. Amíg utóbbira Hohfeld azt mondta, hogy „a kötelezettség tartalma az, ami pontosan ellentétes a kérdéses szabadságéval", addig az egymással ellentétes joghiány és igényjog két jogviszonya ugyanarra a tartalomra vonatkozik [271, 27]. Az ellentéte fogalmat inkább az utóbbi értelmezésben szokás használni, de akárhogy is akarjuk ezt a fogalmat értelmezni, arra mindenképpen ügyelni kell, hogy a hohfeldi elmélet kétféle 'ellentéte' relációját megkülönböztessük egymástól.

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	igénye	Alter	nem	átjárni Ego telkén
Alter	igényhiánya	Ego	nem	átjárni Ego telkén

A hohfeldi jogfogalmak első csoportja az igényjog köré szervezhető, és a fent bemutatott kapcsolatok alakítják ki a köztük levő struktúrát. Összegzésképpen egy áttekintő táblázatban – az eddigi ingatlanos példákat felhasználva – egyesítem a négy fogalom összetevőkre bontását, hogy jobban látni lehessen a fogalmak egymáshoz való viszonyát.

[4] A formális elmélet bemutatása után kitérek majd H.L.A. Hart ide kapcsolható **védőövezet** (**protective perimeter**) fogalmára is (⇝**??**.o.).

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	igénye	Alter	nem	átjárni Ego telkén
Alter	kötelezettsége	Alter	nem	átjárni Ego telkén
Ego	szabadsága	Ego		átjárni Ego telkén
Alter	igényhiánya	Ego	nem	átjárni Ego telkén

A táblázat első kettő, illetve második kettő sorában egymás korrelatív párjai szerepelnek, míg az első és negyedik, illetve a második és harmadik sorban egymás ellentétei.

Bonyolódik azonban a kép, ha figyelembe vesszük azt is, hogy – a fenti példában – Egonak nemcsak az lehet szabadságában, hogy átjárjon saját telkén, de szabadsága lehet tartózkodni is ettől. Ennek pedig az a korrelatív párja, hogy Alternek igényhiánya van arra, hogy Ego átjárjon a telkén. Ezt a következő módon írhatjuk fel:

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	szabadsága	Ego	nem	átjárni Ego telkén
Alter	igényhiánya	Ego		átjárni Ego telkén

Ha csak az Ego telkére irányuló jogviszonyok eddig példáit nézzük, akkor is kiviláglik, hogy Hohfeld jogviszonyfogalmai nem elég pontosak. Nem mindegy adott eetben ugyanis, hogy valamely jogviszony relátumaként (paramétereként) milyen minőségű cselekvést írunk be. Hohfeld maga is figyelmeztet a szabadság és kötelezettség ellentéte kapcsán (⇝191.o.), hogy ott egymás ellentéteit, a pozitív cselekvést (tevést), illetve a negatív cselekvést (tartózkodást) kell beleérteni a két ellentétes jogviszonyba. De Hohfeld nem megy túl ezen a figyelmeztetésen, nem igazán reflektál a problémára. A továbblépéshez viszont tisztáznom kell, hogy hogyan lehet pontosabban kezelnünk a hohfeldi sémán belül a cselekvés két típusát, ezért ezen a ponton egy rövid kitérőt kell tennem.

Az igényjog köré csoportosítható jogviszonyok felbontása

A hohfeldi jogviszonyfogalmak pontosítása, egyértelmű formalizálása érdekében első lépésként érdemes grafikai eszközökkel reprezentálni a kategóriák közti viszonyokat. Egy hohfeldi jogviszonyt négy változóval írhatunk le. Mindig meg kell adnunk a jog típusát, a jog birtokosát, a jog tartalmát adó cselekvés típusát és e cselekvés ágensét. Ezt az alábi formulában összegezhetjük:

(i) – $\textsc{right}(Agent, \pm\textsc{do}(Agent, T(\pm p, \pm p)))$

Ezt – az egyszerűbb kezelésmód miatt, hangsúlyozottan csak ideiglenes jelleggel – írhatjuk a következő rövidebb alakban is. Azt viszont kétféleképpen is tehetjük. Először kivehetjük a formulából a teljes állapotváltozást ($T(\pm p, \pm p)$), hogy csak azt hangsúlyozzuk, a cselekvésnek van egy Ágense.

(ii) – $\textsc{right}(Agent, \pm\textsc{do}(Agent))$

Később bemutatok olyan elméleteket, illetve azokban alkalmazott formalizmusokat, amelyekben fontos lesz valahogy jelezni azt, hogy mi a cselekvés révén "megvalósuló" állapotváltozás során előállt végállapot (ezt a későbbi elméletekhez való igazodás kedvéért az eddig alkalmazott p állapotváltozó helyett F-fel jelölöm).

(iii) – $\textsc{right}(Agent, \pm\textsc{do}(Agent, \pm F))$

Ez kevesebb információt képes kifejezni, mint az *(i)* formula, de többet, mint a második *(ii)* képlet. A formula a következő értékeket veheti fel az egyes változókban:

a jog (RIGHT) típusa:	CLAIM | LIBERTY | DUTY | NO-CLAIM
a jog birtokosa (*Agent*):	*Ego (E)* | *Alter (A)*
a jog tartalmát adó cselekvés (±DO):	DO | ¬DO
a cselekvés ágense (*Agent*):	*Ego (E)* | *Alter (A)*

A négy változó közül a Right-nak négy, a többinek két-két értéke lehet, így a formulának összesen 32 különböző kimenete lehet. Egy adott jogbirtokos adott ágens adott cselekvésére vonatkozó jogviszonyait egyetlen "síkban" összefogva, az alábbi nyolc jogviszonycsoportot kapjuk:

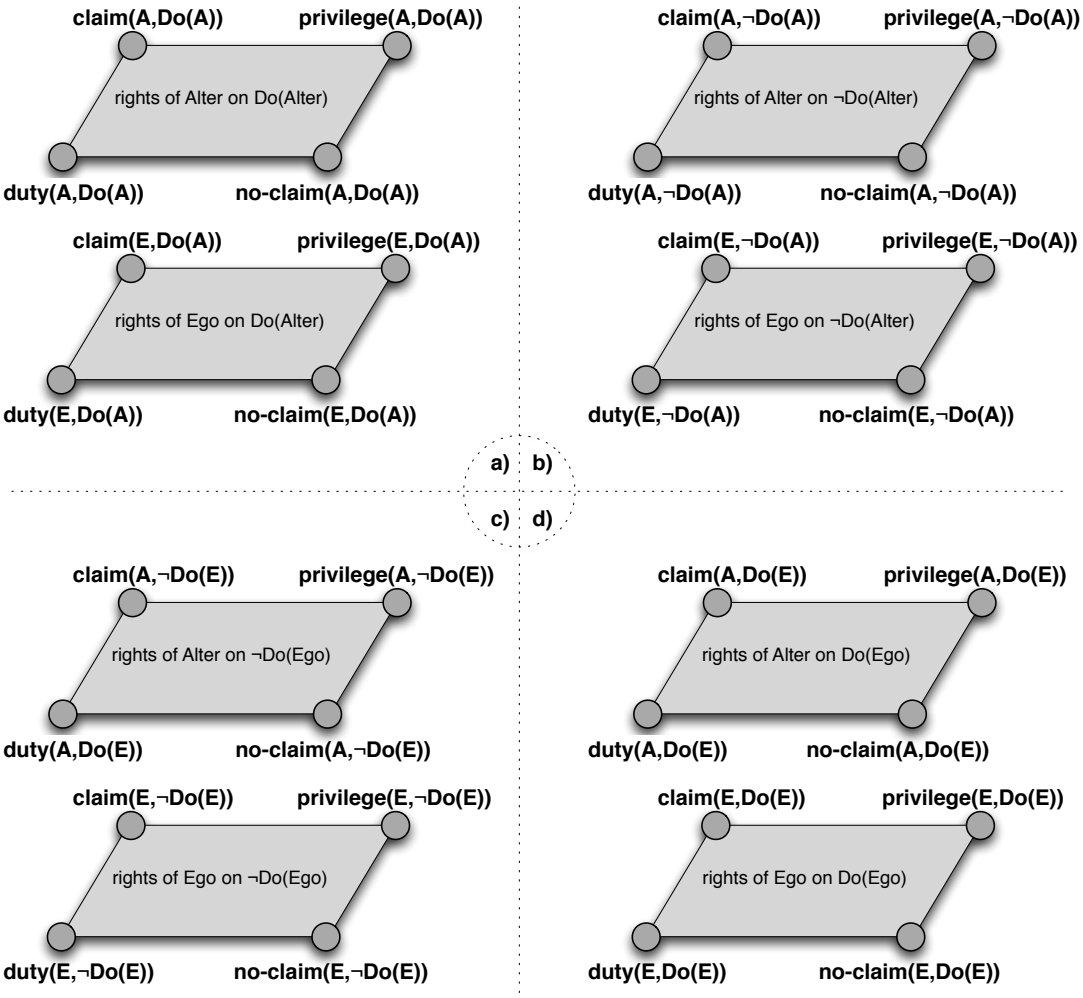

A nyolc síkot négy-négy térnegyedbe rendezhetjük azon az alapon, hogy milyen cselekvésről van szó (vagyis kinek a milyen cselekvéséről beszélünk). Az a) jelű térnegyedben Alter tevésével, a b) jelűben Alter tartózkodásával, a c) jelűben Ego tevésével, a d) jelűben Ego tartózkodásával kapcsolatos jogviszonyok láthatóak úgy, hogy egy-egy negyedbeli síkon Ego, illetve Alter jogai vannak "összekötve".

Észre kell vennünk azonban, hogy nem minden – logikailag lehetséges – jogviszony értelmes. Az igény (jogigény) például csak akkor értelmezhető, ha a jogbirtokos és a cselekvő különbözik. Nincs értelme saját cselekvésemre irányuló igényről beszélni. Ezen a ponton ugyanis feltételezhetjük, hogy egy ágens saját cselekvésére irányuló akarata egyértelmű, ha valaki akar valamit, akkor azt végre is hajtja.[5] Ugyancsak (és ugyanazért) értelmetlen az igényhiány fogalma is azonos ágensek esetében. Tartalmatlannak tarthatjuk a szabadság fogalmát is – eltérő ágensekre vonatkozóan. A szabadság csak saját cselekvésemet illetően értelmes, mással cselekvésére vonatkozóan nekem nincs, nem lehet szabadságom. Ugyanez igaz a kötelezettségre is: csak magamat illetően lehetnek kötelezettségeim, másokra nézve csak a kötelezettségre vonatkozó igényem képzelhető el.

Ha mindezek alapján a "nem értelmes" fogalmakat töröljük a "palettáról", akkor már csak 16 jogviszonyhoz jutunk. Ha ezek között feltüntetem a hohfeldi korrelativitási kapcsolatokat, akkor a következő ábrát kapjuk:

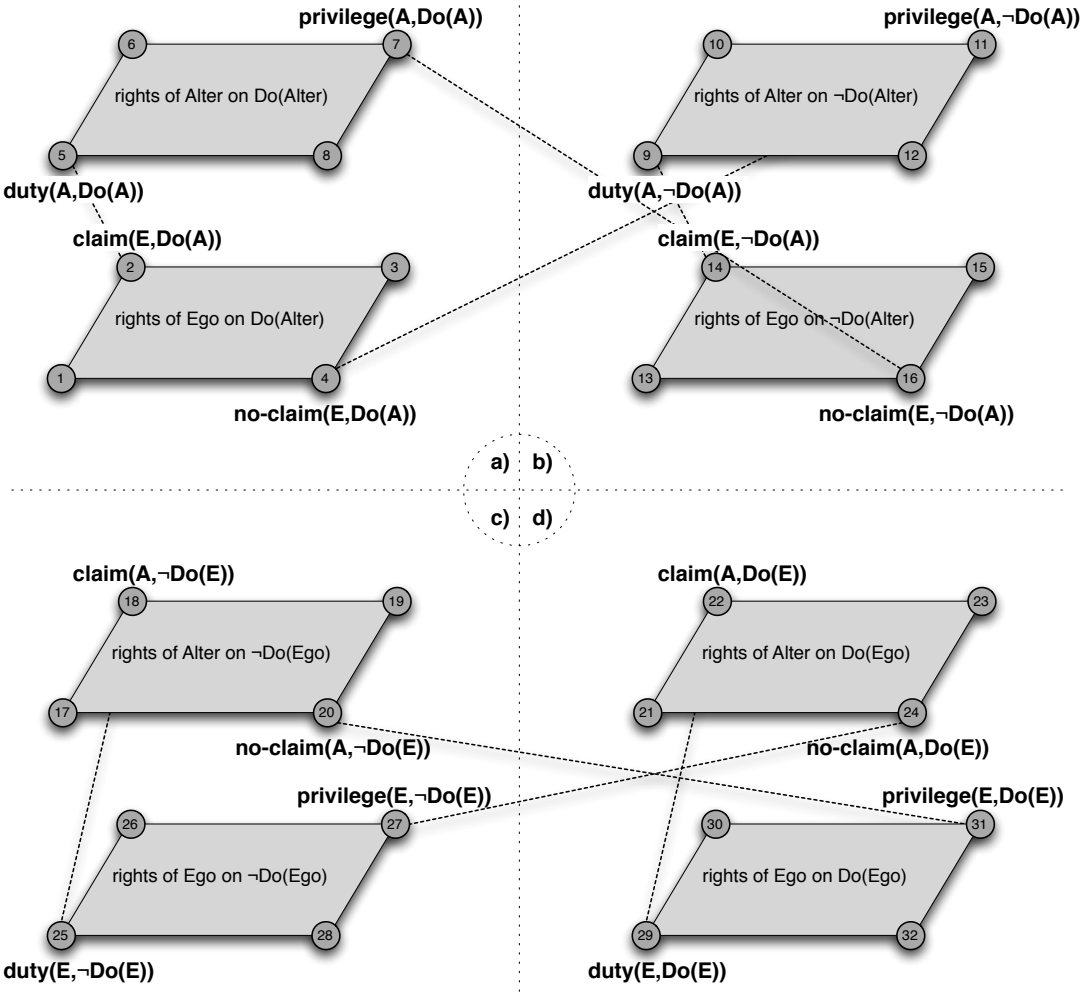

Az ábrán már nem láthatóak az "értelmetlen" jogviszonyok, csak azok szerepelnek, amelyek a hohfeldi értelmezésekben felbukkantak, felbukkanhattak. A korrelativitást jelző vonalak "átkötései" más negyedekbe szépen mutatják azt, hogy a jogfogalmak közti belső

[5] Az akaratgyengeség problémáját én ebben a kontextusban irrelevánsnak gondolom.

összefüggések másfajta cselekvéseket kapcsolnak össze. Az ábra tehát azt is szemlélteti egyben, hogy a fogalmak pontos értelmezéséhez mennyire fontos figyelembe venni azt, hogy milyen cselekvésre vonatkoznak a jogviszonyok. Hohfeld sajnos nem igazán reflektált erre a kérdésre. A jogviszonyok elméletileg teljesnek mondható ábráját tovább egyszerűsíthetjük úgy, hogy két-két negyedet "összecsúsztatunk. Ha az egymás alatt levő negyedekkel (tehát az a) és c), illetve a b) és d) jelűekkel) tesszük meg ezt, akkor olyan síkokhoz jutunk, amelyek ugyanannak a jogbirtokosnak a jogviszonyait mutatják. A két alsó síkon Ego, a két felső síkon Alter jogviszonyai láthatók. A jobb áttekinthetőség kedvéért a jobb oldali két síkot tükröztem a függőleges tengely mentén, mert így jobban láthatókká váltak a korrelativitási kapcsolatok:

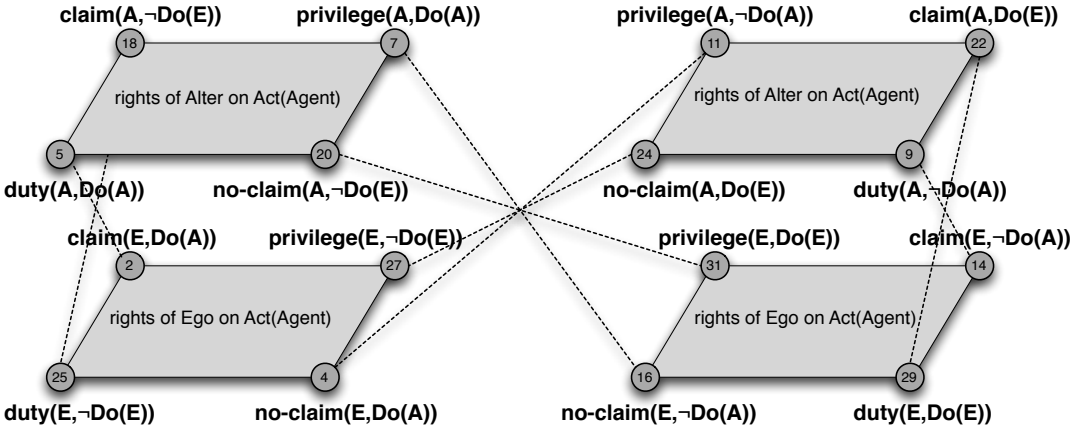

Egy utolsó átrendezést végrehajtva a Hohfeldi sémához nagyon hasonló szerkezethez juthatunk. Csak annyit kell tennünk, hogy a két felső síkot a vízszintes tengelyük körül elforgatjuk 180 fokkal (vagyis a síkok felső és alsó csúcspontjait megcseréljük egymással), majd ezután a két felső sík privilege és no-claim jogviszonyait kicseréljük egymással, végül a második kocka csúcspontjait a lapra merőleges, függőleges síkra vetítve tükrözzük. Ekkor ugyanúgy az alsó két síkon helyezkednek az Ego, a felső két síkon az Alter jogviszonyai, viszont a korrelatív kapcsolatok egymás fölé kerülnek, és az egész struktúra két részre "esik szét". A két kocka elemei csak abban térnek el egymástól, hogy mindig az ellentétes cselekvésre vonatkozó jogviszonyt írják le.

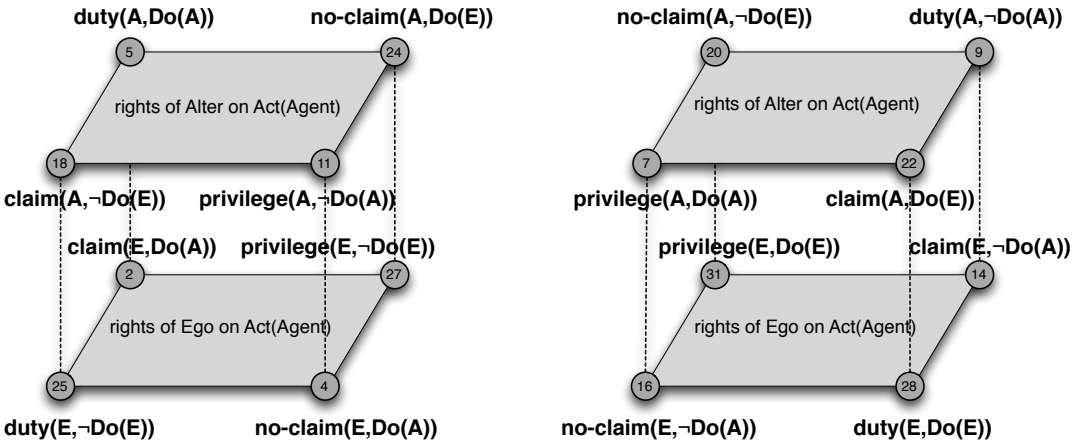

Mindkét ágens jogviszonyai között (tehát a felső és alsó két síkon) találhatunk két-két négyes csoportot. Mindkét ágens esetében négy-négy jogfogalom összetartozik azon az alapon, hogy a jogviszony az ágens saját vagy a partnere cselekvésére irányul-e (mindig a DUTY és PRIVILEGE, valamint a CLAIM és NO-CLAIM fogalmak kapcsolódnak így össze). Ezeket a fogalmi négyeseket lehet majd deontikus logikai formulák segítségével megragadni. Az ábrából az is kiderül, hogy Hohfeld négy-négy jogosultság, illetve kötelezettség fogalma kevés, valójában kétszer annyira van szükség.

Az utolsó ábra "eredményeit" táblázatos formában, szövegesen is reprezentálhatom. A pozitív és negatív cselekvést tevésnek és tartózkodásnak írva a már megszokott táblázatos formában az alábbi módon írhatjuk fel a nyolcféle jogviszonyt:

jogosult	jogviszony	ágens	cselekvés	jogosult	jogviszony	ágens	cselekvés
Ego	igénye	Alter	tartózkodni	Alter	kötelezettsége	Alter	tartózkodni
Ego	szabadsága	Ego	megtenni	Alter	igényhiánya	Ego	tartózkodni
Ego	igénye	Alter	megtenni	Alter	kötelezettsége	Alter	megtenni
Ego	szabadsága	Ego	tartózkodni	Alter	igényhiánya	Ego	megtenni
Ego	kötelezettsége	Ego	tartózkodni	Alter	igénye	Ego	tartózkodni
Ego	igényhiánya	Alter	megtenni	Alter	szabadsága	Alter	tartózkodni
Ego	kötelezettsége	Ego	megtenni	Alter	igénye	Ego	megtenni
Ego	igényhiánya	Alter	tartózkodni	Alter	szabadsága	Alter	megtenni

A táblázatban az elemi jogviszonyok mellett mindig feltüntettem a korrelatív párjaikat is. A táblázat baloldali részében van Ego, a jobboldaliban Alter nyolc-nyolc jogviszonya. Ezeket a 9.2.1 ábrán a két kocka két-két alsó, illetve felső síkján lehet megtalálni.

✠ ✠ ✠

Miután kiderült, hogy meg kell duplázni Hohfeld jogviszonyfogalmait, és nyolc alapfogalomról (illetve ezeknek nyolc korrelatív párjáról) kell beszélnünk, keresnünk kell olyan a terminusokat a jogi diskurzuson belül, amelyeket hozzárendelhetünk a kibővült fogalmi tér új elemeihez. A jogviszonyra vonatkozó tipizálási javaslatok közül a két legismertebb az **aktív jog** (ACTIVE RIGHT) és **passzív jog** (PASSIVE RIGHT), valamint a **pozitív jog** (POSITIVE RIGHT) és **negatív jog** (NEGATIVE RIGHT) megkülönböztetésén alapul.

Az aktív jog, passzív jog kettősségét David Lyons mutatja be a 'The Correlativity of Rights and Duties' című cikkkében [279]. Lyons szerint az aktív jog az, amikor az ágensnek joga van arra, hogy maga cselekedjen valamit, a passzív jogról pedig akkor beszélhetünk, ha az ágensnek joga (igénye) van arra, hogy egy másik ágens cselekedjen valamit. Hohfeld eddig elemzett jogosultságfogalmai közül az igényjog passzív jognak, a szabadság aktív jognak minősíthető. A passzív jog esetében a jogosultság korrelatív párja mindig valamilyen aktív kötelezettséget jelent, az aktív jog esetében pedig a korrelativitás valamely passzív jogigény hiányáról van szó. A korrelatív kapcsolatban levő jogfogalmak tehát mindig eltérő minőségűek az aktív-passzív dimenzióban.

A jogot szokás felosztani pozitív, illetve negatív jogra is. Innentől kezdve azonban nagyon ügyelni kell arra, hogy milyen jogfogalmakat hogyan használunk. Ezen a ponton ugyanis több forrásból, más megközelítésekből származó fogalmakat kell majd egységes keretben kezelni. A jog fogalmával foglalkozó szakirodalomban az eddig elemzett jogosultságfogalmainkra (tehát mind az igényjogra, mind a szabadságra) vonatkozóan ugyanúgy alkalmazzák a pozitív/negatív jog terminusait. Nagyon vigyázni kell tehát akkor, amikor ezeket egységes keretbe foglalva akarjuk értelmezni.

Jan Narveson volt az egyik olyan szerző, aki javasolta pozitív és negatív jog fogalmainak megkülönböztetését (amit átvett tőle például a Stanford filozófiai lexikon joggal foglalkozó szócikkében a cikk szerzője, Leif Wenar is [493]) is. Narveson a hohfeldi igényjog kategóriájára gondolt, noha nem reflektált rá. Jól mutatja ezt az a mód, ahogy Narveson a jogot a kötelezettség ellenében határozta meg, de ezt erősíti az a tény is, hogy milyen példákat hoz a **pozitív jog** (POSITIVE CLAIM), illetve a **negatív jog** (NEGATIVE CLAIM) fogalmára [313, 57-58]. A negatív jogon Narveson azt érti, hogy az egyén (a jogbirtokos) "jogosult arra, hogy ne avatkozzanak bele mások a cselekvésébe". Ilyen például a "megtámadás elleni védelemhez", a "méltósághoz", a "jó hírnévhez" vagy a "magánlakás sérthetetlenségéhez" való jog. Ezzel szemben a pozitív jogon azt érthetjük, hogy az egyén (a jogbirtokos) jogosult valamire, valamilyen jószágra, szolgáltatásra. Példa rá a "szociális segélyre" való jog.

A definíciókból, a példákból egyértelműen látszik, hogy itt a hohfeldi igényjog fogalmának alábontásáról van szó. Rögzíteni is érdemes, hogy a passzív jog fogalma alatt – a fenti értelemben – létrehozhatjuk a pozitív és negatív jog fogalmait. Amíg a pozitív passzív jog mások aktív cselekvésére (valaminek a megtevésére) való igényt, addig a negatív passzív jog mások valamitől való tartózkodásra vonatkozó igényt jelenti. Nyilvánvalóan adódik azonban itt a kérdés, vajon a többi jogosultságfogalom esetében alkalmazható-e a pozitív/negatív dimenzió a további tipizálásra. Vannak, akik nem így gondolják. A Stanford online filozófiai lexikon joggal foglalkozó cikkében például ez szerepel:

> „Since both negative and positive rights are passive rights, some rights are neither negative nor positive. Privileges and powers cannot be negative rights; and privileges, powers, and immunities cannot be positive rights. The (privilege-) right to enter a building, and the (power-) right to enter into a binding agreement, are neither negative nor positive." [493].

Nem értek teljesen egyet ezzel a gondolatmenettel. Azon a ponton mindenképpen tévesnek tartom, amikor a pozitív/negatív jog kettősségét a passzív jog fogalma alá rendeli. A pozitív és negatív jog megkülönböztetése ugyanúgy értelmes az aktív jog esetében is. Ezt mutatom meg a továbbiakban.

Adja magát, hogy azonnal hivatkozzak itt a kérdés leghíresebb szerzőjére, Isaiah Berlinre, aki a 'A szabadság két fogalma' című tanulmányában definiálta a pozitív és negatív szabadság fogalmát [38], és ezzel megalapozta, hogy e két fogalom hosszú időre bekerüljön a jogok típusairól szóló diskurzusba. Arra azonban nagyon vigyázni kell Berlin kétféle szabadságfogalma kapcsán, hogy ne tévesszen meg minket a terminus szintű azonosság. Berlin ugyanis – részben vagy teljesen – más értelemben használja a fogalmait.

Talán úgy tudom legpontosabban megmutatni, hogy hol térnek el a hohfeldi és berlini értelmezések, logikák, ha előbb megvizsgálom Jan Narveson szabadságfelfogását. Narveson is kétféle szabadságfogalmat definiál, hasonló szellemben, mint ahogy azt Berlin is teszi, csak még általánosabb formában [313, 22-23]. **Pozitív szabadság** (POSITIVE FREEDOM) fogalma alatt Narveson azt az állapotot érti, amikor minden szükséges feltétel adott ahhoz, hogy valamely cselekvés végrehajtható legyen. Ezek a feltételek lehetnek külső és belső feltételek egyaránt. Utóbbira a foci szabályainak ismeretét, megfelelő testi kondíciót, előbbire a szükséges számú társ jelenlétét, focilabda, szabad focipálya meglétét

hozza fel Narveson példaként. Ezzel szemben a **negatív szabadság** (NEGATIVE FREEDOM) fogalmát Narveson olyan állapotként definiálja, amelyből hiányzik minden olyan mozzanat, amely megakadályozná valamely cselekvés végrehajtását. Példa lehet erre egy másik, ugyanazon a pályán focizni vágyó társaság hiánya. Narveson tehát a kétféle szabadságfogalom értelmezésekor bármilyen feltételt "megengedhetőnek", figyelembe vehetőnek tart.

Isaiah Berlin 'A szabadság két fogalma' című tanulmányában definiálta a pozitív és negatív szabadság fogalmát [38]. Berlin a negatív szabadság fogalmával kezdi az elemzését, és abban az értelemben Narveson definíciójához hasonlítható Berlin meghatározása is, hogy a cselekvést akadályozó feltételek hiányaként értelmezi a negatív szabadság fogalmát.

> „Kényszeríteni valakit annyi, mint megfosztani őt a szabadságától." [38, 340]

> „Általában azt mondják, hogy annyira vagyok szabad, amennyire más emberek vagy más emberekből álló csoportok nem avatkoznak be cselekedeteimbe. A politikai szabadság ebben az értelemben egyszerűen az a terület, amelyen belül az ember anélkül cselekedhet, hogy mások megakadályoznák ebben." [38, 342]

> „…a szabadság ebben az értelemben a *valamitől* való szabadságot jelenti, vagyis a változó, de mindig felismerhető határok áthágásának hiányát." [38, 352]

Narveson felfogásához képest Berlin szűkebbre fogja a negatív szabadságot biztosító, hiányzó feltételek körét – bár erre a kérdésre nem igazán reflektál tudatosan. Az mindenesetre kiderül a fenti idézetből, hogy Berlin a negatív szabadságot más emberek beavatkozásától való mentességként gondolja el. Ennyiben szűkebben definiálja a fogalmat Narvesonhoz képest, viszont ez a megközelítés gyakorlatilag megegyezik Hohfeld szabadságfelfogásával. Ahol más emberek nem avatkozhatnak be a cselekvésembe, ahol másoknak igényhiánya van velem szemben, ott vagyok szabad – Berlin negatív szabadsággal kapcsolatos értelmezésében.

Mivel sem Berlin, sem Narvenson nem különbözteti meg a pozitív és negatív cselekvéseket egymástól, ezért a negatív szabadság fogalmába sorolt példákban sem figyelnek erre a szempontra. Berlin negatív szabadságra vonatkozó példái között találhatunk a tevésre és a tartózkodásra irányuló utalásokat egyaránt. A narvesoni negatív szabadság értelmezés túl tág, a berlini felfogás már megfelelő terjedelmét tekintve, és jelentését tekintve az ő definíciója megegyezik Hohfeldével, de a két negatív szabadság fogalom egyike sem segít minket abban, hogy meg tudjuk nevezni a hohfeldi szabadság fogalom két altípusát, azt a két esetet, amikor pozitív, illetve negatív cselekvésre irányuló szabadságokról beszélünk.

Más a helyzet Berlin pozitív szabadság fogalma esetében. Itt nemcsak arról van szó, hogy az új kategóriát nem tudjuk elhelyezni a hohfeldi struktúrába, nem találunk neki megfelelő párt a hohfeldi fogalmak közül, hanem arról is, hogy az értelmezéséhez más dimenzióra van szükség a hohfeldi sémához képest. Vegyük a következő néhány rövid passzust:

> „Mit ér a szabadság annak, aki nem tud mit kezdeni vele? Mi a szabadság értéke, ha nincsenek meg a felhasználásához szükséges feltételek?" [38, 347]

„Egy cél elérésére való képtelenség önmagában nem jelenti a politikai szabadság hiányát. ... Azt mondják, nagyon meggyőzően, hogy ha egy ember túl szegény ahhoz, hogy elérjen valamit, amit jogilag nem tilos – egy vekni kenyeret, egy világ körüli utat, vagy azt, hogy a bírósághoz fordulhasson jogorvoslatért –, éppoly kevéssé szabad, mint hogyha ezen dolgok elérésétől a törvény tiltaná el." [38, 344]

„A 'szabadság' szó 'pozitív' értelme az egyénnek abból a vágyából fakad, hogy saját magának az ura legyen. Azt szeretném, ha életem és döntéseim rajtam múlnának, nem pedig holmi külső erők határoznának rólam. Saját akarati aktusomnak kívánok eszköze lenni, nem pedig másokénak. Szubjektum, nem pedig objektum akarok lenni, szubjektum, amelyet saját gondolatai, saját tudatos céljai irányítanak, s nem külső okok mozgatnak." [38, 361]

A negatív szabadságra vonatkoztatható "szabadság valamitől" felfogással szemben itt a "szabadság valamire" értelmezés lehet az érvényes Berlin szerint. A pozitív szabadság fogalmát jóval hosszabban elemzi Berlin, mint teszi azt a negatív szabadsággal kapcsolatban. Sok olyan példát hoz (vagy lehetne hozni Berlin értelmezése alapján), amely kivezet a hohfeldi jogviszonyok fogalmi köréből, mert kulturális, gazdasági teendőket "nevez meg", de sok olyan pozitív szabadság körébe tartozó példa kerül elő, amely a hohfeldi séma igényjog kategóriája alá lenne besorolható. A pozitív szabadságot tehát Berlin úgy értelmezi, hogy vagy már ismert kategóriával állítható párhuzamba (az igényjog hohfeldi fogalmával), vagy nem a perszonalizált jogviszonyok fogalmi körén belül ragadható meg. Akármelyik esetről is van szó, egy a lényeg: ez a kategória nem hasznosítható a modellépítés során.

Bár más terminusokat használ, mások a kérdésfeltevései, mégis érdemes felidézni itt, amit Cass R. Sunstein írt a pozitív és negatív jogok különbségeiről, mert segít értelmezni a kétféle berlini szabadságfogalom viszonyát (nyugodtan be lehetne helyettesíteni a 'jog' helyébe a 'szabadság' terminusát, ugyanúgy érvényes maradna Sunstein mondandója a berlini fogalmakra vonatkoztatva.

A pozitív jogok „... nem érvényesíthetők bírósági úton: különleges szerepet töltenek be, és elsősorban arra szolgálnak, hogy az állami tisztségviselők és az állampolgárok összességének általános céljait megfogalmazzák.
A negatív jogok ... azonban bírósági védelmet élveznek, és nem szükséges a bírói út igénybevétele előtt semmilyen más állami hatósághoz fordulni. Senki sem függhet az állami hatóságoktól, ha a jogait bíróság előtt kívánja étvényesíteni.
A gazdasági *szabadságok* megőrzésére tett erőfeszítéseket kísérheti az a tudatos törekvés, hogy csökkentsük a gazdasági *jogok* szerepét." [426, 14]

Az idézetben nem a 'politikai üzenet' a fontos ("nem annyira kívánatos a pozitív jogokat az alkotmányba emelni"), hanem inkább az, ahogy a kétféle fogalmat szembeállítja egymással a szerző. A kétféle jogfogalom inkább a politika vagy a jog intézményrendszeréhez köthető, és e két kötődés eltérő "működési logikát" eredményez.

✠ ✠ ✠

A jogelméleti diskurzus kétféle jogtipológiája, a pozitív-negatív jog, illetve az aktív-passzív jog fogalomkettőse csak kisebb részben, de azért használható a hohfeldi elmélet

pontosítására. A passzív-aktív dimenzió a későbbiekben segíthet még minket a hohfeldi jogviszonyok értelmezésében, de a modellépítésnek jelen fázisában nem alkalmazható. A pozitív-negatív jog megkülönböztetése egy az egyben ráhúzható az igényjog két altípusára, a pozitív és negatív cselekvésekre irányuló igényjogok eseteire. Amíg a pozitív igényjog esetén a partner pozitív cselekvésére (tevésére) irányuló igényről beszélhetünk, addig a negatív igényjog esetén az igény a partner negatív cselekvésére (tartózkodására) vonatkozik. A szabadság esetében is ugyanezt megtehetjük, tehát értelmezhetjük a negatív és pozitív szabadság fogalmát (tevésre és tartózkodásra irányuló szabadságokat értve alattuk), de ez a felfogás teljesen eltér a Berlin-féle értelmezéstől.

Meg kell itt jegyeznem azt is, hogy könnyen zavart okozhat az, hogy mind a pozitív és negatív, mind az aktív és passzív minőségeket vonatkoztatjuk a cselekvésekre, és a gyakorlatban nehéz a pontos különbséget tenni köztük, ami sajnos sok félreértésre, félrehasználatra, olykor túlhasználatra ad alkalmat. Ennek oka egyszerű (és érthető): mindkét dichotómia könnyen "ráhúzható" a tevés és tartózkodás kettősségére, hiszen a tartózkodás a tevéshez képest értelemezhető egyfelől negatívnak a pozitívhoz, másfelől passzívnak az aktívhoz képest. Ezen a pongyolaságon nem tudok változtatni. Csak annyit tehetek a potenciális félreértések kizárása érdekében, hogy ebben a könyvben az aktív-passzív jelzőpárost csak a jogra vonatkoztatom, míg a pozitív-negatív minőségeket mind a jog, mind a cselekvés fogalma esetében arra használom, hogy a jog, illetve a cselekvés típusait képezzem a segítségükkel. Ez a kétfajta használat azonban erőteljesen összekapcsolódik, hiszen a pozitív és negatív jog (igény vagy szabadság) altípusait (pozitív, illetve negatív jog) a pozitív vagy negatív cselekvésre (tevésre vagy tartózkodásra) irányultság alapján definiálom.

modern generációs jogtipológiák

első-, másod- és harmadrendű jogok pozitív és negatív jogok

első generációs, klasszikus szabadságjogok, negatív jog

szólásszabadság - gondolat és kifejezés szabadsága vallásszabadság gyülekezési szabadság választójog sztrájkjog választhatóság joga a büntető igazságszolgáltatás visszaéléseivel szembeni védelem rendőri visszaélésekkel szembeni védelem joga a gyűlöletkeltő hátrányos megkülönböztetéssel szembeni védelem és ennek megelőzése tulajdonhoz való jog szerződési szabadság véleményszabadsághoz való jog megfelelő jogszolgáltatáshoz (due process) való jog nemi, faji, etnikai vagy vallási alapon történő megkülönböztetés tilalma tulajdonhoz való jog vállalkozáshoz való jog magánlakás sérthetetlenségéhez való jog jó hírnévhez való jog méltósághoz való jog

második generásciós, pozitív jogok (a szociális és gazdasági jogok):

a pihenéshez, a fizetett szabadsághoz, a táplálékhoz, a hajlékhoz, a minimálbérhez való jog egészségéges környezethez való jó oktatáshoz való jog maximált munkaidő joga fizetett szülési szabadság ingyenes orvosi ellátáshoz való jog a legmagasabb szintű testi és lelki egészségéhez való jog fogyatékosok képzéséhez való jog szociális biztonsághoz való jog

harmadik generációs, környezeti jogok tiszta, fenntartható környezethez való jog

negatív szabadság (privilégium): közeli rokon esetén a vallomástétel megtagadása, orvosi, ügyvédi vagy papi titoktartás, gyónási titok

Dénes Iván Zoltán [116] Benjamin Constant, A régiek és a modernek szabadsága [94]

Hannah Arendt: A forradalom [16]

Egonak joga (szabadsága:FREEDOM) van sétálni Alter boltja előtt freedom(Ego, walk)

Egonak joga (szabadsága:FREEDOM) van bemenni Alter boltjába a nyitvatartási idő alatt

Alternek joga (felhatalmazottsága:AUTHOTITY) van megváltoztatnia a boltja nyitvatartási idejét

Alternek joga (mentessége:IMMUNITY) van a boltja nyitvatartási idejének műsok általi megváltoztatásával szemben

Egonak joga (felhatalmazottsága:AUTHORITY) van publikálni saját kéziratát

Egonak joga (kiváltsága:IMMUNITY) van nem publikálni saját kéziratát

⁂ ✻ ⁂

Az igény, a kötelezettség, a szabadság és a joghiány fogalmainak, illetve ezek grafikus reprezentációjának bemutatása után következzék a hohfeldi jogfogalmak második csoportjának elemzése.

beavatkozás, kényszerítés

beavatkozásmentesség, kényszerítésmentesség interference, kényszerítés,

Makinson

Lindahl

Hart

9.2.2 Az elsőrendű jogviszonyfogalmak formalizálása

A hohfeldi jogfogalmak logikai leírását a skandináv logikai iskola tagjai végezték el a hatvanas-hetvenes években. A legfontosabb szereplője ennek a történetnek Stig Kanger, svéd logikus volt. Ebben a fejezetben Kanger formalizálási kísérletét mutatom be, majd rámutatok arra, hogy bár a Kanger által teremtett formalizmus konzisztens, ezért beemelhetőnek gondolom a társadalmi cselekvés általános modelljébe is, de a kangeri javaslat nem pontosan a hohfeldi fogalmakat ragadja meg. Ezek után megpróbálom korrigálni a kangeri elmélet problémáit, pótolni a hiányosságait. Eközben természetesen többször támaszkodni fogok Kanger követőinek észrevételeire, kritikáira, javaslataira.[6]

Hohfeld-Kanger-féle elemi jogtípusok

Stig Kanger az ötvenes évek végén és a hatvanas években írta meg azokat a tanulmányait, amelyek a hohfeldi jogviszonyok formállogikai feldolgozásával foglalkoztak [236], [237], [235]. Még a kangeri formalizmus bemutatása előtt hangsúlyoznom kell, hogy egy szempontból hibásnak tartom Kanger megoldását, amit mindenképpen javítani kell. Kanger ugyanis azzal, hogy egy logikai szintre helyezi el a két hohfeldi jogviszonycsoportot, elfogadhatatlan módon összecsúsztatja azokat, és így nem tudja a felhatalmazottság köré szerveződő jogviszonyfogalmakat jól megragadni. Ez nem azt jelenti, hogy a javasolt formalizmus nem alkalmazható. A logikai struktúra egy az egyben elfogadaható és átvehető,

[6] Kanger elméletét kimerítően tárgyalja Lars Lindahl könyve [271]. Kanger elméletén túl Lindahl bemutatja a Hohfed előtti legfontosabb szerzők jogfogalmakkal kapcsolatos nézeteit is, és saját elméletét is kifejti a jogi pozíciókról.

csak annyi változtatásra van szükség, hogy a kangeri sémát más fogalmak értelmezésére használjuk. Ebből persze az is következik, hogy mivel a felhatalmazottság körüli fogalomnégyest nem lehet figyelembe venni a kangeri séma interpretációja során, ezekre a fogalmakra új sémát kell kidolgozni.

A hohfeldi jogviszonyfogalmak formalizálása és interpretációja előtt Kanger felállít egy logikai elméletet, egy öt axiómából álló sémát, amely két operátort definiál. Ezek segítségével fogja majd Kanger a hohfeldi jogfogalmakat meghatározni. Kanger a logikai sémája eredetileg ebből az öt formulából állt:

1)	$If\ F \longrightarrow G,\ then\ Shall\ F \longrightarrow Shall\ G$
2)	$(Shall\ F\ and\ Shall\ G) \longrightarrow Shall\ (F\ and\ G)$
3)	$Shall\ F \longrightarrow not\ Shall\ (not\ F)$
4)	$If\ F \longrightarrow G\ and\ G \longrightarrow F,\ then\ X\ causes\ F \longrightarrow X\ causes\ G$
5)	$X\ causes\ F \longrightarrow F$

Ez az öt axiómás elmélet erősnek mondható, amely deontikus logikai értelemben is megalapozottnak és jól-formáltnak tekinthető, valamint lehetővé teszi a hohfeldi jogviszonyfogalmak (illetve azok kiegészítéseinek) pontos formalizálását.[7] Később maga Kanger és a követői a két operátort az alábbi módon interpretálták:

$$\begin{array}{lcl} \textsc{Shall}\ F & = & \textit{it shall be that } F \\ X\ \textsc{causes}\ F & = & X\ \textsc{sees to it that}\ F\ \textit{holds} \end{array}$$

Az elméleti beágyazás megkönnyítése végett érdemes itt jelezni, hogy az első SHALL operátor a deontikus kötelezés (O – OBLIGATORY) operátorának feleltethető meg, a második 'sees to it that' pedig a cselekvés operátoraként értelmezhető (DO).

Mivel a jogfogalmak formalizálásához szükség van további összetevők jelölésére, Kanger a jogviszonyok típusaira temészetesen átveszi Hohfeld kategóriáit (bár a Right helyett a Claim, a Privilege helyett a Freedom terminusait használja). A jogviszonyhordozót (bearer, holder) jelöli X-szel, a jogi partnert, jogi társat (counter-party) Y-nal, és F(X,Y)-nal jelöli a jogviszony tartalmát, amit állapotként értelmez (object-matter, state of affairs, condition).

Fontos tény, hogy Kanger az állapotokat, nem pedig a cselekvéseket emeli be a formalizmusába. Mind a jogelmélet, mind a dentikus logika a cselekvésekre vonatkoztatja a jogviszonyokat (normatív viszonyokat). Hohfeld is is így értelmezi saját fogalmait (X-nek igénye van Y-nal szemben arra, hogy Y végezzen el egy cselekvést vagy tartózkodjon tőle. Kanger pedig egy jogviszonyt két személlyel és egy állapottal tart megragadhatónak. Jelöljük ezt a továbbiakban így:

$$R(X,Y,F(X,Y))$$

Ez a megoldás nagyobb kifejezőerővel bír. Hogy miért és hogyan, azt Lindahl alaposabban bemutatja könyvében [271]. Röviden: a nagyobb kifejezőerő onnan származik, hogy ha az állapotokra vonatkoztatjuk a jogviszonyokat, akkor el tudjuk különíteni egymástól azokat az eseteket, amelyekben egy állapot vagy annak tagadása áll fent. Egy pozitív

[7] Erről bővebben lásd Lindahl könyvét [271, 38-54].

vagy negatív cselekvés (tevés vagy tartózkodás) más és más jelentéssel bírhat attól függően, hogy egy állapotnak vagy annak komplementerének fennállására irányul. Egy aktív cselekvéssel létre lehet hozni egy állapotot vagy – épp' ellenkezőleg – meg lehet akadályozni, hogy fennálljon. Ugyanez fordítva is igaz lehet: egy tartózkodás eredményeként előállhat egy állapot, de meg is szűnhet (tehát az állapot ellentéte jöhet létre). Ezeket az eseteket a kangeri formalizmussal mind meg tudjuk ragadni. Ehhez arra van szükség, hogy a cselekvés operátor mellett az állapotokat vegyük be a jogviszonyok paraméterei közé.

Természetesen nem arról van itt szó, hogy Kanger a cselekvésektől eltekintene a jogviszonyok leírásakor, hanem inkább arról, hogy többet akar megragadni azáltal, hogy a cselekvések összetevőit is figyelembe veszi. Még egy lépést lehetne tenni ebben az irányban, ha a cselekvések összetevőkre bontását von Wright szellemében végeznénk el (⇝89.o.). Von Wright a cselekvéseket az állapotok közti tranzíciókkal modellezte, vagyis egy cselekvés összetevői közé beemelte a kezdő és végállapotokat és a köztük fennálló átalakulás típusát. Kanger a végállapotot veszi figyelembe, ezáltal bővíti a modellje leíróerejét. Ha a von wright-i megoldást követnénk, akkor még finomabb modellhez juthatnánk, de félő, hogy túl finomszemcséssé válna már a modell és nehezebben áttekinthető, kevéssé használható lenne. Ezért itt csak a további finomítás elvi lehetőséget vetem fel, de nem törekszem a javaslat kibontására. A kangeri formulát a modellembe eddig bevezetett terminusokra átírva a következő alakot kapjuk (a második képlet megegyezik a 194. oldalon található *(iii)* jelű sor második formulájával):

$$R(X,Y,F(X,Y)) \quad \rightarrowtail \quad \textsc{right}(Agent, \pm\textsc{do}(Agent, \pm F))$$

Fontos megjegyezni, hogy a kangeri formulához képest még van egy változás a második képletben. Kanger a cselekvés eredményeként "létrejövő" állapot leírásakor jelezni akarja azt is, hogy az adott állapot milyen ágensek között értelmezhető, ezért írja a képletébe az $F(X,Y)$ terminust. Ezt a két paramétert elhagyhatónak érzem, mivel Kanger érdemben nem használja ki a két paraméter alkalmazásában rejlő információt. Amikor a kangeri elméletet mutatom majd be, akkor – a "történeti hűség kedvéért – én is mutatni fogom ezeket a ágenciára utaló paramétereket, de bármikor, amikor továbbviszem valamilyen módon a kangeri formalizmust, akkor már elhagyom ezeket.

Szemléltetésképpen egy ábrában bemutatom, milyen módon lehetne formálisan leírni az *árucsere* aktusában rejlő jogviszonyokat úgy, hogy a von wright-i utat követjük (⇝89.o.), amikor az állapotváltozásokat is beemeljük a formulába (lásd 9.1. ábra).
A hohfeldi jogviszonyokat négy egymásra épülő szinten írhatjuk le. Az első szinten az állapotok vannak, a másodikon az események (változások, átmenetek), a harmadikon a cselekvések, a negyediken a jogviszonyok. Az árucserét az állapot szinten úgy írhatjuk le, hogy a kezdőállapothoz képest ($p \wedge \neg q \wedge r \wedge \neg s$) a végállapotban minden ellentétébe fordul ($\neg p \wedge q \wedge \neg r \wedge s$). A két állapot közti átmenetet az esemény szint az alábbi formula írja le:

$$T(p \wedge \neg q, \neg p \wedge q, e_1) \wedge T(r \wedge \neg s, \neg r \wedge s, e_1) =$$
$$T(p, \neg p, e_1) \wedge T(\neg q, q, e_1) \wedge T(r, \neg r, e_1) \wedge T(\neg s, s, e_1)$$

A cselekvési szinten már külön kell leírni az – árucserét megvalósító – két szereplő cselekvését, hiszen két ágens cselekvése külön cselekvésnek számít. A cseréhez mindig két cselekvőre és két cselekvésre van szükség:

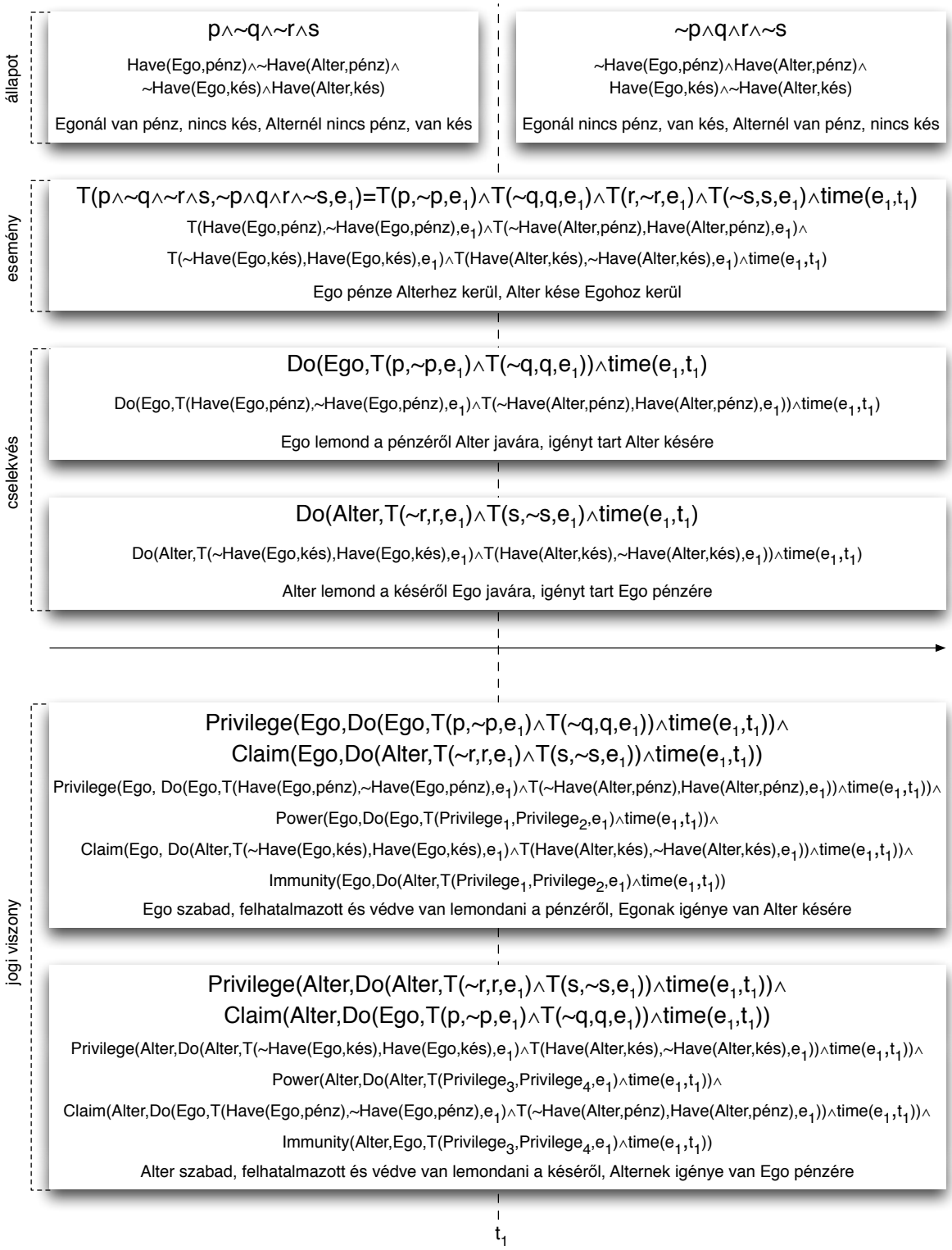

Figure 9.1: az árucsere logikai szerkezete

$$Do(Ego, T(p, \neg p, e_1) \wedge T(\neg q, q, e_1) \wedge T(r, \neg r, e_1) \wedge T(\neg s, s, e_1)) \wedge$$
$$Do(Alter, T(\neg p, p, e_1) \wedge T(q, \neg q, e_1) \wedge T(\neg r, r, e_1) \wedge T(s, \neg s, e_1))$$

Ezután következhet a leírás negyedik szintje, ahol a jogviszonyokat reprezentálhatjuk. A négyféle jogviszony közül egyet kiemelve, Ego szabadságára vonatkozó formula a következő:

$$Privilege(Ego, Do(Ego, T(p, \neg p, e_1) \wedge T(\neg q, q, e_1)) \wedge time(e_1, t_1))$$

Kanger jognak mond minden hohfeldi jogviszonyt (tehát a jogosultságokat és a kötelezettségeket egyaránt). A kötelezettségeket nem kezeli, legtöbb tanulmányában nem is nevezi meg őket, egyszerűen csak a jogosultságok tagadásaként hivatkozik rájuk. Viszont megduplázza a hohfeldi típusokat amiatt, hogy a jogosultság fogalmának egyik fogalmi összetevőjét, a két ágens közti – jogi – állapotot pontosabban megragadhassa, hogy ki tudja fejezni, vajon az állapot vagy annak tagadásának esete igaz-e. Az eredeti hohfeldi kategóriák közül tehát a tagadás segítségével "kiszorítja" a kötelezettségfogalmakat:

jogosultság	kötelezettség	(= jogosultság tagadása)
right	duty	(= not privilege)
privilege	no-right	(= not right)
power	liability	(= not immunity)
immunity	disability	(= not power)

A következő lépésben aztán (a right-claim, illetve privilege-freedom terminuscserék végrehajtása után) Kanger megduplázza a jogosultságok számát mondván, hogy a jogviszony más lesz akkor, ha a tartalmát az F(X,Y) állapottal vagy annak tagadásával írjuk le. Az ellentétes állapottal jellemezhető jogviszonyokat Kanger a 'counter-' előtaggal látja el, így a következő nyolc jogosultságtípust sorolja fel:

Hohfeld kategóriái	Kanger kiegészítései
claim	counter-claim
freedom	counter-freedom
power	counter-power
immunity	counter-immunity

Kanger a hohfeldi jogviszonyokat (illetve azok kiegészítéseit) **egyszerű jogtípusoknak** (**simple types of right**) nevezi. Zavaró lehet azonban az a tény, hogy amikor Kanger később a hohfeldi jogviszonyfogalmakból "összetett" jogtípusokat képez, akkor ezeket 'atomi jogtípusoknak' nevezi el. Ebből következően a kangeri elméleten belül a hohfeldi fogalmakat az atominál kisebbnek kell tételeznünk, ezért így is lenne érdemes megnevezni őket. Ha igazodni akarnánk Kanger névadási konvenciójához, akkor ezeket az egyszerű jogviszonyokat **elemi jogtípusoknak** (**elementary rights**) kellene inkább neveznünk.[8] A következőkben én így teszek.

Kanger logikai formalizmusa a hohfeldi jogviszonyfogalmak pontosabb megragadására alkalmas. Ennek egyik eredménye az lesz, hogy Kanger kétszer annyi fogalmat képes elkülöníteni, mint Hohfeld. Ehhez természetesen kétszer annyi terminusra van szükség. Ezt a bővítést a 'counter'-fogalmak felvételével valósítja meg Kanger. Kanger a hohfeldi fogalmak logikai formulákkal írja le, miközben arra az öt axiómából álló logikai sémára

[8] Nevezhetnénk még szubatomi jogtípusoknak is ezeket.

támaszkodik, amit korábban már bemutattam (⇝204.o.). A SHALL és a DO fogalmak segítségével képezhető formulákkal akarja megfogni a hohfeldi jogviszonyfogalmakat. A passzív jog alá sorolható fogalmakat úgy lehet formulával leírni, hogy a jogviszony másik szereplőjének korrelatív kötelezettségfogalmával fejezzük ki (ezért minden ilyen viszonyt **partner kötelezettségnek** (COUNTER-PARTY OBLIGATIVE RIGHTS) vagy röviden **O-right**-nak is nevezhetünk – a deontikus kötelezés modalitása után). Kanger az alábbiakat javasolja:

claim(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL DO$(Alter, F(Ego, Alter))$
counter-claim(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL DO$(Alter, \neg F(Ego, Alter))$
immunity(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL¬DO$(Alter, \neg F(Ego, Alter))$
counter-immunity(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL¬DO$(Alter, F(Ego, Alter))$

Az aktív jog alá tartozó jogviszonyokat Kanger a deontikus megengedés modalitásával gondolja megragadni, ezért ezekre ráhúzhatjuk a **megengedő jogok** (PERMISSIVE RIGHTS) vagy röviden a **P-right** kifejezést is. Kanger ide a következő fogalmakat sorolja be:

power(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	¬SHALL¬DO$(Ego, F(Ego, Alter))$
counter-power(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	¬SHALL¬DO$(Ego, \neg F(Ego, Alter))$
freedom(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	¬SHALL DO$(Ego, \neg F(Ego, Alter))$
counter-freedom(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	¬SHALL DO$(Ego, F(Ego, Alter))$

Ez tehát a kangeri javaslat, ami a logikai formalizmust tekintve megfelelő, elfogadható, ám a formulákkal összekapcsolt fogalmak összerendelése önkényes. Kanger a második hohfeldi jogfogalom-csoportot (vagyis a felhatalmazottság köré szervezhető fogalmakat) is felhasználja, ám ezt úgy teszi, hogy ezek definiálásakor eltér Hohfeld eredeti intenciójától. A logikai formulák szintjén alkotott elmélet korrekt, tartalmas és teljesnek mondható, viszont a felhatalmazottság köré rendezhető fogalmakat beemelése annyiban elfogadhatatlan, mert Kanger és Hohfeld fogalomértelmezései e téren túl nagy mértékben térnek el egymástól. Ezzel Kanger komoly zavart okoz. Makinson szerint ezt már nem is annyira kölcsönzésnek, mint inkább lopásnak kell tartanunk („Kanger borrowed, or rather stole”) [281, 408].

Már abból a mozzanatból is látszik, hogy Kanger más interpretációt ad a Hohfeldtől átvett terminusoknak, hogy Kanger a **claim** és az **immunity** jogfogalmakat állítja párhuzamba, és ezzel Hohfelddel ellentétesen cselekszik, utóbbi ugyanis az igényjog (**claim**) “analóg párjaként” a felhatalmazottságot (**power**) említi:

> „. . . Hohfeld fogalmainak pontos meghatározása érdekében a két csoport fogalmai közül igazából csak egyet-egyet kell explikálnunk – az igényjog és a mentesség fogalmait.” [237, 101]

Ezzel szemben Hohfeld a két csoport “vezérfogalmaként” az igényjogot és a felhatalmazottságot emeli ki. Később fogom elemezni, bemutatni, hogy Kanger miért “tér el” ezen a ponton Hohfeldtől, itt csak annyit vetítek előre, hogy Kanger nem veszi észre, hogy a második hohfeldi jogviszonycsoport tagjait másodrendű fogalmakként lehet megragadni, ezért nem ismeri fel azt sem, hogy az új fogalmaknak kettős öröklődése és így kettős tulajdonsága lesz. A magasabbrendű fogalmiság abban a mozzanatban érhető tetten, ahogy Hohfeld a második jogcsoportot meghatározza. Az első és második jogviszonycsoport abban tér el egymástól – Hohfeld intenciója és meghatározása szerint –, hogy a

második esetben a jogviszonyok szűkebb cselekvési tartományra vonatkoznak. Hohfeld a **felhatalmazottság** fogalmával a jogviszonyok változtatásának lehetőségét, képességét akarta kifejezni, de a többi három új jogfogalom is más jogokra irányuló jogként értelmezendő. A **felhatalmazottság** és a **szabadság** egymáshoz való viszonyát tehát más szinten kell kezelni, és nem úgy, ahogy Kanger teszi, amikor a két fogalom közti különbséget a pozitív vagy negatív cselekvések (tevés vagy tartózkodás) hozzárendelésével írja le. Hétköznapi fogalmakra átfordítva Kanger formuláit azt kellene mondanunk, hogy a felhatalmazottság az, ami nem tilos és a szabadság az, ami nem kötelező, de ez egyáltalán nem tűnik intuitívnek. Újra hangsúlyozom: a logikai séma jó, csak az elemeihez fűzött interpretáció nem elfogadható.

A megoldás az lehet, hogy Kanger logikai sémáját megtartjuk, de a séma egyes elemeinek interpretálásakor nem alkalmazzuk a hohfeldi másodrendű fogalmakat. Ez azt jelenti, hogy a szabadság, igényjog, felhatalmazottág és mentesség helyett a szabadság és igényjog pozitív, illetve negatív altípusait használjuk a kangeri formulák értelmezéséhez. Ezzel a megoldással megmaradunk az elsőrendű logikai szintjén úgy, hogy a kangeri formalizmus erejét teljes mértékben ki tudjuk használni, így viszont a másodrendű hohfeldi fogalmak kikerülnek a formális modellből, ezért a későbbiekben még ki kell dolgozni az őket leíró formulákat.

POSITIVE-CLAIM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL DO$(Alter, F(Ego, Alter))$
COUNTER-POSITIVE-CLAIM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL DO$(Alter, \neg F(Ego, Alter))$
NEGATIVE-CLAIM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL$\neg$DO$(Alter, \neg F(Ego, Alter))$
COUNTER-NEGATIVE-CLAIM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	SHALL$\neg$DO$(Alter, F(Ego, Alter))$
NEGATIVE-FREEDOM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	$\neg$SHALL$\neg$DO$(Ego, F(Ego, Alter))$
COUNTER-NEGATIVE-FREEDOM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	$\neg$SHALL$\neg$DO$(Ego, \neg F(Ego, Alter))$
POSITIVE-FREEDOM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	$\neg$SHALL DO$(Ego, \neg F(Ego, Alter))$
COUNTER-POSITIVE-FREEDOM(Ego,Alter,F(Ego,Alter))	$\neg$SHALL DO$(Ego, F(Ego, Alter))$

Ez a kangeri séma annyiban féloldalas, hogy *Ego* nyolcféle jogviszonyát *Ego* és *Alter* négy-négyféle perszonális deontikus modalitással fejezi ki. Ez a megoldás a jogviszonyokat tekintve "teljesnek" mondható, de ha az ágensekre fókuszálunk (tehát Egora és Alterre), akkor mindkét esetben hiányos a fenti séma, hiszen mindkét ágens esetében csak feleannyi perszonális deontikus modalitást tartalmaz, mint amennyi valójában létezik. Ezt Kanger is tudta, kezelte is, hiszen – ahogy azt a következő fejezetben bemutatom majd – összesen tizenhat elemi jogviszonnyal számolt. A **kötelezés** (O) deontikus operátor és a DO cselekvésoperátor segítségével mindegyiküket megadhatjuk:

$\mathrm{O}(x\mathrm{DO}F)$	$\mathrm{O}(x\mathrm{DO}\neg F)$	$\mathrm{O}(y\mathrm{DO}F)$	$\mathrm{O}(y\mathrm{DO}\neg F)$
$\neg\mathrm{O}(x\mathrm{DO}F)$	$\neg\mathrm{O}(x\mathrm{DO}\neg F)$	$\neg\mathrm{O}(y\mathrm{DO}F)$	$\neg\mathrm{O}(y\mathrm{DO}\neg F)$
$\mathrm{O}\neg(x\mathrm{DO}F)$	$\mathrm{O}\neg(x\mathrm{DO}\neg F)$	$\mathrm{O}\neg(y\mathrm{DO}F)$	$\mathrm{O}\neg(y\mathrm{DO}\neg F)$
$\neg\mathrm{O}\neg(x\mathrm{DO}F)$	$\neg\mathrm{O}\neg(x\mathrm{DO}\neg F)$	$\neg\mathrm{O}\neg(y\mathrm{DO}F)$	$\neg\mathrm{O}\neg(y\mathrm{DO}\neg F)$

Makinson a fenti formulák általánosításaként egy olyan nyitott formulajavaslattal élt, amely segítségévek mind a tizenhat változatot kifejezhetjük [281]. A formulát bemutatom eredeti formájában is, illetve abban az alakban is, amelyben az ágensszerepek a modellemben használatos nevekkel vannak jelölve. A formulában látható ± jel azt fejezi ki, hogy vagy pozitív vagy negatív (tehát állító vagy tagadó) értelemben használjuk-e azt az összetevőt, amely előtt a jel áll.

$$(\pm)\mathrm{O}(\pm)\begin{pmatrix} X \\ Y \end{pmatrix}\mathrm{DO}(\pm)F \quad \rightsquigarrow \quad (\pm)\mathrm{O}(\pm)\begin{pmatrix} Ego \\ Alter \end{pmatrix}\mathrm{DO}(\pm)F$$

Az a fenti javaslatom egyébként, amelyet a szabadság és igényjog pozitív és negatív altípusainak modellbe emelésére vonatkozóan teszek, megegyezik Jeremy Bentham elképzelésével is [271, 47].[9] A továbbiakban úgy mutatom be Kanger elméletének hátralevő részét, hogy az általa használt eredeti fogalmakat, terminusokat alkalmazom, de saját modellembe az itt jelölt fogalmakat fogom átemelni.

Kanger atomi jogtípusai

A jogok tipizálása már Jeremy Bentham számára is fontos volt [271, 63]. Bentham három jogtípust különített el, a **kötelezés**, a **tiltás** és a **nem tiltás és nem kötelezés** típusait. Ez a hármas felosztás megfelel a JEPD-elvnek, vagyis a három kategória terjedelme nem fedi át egymást, együttesen viszont kiadják a felettes fogalom (a jog) teljes terjedelmét. A hohfeldi jogviszonyfogalmak nem felelnek meg ennek az elvárásnak. Ezzel tisztában volt Kanger is, ezért a jogfogalmakra JEPD-kompatibilis felosztást dolgozott ki. Kanger kiindulópontja az volt, hogy az általa bevezetett nyolc elemi jogtípus, illetve ezek komplementer párjai összetételével összetett jogi viszonyokat lehet képezni. A hohfeldi-kangeri elemi jogviszonyok összekapcsolásával atomi jogviszonyokat definálhatunk, mégpedig úgy, hogy a 26 egymástól különböző, tehát egymást át nem fedő atomi jogtípus összességében teljesen kitölti a jog fogalmának teljes terjedelmét. Nézzük meg, hogy jutott el Kanger a 26 atomi jogtípusáig. A nyolc elemi összetevőt (a nyolc jogosultságot és kötelezettséget), valamint ezek tagadásait logikailag 2^8 módon tehetjük össze, így 256-féle, elméletileg lehetséges elemi típusunk (possible atomic types) lehet. Ha ezeket mind feírnánk egy táblázatba, akkor 256 sort kapnánk, és valahogy így nézne ki a táblázat:

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	claim	freedom	power	immunity	counter-claim	counter-freedom	counter-power	counter-immunity
2.	claim	not-freedom	power	immunity	counter-claim	counter-freedom	counter-power	counter-immunity
3.	claim	freedom	not-power	immunity	counter-claim	counter-freedom	counter-power	counter-immunity
4.	claim	freedom	power	not-immunity	counter-claim	counter-freedom	counter-power	counter-immunity
5.	claim	freedom	power	immunity	not-counter-claim	counter-freedom	counter-power	counter-immunity
...								
255.	not-claim	not-freedom	not-power	not-immunity	not-counter-claim	not-counter-freedom	not-counter-power	counter-immunity
256.	not-claim	not-freedom	not-power	not-immunity	not-counter-claim	not-counter-freedom	not-counter-power	not-counter-immunity

Kanger szerint azonban meg lehet szűrni ezeket a sorokat, mert vannak köztük olyanok,

[9] Annyi különbséggel csak, hogy Bentham nem foglalkozott a Kanger által javasolt "counter"-fogalmakkal.

amelyek vagy egymásnak ellentmondó elemeket tartalmaznak, így nem fordulhatnak elő, vagy egymással ekvivalensnek tekinthetők. Az ellentmondásos sorok kiesése már eleve csökkenti a 256-os számosságot, a további szűrés lehetőségét az teremti meg, hogy logikai összefüggések vannak egyes elemi jogtípusok között, és így némelyik sorban előfordulhat, hogy a nyolc összetevő közül néhányat el lehet hagyni a sorban szereplő elemi jogtípusok közötti logikai összefüggés miatt. Kanger egy ábrában mutatja meg, ezeket a logikai összefüggéseket.

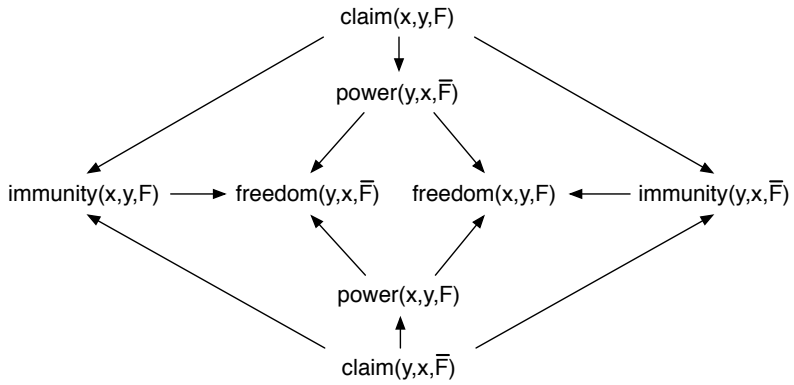

Figure 9.2: logikai összefüggések típusok között

Ha a fenti logikai kapcsolatok miatt mind a 256 sorból elhagyjuk a logikailag fölösleges összetevőket, akkor előfordulhat, hogy kettő vagy több sor meg fog egyezni. A 256 sor eredetileg mind különbözött egymástól, de a "ritkítás" után kevesebb egyedi sort kell kapjunk. Kanger szerint összesen 26 különböző sor marad a végén. Van olyan sor, amelyben kettő, de van olyan is, amelyben hat elemi jogtípus marad meg. Ezeket nevezi Kanger **atomi jogtípusoknak**. Az atomi jogtípusok és elemi összetevőik listája az alábbi táblázatban olvasható:
A lista meglepően hosszú. A konkrét atomi jogtípusok pedig nem igazán mondhatók intuitívnek. Nehezen értelmezhetőek a hétköznapi fogalmainkkal, tapasztalatainkkal, amit az is nehezít, hogy Kanger sajnos nem ad mindegyikre példát. Az atomi jogtípusok között azért léteznek összefüggések, és ezek felfedésével Kanger kicsit segít a 26 jogtípusból álló rendszer befogadásában.

Kanger ugyanúgy értelmezi saját atomi jogtípusai között azokat a relációkat, amelyeket Hohfeld tételezett a jogosultságok és kötelezettségek között. Saját formális elméletére támaszkodva azonban Kanger megállapítja (helyesen), hogy a hohfeldi korrelativitás relációja két altípusra osztható. Attól függően, hogy a korrelatív kapcsolatban levő jogviszonyok tartalma megegyezik-e vagy egymás tagadásai, Kanger **inverziónak**, illetve **konverziónak** nevezi a korrelatív relációt.[10] Az inverzió definícióját így adja meg Kanger:

X has versus Y a right of type P that S(X,Y) ↔
Y has versus X a right of type Q that S(X,Y)

míg a konverzió fogalmát az alábbi módon határozza meg:

[10] Kanger eltérő módon definiálja az inverzió és konverzió műveletét ahhoz képest, ahogy a könyv logikai alapozó részében én bemutattam a két fogalmat (⇝11.o.).

1)	Power, not immunity, counter-power, not counter-immunity
2)	Not power, immunity, not counter-power, counter-immunity
3)	Claim, not counter-freedom
4)	Not claim, power, immunity, counter-freedom, not counter-power, not counter-immunity
5)	Power, immunity, counter-power, counter-immunity
6)	Claim, power, counter-freedom
7)	Claim, not power
8)	Power, immunity, counter-freedom, not counter-power, counter-immunity
9)	Power, immunity, counter-power, not counter-immunity
10)	Power, not immunity, not counter-power, counter-immunity
11)	Not freedom, counter-claim
12)	Freedom, not power, not immunity, not counter-claim, counter-power, counter-immunity
13)	Freedom, counter-claim, counter-power
14)	Counter-claim, not counter-power
15)	Freedom, not power, immunity, counter-power, counter-immunity
16)	Power, not immunity, counter-power, counter-immunity
17)	Not power, immunity, counter-power, not counter-immunity
18)	Not power, not immunity, not counter-power, not counter-immunity
19)	Not claim, not counter-freedom, not counter-immunity
20)	Not counter-freedom, counter-immunity
21)	Not claim, not power, immunity, not counter-power, not counter-immunity
22)	Power, not immunity, not counter-power, not counter-immunity
23)	Not freedom, not immunity, not counter-claim
24)	Not freedom, immunity
25)	Not power, not immunity, not counter-claim, not counter-power, counter-immunity
26)	Not power, not immunity, counter-power, not counter-immunity

X has versus Y a right of type P that S(X,Y) ↔
Y has versus X a right of type Q that not-S(X,Y)

Kanger a fenti két "korrelativitási" reláció mellé felvesz még egy harmadik relációt, a **koordinációt**, de ezt itt nem tartom fontosnak bemutatni.

Kanger a 26 atomi jogtípust az alábbi ábrába rendezte:
A szokatlan alakú táblázat arra jó, hogy jelezze az egyes kangeri atomi jogtípusok közti kapcsolatokat. Az .... számú típusok rendre konverz kapcsolatban vannak a .... típusokkal, míg a ... típusok inverz viszonyban állnak a ... típusokkal.

9.2.3 Hohfeld másodrendű jogviszonyfogalmai

A hohfeldi elmélet bemutatásának talán nem "tett jót", hogy nem egyhuzamban mentem végig a hohfeldi kategóriákon, de a logikai építkezés szempontjából rákényszerültem erre. A Kanger által javasolt formalizmust én csak az elsőrendű hohfeldi fogalmakra tartom alkalmazhatónak. Ezért "mozogtam" eddig csak az elsőrendű logikai szinten. A további hohfeldi jogviszonyfogalmak tárgyalásához viszont fel kell majd lépnünk másodrendű fogalmak szintjére, és ez a tény megkívánja (és indokolja is egyben) a két szakaszra osztott tárgyalásmódot.

A felhatalmazottság köré szerveződő fogalmak értelmezése

Hohfeld a második – magasabbrendű – jogviszonycsoportba a **felhatalmazottság** (**power**), a **mentesség** (**immunity**), a **beavatkozásnak kitettség** (**liability**) és a **beavatkozásképtelen-**

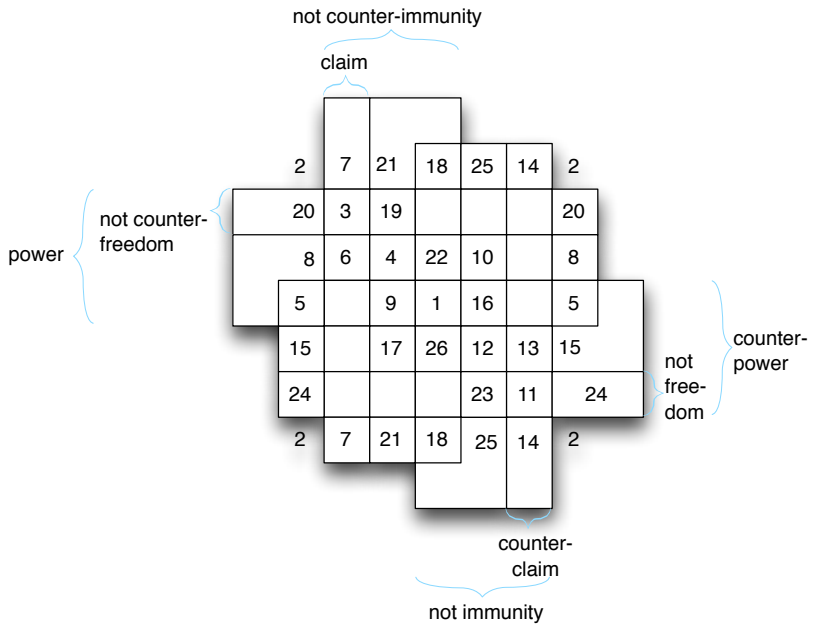

Figure 9.3: Kanger 26 atomi jogtípusa

ség (**disability**) kategóriáit sorolta be. Ebben a fogalmi csoportban a felhatalmazottság az a "kulcsfogalom", ami köré a többi három fogalmat szervezve az első csoport esetében megismert struktúrához jutunk újra. A jogi felhatalmazottság a jogi beavatkozásra képtelenség ellentéte és a jogi beavatkozásnak kitettség korrelatív párja. Több részletet is idézek itt, hogy a példák segítségével jobban érthetővé váljék, mit gondol Hohfeld a felhatalmazottságról:

> „Egy meghatározott jogi viszonyban bekövetkező változás fakadhat (1) olyan új tényből, illetőleg ilyen tények együtteséből, amely kívül esik az emberi lény(ek) akaratlagos befolyásán; vagy (2) olyan új tényből, illetőleg tények együtteséből, amely egy vagy több emberi lény akaratlagos befolyása alá esik. Az esetek utóbbi csoportjában az a személy (vagy azok a személyek), aki(k)nek akaratlagos befolyása meghatározó, (jogi) felhatalmazottsággal bír(nak) arra, hogy meghatározott változást idézzen(ek) elő a kérdéses jogviszonyban." [219, 84]

> „*X* fel van hatalmazva arra, hogy hogy *Y*-ra ruházza érdekeltségét – azaz megszüntesse saját érdekeltségét, és ezzel együtt új és azonos érdekeltséget keletkeztessen *Y* javára. *X* tehát felhatalmazottsággal rendelkezik különböző fajta szerződéses kötelezettségek keletkeztetésére." [219, 85]

> „A megbízási viszony keletkezése *inter alia* magában foglalja a jogi felhatalmazottság átruházását a megbízottra, s az ennek megfelelő beavatkozásnak kitettséget a megbízó oldalán. Másként fogalmazva: az egyik fél – *P* – felhatalmazottsággal rendelkezik arra, hogy megbízotti felhatalmazást hozzon létre a másik fél – *A* – oldalán, például arra, hogy átruházza *P* tulajdonát, úgynevezett szerződéses kötelezettséget keletkeztessen *P* terhére, feloldjon egy *P*-vel szemben fennálló tartozást, 'megszerezzen' egy tulajdonosi jogcímet *P* javára, és így tovább." [219, 85-86]

Bár Hohfeld a definícióban egyértelművé teszi, hogy a felhatalmazottság a jogi viszonyok változtatására irányul, igazából nem – vagy legalábbis nem eléggé – reflektál erre a mozzanatra. Pedig ez az új fogalmi négyes pontos értelmezését tekintve kulcsfontosságú. A felhatalmazottságot és a kapcsolódó másik három jogfogalmat ugyanis nem a logikai minőségét tekintve különíti el Hohfeld az igényjog köré épített fogalmaktól, hanem "csak" a fogalmak értelmezési tartományaiban tesz különbséget közöttük.

> „Míg a joghelyzetek első két párja elsőrendű viszonyt, addig a második kettő másodrendűt képez. Az elsőrendű viszonyok közvetlenül az emberek viselkedésére és kapcsolataira vonatkozhatnak, a másodrendű viszonyok közvetítése nélkül; ezzel szemben a másodrendű viszonyok közvetlenül csak az emberek jogcímeire vonatkoznak, s csak áttételesen (bár meghatározó módon) az emberek viselkedésére és kapcsolataira." [249, 20]

Magasabbrendű normákról von Wright is ír a normák formális elemzésekor [476, 189-207], bár ő nem a hohfeldi fogalmak közti viszonyok esetében látja alkalmazhatónak a magasabbrendű logikát. Azt, hogy miként lehet a másodrendű fogalmakat ráhúzni a hohfeldi elméletre, rövidesen bemutatom, de előtte még meg kell ismernünk Hohfeld meghatározásait a felhatalmazottság köré építhető jogviszonyfogalmakra.

A jogi felhatalmazottságra ott lehet példákat keresni, ahol jogi viszonyok változtatásáról van szó. Ilyen egy miniszter kinevezése vagy felmentése, ilyen a házasság, az örökbefogadás, a végrendelkezés, az örökség visszautasítása, az elővételi jog gyakorlása, a megbízási érdekek képviselete, az ajánlati kötöttség, a telki szolgalom biztosítása, de minden tulajdonviszony jogszerű változtatását eredményező aktus is jogi felhatalmazottságon alapul. Lehet felhatalmazottságból eredő jogviszonyváltozás az, amikor valaki elcseréli a lakását két másikra vagy eladja a boltját, de a felhatalmazottság megnyilvánulhat abban is, ha a boltos megváltoztatja a nyitvatartási idejét, a tulajdonos bezárja a vendéglőjét vagy valaki lemond valamely tulajdonáról.

A felhatalmazottság valamiféle jogosultságot jelent, amivel ha él valaki, akkor a felhatalmazottság tartalma, valamely konkrét cselekvés megvalósul, és ezt a többiek tudomásul veszik, "jogosnak" tartják. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne valamely cselekvést megtenni úgy, hogy az embernek nincs rá felhatalmazottsága. Ékes példa erre az alábbi jól ismert történet:

> „Hamrák egy újságban olvasta, hogy Székesfehérvár vezetői megelégelték, hogy a piactéren vagy száll a por, vagy öles pocsolyákban tobzódnak a kofák, és elhatározták, hogy faburkolattal látják el a teret. Emberünk szépen levonatozott Fehérvárra, ahol egy kávéházban elhitette néhány fiatal városatyával, hogy a fa ára történelmi emelkedés előtt áll, ám neki van éppen tizenöt vagonnyi használt fatéglája, amit hajlandó 9000 aranykoronáért eladni. A hálás hivatalnokok rögtön a kezébe is nyomtak ezer aranykoronát előlegként, hősünk pedig már másnap munkásokat toborzott Pesten a Rottenbiller utca faburkolatának felszedésére.
>
> A módszer egyszerű, de nagyszerű volt; innen-onnan összeszedett néhány úttorlaszt, amikkel a Baross-térnél és a Lövölde-térnél lezárta az utcát, aztán a munkásokat rászabadította a faburkolatra. (Ekkor még sok helyen a macskaköves megoldásnál sokkal olcsóbb fakockás útburkolatot használták.) Mindenkinek azt mondta, hogy a városvezetésnek dolgozik, mely a faburkolat bazaltkőre cserélése mellett döntött. A munkások hat nap alatt szedték föl a majdnem egy kilométeres útszakasz

> burkolatát, amit a Kelenföldi pályaudvarnál vonatra raktak és elszállítottak Székesfehérvárra. A legszebb az egészben, hogy az egész művelet alig került 600 aranykoronába, így még az előlegből is maradt, a sikeres üzlet után pedig megkapta Székesfehérvártól a fennmaradó 8000 aranykoronát is." [4]

A történet értelmezésekor azt kell mondanunk, hogy Hamrák úrnak "nem volt felhatalmazottsága" az útburkolat felszedésére, értékesítésére, amit azonban úgy is mondhatnánk, hogy "nem volt megengedve neki" mindaz, amit megtett. Ez a helyettesíthetőség önmagában jelzi, hogy a felhatalmazottságot milyen deontikus logikai fogalomhoz lehet majd kötnünk, de ezt csak a későbbiekben fogom kifejteni.

A felhatalmazottság korrelatív párja a **beavatkozásnak kitettség** (LIABILITY) és ellentéte a **beavatkozásképtelenség** (DISABILITY). A beavatkozásnak kitettségre Hohfeld az alábbi példát adja:

> „A Booth v. Commonwealth esetben a bíróságnak Virginia egyik törvényi rendelkezését kellett értelmeznie, mely szerint «minden szabad fehér férfi, aki betöltötte huszonegyedik életévét és nem töltötte be a hatvanadikat, esküdtként köteles közreműködni, az alábbi kivételektől eltekintve». Világos, hogy e törvény csak beavatkozásnak kitettséget keletkeztetett, nem pedig kötelezettséget. Az beavatkozásnak kitettség, ha kötelezettséget róhatnak ránk. Ez utóbbi csak akkor következik be, amikor felhatalmazottságukkal élve a peres felek és a bíróság tagjai megtették mindazt, ami az esküdt funkciójának ellátására vonatkozó specifikus kötelezettség létrejöttéhez szükséges." [219, 91]

Az esküdtszéki munkában való részvétel mint a beavatkozásnak kitettség hohfeldi mintapéldájával párhuzamba állíthatjuk a katonai szolgálat feltételes kötelezettségét, ami számunkra talán ismerősebb lehet. Ha a beavatkozásnak kitettség a felhatalmazottság korrelatív párja, akkor minden olyan példa, amit a felhatalmazottság esetében adtam meg korábban, adekvát lehet a beavatkozásnak kitettségre is (természetesen az ágensszerepek megcserélésével).

A beavatkozásnak kitettség alanyának nem feltétlen jelent hátrányt az a jogviszonyváltozás, amit a partnere okoz felhatalmazottságával élve. Ha valaki lemond a tulajdonáról (mondjuk, az órájáról), amire természetesen fel van hatalmazva, akkor ez a jogviszonyváltozás előnyös lehet mindenki más számára, hiszen ezzel az aktussal bárki szabadságot és felhatalmazottságot nyer arra, hogy eltulajdonítsa az órát [219, 92-93]. Ezt a jelenséget figyelhetjük meg a nagyvárosi lomtalanítások során.[11] Azzal, hogy a tulajdonosok kiteszik a szükségtelenné vált ingóságaikat (bútoraikat, használt ruháikat, háztartási eszközeiket, limlomjaikat) a közterületre, egyben jelzik azt is, hogy lemondanak e tulajdonaikról, és bárki viheti azokat. Ekkor potenciálisan mindenki beavatkozásnak kitetté válik, ami azt jelenti, hogy mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy a kirakott ingóságok fölötti jogosultság megváltozott, és onnantól kezdve bárki eltulajdoníthatja azokat (akár az eredeti tulajdonos is, bár ez nyilván nem valószínű opció). Az már egy másik kérdés, hogy ki lehet az új tulajdonos. Robert Sugden érdekes tanulmánya szerint az ilyen helyzetekben az elsőségnek lehet perdöntő szerepe [424].

[11] A magyar hulladékgazdálkodási törvény 2013. január elsejével megváltozott, és ekkortól a lomtalanítás során közterületre kirakott hulladék a közszolgáltató tulajdonába kerül, de korábban nem így volt, és sok más országban is szabadon vihető az az ingóság, amiről lomtalanításkor lemondott a gazdája.

Ha az eddig bemutatott két fogalmat, a felhatalmazottságot és a beavatkozásnak kitettséget összetevőikre bontjuk (ahogy tettük ezt az igényjoghoz kapcsolódó jogviszonyfogalmak esetében is), akkor a következő táblázathoz juthatunk:

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés
Ego	felhatalmazottsága	Ego	eladni Ego telkét
Alter	beavatkozásnak kitettsége	Ego	eladni Ego telkét

Ha felidézzük az elsőrendű hohfeldi jogfogalmak hasonló jellegű táblázatát (⇝194.o.), akkor magyarázatra váró eltéréseket tapasztalhatunk. Ha ugyanis a felhatalmazottságot akár a szabadság, akár az igényjog fogalma alá akarjuk besorolni, mindenképpen eltérő mintázatot kapunk az első és másodrendű fogalmak összetevőikre bontott táblázataiban (a magyarázatot később adom meg).

A **mentesség** (IMMUNITY) mint jogosultság a beavatkozásnak kitettség ellentéte és a beavatkozásképtelenség korrelatív párja. Mindenféle adómentesség, végrehajtás alóli mentesség, büntethetőséget kizáró ok fennállása, szabályok alóli kivétel e fogalom alá tartozik. Hohfeld példája a következő:

> „*X*, egy ingatlan tulajdonosa . . . fel van hatalmazva, hogy elidegenítse az *Y* vagy bárki más számára. Ugyanakkor *X*-et számos mentesség is megilleti *Y*-nal vagy bárki mással szemben. *Y* ugyanis képtelen beavatkozni (azaz nincs felhatalmazottsága), amíg érdekeltséget nem szerez önmaga vagy bárki más számára. S ami igaz *Y*-ra, az hasonlóképpen igaz bárki másra is, aki sajátos keletkeztető tények folytán felhatalmazottságot nem szerez *Y* tulajdonának elidegenítésére.” [219, 93]

A Hohfeld-recepció jóval kevesebbet foglalkozik a mentesség fogalmával a felhatalmazottsághoz képest. A fogalom tartalmát akkor lehet jól megérteni, ha arra fókuszálunk, hogy a mentesség a beavatkozásnak kitettség ellentéte. A diplomáciai mentesség lehet talán a legnyilvánvalóbb példája ennek. A diplomáciai rendszámmal rendelkező kocsikat nem lehet büntetni nyilvánvaló szabálytalanság esetén sem, vagyis nem lehet a használójára, tulajdonosára nézve kötelező jellegű jogi döntést hozni, nem lehet ő(ke)t jogi beavatkozásnak kitenni.

A **beavatkozás-képtelenség** (DISABILITY) a felhatalmazottság ellentéte (annak hiánya) és a mentesség korrelatív párja. Példaként lehet hozni rá a hatóságok hatáskörének vagy illetékességének hiányát valamely ügyben, a bérbeadó rendelkezési jogának szűkítését a bérbe adott dolog fölött vagy a rendőr beavatkozásképtelenségét a szabálytalankodó, ám diplomáciai rendszámmal rendelkező autóssal szemben, de idetartozik az is, hogy a tulajdonom fölött más nem rendelkezhet, nem adhatja el, nem használhatja, hacsak én nem adtam erre engedélyt.

A mentesség és beavatkozásképtelenség fogalmainak összetevőkre bontása eredményeként az alábbi táblázatot kapjuk:

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	mentessége	Alter	nem	eladni Ego telkét
Alter	beavatkozásképtelensége	Alter		eladni Ego telkét

Ebben az esetben is ugyanazt tpasztalhatjuk a táblázat mintázatáról, mint a felhatalmazottság/beavatkozásképtelenség esetében: az elsőrendű fogalmak összetevőkre bontásához képest részben eltérő, részben egyező mintázat jellemzi a most elemzett fogalmakat. Jobban láthatóvá válik mindez, ha egyesítem a másodrendű fogalmak táblázatait:

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	felhatalmazottsága	Ego		eladni Ego telkét
Alter	beavatkozásnak kitettsége	Ego		eladni Ego telkét
Ego	mentessége	Alter	nem	eladni Ego telkét
Alter	beavatkozásképtelensége	Alter		eladni Ego telkét

illetve megmutatom újra, hogy nézett ki ugyanez az elsőrendű fogalmakra vonatkozóan (a sorokat némiképp átrendezve, hogy az összetartozó fogalompárok a táblázatok ugyanazon soraiban legyenek láthatóak):

jogosult	jogviszony	cselekvő	cselekvés	
Ego	szabadsága	Ego		átjárni Ego telkén
Alter	igényhiánya	Ego	nem	átjárni Ego telkén
Ego	igénye	Alter	nem	átjárni Ego telkén
Alter	kötelezettsége	Alter	nem	átjárni Ego telkén

A két táblázat összehasonlításából látszik, hogy az első-, illetve másodrendű fogalmak esetében más a korrelatív fogalmak viszonya egymáshoz. Elsőrendben az igény és kötelezettség között ugyanarra a cselekvésre irányult a jogviszony, míg a szabadság és igényhiány esetében a cselekvés és annak tagadására. A korrelativitás fogalmában megbúvó kettősséget kezelte le Stig Kanger az inverz és konverz relációk elkülönítésével (⇝211.o.). Kanger szerint így elsőrendben az igény és kötelezettség közti korrelativitás inverziót jelent, míg a szabadság és igényhiány közti kapcsolat konverzió. A másodrendű fogalmak esetében a felhatalmazottság, illetve a beavatkozásnak kitettség között láthatjuk az inverz viszonyt, és a menteség, illetve beavatkozásképtelenség között a konverziót érvényesülni.

Mindez azért is problematikus, mert ha azt keressük, hogy a másodrendű fogalmakat melyik elsőrendű fogalmak alá sorolhatjuk be, akkor ellentmondásos helyzethez jutunk. Ha a felhatalmazottságot a szabadság alá rendeljük azon az alapon, hogy mindkettő **aktív jognak**[12] számít, akkor a korrelatív párjaikhoz való viszonyban lesz eltérés (a felhatalmazottság inverz, a szabadság konverz viszonyban van a párjával). A mentesség esetében is hasonlót tapasztalhatunk. A **passzív jogi** minősítésük okán a mentesség és az igényjog között kell a generikus kapcsolatot feltételeznünk, ám ha így teszünk, ez esetben is eltérő lesz a korrelativitás tartalma köztük.

Meg kell említenem egy további problémát Hohfeld fogalommeghatározásaival kapcsolatban. Hohfeld ugyanis hangsúlyosan elkülöníti egymástól a kötelezettséget és a beavatkozásnak kitettséget, de nem tisztázza kellő alapossággal azt, mi a köztük lévő különbség lényege. Egy helyen azt írja, hogy:

> „A beavatkozásnak kitettség nem más, mint felelősség.” [219, 91]

[12] Az aktív és passzív jog meghatározását lásd 198. oldaltól.

de ez a mondat nem igazán segíti a tisztánlátást.[13] A felhatalmazottság és a beavatkozásnak kitettség magyarázata során kétféle értelemben is félrevezetőnek, sőt hibásnak tartom a hohfeldi megközelítést, amit sajnos a későbbi Hohfeld-recepció is folyamatosan életben tartott. Egyfelől ezen a ponton kerül be az nézet a hohfeldi elméletbe, miszerint a felhatalmazottság (illetve korrelatív párja a beavatkozásnak kitettség) nem jogok, hanem kapacitások, képességek létezéséről vagy azok hiányáról szól. Az angol terminusok közül a **disability** már önmagában is ezt a "sugallja". Ennek kritikájára a következő fejezetben fogok kitérni. Másfelől a felhatalmazottság és a beavatkozásnak kitettség kapacitív fogalmait Hohfeld (és utána még sok más szerző is) úgy értelmezi, mintha abban definitív szerepe lenne a feltételességnek. Megismétlem az előző Hohfeld-idézet egy részletét:

> „. . . beavatkozásnak kitettség, ha kötelezettséget róhatnak ránk. Ez utóbbi csak akkor következik be, amikor felhatalmazottságukkal élve a peres felek és a bíróság tagjai megtették mindazt, ami az esküdt funkciójának ellátására vonatkozó specifikus kötelezettség létrejöttéhez szükséges." [219, 91]

Az idézetből úgy tűnik, mintha Hohfeld szerint a beavatkozásnak kitettség feltételes kötelezettség lenne. Ez a feltételesség azonban nem köthető kizárólagosan a beavatkozásnak kitettséghez, előfordulhat az "egyszerű" kötelezettségek esetén is. Ha én – felhatalmazottságommal élve – kölcsönadom valakinek egy könyvemet, akkor folyamatos igényem (a partneremnek pedig folyamatos kötelezettsége) lesz arra, hogy, amikor kérem tőle, adja vissza. Ezt értelmezhetem úgy is, hogy a partnerem folyamatos beavatkozásnak kitettségben van és csak akkor keletkezik kötelezettsége arra, hogy visszaadja a könyvemet, amikor én – felhatalmazottságommal újra élve – ezt valahogy jelzem felé. Amíg azonban nem kérem vissza, addig csak feltételes, potenciális kötelezettséggel rendelkezik.

Az itt jelzett problémákat csak akkor tudjuk megoldani, ha megadjuk a másodrendű fogalmak formális definícióit, és így láthatóvá tesszük egyfelől azt, hogy milyen módon kapcsolódnak, hasonlítanak az elsőrendű fogalmakhoz, illetve másfelől bemutatjuk azt, hogy milyen új vonások felvételével lehet őket saját minőségükben megragadni. A következő fejezetben ezt kísérlem meg bemutatni.

9.2.4 A másodrendű jogviszonyfogalmak formalizálása

A felhatalmazottság köré építhető hohfeldi fogalmak eddigi elemzéséből kiderült, hogy *(i)* ezek fogalmak másodrendűek, *(ii)* ellentmondás látszik a passzív vagy aktív jog szerinti osztályozásuk, az igényjog vagy szabadság alá való besorolásuk és a korrelatív kapcsolataik eltérő minősége között, valamint *(iii)* a feltételesség, az állapot- vagy pontszerűség kérdésében eltérő minőséget lehet érezni a komplementer fogalompárok között.

A Hohfeld-recepcióban sokan úgy gondolják, hogy azon az alapon különíthetjük el az első- és másodrendű fogalmakat egymástól, hogy az első csoportot jogosultságnak, a másodikat képességnek (potenciálnak, kapacitásnak) minősítjük. Sok példát lehetne hozni arra, hogy miben különbözik a két hohfeldi jogviszonycsoport, vagy másként a

[13] Az elemzett téma szempontjából nem tartom szükégesnek bővebben bemutatni, de jelezni mindenképpen érdemes, hogy a felelősség fogalmának elemzésekor H.L.A. Hart négy jelentésréteget is elkülönít egymástól úgy, hogy közben a hohfeldi értelmezést, a beavatkozásnak kitettséghez való viszonyát nem is igazán tisztázza ([207]).

jogosultság és a felhatalmazottság egymástól. Makinson azt a példát említi, hogy lehet valakinek megengedett vagy tiltott meztelenül fürdeni a tengerparton, de ettől még nem rendelkezik azzal a felhatalmazottsággal, amely alapján ezen a jogosultságon változtatni tudna (megengedhetné vagy megtilthatná azt) [281, 409]. A különbségek megragadása végett egyes szerzők (például Makinson [281]) az elsőrendű fogalmakat deontikus, a másodrendűeket kapacitív képességeknek nevezik.

Amikor Frederic B. Fitch egy 1967-es cikkében Hohfeld fogalmaira ajánl egy formalizmust [154], akkor, bár nem mondja ki, de a formalizmusból kiderül, hogy eltérő minőségűeknek tartja Hohfeld első és második jogcsoportjába tartozó fogalmakat. Az igényt, szabadságot, kötelességet és joghiányt deontikus operátorokkal, a felhatalmazottságot és a köré rendezett jogfogalmakat a 'can' operátor segítségével definiálja.[14] Lars Lindahl is ugyanezt a különbséget tartotta fontosnak:

> „ . . . power should be analyzed as ability rather than a permission 'can' rather than 'may'." [271]

Makinson figyelmeztet rá [281], hogy maga Hohfeld is erős analógiát tételezett a deontikus és kapacitív képességek egymáshoz való viszonyának tárgyalásakor, amikor így írt:

> „Ha például a közönséges tulajdonos elidegenítési felhatalmazottságára gondolunk, gondosan meg kell különböztetnünk a jogi felhatalmazottságot, a jogi felhatalmazottság 'gyakorlásához' szükséges dolgok megtételének fizikai lehetőségét, s végül e dolgok megtételére irányuló szabadságot, már amennyiben ez a szabadság tényleg fennáll. Lehet, hogy fennáll, lehet, hogy nem. Így, ha X mint egy ingatlan tulajdonosa szerződést köt Y-nal, miszerint ingatlanát nem adja el Z-nek, akkor X-nek a Z javára történő értékesítési felhatalmazottság gyakorlásához szükséges magatartások gyakorlására vonatkozó szabadsága X és Y-on kívül mindenki más között fennáll. Világos azonban, hogy X és Y viszonyában az előbbi nem rendelkezik a kérdéses magatartás tanúsítására vonatkozó szabadsággal, vagy megfordítva: Y-nal szemben az a kötelezettség terheli, hogy ne tegye meg azt, ami felhatalmazottsága gyakorlásához szükséges." [219, 90-91]

Makinson szerint ez a Hohfeld idézet is azt mutatja, hogy a felhatalmazottság és a szabadság nem mindig "jár együtt". A tézis megerősítésére Makinson hoz egy másik példát. Amennyiben egy egyházi közösségen belül a papok csak akkor adhatnak össze két embert, akik közül az egyik nem az egyházközösség tagja, ha mindketten megígérik, hogy a gyereküket a vallási előírások szellemében nevelik fel, akkor "elválhat" egymástól a szabadság és felhatalmazottság kérdése. Ha ugyanis egy pap úgy végzi el a házassági szertartást, hogy nem kapja meg a két házasulandó fél ígéretét, attól még a szabályosan elvégzett szertartás eredményeként a házasság érvényessé válik. Az pedig már egy másik kérdés, ha a pap utána büntetést kap a feletteseitől, mert nem megengedett dolgot művelt.[15]

Makinson szerint két strukturális különbség is van a deontikus és kapacitív modalitások között [281]. Az egyik különbség az, hogy *(i)* más következményekkel jár az, ha valaki olyat tesz, amire nem volt jogosultsága, illetve nem volt felhatalmazottsága.

[14] Az már egy másik kérdés, hogy Fitch ezzel a megoldással túláltalánosítja a felhatalmazottság fogalmát.

[15] Makinson példája szerintem nem a két fogalom ellentmondásáról szól, hanem inkább arról, hogy két norma, kétféle jogosultság ütközésbe került egymással, tehát ez az eset sokkal inkább a normaütközés, a normakollízió problemakörébe tartozik.

A másik különbség pedig (amit Makinson *Triponodo elvnek* nevezett el) azzal kapcsolatos, hogy *(ii)* mi történik akkor, ha a megengedés, illetve a felhatalmazottság negatív cselekvésre vagyis tartózkodásra vonatkozik.

(i) Ha valaki olyan dolgot hajt végre, ami nem megengedett, akkor ez azt jelenti, hogy a cselekvés – a tiltás ellenére – megvalósult (tehát a rá vonatkozó állítás igaz). A nem megengedett cselekvés végrehajtásának következménye valamilyen szankció lesz. Ellenben ha valaki olyan dolgot tesz, amire nem volt felhatalmazottsága, akkor a cselekvés – bizonyos értelemben – nem valósul meg, érvénytelennek minősül. Felhatalmazottság hiányában is elvégezheti valaki pontosan ugyanazt a cselekvést, mint a társa, akinek felhatalmazottsága van rá, de a felhatalmazottság hiányában cselekvése érvénytelen lesz. Az útlevélhamisító pont ugyanazt a cselekvést végzi el, mint az okirat hivatalos kiadója, mégsem lesz érvényes a cselekvése, hiszen nem volt rá felhatalmazottsága.

> „Amikor végrendelkezünk, akkor a tanúk számát illetően vagy 'eleget teszünk' a Végrendeletekről szóló 1837. évi törvény 9. szakaszának, vagy nem. Ha nem teszünk eleget, akkor okiratunk nem lesz jogokat és kötelességeket teremtő 'érvényes' végrendelet; azaz 'joghatás' vagy 'jogkövetkezmény' nélküli 'érvénytelen' végrendelet lesz. De annak ellenére, hogy érvénytelenné válik, a törvényi rendelkezés be nem tartása nem valamilyen kötelezettség 'megszegése', nem is 'vétség', és zavaró lenne erről ilyen fogalmakban gondolkoznunk." [206, 41]

Ha a cselekvő nem rendelkezik felhatalmazottsággal egy adott cselekvésre, akkor nem is végezheti el azt. Formálisan kifejezve ezt (feltételezve, hogy a cselekvések tartománya a jogi viszonyok változtatására van leszűkítve):

$$\neg\textbf{power}(Agent, \textsc{do}(Agent, F)) \rightarrow \neg\textsc{do}(Agent, F)$$

Ennek a tézisnek igaz kell legyen a **kontraponáltja** is:

$$\textsc{do}(Agent, F) \rightarrow \textbf{power}(Agent, \textsc{do}(Agent, F))$$

A fenti állítás úgy interpretálható szabad szöveges formában, hogy ha egy ágens végrehajtott egy cselekvést, akkor hatalma is volt végrehajtania azt. A kérdés itt az, hogy mi az az értelem, ami szerint érvénytelennek kell minősíteni egy cselekvést még akkor is, ha sok szempontból teljesen megegyezik azzal, ami érvényes.

(ii) A deontikus és kapacitív modalitások közötti másik fontos strukturális eltérés alapja a tartózkodással szemben "mutatott különbözőség". Ha X-nek kötelessége törekedni F elérésére, akkor azt úgy is mondhatjuk, hogy számára nem megengedett nem törekedni F elérésére. Értelmes tehát arról beszélni, hogy X-nek megengedett megtenni valamit, és arról is, hogy X-nek megengedett nem megtenni valamit. Ezzel szemben azt mondhatjuk ugyan, hogy X-nek felhatalmazottsága van végrehajtani egy cselekedetet, de az értelmetlennek, jelentés-nélkülinek tűnik, ha azt állítjuk, hogy X-nek felhatalmazottsága van nem megtenni ugyanazt. Makinson szerint ez az állítás nem is jelentés-nélküli, mint inkább triviális, és ezt nevezi Triponodo elvnek.[16]

[16] Makinson – kis pontosítással – úgy tartja ellentmondásmentesnek ezt a tézist, hogy „. . . amikor az F jogi állapot nem egy logikai igazságot ír le, akkor mindig triviálisan igaz, hogy bárkinek felhatalmazottsága van nem megtenni F-t." [281, 413].

*

Megítélésem szerint a felhatalmazottságot nem képességként, kapacitásként kell értelmezni, és nem is a feltételesség mentén lehet igazán különbséget tenni a beavatkozásban kitettség és a kötelezettség között. Azok, akik a képeséget, a kapacitív modalitást állították szembe a deontikus modalitással, nem tudtak igazán számot adni arról, hogy milyen ontológiai szerkezetbe, hová lehetne beállítani és milyen formulákkal lehetne megragadni a képességet, kapacitív modalitást leíró operátorokat: a felhatalmazottság leírására Fitch ugyan felvett egy 'can' operátort [154], de nem definiálta, von Wright [476], Makinson [281], Bulygin [70] pedig még csak kísérletet sem tett a formalizálásukra.

Lindahl Hansson

A megoldás annak fel- és elismerésében van, hogy a **felhatalmazotság** (és a többi "társfogalom") egyfelől **másodrendű**, másfelől összetett, ún. **polihierarchikus fogalom**. Érdemes ezt az állítást alaposabban kibontani, és levonni a konzekvenciáit. A felhatalmazottság és a "társfogalmai" a jogviszonyok megváltoztatásával kapcsolatosak, míg az "igényjogi csoport" jogfogalmai bármilyen cselekvésre vonatkozhatnak. Ez nagyon fontos mozzanat, amit pontosan kell értelmeznünk. Ha az új fogalmak (a felhatalmazottság és "társai") csak annyiban térnek el a már bevezetett fogalmaktól (az igényjogcsoportba tartozóktól), hogy az egyik fogalmi összetevőjüket, a cselekvés fogalmát tekintve szűkebb terjedelműek, akkor ez az új fogalmak modellbeli helyét is meghatározza. Az új jogviszonyfogalmak nem az eddig megismert fogalmak szintjén, azokkal mellérendelt viszonyban, hanem alárendelt módon jelennek meg, tehát mind a négy új kategória (a felhatalmazottság, a beavatkozásnak kitettség, a mentesség és a beavatkozásképtelenség) valamelyik igényjogi csoportba tartozó kategória alá rendelt fogalomként (altípusként) értelmezhető. Ezt azt is jelenti egyben, hogy amikor a felhatalmazottságot és a mentességet mint a jogosultságok új típusait akarjuk majd formálisan "definiálni", akkor ezeket a már "meglevő" jogosultságfogalmak, tehát az igényjog és a szabadság fogalmai alá sorolhatjuk csak be.[17]

Ha a másodrendű jogosultságfogalmakat az elsőrendű jogosultságfogalmak alá kell rendelnünk, akkor adódik a kérdés, mi hová tartozik. A válasz közel sem egyértelmű. Azt már említettem, hogy ha az aktív/passzív jogi szempontra figyelnünk, akkor a felhatalmazottságot aktív jognak minősítve a szabadság alárendeltjeként kell értelmeznünk, a mentességet mint passzív jogot az igényjog alá kell besorolnunk. Kanger tipizálási javaslata mögött is ez a megfontolás állhatott (→208.o.). Maga Hohfeld azonban ezt a kérdést másként válaszolta meg:

> „ . . . a felhatalmazottság általában ugyanúgy viszonyul a mentességhez, mint a jog [igény] a szabadsághoz. A jog [igény] mással szembeni pozitív igény, a szabadság pedig valaki más jogával vagy igényével szembeni szabadság. Hasonlóképpen: a felhatalmazottság más jogi viszonyának 'alakítására' irányuló lehetőség; míg a mentesség másvalakinek egy jogviszony 'alakítására' szóló jogi felhatalmazottságától való szabadság." [219, 93]

Az előzőekhez képest pont fordított kapcsolatot tételez Hohfeld, amikor az igényjogot és a felhatalmazottságot, illetve a szabadságot és a mentességet köti össze egymással.

[17] Természetesen ugyanígy kell eljárnunk a kötelezettségfogalmak alá besorolandó beavatkozásnak kitettség és beavatkozásképtelenség esetében is.

Igaz, Hohfeld nem beszél alá-fölérendeltségi relációról, és nem is igazán indokolja meg javaslatát. Mindkét másodrendű kategóriát valamiféle megengedésnek (egyszer lehetőségnek, másszor szabadságnak) tartja.

Hart is tartja magát a Hohfeld által javasolt struktúrához (vagyis az igény a felhatalmazottsággal, a szabadságot a mentességel köti össze), de ő megpróbál valamiféle indoklást is adni az összerendelések magyarázatául:

> „A következő lehet az egyesítő mozzanat: a jogrendszer mind a négy esetben kifejezetten elismeri az individuum választását vagy negatív értelemben azáltal, hogy nem akadályozza, nem gátolja meg ebben (szabadság és mentesség), vagy megerősítő értelemben azáltal, hogy joghatást rendel hozzá (igényjog és felhatalmazottság). A negatív esetekben nincs olyan törvény, amely akadályozná az egyént abban a választásában, hogy megtegyen valamit vagy tartózkodjon valamely cselekvéstől (szabadság), illetve mindent változatlanul tartson fent saját jogi helyzetét illetően (mentesség); a megerősítő esetekben a jogrendszer joghatást rendel az egyén döntéséhez, amely alapján valaki másnak meg kell tennie valamit vagy tartózkodnia kell valamilyen cselekvéstől, illetve valaki más jogi helyzete megváltozik.” [204, 35]

Hart egy lépéssel többet tesz meg, mint Hohfeld, amikor rögzíti, hogy az igényjog éa a felhatalmazottság esetében „ a jogrendszer joghatást rendel az egyén döntséhez”, és ez az a mozzanat, ami összeköti e két jogviszonytípust. Az igényjog esetében egyértelmű, hogy ez a hozzárendelt joghatás a másik fél kötelezettsége valamilyen cselekvésre (valaminek a megtételére vagy valamitől való tartózkodásra),) viszont a felhatalmazottság esetében Hart nem mondja meg pontosan, hogy mi is a hozzárendelt joghatás tartalma. Legalábbis abból, hogy Hart csak annyit mond, hogy ilyen esetekben „valaki jogi helyzete megváltozik”, nem lehet egyértelműen kikövetkeztetni, milyen joghatásról is van szó.

Ahhoz, hogy az egymással “vitatkozó” osztályozási, alá-fölérendelési javaslatok közti ellentmondást feloldjuk, illetve a harti joghatás valós természetét feltárhassuk, szükségünk van a fogalmak formális leírására.

*

Eddig arról beszéltem, hogy a másodrendű fogalmakat az elsőrendű fogalmak alá kell besorolnunk. Ezt mondhatjuk másként is: Hohfeld első és második jogviszonycsoportjába tartozó fogalmak között **generikus alárendeltségi reláció** (GENERIC SUBORDINATE RELATION) létezését kell feltételeznünk.[18] A generikus alárendeltségi viszony lehet **polihierarchikus** (POLYHIERARCHICAL), illetve **monohierarchikus** (MONOHIERARCHICAL) jellegű [435]. Előbbi azt jelenti, hogy a leszármaztatott fogalomnak lehet több fölérendeltje is, utóbbi esetben csak egy fölöttes fogalom lehetséges. Amellett fogok érvelni a következőkben, hogy Hohfeld felhatalmazottság fogalma polihierarchikus módon rendelhető mindkét elsőrendű jogviszonyfogalom, a szabadság és az igényjog kategóriája alá.

Abból kell kiindulnunk, hogy a felhatalmazottság (és a többi másodrendű fogalom) jogviszonyfogalom. Egy jogviszonyt a következő nyitott formulával írhatunk le:

$$\text{RIGHT}(Agent, \pm\text{DO}(Agent, T_1))$$

[18] Ezt Hohfeld nem állítja, de a meghatározásaiból mégiscsak ez következik.

Amikor – Hohfeld nyomán – a felhatalmazottságot úgy értelmezzük, hogy az jogviszonyok megváltoztatására irányuló jogviszony, akkor ezt úgy ragadhatjuk meg, hogy valamely elsőrendű jogviszony (tehát kétféle szabadság vagy kétféle igényjog) megváltoztatásának jogát jelenti.

$$\text{RIGHT}(\text{Agent},\pm\text{DO}(\text{Agent},\text{RIGHT}(Agent,\pm\text{DO}(Agent,T_1))))$$

A fenti képletbe ekkor a RIGHT helyett POWER-t írhatunk, az *Agent*-változó helyébe *Ego*-t, a T_1 helyébe pedig valamely korábbi jogviszony megváltoztatását mint cselekvést helyettesíthetjük:

$$Change(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0))).$$

A felhatalmazottság definíciójában már nem kell, hogy szerepeljen a ± jel a DO cselekvés-operátor előtt. Azért nincs rá szükség, mert a felhatalmazottság esetén nincs értelme negatív cselekvésről vagyis a felhatalmazottságtól való tartózkodásról beszélni (erre később még visszatérek). Az új paraméterekkel a fenti nyitott és általánosított formula erre a speciálisabb alakra hozható:

$$\text{POWER}(Ego,\text{DO}(Ego,Change(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0)))))$$

Ez a képlet szemléletesen mutatja a fogalom másodrendű jellegét, hiszen egy jogviszonyba beágyazva egy másik jogviszony szerepel paraméterként. Ezen a ponton viszont fel kell tennünk a kérdést, vajon milyen módon lehetne kifejezni a **power** fogalmát elsőrendű jogviszonyfogalmak segítségével, vajon a szabadság (FREEDOM) vagy az igényjog (CLAIM) alá tartozik. Az első – kézenfekvőnek tűnő – válasz az kell legyen, hogy a **power** a FREEDOM alárendeltje, hiszen mindkettő **aktív jog**, és a felhatalmazottság gyakorlásához valamilyen formában szükséges feltételnek tűnik, hogy a jogbirtokos rendelkezzen a jogviszony változtatásához szükséges szabadsággal. Vélhetőleg ez a szerkezeti hasonlóság vezethette Kangert is arra, hogy a szabadság mellé a felhatalmazottságot emelje be a deontikus logikai sémájába. Bár von Wright elsősorban kompetencianormának nevezte, de ő is permisszív normának minősítette a hatalom/felhatalmazottság fogalmát:

> „A magasabbrendű *kompetencianormákat* permisszív normáknak nevezem. Azt mondhatjuk, hogy egy kompetencianorma vagyis egy magasabbrendű permisszív norma kibocsátásának aktusában a magasabbrendű felettes hatóság *delegálja a felhatalmazottságát* egy alacsonyabbrendű *alárendelt hatóság* számára. A 'felhatalmazottság' itt nem más, mint 'normával teremtett kompetencia normák kibocsátójaként cselekedni'. Úgy is beszélhetünk erről, mint *normatív* kompetencia vagy felhatalmazottság." [476, 192]

Észre kell azonban azt is vennünk, hogy van egy másik szerkezeti hasonlóság is a hohfeldi fogalmak között. A szabadság korrelatív párja az igényhiány, aminek a hohfeldi másodrendű fogalmak között a beavatkozásképtelenség felelne meg – miközben Hohfeld a felhatalmazottság korrelatívumára, a beavatkozásnak kitettségre állandóan úgy hivatkozik, mint ami szerkezetileg, deontikus modalitását tekintve a kötelezettségnek felelne meg. A feltételes kötelezettség hohfeldi elképzelése is ezt sugallja. Ha a felhatalmazottság mint speciális szabadság aktív jog, akkor annak korrelatív párjának passzív jognak kéne lenni,

viszont a beavatkozásnak kitettség szintén aktív jognak tűnik. Ellentmondásos helyzetnek tűnik, de nem az.

A látszólagos ellentmondás feloldódik, ha észrevesszük, hogy a felhatalmazottság fogalmában valójában két elsőrendű jogviszonyt érhetünk tetten. A felhatalmazottság "alapja" az a szabadság, amely "lehetővé teszi", hogy a jogbirtokos megváltoztathasson egy jogviszonyt. De ezzel még nincs vége. A jogbirtokos ezzel párhuzamosan egy igényjoggal is fellép a másik féllel szemben arra vonatkozóan, hogy a partnere ismerje el a jogviszony-változtatás tényét (érvényességét). A beavatkozásnak kitettség az ebben az értelemben vett elismerési igénnyel szembeállítható elismerésére irányuló kötelezettséget jelenti. A felhatalmazottság fogalma tehát két összetevőre bontható fel, amit így fejezhetünk ki formális módon:

$$\begin{gathered}\textbf{power}(Ego,\text{DO}(Ego,\text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0)))))\\ =\\ \text{FREEDOM}(Ego,\text{DO}(Ego,\text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0)))))\\ \wedge\\ \text{CLAIM}(Ego,\text{DO}(Alter,\text{RECOGNITION}(\text{DO}(Ego,\text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0))))))\end{gathered}$$

Ez az összetettség azt jelenti, hogy a felhatalmazottság polihierarchikus fogalom, vagyis nem egy, hanem több **generikus fölérendelt** (GENERIC SUPERORDINATE) fogalom alá lehet besorolni.[19] Ha így értelmezzük a felhatalmazottság fogalmát, akkor már magyarázhatóak a korábban jelzett "anomáliák", érthetővé válik a beavatkozásnak kitettség és a kötelezettség oly közeli viszonya is. Ha a felhatalmazottságban van egy igényjogi összetevő, akkor annak korrelatívuma egy kötelezettség lesz, ami a beavatkozásnak kitettség fogalmába "kerül be", és ez a mozzanat alapozza meg a kötelezettség és a beavatkozásnak kitettség fogalmai között érzett hasonlóságot.

---

kicsit előbb felvenni az ontológiába: RECOGNITION CHANGE

a beavatkozásnak kitettség nem feltétlen szül kötelezettséget: lomtalanítás példában a tulajdonos ingóságáról való lemondó gesztusa szabadságot teremtett mindenki számára az eltulajdonításra, itt nincs kötelezettség

*

A felhatalmazottság meghatározása alapján már könnyen definiálni lehet annak inverz fogalmát, a beavatkozásnak kitettséget. A két fogalom közt fennálló inverzitás tényét kihasználva, a beavatkozásnak kitettséget is polihierarchikus fogalomként kell értelmeznünk, csak épp a felhatalmazottsághoz rendelt szabadság és elismerési igényjogi összetevők inverzeit kell a beavatkozásnak kitettség két összetevőjeként definiálni.

$$\begin{gathered}\text{LIABILITY}(Alter,\text{DO}(Ego,\text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0)))))\\ =\\ \text{NO-CLAIM}(Alter,\neg\text{DO}(Ego,\text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0)))))\\ \wedge\\ \text{DUTY}(Alter,\text{DO}(Alter,\text{RECOGNITION}(\text{DO}(Ego,\text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent,\text{DO}(Agent,T_0))))))\end{gathered}$$

[19] A generikus fölérendeltje relációt szokták még GENERIC SUPERIOR relációnak is nevezni.

*

Azt lehet mondani, hogy a szakirodalomban a felhatalmazottsághoz képest alig foglalkoztak a mentesség fogalmával.

a mentesség formális definíciója:

$$\begin{gathered}\text{IMMUNITY}(Ego, \neg\text{DO}(Alter, \text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent, \text{DO}(Agent, T_0)))))\\ = \\ \text{CLAIM}(Ego, \neg\text{DO}(Alter, \text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent, \text{DO}(Agent, T_0)))))\\ \wedge \\ \text{CLAIM}(Ego, \text{DO}(Alter, \text{RECOGNITION}(\text{DO}(Ego, \text{CHANGE}(\text{RIGHT}(Agent, \text{DO}(Agent, T_0))))))\end{gathered}$$

9.2.5 A jogviszonyfogalmak és szabályfogalmak viszonya

Az eddigiekben jogviszonytípusokról, azok értelmezési lehetőségeiről volt szó, és a deontikus operátorokat használtam a fogalmak formális leírásához. A másodrendű jogviszonyfogalmakkal egy olyan pontra értünk, amikor megpróbálhatjuk hasznosítani azokat az elméleteket, fogalmakat, amelyeket az általában vett szabályok tipizálása során alkottak meg, de ehhez az is szükséges, hogy innentől kezdve az általánosabb **szabály** fogalomról beszéljünk egy darabig az eddigi jogviszonyfogalmak helyett. A jelen kontextusban a szabály fogalmát a norma fogalmával szinonim módon fogom használni, noha a végső modellben a szabály főfogalma alá fogom majd berendelni a norma alfogalmát. Azt azonban fontos rögzíteni, hogy a szabály fogalmát az egész könyvben az emberi cselekvésekre vonatkozó szabályként használom, ebben az értelemben ez a fogalomhasználat szűkebb jelentésű a teljesen általános szabályfogalomhoz képest (a **szabály** terminus jelentése tehát ebben a könyvben megegyezik a **cselekvési** vagy **viselkedési szabály** fogalmának jelentésével).

A cselekvési (viselkedési) szabály fogalmát már sokat használtam, több helyen is elemeztem a könyvemben (⇝**??**., illetve **??**.o.), így itt csak egy idézettel szemléltetem, miért is fontos a szabály mind a társadalmi cselekvések végrehajtásában, mind azok magyarázatában.

> „Két jel utal arra, hogy a viselkedés szabályvezérelt, nem pedig csupán rendszeresen ismétlődő: a mintától való eltérést valamiképpen hibának vagy tökéletlenségnek tartjuk, valamint a szabályt automatikusan alkalamazzuk új esetekre is. Ha a cselekvő szembekerül egy új esettel, amellyel korábban nem találkozott, tudni fogja, mit tegyen.” [389, 55]

Bár ez a szabályfogalom megengedi, hogy mind a normához, mind a szokáshoz igazodó cselekvésre ráhúzzuk, a továbbiakban csak a normativitás körébe tartozó szabályfogalmakkal foglalkozom. Az egyik fontos megválaszolandó kérdés az az, hogy milyen típusai vannak a viselkedési szabály fogalmának. Eugenio Bulygin miután tisztázza, hogy a szabály (rule) és a norma fogalma között nem tesz különbséget, valamit egymás szinonímájaként használja a kompetencia, kapacitás, potencia, hatalom, uralom, képesség, befolyás teminusokat, két szabályfogalmat különböztet meg egymástól: a **viselkedési normák** (norms of conducts) és a **kompetencianormák** (competence norms) kategóriáit [70].

H.L.A. Hart a kompetencianorma (norm of competence) terminusa helyett inkább a **felhatalmazottság-kiszabó szabály** (power-conferring rule) fogalmát javasolja használni [**?**]

Hart szerint a két kategória egymást kizárja, Hart 28, 77,

Von Wright háromféle normát különít el: *(i)* a preskripciókat vagy regulációkat (prescriptions, regulations), *(ii)* a determinatív szabályokat (determinative rules) és *(iii)* a technikai normákat vagy direktívákat (technical norms, directives) [476]. A von wright-i hármas felosztás első két eleme, a preskripciók és a determinatív szabályok megfeleltethetők a harti kettős szabályfelfogásnak, a harmadik von wright-i szabályfogalom, a technikai normák fogalma viszont eltér minden eddigi tipizálási kísérlettől. Sokan mások, én magam sem tartom igazán a norma fogalma alá sorolhatónak ezt a fogalmat, mert pont a normativitáshoz szükséges legfontosabb elem hiányzik belőle.

Bulygin azt javasolja, hogy von Wright determinatív szabály kifejezése helyett inkább a fogalmi szabályok kifejezést használjuk, és tekintsünk el a harmadik von wright-i normatípustól. ezek után pedig kijelenti, hogy szerinte a kompetencianormákat nem lehet visszavezetni sem a kötelesség sem a megengedés fogalmára. A viselkedési norma megsértése esetén szankció várható (következik), ezzel szemben a kompetencianorma megsértésekor érvénytelen lesz a felhatalmazottságot közvetítő, átruházó, deklaráló cselekvés [70, 208]. Ha nem az előírt feltételekhez igazodva születik meg valami, akkor **érvénytelenség**, semmisség (NULLITY) lesz a következménye ugyanúgy, mint bármely játékban (sakk, sport) ez történik, ha megsértik a játékszabályokat. Így ír Bulygin:

> „. . . Hart lényeges pontra tapint rá. Szankció és érvénytelenség [nullity] két radikálisan különböző fogalom és bármely kísérlet, amely beolvasztaná az érvénytelenséget a szankció fogalmába, kudarcra van ítélve. Ráadásul a szankcióra és érvénytelenségre jellemző eltérő működésmódok azt is mutatják, hogy lényegi különbség van a két szabálytípus között is. Első pillantásra a konstitutív szabály az, ami definál egy fogalmat vagy egy játékot mint tevékenységet, és ezáltal értelmessé teszi az érvénytelenségről való beszédet. Ha azonban létezik egy definíció, amely szerint ahhoz, hogy egy norma, egy cselekvés vagy egy dokumentum érvényessé váljék, bizonyos feltételeket ki kell elégíteni, akkor bármely feltétel hiánya az adott norma, cselekvés, dokumentum érvénytelenségét idézi elő. Az érvénytelenség nélkül nem létezik maga a definíció sem, így a konstitutív szabály és az érvénytelenség nem választhatóak el egymástól. E kétfajta intézmény, a büntetés és az érvénytelenség együttes létezése egyben jelzi a jogrendszer (legalább) kétféle szabályának létezését: vannak viselkedési normák és konceptuális szabályok, vagy, mindezt searle-i terminusokban kifejezve, vannak regulatív és konstitutív szabályok.” [70, 214]

A **regulatív** és **konstitutív szabályok** fogalmainak bevezetését John Searle nevéhez kötik, ami a terminológiai szinten természetesen helyénvaló, de Searle-t jócskán megelőzte John Rawls, aki már 1955-ben szembeállította a **summázati** és **gyakorlati szabályokat** egymással úgy, hogy Rawls fogalomkettőse fogalmilag teljesen megfeleltethető Searle párosának [358]. Searle regulatív szabályai (és Rawls summázati szabályai) olyan cselekvésekre vonatkoznak, amelyek akkor is “léteznének”, ha nem irányulna rájuk szabályozás. Ezzel szemben a konstitutív szabályok (Rawlsnál a gyakorlati szabályok) maguk “teremtik”, maguk teszik lehetővé a cselekvéseket, az ilyen szabályok híján az ilyen cselekvések nem léteznének, értelmetlenekké, értelmezhetetlenekké válnának. A regulatív szabályok alá sorolható cselekvésekre deontikus operátorok irányulhatnak, és ha a szabályok által

előírt cselekvések nem valósulnak meg, tehát "szabálysértés" történik, akkor ezt szankció követi. Ez utóbbi összefüggést lehet kifejezni az alábbi két formulával:

$$\textsc{Obligatory}(A) \wedge \neg A \rightarrow \textsc{s}$$
$$\textsc{Forbidden}(A) \wedge A \rightarrow \textsc{s}$$

A konstitutív szabályok által teremtett cselekvéseket máshogy lehet jellemezni. A konstitutivitás mozzanatát John Searle a **counts as** (valaminek számít) operátor segítségével véli megragadhatónak, és ezért azt javasolja, hogy az alábbi módon értelmezzük a konstitutív szabályt [389, 47]:

X counts as Y in C.

Természetes nyelvi mondatban kifejezve:

'valamely X dolog valamely C kontextuson belül Y dolognak számít'.

Y az az új dolog, entitás, amelyet a konstitutív szabály alkalmazása révén konstituálunk, X pedig az a dolog, entitás, amely a szabály alkalmazása nélkül (előtt) is létezik a világban. Utóbbira – Searle terminológiáját használva – a **nyers tények** (**brute facts**), előbbire az **intézményes tények** (**institutional facts**) vonatkoznak [389, 63]. Sokan elfogadták, helyeslően átvették Searle formuláját, és persze voltak, akik kritizálták őt ezért.[20] Joseph Ransdell egy 1971-es tanulmányában azzal "támadta" Searle-t, hogy az intézményes tényeket "hordozó" entitást kifejező Y terminusban összemos két fontos mozzanatot, amit pedig inkább szét kellene választani és érdemes lenne külön reprezentálni őket [354]. Ransdell kritikája annyiban jogos, hogy amikor Searle a fenti formuláról beszél, akkor ahhoz képest szövegszerűen maga is további összetevőkre utal, ám ezeket nem emeli be a formalizmusába. Searle szerint azzal, hogy X-re "mutatva" konstituálunk egy intézményes tényt, miközben "létrehozzuk" Y-t, ez utóbbi terminussal egyben specifikálunk egy új státust is, amihez hozzárendelünk egy vagy több funkciót [387, 46-47]. Ezek a funkciók adják a konstitúció értelmét. Ezek a státusfunkciók (status function) olyan szabályok, amelyek a konstituált új entitásra vonatkozóan rögzítik, hogy mit lehet vagy mit nem lehet tenni velük. Hiába állapítja meg ezeket Searle, a konstitutív szabály formalizmusába már nem emeli át.

Ransdell azt javasolja, hogy a konstituált új entitás két fontos összetevőjét nevezzük meg, válasszuk el egymástól [354, 388-389]. Szerinte ugyanis a konstituált entitásnak (terminusnak) mindig van mellékjelentése, *konnotációja* (*connotation*) egyfelől, illetve *tartalma* (*import*) másfelől. A baseball szabályain szemléltetve Ransdell a következő példákkal világítja meg a két új fogalom jelentését. Vannak Y-terminusok (Ransdell szavaival: játékterminusok/game-terms), mint Ball (labda), Bat (baseballütő), Pitcher (dobó), Batter (ütő), Catcher (elkapó), Inning (menet) stb. Ezeknek legtöbb esetben van konnotációja és tartalma (import-ja). A Bat konnotációjába tartozik a mérete, formája, felépítése, míg a tartalmával azt lehet rögzíteni, hogy mire lehet, mire kell, mire nem lehet használni: például lehet vele ütni a labdát, de nem lehet vele elgáncsolni a futó játékost. Ransdell fontos felismerése, hogy ez utóbbiak elsőrendű játékszabályok (cselekvési szabályok), amelyek "be vannak ágyazva" a másodrendű konstitutív szabályokba.

[20] F.A. Hindriks egy tanulmánya elején rövid, de tartalmas áttekintést ad a searle-i felfogás kritikájáról [214].

Jobban meg tudom világítani Ransdell gondolatát, ha a szemléltető példákat a baseball helyett inkább a labdarúgás területéről veszem.

*

A labdarúgás szabályait egy több, mint százharminc oldalas könyvben rögzítik [147]. Ez a szabálygyűjtemény tele van konstitutív szabályokkal. A játék játszhatósága végett mindent pontosan definiálni kell, így meghatározás olvasható arról, hogy mit jelent a 'játékos', 'cserejátékos', 'lecserélt játékos', a 'csapat', a 'labda', a 'pálya', a pályára felfestett 'vonalak' és 'pontok', a 'kapu', a 'leshelyzet', a 'szabadrúgás' stb. fogalma. A játék értelme, célja és ezért központi fogalma a 'gól'. Nézzük meg a meghatározását:

> „Gól akkor van, amikor a labda teljes terjedelmével áthalad a kapuvonalon a kapufák között és a keresztléc alatt, feltéve, hogy a gólt elérő csapat előzően nem követett el szabálysértést." [147, 30]

A definíció támaszkodik olyan, már előzőleg konstituált fogalmakra, mint a 'labda', 'csapat', 'kapuvonal', 'kapufa', 'keresztléc', valamit 'szabálysértés'. Searle formulája úgy konkretizálható, hogy a C kontextus itt a 'labdarúgást játszani', az Y a 'gól' és az X a fenti definíció szinte teljes egészében. A definíciót természetesen csak úgy lehet pontosan és egyértelműen értelmezni, ha ismerjük a meghatározásba ágyazott további konstutitív fogalmak jelentését is. De azok is mind a searle-i logika mentén határozhatóak meg. Eddig tehát tűnhetne úgy is, hogy Searle leírása megfelelő és elegendő, de ez nincs így. Vannak ugyanis olyan szabályok a labdarúgás szabályrendszerében, amelyek kilógnak a searlei formalizmusból.

Nézzük meg a büntetőrúgás (tizenegyes) végrehajtásának szabályait! A szabálykönyv korábbi pontjaiban rögzítették, hogy mi az a tíz 'szabálytalanság', amely esetén 'közvetlen szabadrúgást' kell ítélni a szabálysértő játékos csapata ellen [147, 32]. Ezek alapján lehet bevezetni a 'büntetőrúgás' terminusát. A büntetőrúgás konnotációjaként értelmezhetjük azokat a sorokat, amelyekben segítenek abban, hogyan kell a tizenegyesrúgás fogalmát értelmezni.

> „Büntetőrúgás jár az ellen a csapat ellen, amely elköveti a közvetlen szabadrúgást maga után vonó tíz szabálytalanság valamelyikét a saját büntetőterületén, amikor a labda játékban van." [147, 41]

Miután megadtuk, hogy mit jelent a büntetőrúgás fogalma, milyen esetben kell büntetőrúgást ítélni egy focimeccsen (tehát hogyan, mikor konstituálódik a fogalom), utána kell megadnunk azt, hogy milyen körülmények között és hogyan kell végrehajtani a büntetőrúgást. Ezektől az előírásoktól lesz, lehet érvényes vagy érvénytelen a tizenegyes végrehajtása. Először megadják a büntetőrúgás során előírt elhelyezkedést:

> „A labdát:
> - a büntetőpontra kell helyezni.

A büntetőrúgást végrehajtó játékost:
- egyértelműen azonosítani kell.

A védőcsapat kapusának:
- a kapuvonalon a kapufák közt, a rúgó játékossal szemben kell maradnia a rúgás elvégzéséig

A többi játékosnak:
- a játéktéren
- a büntetőterületen kívül
- a büntetőpont mögött
- a labdától legalább 9,15 méter távolságra kell elhelyezkedni." [147, 40]

Az elhelyezkedésre vonatkozó szabályok mind a játékosok cselekvésére irányuló, elsőrendű szabályok, melyek a szokásos módon megragadhatóak deontikus operátorokkal. A következő feltételsorban azt rögzítik, hogy milyen módon lehet magát a büntetőrúgást szabályosan végrehajtani. Ezek a szabályok nyilván a büntetőrúgást végző játékosra vonatkoznak csak.

- „Miután minden játékos a szabály által előírt helyen tartózkodik, a játékvezető jelt ad a büntetőrúgás végrehajtására.
- A büntetőrúgást végző játékosnak a labdát előre kell rúgnia.
- Nem játszhatja meg ismét a labdát, amíg az egy másik játékost nem érintett.
- A labda akkor van játékban, amikor elrúgták és előre elmozdult." [147, 41]

Ebben a definíciós részben is kötelezések és tiltások vannak, vagyis itt is alkalmazhatjuk az elsőrendű cselekvésekre irányuló deontikus operátorokat. A szabályok harmadik csoportjában a büntetőrúgással kapcsolatos szabálysértéseket és a rákövetkező büntetéseket kapcsolják össze – egymás után felsorolva azokat az eseteket, amikor a büntetőrúgást végző játékos, a kapus, a rúgást végző játékos csapattársa, a kapus csapattársa, illetve mindkét csapat játékosa vét a szabályok ellen. Ha a támadó csapat játékosa sérti meg a játékszabályokat, akkor a játékvezetőnek az alábbiak szerint kell döntenie:

„Ha a büntetőrúgást végző játékos ... [vagy] a rúgást végző játékos csapattársa sérti meg a játékszabályokat:
- Ha a labda kapuba jut, a rúgást meg kell ismételni.
- Ha a labda nem jut a kapuba, a játékvezető állítsa meg a játékot, és a mérkőzés a védő csapat javára megítélt közvetett szabadrúgással indul újra arról a helyről, ahol a szabálysértés történt." [147, 42]

Ha a védekező csapat valamelyik játékosa szabálytalankodik, akkor a bírónak a következőképpen kell eljárnia:

„Ha a kapus ... [vagy] a kapus csapattársa sérti meg a játékszabályokat:
- Ha a labda kapuba jut, gólt kell ítélni.
- Ha nem jut a kapuba, a rúgást meg kell ismételni." [147, 42]

Ezek a szabályok rögzítik azokat a szempontokat, amelyek alapján a bíró dönthet az érvényesség-érvénytelenség kérdéséről. Fontos különbség, hogy ezek az előírások a bíró tevékenységére vonatkoznak, míg a korábbiak a játékosok cselekvéseire irányultak.

Az, hogy mikor lesz gól a büntetőrúgásból, két tényezőtől függ. Egyfelől attól, hogy szabályos volt-e a büntetőrúgás végrehajtása, másfelől attól, hogy a büntetőrúgás eredményeként a labda bekerült-e a kapuba. Feltételezve, hogy a büntetőrúgásra vonatkozó szabályokat betartotta a rúgó játékos, az érvényesség kérdését "leszűkíthetjük" arra a szabályhalmazra, amely a büntetőterületre való belépés tilalmával kapcsolatos (illetve a gól definíciójára). Az alábbi táblázat mutatja, mi a bíró teendője a különböző esetekben.

belép-e valaki:	a labda a kapuba kerül	a labda nem kerül a kapuba
támadó játékos	a büntetőrúgás megismétlése	közvetett szabadrúgás
védő játékos	gól	a büntetőrúgás megismétlése
mindkettő játékos	a büntetőrúgás megismétlése	a büntetőrúgás megismétlése
senki	gól	nem gól, megy tovább a játék

A táblázat első oszlopa mutatja, hogy követ-e el valaki szabálysértést a belépésre vonatkozóan, és ha igen, melyik csapatba tartozó játékosról van szó. A következő két oszlopban a különböző esetekben meghozandó bírói döntést láthatjuk aszerint, hogy a büntetést végrehajtó játékos berúgta-e a labdát vagy sem a kapuba. A gól egyik feltétele az, hogy a kapuba kerüljön a labda. Ezeket a helyzeteket mutatja a táblázat második oszlopa. A gól érvényességéhez azonban arra is szükség van, hogy ne előzze meg azt a támadócsapat szabálytalansága. A szabálytalanságot itt a büntetőterületre való korai belépés jelenti. Ezért van az, hogy "csak" két esetben van gól (a lehetséges négyből): akkor, amikor a támadó csapat nem szabálytalankodott (a második és negyedik sorban). Ha a gól elsődleges feltétele nem teljesül (ha a labda nem kerül be a kapuba), akkor a a szabálytalanságok figyelése csak arra jó, hogy el lehessen dönteni, meg kell-e ismételni a büntetőrúgást vagy sem (és akkor csak kell ismételni, ha a védekezőcsapat szabálytalankodott). A játékvezető kompetenciájába tartozik, hogy megismételteti-e a büntetőrúgást vagy sem. A tapasztalatok szerint az ismételtetések elég ritkán fordulnak elő.[21]

Előfordulhat, hogy az érvényesség fogalma mellett más fogalmat is használatba kell venni. Sok esetben meg kell különböztetnünk egymástól az **érvényességi feltételt** és az **eredményességi feltételt**. A különbséget a büntetőrúgás példáján szemléltetve azt mondhatjuk, hogy ha a támadó berúgja a labdát, de szabálytalanság történt, akkor érvénytelen lesz a büntetőrúgás, míg ha a támadó nem rúgja be a labdát és nem történt szabálytalanság közben, akkor érvényes lesz a büntető, de eredménytelen. Végül, ha szabályos körülmények között rúgja be, akkor érvényes és eredményes lesz a tizenegyes. A

[21] A YouTube-on látni olyan videót, amelyen a bíró ötször ismételteti meg a büntetőrúgást, és csak hatodik kísérletet fogadja el érvényesnek, lásd: http://youtube.com/watch?v=VJwAE5Mtrxc.

1982. december 5-én az Ajax – Helmond Sport labdarúgó mérkőzésen az Ajax – 5:0-ás vezetésnél – büntetőhöz jutott. Johan Cruyff egy társa, Jesper Olsen segítségével különös módon hajtotta végre a tizenegyest. Cruyff nem egyetlen rúgással próbált meg gólt rúgni, ahogy előtte mindenki a labdarúgás történetében, hanem lassan oldalra gurította a labdát, amit az elrúgás után már szabályosan a tizenhatoson belülre befutó Olsen kapott meg, aki az öt és feles vonalhoz érve visszaadta a középen tartózkodó Cruyffnak, ő pedig közvetlen közelről bevágta a labdát a kapuba. Az eset mindenben megfelelt a szabályoknak, a bíró meg is adta a gólt. Az esetről több videó is látható a YouTube-on (például: http://youtube.com/watch?v=GDoqv74egBM). Később kiderült, hogy az elsőség nem Cruyffot illeti, hanem Rik Coppenst, aki már 1957-ben megcsinálta a két-lépéses büntetőt egy társával (lásd: http://youtube.com/watch?v=hFk0xqO4VkU).

Mivel „ . . . a játékvezető dönti el, mikor tekintendő a büntetőrúgás végrehajtottnak", adódik a kérdés, hogy meddig tart egy tizenegyes végrehajtása. Ez az esetek döntő részében egyértelműen megválaszolható, de rendkívül ritkán előfordul az a jelenség, amikor a sikeresnek tűnő védéssel nem "zárul le" a büntetőrúgás eseménye, mert a védés után valahogy mégis bekerül a labda a hálóba. Előfordult olyan eset, hogy miután a kapus kivédte a büntetőt, felpattant és a közönség felé fordulva ünnepelni kezdte magát, miközben a kapus testén gellert kapó labda szép lassan bepörgött a kapuba (http://youtube.com/watch?v=r4bnoMka0SE). Egy másik alkalommal, egy büntetőpárbaj során a felső kapufáról magasba pattanó labda visszahullott az öt és feles vonalára, mire a kapus örömében kirohant a pálya szélén levő társaihoz, ám eközben a visszafele pörgő labda a kapu irányába pattogva szép lassan áthaladt a gólvonalon (http://youtube.com/watch?v=s5hE6PK67bc).

parlamenti választások alkalmával is van érvényességi, illetve eredményességi feltétel. Az érvényességi feltételként azt lehet kikötni, hogy a szavazók x (például 25) százaléka érvényes szavazatot adjon le. Az eredményességhez az kell, hogy valamely jelölt megkapja az érvényes szavazatok valamilyen többségét (például az első fordulóban a szavazatok abszolút, az esetleges második fordulóban a szavazatok relatív többségét).

*

A labdarúgás példáján láthattuk, hogy a konstitutív szabályokat leírásához nem elégséges a searle-i 'counts as' operátor alkalmazása. A szabályok konstitutív jellegét meg lehet ragadni vele, de logikai formalizmus alapjául nem képes szolgálni. A searlei funkció (vagy a ransdelli import) kiegészítő fogalmának szükségessége pedig arra mutat rá, szükség van arra, hogy elsőrendű regulatív szabályokat kapcsoljunk a konstituált fogalmakhoz (társadalmi intézményekhez). Két kérdést is fel kell itt tenni, amelyekre a válaszokat egymással összekapcsolva lehet megadni: *(i)* milyen logikai formulákkal ragadhatjuk meg a konstitutív szabályokat; *(ii)* hogyan kapcsolhatjuk össze a konstitutív szabályokat a felhatalmazottság köré szerveződő jogviszony-kategóriákkal vagyis a másodrendű deontikus fogalmakkal.

Először is észre kell vennünk, hogy a játékvezető teendőit másodrendű szabályok írják elő, és így a játékvezető cselekvéseit (döntéseit) is másodrendű cselekvésként írhatjuk le. „Ha a kapus megsérti a játékszabályokat büntetőrúgásnál, de közben kivédi a tizenegyest, akkor a rúgást meg kell ismételni." – szól a bíróra vonakozó szabály. Egy előírásba be van ágyazva egy másik előírás (ami a kapusra vonatkozik) – ez egyértelmű jele a másodrendű szabálynak. De milyen másodrendű fogalomról van szó? A választ akkor kapjuk meg, ha a hohfeldi fogalmak segítségével próbáljuk meg jellemezni a büntetőrúgás helyzetét. Mit is jelent a büntetőrúgás? Azt a jogot a támadócsapat számára, hogy egy játékosa egyedül rúghassa kapura a labdát a kapussal szemben (és minden más játékos kötelezettségét arra vonatkozóan, hogy ezt az igényjogban kifejezett cselekvést ne akadályozza). Ha a konstitutív szabályok valamelyikét megsértik a büntetőrúgás során, akkor a bíró hozhat döntés az érvényességre vonatkozóan. Amikor a játékvezető úgy ítél, hogy megismételteti a be nem rúgott büntetőt a védőcsapat szabálytalansága miatt, akkor a támadócsapat büntetőrúgásra vonatkozó jogát teremti újra. Tehát a létező jogviszonyok valamelyikét változtatja meg. Ez azt jelenti, hogy a bíró – a hohfeldi értelemben vett – felhatalmazottsággal rendelkezik.

Mivel ez a tézis nagyon fontos mozzanat a gondolatmenetemben, ezért szeretnék még egy példát bemutatni, amikor a labdarúgáshoz képest jóval egyszerűbb versenyről szól, ezért jobban áttekinthetőek a viszonyok a játékban. 200 éves hagyomány az angliai Gloucester városában a Cooper-dombi sajtkergetés.[22] Hosszú ideig hivatalos sportversenynek számított, ám 2009-ben visszavonták a hivatalos minősítést a rendezvénytől a sok balaset miatt. Azóta "nem hivatalosan" gyűlnek össze az évente megrendezett versenyen a versenyzők, nézők. A versenyen a gloucesteri domboldal tetejéről legurítanak egy 3 és fél kilós kerek sajtot, és a résztvevők közül az lesz a nyertes, aki utoléri és el tudja kapja a sajtot. Ha ilyen nincs, akkor az nyer, aki legelőbb leér a domb aljára. A verseny célja a sajt megszerzése, de ezt gyakorlatilag lehetetlen teljesíteni, tehát a győzelem igazi feltétele a leérés elsősége.

[22] http://www.cheese-rolling.co.uk/index1.htm

A sajtkergetési versenyt mint társadalmi intézményt az alábbi – searle-i értelemben vett 'counts as' – konstitutív szabályokat révén definiálhatjuk:

Y	(is counted as) *X*
versenynap	meghirdetett dátum
startvonal	Cooper-domb teteje
célvonal	Cooper-domb alja
pálya	startvonal és célvonal közti terület
sajt	hivatalosan kijelölt sajt
kezdés	elindítják a sajtot a startvonaltól a dombon lefelé
verseny	kezdés után (elkapni a sajtot vagy végigmenni a pályán)
győzelem	versenyen elsőre (elkapni a sajtot vagy végigmenni a pályán)

Az első oszlopban láthatóak a kontituált, intézményes tényekkel leírt entitások(Y) , a második oszlop tartalmazza a fizikai világban létező, nyers tényekkel leírt entitásokat (X). Utóbbi minősítés persze csak úgy igaz, ha figyelembe vesszük, hogy az (X) entitások tartalmazhatnak "beágyazott" intézményes tényeket, amelyek azonban – esetleg több lépésben – mindig visszavezethetők fizikai tényekre, entitásokra. A pálya meghatározása például tartalmaz két másik intézményes tényt (a startvonal és a célvonal kategóriáit), azonban ezek egy-egy további lépéssel már visszavezethetők nyers tényekre.

Ezek az intézményes tények, ezek a konstituált entitások még nem elegendőek ahhoz, hogy le lehessen bonyolítani a versenyt. Szükség van még olyan regulatív szabályokra, amelyek a meghatározzák, hogy mit, hogyan kell, lehet használni a konstituált fogalmak által definiált, konstituált környezetben, vagyis hogyan kell a versenyt lebonyolítani. És ha ezen szabályok közül valaki megsért egyet, akkor – nagy valószínűséggel – nem lesz érvényes "valami". Ilyesfajta szabályokról lehet szó:

előírások	szabálytalan/érvénytelen
rajtvonal mögül kell indulni	ha valaki lejjebb indul
kezdés előtt tilos indulni	ha valaki előbb indul
a hivatalos sajtot kell elkapni	ha valaki a saját sajtját kapja el
versenynapon kell versenyezni	ha valaki más napon versenyez

Hogy az ilyen szabályok nélkül nem lehetne a versenyt sem definálni, sem lebonyolítani, azt felfedhetjük azzal, ha belegondolunk, hogy milyen reakciókra számíthatna az, aki nem igazodna a regulatív szabályokhoz. Ha valaki az általa vitt sajtot maga elé ejti, majd azt felkapva felkiált, hogy 'nyertem', senki nem fogja győztesnek tartani, és ha megkérdezi, miért nem, akkor azt a választ kapja, hogy azért nem, mert nem a hivatalos sajtot kapta el vagy másként: a győzelemhez a hivatalos sajtot kell elkapni. Ha valaki előbb elindul a többiekhez képest, és ezért el tudja kapni a sajtot vagy elsőként ér le, akkor azt fogják neki mondani, 'azért nem te vagy a győztes, mert tilos volt a kezdés előtt elindulni, te pedig ezt tetted'.

Vannak, lehetnek hallgatólagos, nem reflektált szabályok is. Például van egy tényleges szabály, miszerint bárki indulhat a versenyen. Nyilván mindenki úgy gondolja ezt, hogy bárki indulhat, aki ember. Ez azonban így nincs rögzítve. A szabályzat e "hiányossága" csak akkor derülhetne ki, ha egy sajtimádó hegyikecske is pont akkor futna arra, amikor elhangzik a kezdésjelzés, és ügyesen lefele szökdellve elkapná a guruló sajtot. Nem tűnik

valószínűnek ennek bekövetkezte, de elméletileg nem lehet kizárni, és elég biztosnak mondható, hogy ha mégis megtörténne, akkor nem hirdetnék ki a kecskét győztesként, viszont beleírnák a szabályba, hogy kecskék nem versenyezhetnek.

A konstitutív szabályok működési mechanizmusa a következő. Konstituálunk bizonyos társadalmi intézményeket (amelyeket intézményes és nyers tényekkel írunk le).[23] A konstituált fogalmakat sok esetben egymásba ágyazzuk. A konstituált fogalmakhoz, társadalmi intézményekhez sok esetben elsőrendű, regulatív cselekvési szabályokat rendelünk. Ezeket a regulatív szabályokat lehet betartani és lehet megsérteni őket. Amennyiben az utóbbi valósul meg, vagyis megsértik a konstituált intézményekhez rendelt elsőrendű szabályok valamelyikét, akkor a szóban forgó társadalmi intézmény konstitív feltételerendszere nem lesz teljes, tehát a konstitutív szabály alapján létrehozni kívánt intézmény érvénytelen lesz. A kulcsmozzanat tehát az érvényesség kérdése. De mit is jelent ez?

a fehatalmazottságban benne rejlő elismerési igény érvénytelenségéről van itt szó.

igényt

felhatalmazottsága a bírónak van, aki a szabálytalanságokat megállapíthatja dönthet az elsőség kérdésében

A labdarúgás az előzetesen rögzített szabályok által konstituált játék. A felhatalmazottság először ott érhető tetten, amikor változtatnak valamit a játék szabályain. A 2010-es évek egyik nagy kérdése a videobírók bevezetése. Ha valamikor elfogadják a videobíró intézményét, akkor ehhez módosítani kell majd a szabálykönyvet, és további fogalmakat, illetve hozzájuk kapcsolódó szabályokat kell felvenni. A felhatalmazottság szinte definitív erővel jellemzi a játékvezetők tevékenységét. Ők vannak azokkal a jogosítványokkal ellátva, amelyek alapján folyamatosan változtathatják a játékot játszók jogviszonyait (jogokat adnak ide, kötelezettségeket rónak ki oda). Felmerül a kérdés, vajon van-e felhatalmazottsága a játékosnak. Nos, ritkán, kivételes alkalmak esetén még ez is lehetséges. Előfordul olykor, hogy a bíró sérülés miatt megszakítja a játékot. A megszakítás ténye azt jelenti, hogy valamelyik csapat volt a labda birtokában, és a bíró "elvette tőlük a jogot" a további birtoklás lehetőségét, hogy a sérült játékost ápolni lehessen. Az ápolás után a bíró feldobással hozza játékba a labdát, ezzel indítja újra a játékot. Ilyen esetekben, ha nem annak a csapatnak a játékosa szerzi meg a labdát, amely csapat a megszakítás előtt birtokolta a labdát, akkor az a konvencionális elvárás (ami nem a játékszabály része), hogy az ellenfél "önként" (tehát nem valamely játékszabályi előírása miatt) adja vissza a labdát. Ha ezt megteszik, akkor mondhatjuk, hogy éltek a felhatalmazottságukkal, és a labdabirtoklás jogát átadták a másik félnek.

*

Barry Smith és John Searle [412]
Tummolini és Castelfranchi cikke [458]
David-Hillel Ruben, John Searle's The Construction of Social Reality [368]
Steven E. Boerl Speech Acts and Constitutive Rules [53]

[23] Vita van arról, hogy a nyers tények (a fizikai világ X entitásai) feltétlen szükségesek-e az Y társadalmi intézmények definiálásához vagy sem. Barry Smith – John Searle-lel szemben – azt állítja, hogy nem szükséges, vannak olyan társadalmi intézmények, amelyeket nyers tényekre való hivatkozás nélkül definiálunk. A modellem felépítése szempontjából nem perdöntő e kérdésben állást foglalni, így ezt a kérdést itt nem elemzem.

Barry Smith 2008 [411]

a konstituált entitások, terminusok egy része szerepet definiál a szerep nem rigid fogalom Guarino OntoClean módszertanára hivatkozni, a rigid és nem-rigid fogalmak különbségére (⇝14.o.)

juristic act judicial body legislative body in rem in personam

A magyar szabályozás szerint egy házasság akkor jön létre, ha c_1) az anyakönyvvezető hivatalos helységében jelenlevő házasulók c_2) az anyakönyvvezető előtt, c_3) két tanú jelenlétében, c_4) személyesen, c_5) szabad akaratukból, c_6) egybehangzóan kijelentik, hogy házasságot kötnek, és c_7) ezt a tényt az anyakönyvvezető a házassági anyakönyvbe bejegyzi.

$$c_1 \wedge c_2 \wedge c_3 \wedge c_4 \wedge c_5 \wedge c_6 \wedge c_7 \rightarrow \text{RIGHT}$$

A házasság fogalmát definiáló konstitutív szabályrendszer tartalmaz beágyazott társadalmi intézményeket, mint például a tanu vagy az anyakönyvvezető. Ezeket korábbi konstitutív aktusok definiálták. Ebben a kontextusban az anyakönyvvezető, illetve a két házasuló fél a felhatalmazottsággal rendelkező szereplő, és a konstitutív szabályokat át lehet forgatni az anyakönyvvezetőre vonatkozó másodrendű szabályok

a házasulókra nem kötelezettség van előírva, hanem "kijelentési" szabadság

interdependens konstitutív szabály, mert három felhatalmazottsággal rendelkező szereplő kell hozzá

mi van az élettársakkal? ott nem kell az anyakönyvvezető, elég a két fél ráutaló magatartása?

———-

valahova betenni Hansson deklarációs operátorát

———

Az egyéni írásbeli magánvégrendeletetre vonatkozó magyar jogszabály az alábbi alaki érvényességi feltételeket szabja:

> „Az egyoldalas „. . . írásbeli magánvégrendelet alaki szempontból érvényes, ha készítésének ideje az okiratból kitűnik, továbbá ha a végrendelkező azt
> **a)** sajátkezűleg írt végrendelet esetén elejétől végéig maga írja és aláírja;
> **b)** más által írt végrendelet esetén két tanú együttes jelenlétében aláírja, vagy ha azt már aláírta, az aláírást két tanú előtt, azok együttes jelenlétében a magáénak ismeri el, és a végrendeletet mindkét esetben a tanúk is – e minőségük feltüntetésével – aláírják; vagy
> **c)** a sajátkezűleg írt vagy más által írt végrendeletet aláírja, és akár nyílt, akár zárt iratként a közjegyzőnél – végrendeletként feltüntetve – személyesen letétbe helyezi."
> (PTK 7:17. § Az írásbeli magánvégrendelet alaki érvényességi feltételei [1])

A fentiek alapján ha saját kézzel megírom a végrendeletemet, és azt személyesen zárt iratként közjegyzőnél letétbe helyezem, akkor alaki szempontok alapján érvényessé válik a végintézkedés. Ha halálom után kiderül, hogy a házamat az egyik gyermekemre hagytam, és úgy rendelkeztem, hogy a másik gyermekemé legyen a szomszéd háza, akkor tartalmilag az első rendelkezésem érvényes lehet, de a második nyilván nem lehet az. Ha a két rendelkezési aktust kettébontjuk, hogy külön kezelhessük őket, akkor lesz egy érvényes (a felhatalmazottságot példálózó) és egy érvénytelen (a felhatalmazottság

hiányát példálózó) cselekményünk. A két cselekmény megegyezik alakilag. Ezt mondhatjuk úgy is, hogy mindkét esetben szabadságom volt megtenni a szóban forgó cselekvést. Amiben különböznek, az az aktushoz rendelhető igény létében van. Az első esetben érvényes elismerési igényt kapcsolhatunk a szabadsághoz, a második esetben ez hiányzik, vagyis nem rendelhető érvényes elismerési igény az – egyébként szabadon elvégezhető – tevékenységhez.

Hasonló példaként szolgálhatna az a két eset, amikor az egyikben a hivatalban levő miniszterelnök menti fel valamelyik miniszterét, míg a másikban én próbálnám meg ugyanezt. Mindkettőnknek szabadságában állna ugyanazt a mondatot kimondani, mindketten meg is tehetnénk ezt, de az én elismerési igényemet nem (vagy csak kevesen) fogadnák el, míg a miniszterelnökét igen. Az egy másik kérdés, amit még eddig nem vizsgáltam, hogy mi számít az elismerési igény társadalmi elfogadásának. Ha megnézzük az alábbi hírt a kétezres évek Magyarországáról, akkor láthatjuk, hogy különleges és konkurrens elismerési igények olykor felbukkanhatnak a történelemben.

> „Borbély József végre elkezdi a beszédét. Elmeséli, hogy ő volt a Tempó, vagyis Tiszta Energiával Magyarországért nevű párt elnöke, mígnem 2009. június 13-án hajnalban ‘arra nem ébredtem, hogy Magyarország királyság.’ Bármelyikünket megzavarna egy ilyen hír, de Borbély dicséretesen hamar ráeszmélt arra, hogy nemcsak királyság van, de pont ő az ‘önkéntes kormányzó’. ... 2011. november 11-én véget ért a kettős hatalom időszaka, a Kormányzó visszahelyezte jogaiba az Apostoli Magyar Királyságot, Orbán Viktor pedig azóta nem más, mint egy amúgy is illegitim párt elnöke.
>
> December 28-án Kecskeméten a Kormányzó felavatta az Apostoli Magyar Királyság Kormányzói Hivatalát, egyben betiltotta minden magyarországi párt működését. Ha ez nem lett volna elég, idén február 25-én partra szállt Visegrádon és bátor gerillaakcióval levonta a köztársasági zászlót.” [441]

Lehet azt mondani a történet főszereplőjére, hogy “bolond”, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a hír egy olyan eéismerési igény kinyilatkoztatásáról (is) szól, amelyet kevesek azért csak elfogadtak.[24]

kötelező	$\textsc{obligatory}(Ego, \textsc{do}(Ego, F))$	$\wedge$	$\neg\textsc{do}(Ego, F)$	$\rightarrow$	S
tiltott	$\textsc{forbidden}(Ego, \textsc{do}(Ego, F))$	$\wedge$	$\textsc{do}(Ego, F)$	$\rightarrow$	S
opcionális	$\textsc{optional}(Ego, \textsc{do}(Ego, F))$	$\wedge$	$\textsc{do}(Ego, F) \mid \neg\textsc{do}(Ego, F)$	$\rightarrow$	$\neg$S
megengedett	$\textsc{Permitted}(Ego, \textsc{do}(Ego, F))$	$\wedge$	$\textsc{do}(Ego, F)$	$\rightarrow$	$\neg$S
mellőzhető	$\textsc{Omissible}(Ego, \neg\textsc{do}(Ego, F))$	$\wedge$	$\neg\textsc{do}(Ego, F)$	$\rightarrow$	$\neg$S
felhat.-tt	$\textsc{authoritative}(\textsc{do}(Ego, F))$			$\rightarrow$	$\neg F$
szabadság	$\textsc{optional}(Ego, \textsc{do}(Ego, F))$	$\wedge$	$\textsc{do}(Ego, F)$	$\rightarrow$	$\neg$S
igény	$\textsc{obligatory}(Alter, R(F))$	$\wedge$	$\neg\textsc{do}(Ego, R(F))$	$\rightarrow$	S
nem felhat.	$\neg\textsc{authoritative}(F)$			$\rightarrow$	$\neg F$
szabadság	$\textsc{optional}(Ego, F)$	$\wedge$	$\textsc{do}(Ego, F)$	$\rightarrow$	$\neg$S
igény	$\textsc{obligatory}(Alter, R(F))$	$\wedge$	$\neg\textsc{do}(Ego, R(F))$	$\rightarrow$	S

A táblázat harmadik sorában az opcionális deontikus operátor szerepel, nem véletlenül. Nem lehet sem a megengedett, sem a mellőzhető deontikus operátorokat használni, mert

[24] A hír szereplőit ezen a videón lehet látni: http://youtube.com/watch?v=avQKJJRDvtA

előbbi magába foglalja a kötelező, míg az utóbbi a tiltás deontikus tartományát. Emiatt viszont

Felmerülhet a kérdés, vajon a 'nem felhatalmazottságnak' lehet-e kétféle értelmezése? Az egyértelmű, hogy értelmes azt állítani, hogy valakinek nem szabad megtenni valamit és nincs is rá felhatalmazottsága. Az okirathamisító esete lehet a példa erre. De lehetséges-e, hogy valamit szabad megtenni, de nincs rá felhatalmazottság?

logikailag ez nem lehetséges, hiszen a felhatalmazottság fogalma monohierarchikusan generikus alárendeltje a szabadság fogalmának.

A festményhamisítónak lehet szabadsága hamisítani, nekem szabadságom van leváltani az aktuális magyar pénzügyminisztert, de nem lehet igényem a változtatás elismertetésére.

A pénzhamisítónak nincs szabadsága hamisítani.

vannak olyan konstituálások, amelykre lehet szabadságom, vannak, amelyekre tiltás van.

De ha egyik esetben sincs felhatalmazottság, akkor nem lesz érvényesség, viszont ha volt tiltás, akkor akkor nemcsak érvénytelenség, de szankció is lesz (mivel tiltás volt).

---

jogviszony	tartalom	jogkövetkezmény
tilos a dohányzás	dohányzom kocsmában	kötelező a szankció
megengedett a dohányzás	dohányzom otthon	tilos a szankció
kötelező büntetni	dohányzom kocsmában, rendőr büntet	érvényes a szankció
tilos büntetni	dohányzom otthon, rendőr büntet	érvénytelen a szankció
felhatalmazott később nyitni	később nyitok	érvényes
felhatalmazott pénzt nyomni	pénzt nyomtat	érvényes
nem felhat. pénzt nyomni	pénzt nyomtat	érvénytelen+szankció
felhat. lemondani	kiteszi a fotelét lomtalanításkor	érvényes
nem felhat. eladni	eladja a Rottenbiller utca burkolatát	érvénytelen+szankció
felhat. összeadni	anyakönvvez. összeadja a feleket	érvényes
felhat. végrendeletet írni	tanuk nélkül írja meg	érvénytelen
	apaság elismerése	
nem felhat. kinevezni	kinevezem a minisztert	érvénytelen

az útlevélhamisító is pont ugyanolyan útlevelet állít elő, mint az állam, de azért nem lesz útlevél, mert nem érvényes az érvényesség feltételei nem teljesültek

Az öröklés szabályait polgári törvénykönyv egyes fejezetei és más törvények (például a családjogi törvény) ide vonatkozó részei határozzák meg.

Az olyan fogalmakat, mint hogy ki számít rokonnak, házastársnak, tanúnak, ki lesz öröklésre érdemtelen, mi az öröklési sorrend stb. mindig konstitutív szabályokon keresztül definiálja a jogalkotó.

a bírónak, a köztársasági elnöknek kötelező felhatalmazottsága van. A bírónak – ha megállapította a vádlott bűnösségét, akkor – nincs mérlegelési joga, vagyis köteles elítélni a vádlottat, és csak abüntetés mértékében mérlegelhet (ott – relatív – szabadsága van). A köztársasági elnöknek ki kell neveznie a beterjesztett személyeket az adott pozícióba, nem

mérlegelhet, vagy alá kell írnia a felterjeszett tövényeket.[25]

F. B. Fitch [153, 154]

Brian F. Chellas [76, 77]

a tárgyi jog szabályai vagy feljogosítanak (más oldalról: köteleznek) vagy felhatalmaznak jogosító vagy felhatalmazó szabályok De miért is fontos a felhatalmazó és jogosító szabályok kettőssége?

9.2.6 A jogviszonyfogalmak teljes logikai rendszere

---

tisztázni, hogy a permitted helyett nem az optional-t kell-e írni a formulákban
ha a pozitív szabadság nem tilosként van értelmezve, a negatív szabadság nem kötelezőként, akkor az előzőben benne van a kötelezőség, az utóbbiban a tiltás, ami nem intuitív

---

mi a két jogcsoport közti viszony?

A jog és kötelezettség fogalmainak hohfeldi „finomszemcsés” felbontása “megkívánja” a fogalmak osztályozását, tipizálását. A logikai rend alapján már utaltam egy fontos tipizálási lehetőségre: a hohfeldi jogfogalmakat két típusba rendezhetjük aszerint, hogy első- vagy másodrendű fogalmak-e (elsőrendű jogosultságfogalom a jogigény és szabadság, másodrendű a felhatalmazottság és mentesség). A logikai rend alapján történő megkülönböztetés mellett természetesen vannak másfajta tipizálási javaslatok a jogfogalmakra vonatkozóan. A két legismertebb ezek közül az aktív és passzív jog, valamint a pozitív és negatív jog megkülönböztetésén alapul.

A logikai rend, illetve az aktív-passzív dimenzió alapján a négy jogosultságtípusunkat az alábbi módon rendezhetjük el:

	aktív jog	passzív jog
elsőrendű jog	szabadság	igényjog
másodrendű jog	felhatalmazottság	mentesség

Bár a két hohfeldi jogcsoport között nagy a strukturális hasonlóság, látnunk kell a különbségeket is köztük. Többször is volt róla szó, hogy mindkét csoportnak van egy-egy központi fogalma, amelyre támaszkodva a csoport további három fogalmát is értelmezni lehet. Az első csoport vezérfogalma az igényjog, a másodiké a felhatalmazottság. Analóg szerkezeti helyzetük mellett azonban figyelnünk kell a két fogalom közti különbségre is. Egy fontos szempont szerint a két fogalom nagyon különbözik egymástól. Az igényjogot ugyanis a passzív jog, a felhatalmazottságot pedig az aktív jog típusába kell sorolnunk. Ez a különbségtétel természetesen csak akkor lesz érthető, miután már bemutattam a jogfogalmak másfajta tipizálási kísérleteit.

	Alter akarata nem teljesül	Ego akarata teljesül
elsőrendű jog	szabadság	igényjog
másodrendű jog	mentesség	felhatalmazottság

szöveg, szöveg

[25] Ezen a helyzeten nem változtat lényegileg az, hogy első körben részleges vétójoga van.

	aktív jog	passzív jog
pozitív jog	pozitív szabadság	pozitív (igény)jog
negatív jog	negatív szabadság	negatív (igény)jog
pozitív jog	pozitív felhatalmazottság	pozitív mentesség
negatív jog	negatív felhatalmazottság	negatív mentesség

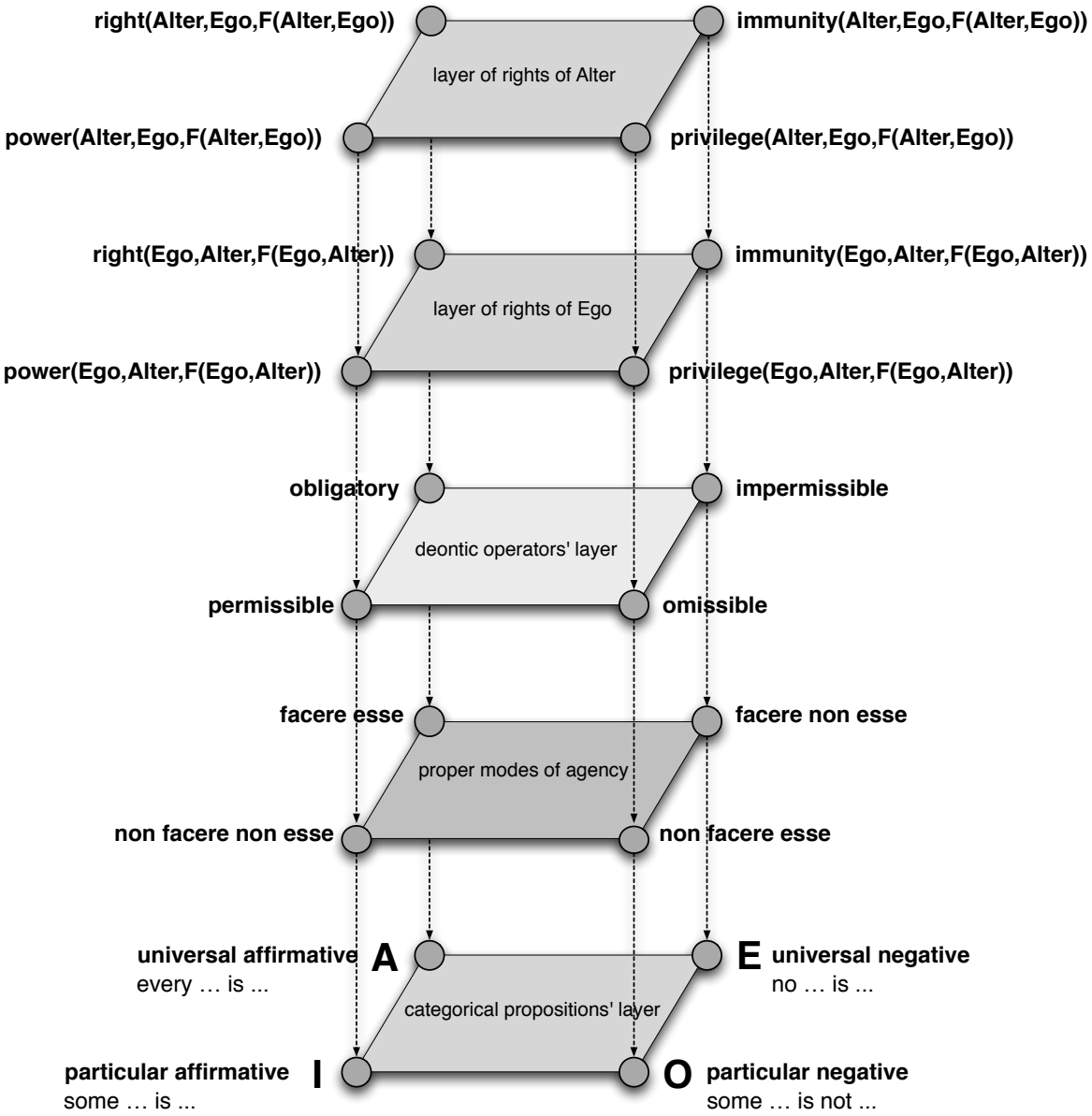

Figure 9.4: jogtípusok logikai négyzete

*

tulajdonjog

A hohfeldi jogtipológia ugyan nem a JEPD-elvnek megfelelően különíti el egymástól a négy jogtípust, hiszen nem egymást kölcsönösen kizáró jelentést rendelhetünk hozzájuk, ám ettől még jól megkülönböztethető egymástól a négyféle jogfogalom. A jog

terminusában sűrűsödő négyféle jelentésréteg elkülönítése egymástól semmiképpen sem jelenti azt, hogy ezeket csak "magukban" lehetne a tényleges joggyakorlatban jogfogalmainak (tulajdonjog, birtokjog, szerzői jog, vallásszabadság, szólásszabadság stb.) meghatározásához használni. A hohfeldi jogfogalmak segítségével "összetett jogosultságokat" is definiálhatunk. A **tulajdonjog** példáján kiválóan lehet ezt szemléltetni.

Ego privilégiuma	Ego birtokolja, használja, hasznosítja saját tulajdonát, hasznot szed belőle
Ego igénye	Alter önhatalmúlag nem birtokolja, nem használja, nem hasznosítja Ego tulajdonát, nem szed hasznot belőle
Ego felhatalmazottsága	Ego rendelkezik a saját tulajdonával (eladja, elcseréli, elajándékozza, haszonbérletbe adja, végrendelkezik vele)
Ego immunitása	Alter nem rendelkezik Ego tulajdonával (nem adja el, nem cseréli el, nem ajándékozza el, nem veszi haszonbérletbe, nem végrendelkezik vele)

9.2.7 A jogviszonyfogalmak kiterjesztése

A jogviszonyok eddigi tárgyalása során jogelméleti szerzők gondolataira támaszkodtam. Ez gyakorlati szempontból talán érthető, hiszen ezen a tudományterületen született a legtöbb elemzés e kérdés kapcsán, elméletileg azonban megalapozatlan ez a leszűkítő tárgyalásmód. Az lett volna pontos (és, tán, a helyénvaló), ha a 'jogszonyok' fogalma helyett mindvégig a 'normatív viszonyok' kifejezést használtam volna, de ettől azért tekintettem el, mert nagyon nehézkesnek, kicsit elidegenítőnek, "kontextusvesztőnek" éreztem volna egy jogelméleti gondolatmenet során.

A továbblépéshez azonban érdemes ezt az általánosítást megtenni, mert ezzel mód nyílik arra, hogy egyrészt más tudományterületek tudását hasznosíthassuk, másrészt megpróbálkozhítunk azzal, hogy a jogviszonyok elemzése során eddig elért eredményeket máshol is "értékesíthessük". Az első lépést még egy jogász, Frederick Schauer "segítségével" tehetjük meg. Schauer ugyanis – szigorúan jogelméleti kérdéseket tárgyalva – az intézményeket az általuk hozható döntések típusai alapján különíti el egymástól.

> „Maga a hatáskör fogalma adja azt a hasznos eszközt, mely segítségével különbséget tehetünka döntéshozásra adott felhatalmazás és a meghozott döntés tartalma között. Következésképpen kétféle döntéshozó intézményt különböztethetünk meg: egyfelől azokat, melyek rendelkeznek mind a hatáskörrel felruházó, mind a döntések eredményét meghatározó tartalmi szabályokkal; másfelől pedig azokat, melyek csak az előbbi csoportba tartozó szabályokkal rendelkeznek, s így az eredmény meghatározását a döntéshozó szabályok által nem vezérelt mérlegelésére bízzák." [380, 414]

Azért fontos Schauer megkülönböztetése, mert azáltal, hogy az intézményekhez rendelt jogviszonyok – jogelméleti – tárgyalását "áthelyezzük" egy döntéshozatali – szociológiai – kontextusba, láthatóvá, elemezhetővé válhatnak az eltérő jogosultságokkal való rendelkezés szociológiai konzekvenciái. Minden intézményt jogosultságok és kötelezettségek adott rendszerével jellemezhetünk, és minden intézményben a rá jellemző jogviszonyrendszer határozza meg azt, hogy miként cselekszenek, cselekdhetnek a szereplők. Ezek a cselekvések a szereplők döntésein keresztül is értelemezhetők, tehát a döntési kompetenciák különbségei határozzák meg az intézmények közti különbségeket.

„Azokban a döntéshozó intézményekben azonban, melyekben csak hatáskört megállapító felhatalmazó szabályokat alkalmaznak, hiányoznak a döntések kimenetelét megszabó tartalmi korlátok. A döntéshozó felhatalmazása szélesebb annál, semhogy egyszerűen szabályokat kelljen alkalmaznia a konkrét esetekre. A társadalmi és morális elvek és célkitűzések [*policy*] teljes készletére támaszkodva kell eldöntenie, hogy mi a teendő az előtte álló konkrét esetekben." [380, 415]

Schauer szemléletes példája a rendőr "intézménye", akinek a cselekvését felhatalmazó és tartalmi szabályok egyaránt meghatározzák (Schauer tartalmi szabályon a regulatív szabályokat "érti", bár erre nem igazán reflektál). A kétféle szabály közti viszonyra fény derül az alábbi idézetből:

„Az a szabály, mely felhatalmaz egy rendőrt arra, hogy mindazokat, de csakis azokat beidézze, akik átlépték az óránkénti kilencven kilométeres sebességhatárt, példaként szolgálhat arra az esetre, amikor a hatáskört megállapító felhatalmazó szabály és az eredményt meghatározó tartalmi szabály együttesen van jelen. Bár a rendőr fel van hatalmazva arra is, hogy idézést adjon ki, s arra is, hogy megállapítsa az autók sebességét, nincs felhatalmazva sem annak meghatározására, hogy mennyi legyen a megengedett legnagyobb sebesség, sem annak meghatározására, hogy mikor mentesülhet valaki a következmények alól, amennyiben átlépte a sebességhatárt." [380, 414-415]

Attól a pillanattól kezdve azonban, amikor már nem jogokról, hanem döntésekről, társadalmi intézményekről beszélünk, hirtelen "kinyílik" a fogalmi, elemzési tér, és a jogrendszeren kívüli normativitásban is ugyanúgy alkalmazhatjuk ezeket a distinkciókat. Nemcsak a döntéshozati jogosítványok alapján megkülönböztetett intézményfogalmakat, hanem minden más, a jogviszonyokról eddig bemutatott fogalmakat is alkalmazhatunk azokon a területeken, ahol jogosultságokról, kötelezettségekről általában beszélhetünk. A jog mint jogrendszer fogalma felől az általánosabb norma fogalma felé elmozdulva más dimenziókba léphetünk át. Bár Somlai Péter a családon belüli társadalmi kapcsolatok világát elemezte "csak", az alábbi meglátása általánosítható mindenféle normatív cselekvést vizsgáló tudományos tevékenység számára.

„A célracionális cselekvések modelljeivel dolgozó kutatónak tehát nemcsak vágyaktól és szokásoktól, értékvezérelt vagy irracionális döntésektől kell elvonatkoztatnia. Mindezekkel elvonatkoztat a szabályalkotás és intézményesedés folyamataitól is. Attól tehát, hogy *(a)* lehetnek olyan szabályok, amelyek valamiképp hozzáférhetők a résztvevők számára (akik formálhatják ezeket, illetve felismerhetik érvényességükben a saját kompetenciájukat, jogaikat és felelősségüket) és *(b)* a szabályok és intézmények is változhatnak a szereplők kapcsolatának és konfliktusainak eredményeként." [418]

Bármely társadalmi intézményben, ahol normák szabályozzák a résztvevők cselekvéseit, a kétféle szabály- vagy jogfogalom elemzése adhatja az eszközt az intézményen belüli dinamikák megértéséhez. A jogrendszert elemezve tudtuk az alapvető jogviszonyfogalmakat értelmezni, pontosan definiálni, de ezek a fogalmak – kellő általánosítás után – sok más területen is használhatók. Mindenhol, ahol társadalmi intézményekben emberek saját normatív viszonyaikat próbálják meg szabályozni, fenntartani, változtatni. Vagyis mindenhol, ahol emberek cselekszenek.

A.V. Cicourel Basic and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role [87]
antropológia konstitutív intézményei, fogalmai [104]
Hart a 54-55. oldal: jó összefoglaló a 3. fejezetről
70-73
másodrendű szabályok
elismerési szabály változtatási szabály ítélkezési szabály

Magasabbrendű normák

9.2.8 pozíciók

Anderson [7, 9, 12, 13]
Pörn [348, 349]
Krogh és Herrestad [212, 254, 255, 212]
Makinson [281], [282]
Marek Sergot és Jones [396, 232, 395, 397]
Swan Ove Hansson [198]
Vranas [484, 482, 483, 480, 481]

9.2.9 Jogi szemantika

Giovanni Sartor [379], [378]

9.2.10 Deontikus logika és az informatikusok

Deontic Logic and Artificial Normative Systems [178]
Deontic Logic in Computer Science, 2004 [277]
Deontic Logic in Computer Science, 2008 [468]
Games, Norms and Reasons. Logic at the Crossroads [467]

9.3 Társadalmi szerep

szerep, komplementaritás, reciprocitás
Talcott Parsons, Toward a General Theory of Action. Theoretical Foundations for the Social Sciences, [336]
sir David Ross [365]
Alvin W. Gouldner [181]
státus és privilégium
A.V. Cicourel Basic and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role [87]

9.4 Privacy

Hirshleifer, Privacy: Its Origin, Function, and Future, három fémszabály, arany-, ezüst-, vasszabály [216]

social evolution has instilled in man elements of at least three distinct social ethics: one associated with the Golden Rule of sharing,a second with the Silver Rule of private rights and reciprocity, and a third with what might be called the Iron Rule of dominance and subordination

Chapter 10

Uralom

Talán sokan gondolhatnák azt, hogy a normatív viszonyok vizsgálata után a norma általános fogalmának elemzésével kellene folytatnom. Én mégsem ezt teszem, hanem az **uralom** (AUTHORITY) fogalmát veszem elő. Ennek az az oka, hogy mind a fogalmi építkezés szempontjából, mind a keletkezéstörténeti szempontból előbbrevalónak tartom az uralom fogalmát a normához képest.

Joseph Raz a jog preemtív jellege, mindent kizáró, az érvelési teret teljesen kiüresítő, és oda egyedül sajátmagát belehelyező, minden más gyakorlati indok helyébe lépő "képessége"

Az első utalmi mozzanat akkor született meg, amikor valaki (Ego) valamilyen engedelmeskedési igénnyel lépett fel egy másik emberrel (Alterrel) szemben, és ezt az igényt utóbbi elfogadta, amire azt mondhatjuk, hogy érvényes volt számára a

nem gondolom, hogy az uralom, a legitim érvényesség kérdését a jogra, a politikára, az államra kellene szűkíteni

Az uralom ott van minden normatív viszonyban, és ott van minden társadalmi intézményben, a családban, a párkapcsolatban, az iskolában, a munkahelyen stb.

uralom - autoritás, tekintély

uralom elismerése = a kiadott paramcsot az alávetettek elismerésre méltónak, példaszerűnek, mintaszerűnek, illetve belsőleg érvényesnek tartják

Milyen gyakorlati indokokat vehetünk figyelembe a cselekvésbefolyásolás során?

Fontos rögzítenünk, hogy itt elsődlegesen cselekvésbefolyásolásról beszélünk, aminek a központi mozzanata az egyén cselekvésére irányuló **akarata**. A cselekvésbefolyásolás lényege abban van, hogy valakinek a saját cselekvésére irányuló akarata megváltozik egy másik ember hatására. Lehet valakit vitán keresztül befolyásolni, aminek eredményeként megváltoztatja a véleményét. Bármennyire is fontos ez a helyzet a társadalmi cselekvések világában, nem foglalkozom vele. A véleménybefolyásolás egész kérdéskörét kihagytam, kihagyom ebből a könyvből. Ha a vélemény megváltozatásán keresztüli hatást kizárom a vizsgálódásom fókuszából, akkor marad a cselekvésre irányuló akarat más eszközökkel történő megváltoztatása.

Az uralom fogalmának legfőbb összetevője a mindenféle érdektől független **engedelmeskedni akarás** mozzanata.

ez jelenti/jelzi/konstituálja az uralom érvényességét

Balázs Zoltán A politikai közösség, Osiris Kiadó, hatalom-uralom fogalma Hatalom könyve

10.1 Érvényesség, legitimitás

Garai Zsolt, értékek, normák [168]
Eliade, szent és a profán [135]
von Wright az érvényesség két értelmezéséről [476, 195]
validity as existence – law in force (hatályos)
validity as legal – legal law
itt von Wright legitimitás kérdését feszegeti, de leszűkíti annak értelmezését.

> „Amikor egy társadalmi csoportban valamely szokás általános, ez az általánosság csupán a csoport legtöbb tagjának megfigyelhető magatartására vonatkozó tény. Ahhoz, hogy a csoportban éljen egy bizonyos szokás, a csoport egyetlen tagjának sem kell tudatosan szem előtt tartania az általános magatartást, vagy akár tudnia, hogy a szóban forgó magatartás általános, s még kevésbé kell arra törekednie, hogy tanítsa vagy fenntartsa ezt a mintát. Elég, ha mindenki a maga részéről úgy viselkedik, ahogy a többiek. Ezzel szemben ahhoz, hogy egy társadalmi szabály létezzen, legalább néhány embernek úgy kell tekintenie a kérdéses magatartást, mint a csoport egésze részéről követendő általános mintát. Egy társadalmi szabálynak létezik tehát egy 'belső szemlélete' is, azon a külső szemléleten túl, melyben nem különbözik egy társadalmi szokástól, és ami nem más, mint az ismétlődő viselkedés, amit egy megfigyelő észlelhet." [206, 73]

Hart 'belső szemlélet' (internal aspect) fogalma a közös tudás
a szokást csak a 'külső szemlélet' (external aspect) jellemzi
The Sources of Normativity [246]
Performatives in a rationally based speech act theory, [91]

> „Az iráni kormány nem ismer el más tekintélyt vagy hatalmat, csak a Mindenható Istenét, és semmiféle jogi hagyományt, csak az iszlám törvényét. Ilyen feltételek mellett az iráni delegáció újra megerősíti, hogy a nemzetközi szervezetek iszlámmal ellentétes nyilatkozatainak, határozatainak vagy döntéseinek semmiféle érvényessége nincs az Iszlám Köztársaságban. Az 'Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata', amely a zsidó-keresztény hagyomány világi koncepcióját illusztrálja, nem alkalmazható a muzulmánok által, és egyáltalán nem kapcsolódik az Iráni Iszlám Köztársaság által elismert értékrendhez; az Iráni Iszlám Köztársaság ezért nem habozhat e rendelkezések megsértésekor, ha az ország isteni törvényének megsértése vagy a világi egyezségokmányok megsértése között kell választania." [366]

> „A természetjog arra törekszik, hogy a célok igazságos voltával 'igazolja' az eszközöket, a pozitív jog pedig arra, hogy az eszközök jogos voltával 'szavatolja' a célok igazságosságát." Walter Benjamin 29.

kötelezőség és kívánatosság elemzése Durkheimnél:
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/ch12.html

> „ . . . a szentet a profánhoz viszonyítva már csakis különneműségük alapján határozhatjuk meg. E különneműség azért elegendő a dolgok ezen osztályozásának jellemzéséhez és az összes többitől való megkülönböztetéséhez, mert igen sajátos: abszolút. Az emberi gondolkodás történetében nincs még egy példa a dolgok ennyire mélyen különböző, ennyire ellentétes két kategóriájára." (Durkheim, 1912m, 46)

> „Amikor azt állítjuk róluk, hogy szentek, ezen azt értjük, hogy értékük nem mérhető össze a többi értékkel. Szent az, amit elkülönítettek, aminek nem lehet közös mértéke a profánnal.” [130, 190]

Hart: érvényesség, elismerési szabály
belső szemlélet közös tudás és norma
jogászi terminológia:
érvényesség, belső szempont vs. érvényesülés (létezés, igazodás), külső szempont

10.1.1 Legitimitástipológia

szabályhoz vagy emberhez igazodás
nemcsak szabály alapú legitimitás van
nemcsak a legalitás szabályalapú
emberhez igazodás: karizma
Jézus paradigmatikus példáját idézve:

> „Hallottátok, hogy a régiek ezt a parancsot kapták: ...
> Én pedig azt mondom nektek ...” [208]

Weber szerint az uralmat a legitimitásigény szerint lehet tipizálni.

> „ ... célszerű az uralom fajtáit a rájuk jellemző legitimitásigény szerint megkülönböztetni. ... Itt az a mérvadó, hogy maga az uralom milyen fajta legitimitásra tart igényt, és saját legitimitásigénye releváns mértékben érvényesül-e ...” [491, 222]

A parancs és az érték a szabályhoz hasonlóan normatív. Azonban míg a parancs nélkülözi az általánosságot (?Légy olyan jó, vidd le a szemetet!?), a szabály általános (?A jó gyerek mindig elpakol maga után!?), az érték pedig feltétel (előtag) nélküli kellést fogalmaz meg (?Légy jó mindhalálig!?)

10.2 Uralomtípusok

Amikor a *Gazdaság és társadalom*-ban Max Weber kifejti az uralomtipológiáját, akkor három típust mutat be, a tradicionális, a karizmatikus és a racionális uralmat [491, 224]. Korábbi munkáimban én négyelemű utalomtipológiát használtam [438], [429], de nem igazán támasztottam alá, miért gondolom kiegészítendőnek a weberi tipológiát. Most megpróbálkozom vele.

A legitimitás fogalmának elemzésekor már jeleztem, hogy Weber az uralomtípusokat a hozzájuk kapcsolható legitimitásigény alapján tartja meghatározhatóknak.

10.2.1 Tradicionális uralom

> „ ... elsődlegesen az emberemlékezet óta érvényes tradíciók szentségébe és a tradíciók által autoritással felruházott személyek uralmának legitim voltába vetett mindennapi hiten alapul.” [491, 224]

10.2.2 Racionális uralom

„ . . . elsődlegesen a legalitásba ? a tételes rendnek és a tételes rend által az uralom gyakorlására kijelölt személyek utasítási jogának legális voltába ? vetett hiten alapul.” [491, 224]

10.2.3 Karizmatikus uralom

„ . . . elsődlegesen nem mindennapi odaadáson alapul egy szent, hősies vagy példamutató személy, illetve az általa kinyilatkoztatott vagy megteremtett rend iránt.” [491, 224]

karizmatikus uralom + közös tudás

„A karizmatikus vezető, ahelyett, hogy – ahogy az a szimbolikus küzdelemben alulmaradottak esetében fennáll – saját maga számára is az lenne, aminek a többiek tartják, eléri azt, hogy az őt vezetővé választó csoport számára is azzá váljék, aminek saját maga véli magát. Ő teremti meg az őt magát megteremtő közvéleményt.” [56, 156]

„A tradíciókhoz köthető korszakokban a karizma jelenti *a* nagy forradalmi erőt. Eltérően a másik, ugyancsak forradalmasító erőtől, a »ratio«-tól amely vagy egyenest kívülről hat – úgy, hogy megváltoztatja az életkörülményeket és az életproblémákat, és ezzel közvetve a hozzájuk való viszonyulást is – vagy azon keresztül hat, hogy intellektualizálja a problémákat, a karizma kínból vagy lelkesedésből fakadó belső átalakulást *tud* előidézni, amely különféle viszonyulásokban – minden egyes életformához és általában a »világhoz« való viszonyulásban – kialakuló tökéletesen új beállítottság hatása alatt teljesen megváltoztatja a leglényegesebb érzületi és cselekvési irányokat.” [491, 251-252]

„A karizmatikus tekintély tényleges érvényessége ugyanis valójában teljes egészében azon múlik, hogy karizmája »beigazolódik-e«, mert ez a feltétele annak, hogy az alávetettek *elismerjék*, ami persze a karizmatikus képességekkel rendelkező *és ebből következően* legitim úrral szemben *kötelességük*. A szervezeti kapcsolatok növekvő racionalizálása esetén azonban kézenfekvő, hogy ezt az elismerést már nem a legitimitás következményének, hanem e helyett a legitimitás *alapjának* fogják tekinteni . . . ” [491, 271-272]

10.2.4 Átértelmezett karizmatikus uralom

10.2.5 áttekintés

táblázatot írhatjuk fel [439, 219]:

	az uralmi szabályok változtatásnak módja:	
a legitimititásigény:	szabályértelmező	személycserélő
földöntúli akaratra hivatkozik	tradicionális	karizmatikus
emberi akaratra hivatkozik	racionális-legális	átértelmezett karizmatikus

ezért – bármennyire is ellenétetesnek tűnik az intuícióinkkal – a kommunista-bolsevik legitimitásra azt kell mondjuk, hogy az tradicionális uralomnak feleltethető meg [434].

A kandidátusi értekezésemben megírtam, hogy a kommunista-bolsevik uralom nagyon sok hasonlóságot mutat a tradicionális uralommal [434]. Éppen ezért azt javasoltam, hogy azt a történelmi formációt is – legalább részben – besorolhatjuk a tradicionális uralom fogalma alá. Ez sokaknak elfogadhatatlan volt, nekem sem tetszett, de nem tudtam jobbat javasolni helyette.

	a szabályok változtatásnak módja:	
a legitimititásigény:	szabályértelmező	személycserélő
nem emberi akaratra hivatkozik	?????	karizmatikus
emberi akaratra hivatkozik	racionális-legális	átértelmezett karizmatikus

Chapter 11

Norma

Nagyon sok jelentésű fogalom

A **norma** fogalma alatt a **társadalmi normát** értem, és amikor nem okoz zavart, akkor a két kifejezést szinonímnak tekintem.

Arisztotelész: phronészisz

A sztoikus filozófiában a phronészisz, mint erény azoknak a dolgoknak a tudása, amelyeket meg kell tennünk ill., amelyeket nem szabad megtennünk.

Georges Canguilhem a normalitásról [73]

The Normativity of the Natural. Human Goods, Human Virtues, and Human Flourishing [79]

Sartor et al. owl ontology of norms [369] [170]

A 'szemet szemért' elvben létezik egyfajta deontikus többértelműség, mert nem derül ki egyértelműen, hogy milyen deontikus modalitás mentén kell értelmezni. Akkor érhető tetten az a többértelműség, ha megpróbáljuk átfogalmazni az elvet. Ezt ugyanis megtehetjük többféleképpen is:

Ha kiszúrják a szemed, szúrd ki a szemét! ↣ kötelező kiszúrni a szemét

Ha kiszúrják a szemed, kiszúrhatod a szemét! ↣ megengedett kiszúrni a szemét

Lehetséges kötelezésként vagy megengedésként is értelmezni a jólismert erkölcsi parancsot.[1]

ez egy feltételes norma

lehet úgy is értelmezni, hogy az az ősi parancs felhatalmazottságot teremt: abban az esetben, ha a feltételben megfogalmazott cselekvés normasértőnek minősül, és ennek szankcionálására hatalmazza fel a parancs a

talió elv lex talionis

Hammurapi törvénykönyve [191]

11.1 A norma leírása

Ebben a fejezetben bemutatom azt, miként lehet a norma jelenségét leírni. Először áttekintem, hogy a norma fogalmát milyen összetevőkre bonthatjuk fel. Ennek során a von

[1] Azt is fel lehetne vetni, vajon a megengedett vagy az opcionális modalitást kellene itt használnunk, de ennek a kétértelműségnek a kezelése most nem annyira fontos.

Wright javaslatából indulok ki [476], de néhány új elemmel kiegészítem az eredeti von wright-i elképzelést. A kiegészítéseket viszont nem sorolom a norma összetevői közé, ezért a kibővített készletre a **norma jellemzőiként** hivatkozom. Ezek a normajellemzők arra is alkalmasak lesznek, hogy segítségükkel a fejezet második részében egy sok szempontú, kiterjedt nomatipizálást tudjak elvégezni.

11.1.1 A norma jellemzői

A norma leírásához összetevőire kell bontanunk a fogalmat, hogy ezáltal láthatóvá váljék, milyen elemi adatok szükségesek ahhoz, hogy egyértelműen megadhassunk egy adott normát. Von Wright hat összetevőt tartotta elkülönítendőnek [476, 70]:

- norma tartalma (content of norm)
- norma modalitása (character of norm)
- norma feltétele (condition of norm)
- norma alkalma (occasion of norm)
- norma autoritása (authority of norm)
- norma címzettje (subject of norm)

Nem vitás, hogy ezek az összetevők szükségesek a normák értelmezéséhez. A kérdés csak az, hogy elégségesek-e, nincs-e szükség újabb összetevők felvételére. Szerintem van még két olyan szempont, ami mentén további adatokat rendelhetünk a norma jelenségéhez. Mielőtt azonban ezekre kitérnék, egy ábra segítségével is rögzítsük az eredeti – von wright-i – összetevők körét.

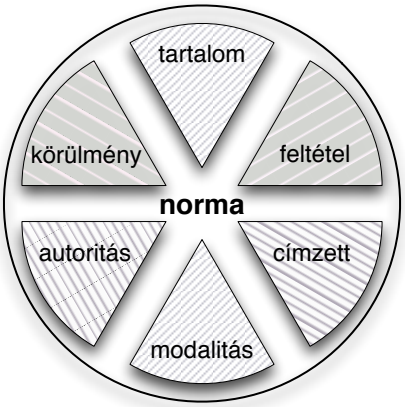

Ezek után nézzük meg, mivel is lehetne kiegészíteni a fentieket. Von Wright és a logikusok mindig is érzéketlenek voltak bizonyos társadalmi mozzanatok iránt a normatív jelenségek vizsgálata során. Az egyik ilyen vakfolt annak fel nem ismerése, hogy a normativitás csak egy részét jelenti a cselekvésbefolyásolás jelenségének, és a fenti von wright-i keretrendszer nemcsak a normákra húzható rá, de alkalmas lehet másfajta cselekvésbefolyásolási helyzetek leírására is. Ha viszont ez így van, akkor valahogyan jelezni kell tudnunk azt, hogy a normativitás és más cselekvésbefolyásolási jelenségek, mint például a hatalmi helyzetek miben térnek el egymástól. Ennek "kezelésére" valamilyen módon kezelnünk kell a legitimitás, a **legitim érvényesség** kérdését (az érvényesség létét vagy nem létét, illetve annak típusait).

A másik hiányossága a fenti hat-elemű összetevőre bontásnak az, hogy nem veszi figyelembe a normativitáshoz elengedhetetlenül hozzátartozó szankcionálás jelenségét.[2] A normativitásban tetten érhető, jövőre irányuló cselekvésbefolyásolási szándék önmagában nem elégséges ahhoz, hogy a szándékolt cselekvés megvalósuljon. Ehhez szükség van arra, hogy amennyiben az elvárt cselekvés nem valósul meg, akkor valamilyen szankció kövesse azt. Korábban bemutattam, hogy egy teljes deontikus kalkulust lehet definiálni a szankció fogalmának felvételével, ami már önmagában is elég okot szolgáltat arra, hogy ezt a kategóriát is figyelembe vegyük a norma jelenségének leírásakor. De azért is szükség lehet erre a fogalomra, mert a normasértéshez kötött szankció jelensége biztosítja a talán legfontosabb normatipizálási lehetőséget is egyben. És ha már a norma fogalmi modelljébe beemeljük a szankcionálás mint másodrendű cselekvés fogalmát, akkor meg kell tennünk ezt a normákhoz szükségszerűen kapcsolódó másik cselekvéstípussal, a **kibocsátás** fogalmával is. A norma kibocsátása, illetve a normasértés szankcionálása másodrendű cselekvésnek számít, míg a normához való igazodás, a norma követése, illetve a normasértés cselekvései elsőrendű fogalmakkal ragadhatók meg. Utóbbiakra érdemes egy átfogó fogalmat alkalmazni, hogy könnyebben, egységesen hivatkozni tudjunk rájuk. Erre a célra fogom használni a **normavezérelt cselekvés** kifejezést.

A fenti hat összetevő közül von Wright a modalitást, a tartalmat és a feltételt együttesen minősíti a **normamagnak** (norm-kernel) azzal a tézissel együtt, hogy ez minden előírásnak (preskripciónak) része. A további három összetevőről tehát azt állítja, hogy nem feltétlen találjuk meg őket bizonyos normatípusokban.

öööööööööööööööö

A norma tartalma

A **normatartalom** fogalma alatt azt a cselekvést kell értenünk, amire a normatív befolyásolási szándék irányul. Ebben a felfogásban a tartalom valamilyen cselekvés, nem más. Nem világállapot, nem folyamat, nem változás, nem puszta esemény. Cselekvés, mint például a dohányzás, az autóvezetés, a szobába belépés, a köszönés stb. Azt, hogy a cselekvést hogyan lehet leírni a világállapotok, az átmetek, valamint a cselekvésoperátorok segítségével, a könyv egy korábbi fejezetében bemutattam (→85.o.). A normák leírásakor nincs szükség többre, mint, hogy az ott bemutatottak szerint írjuk le a cselekvéseket, és ha így teszünk, egyúttal megadjuk a norma tartalmát is.

Fontos figyelni arra, hogy a normatartalom megragadásakor nem vehetjük bele a norma deontikus értékét. A 'Ebben a helységben tilos a dohányzás!' norma esetében a norma tartalma "csak" a dohányzás lesz, a tiltás modalitását a norma másik összetevőjével írjuk le.

A norma modalitása

Amit von Wright a norma karakterekénT (character of norm) ad meg, azt én a **norma modalitásaként** nevezem. Modalitáson pedig azt a deontikus operátorral kifejezhető normatív szándékot ragadhatjuk meg, amellyel a normát kibocsátó (ellenőrző, számonkérő) személy a norma címzettjét cselekvésre akarja bírni. A deontikus modalitás kérdését ala-

[2] Von Wright ugyan mint fontos jelenséget megemlíti a **szankció** jelenségét, ám azzal a kikötéssel, hogy az nem tartozik a norma összetevői közé [476, 70].

posan elemeztem a könyvben, bővebb áttekintésekért ezekre a fejezetekre hivatkozhatok (⇝44, illetve 185. oldalaktól).

A norma feltétele

Amilyen fontos fogalom a norma felétele, annyira könnyű félreértelmezni a jelentését. A 'feltételesség' sokjelentésű fogalma miatt könnyen zavar alakulhat ki. A **norma feltételének** – legalábbis a von wright-i interpretáció szerint – nincs köze a **norma körülményeihez**, ennek ellenére könnyű "összekeverni" őket a két fogalomban "megbúvó" feltételesség mozzanata miatt. Von Wright szerint minden normának van valamilyen **alkalmazási feltétele** (condition of application), ami lényege szerint a norma tartalmától függ. A sokszor idézett példa szerint ha egy normál ajtóval szemben állunk, akkor kiadhatják nekünk azt a parancsot, hogy 'Csukd be az ajtót!', de ennek az a feltétele, hogy *(i)* az ajtó nyitva legyen, és *(ii)* ne csukódjon be magától. Ellenben ha egy magától bezáródó ajtóról van szó, akkor értelmetlen kiadni az előző parancsot, hiszen az világban végbemenő állapotváltozás eredményeként becsukódik az magától. Egy ilyen világállapotban más parancsnak lehet csak értelme, például annak, hogy 'Ne engedd becsukódni az ajtót!'.

Fontos hangsúlyozni, hogy minden normához tartozik a fenti értelemben vett alkalmazási feltétel, sőt, pontosabb lenne úgy fogalmazni, hogy tartoznia kell. De természetesen az alkalmazási feltételen kívül lehet még további feltételeket is a normákhoz rendelni, amelyek már nem szükségszerűen kapcsolódnak a normákhoz. Von Wright példája erre a 'Ha esik az eső, csukd be az ablakot!' felszólítás. Egy ilyen feltétel esetlegesen van a normához rendelve – szemben a norma alkalmazási feltételével.

A kategorikus normák esetében az alkalmazási feltétel a norma cselekvéstartalma ismeretében is megállapíthatjuk, ezért mondja azt von Wright, hogy a kategorikus normák esetében elég az alkalmazási feltétel a tartalommal együtt adott [476, 74], ezért nincs szükség annak külön jelzésére a normát leíró logikai formalizmusban. Ezzel szemben a norma további feltételeit – ha vannak – meg kell tudnunk adni, ezért van szükség külön paraméter felvételére a normák összetevőkre bontása során.

A hipotetikus normák feltételei tetszőlegesek lehetnek, elméletileg bármely világállapot lehet egy norma feltétele. A cselekvéselmélet számára azonban kiemelten fontosak azok a feltételek, amelyek egy másik cselekvésre, még pontosabban: egy másik ágens cselekvésére hivatkoznak (ilyen például a 'szemet szemért' parancs). Ezek a normák a reciprocitás és komplementaritás társadalmi helyzeteiben kiváltképp gyakoriak és fontosak.

A norma alkalma

Vigyázni kell, hogy a norma alkalmazási körülményét, **alkalmát** (occasion of norm) ne keverjük össze a norma feltételével. Persze mondhatjuk azt, hogy a norma körülménye az a feltételrendszer, amely mellett a normát érvényesnek és követendőnek tartják az érintettek (vagy elgalább azok egy része), de ilyenkor is speciális feltételekre kell gondolnunk. A dolgokat kicsit leegyszerűsítve mondhatjuk, hogy a norma tér-idő meghatározottságáról van itt szó.

A körülmény azért is fontos összetevő, mert a fogalmi terjedelmébe tartozó adatok alapján tudjuk tipizálni a normákat a partikularitás/univerzalitás dimenziója mentén (legalábbis részben).

A norma autoritása

A norma mint a jövőbeni cselekvésekre vonatkozó szándékkinyilvánítás logikailag megköveteli, hogy legyen egy olyan ágens, aki a normát kibocsátja. Ezt a társadalmi szereplőt nevezzük a **norma autoritásának**. Vannak normák, amelyek esetében könnyen és egyértelműen meghatározhatjuk a norma kibocsátóját, de előfordulhatnak olyan esetek is, amikor igencsak nehéz megmondani, ki volt az adott norma autoritása. Az erkölcsi parancsok, a szokáserkölcs előírásai szinte mind ilyenek: a kibocsátójuk személye a történelem homályába vész.

Részben a norma autoritása alapján válik lehetővé, hogy az autonómia kérdését meg tudjuk fogalmilag ragadni, és így egy újabb normatipogizálási lehetőséghez jussunk.

A norma címzettje

A **norma címzettje** (subject of norm) az az ágens, akire vonatkozik a normában megtestesülő cselekvésbefolyásolási szándék, akinek a normában előírt cselekvástartalomhoz a norma modalitásértéke szerint kell (vagy lehet) viszonyulnia. Von Wright másfajta megfogalmazásában: a címzett hajtja végre azt a cselekvést, amelyre vonatkozóan az autoritás **toleráns** vagy **intoleráns** viszonyt nyilvánít ki.

A címzett lehet partikuláris, egyedi (particular), illetve univerzális, általános (general). Ez a megkülönböztetés később – részben – alapul szolgálhat a normák egyfajta tipizálásához.

A normasértés szankciója

Von Wright, bár megemlítette, mint fontos, a normához kapcsolható jelenséget, de nem vette fel külön a szankcionálás jelenségét, a **társadalmi szankció** fogalmát a norma összetevői közé. Mégha el is fogadom, hogy a szankcióra nem a norma összetevőjeként kell tekinteni, ez nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy ne kellene mindenképpen beemelnünk a fogalmat a norma modelljébe. Szankció hiányában nem beszélhetünk normáról, ezért szükség van rá a norma jellemzőinek tárgyalásakor.

Amikor von Wright a normák főbb típusait mutatta be, akkor normaként értelmezte a technikai normákat is, de én ezt az interpretációt nem fogadom el. Azon az alapon, hogy a technikai normák, a főzési receptek, a kezelési, szerelési útmutatók (például az IKEA-bútorok összeszerelését támogató vizuális segédletek), a használati leírások, szoftverkezelési kézikönyvek jelenségében nincs ott a társadalmi szankció mozzanata, ezért nem nevezhetjük ezeket társadalmi normának. Ezt Émile Durkheimhez is így gondolta, ahogy az kiderül a következő idézetből:

> „Ha ügyeimet nem a mesterség szabályainak megfelelően viszem, azt kockáztatom, hogy nem érek el sikert; de a társadalom nem emel szót az ellen, hogy így cselekedjek. Hagyja, hogy cselekvésem teljesen szabadon végbemenjen. Ez a cselekvés nem juthat el azokhoz a célokhoz, amelyek felé törekszik, de ezért még nem tiltatik meg.” (Durkheimet idézi: [315])

Hiába van egyfajta “előírás”, valamiféle mesterségbeli útmutató (technikai norma), és hiába nem követem az abban leírtakat, nem lesz rá társadalmi reakció. Ez nem jelenti azt, hogy ne lesz semmi következménye az útmutatótól való eltérésnek. Lehet, hiszen a

technikai norma követése által remélt célt esetleg így nem érem el. De az eltérést ilyen esetekben nem követi szankció. Ha nem a recept szerint főzök, akkor ehetetlen lesz az étel, és ez következményként lehet igen kellemetlen, de társadalmi szankcióra nem kell számítanom. Nagyon fontos tehát, hogy a technikai előírások megsértéséből származó következményeket ne azonosítsuk, ne keverjük össze azzal, amikor a normasértést társadalmi szankció követi.

> „Ha megsértem a higiénia szabályait, amelyek azt parancsolják nekem, hogy tartózkodjam a gyanús érintkezésektől, e cselekedetet automatikusan követi a káros következmény, vagyis a betegség. Az elkövetett cselekmény magától váltja ki a következményt . . . ” [130, 172]

Ezzel szemben a normasértés mindig valamilyen társadalmi helytelenítéssel találkozik, és a társadalom (közösség) vagy igyekszik megakadályozni a normasértőnek ígérkező cselekvést, vagy - ha ez már nem sikerült, akkor – valamilyen szankcióval sújtja a normától való eltérést.

> „Ha egy cselekvés, amelynek természeténél fogva egy morális szabályhoz kell alkalmazkodnia, attól eltér, a társadalom, ha erről tájékoztatva van, közbelép, hogy megakadályozza ezt az eltérést. . . . Ez a társadalmi reakció igazi szükségszerűséggel követi a normasértést; gyakran még módjában is előre meghatározott.” (Durkheimet idézi: [315])

A normasértés helytelenítése és szankcionálása elválaszthatatlan a norma jelenségétől, de persze mindkét jellemzőt (a helytelenítést, illetve a szankcionálást) megfelelő módon kell értelmeznünk. Nem követelhetjük meg azt, hogy akár a helytelenítés, akár a szankcionálás konszenzuális legyen, vagyis mindenki egyetértsen, illetve részt vegyen ezekben. Azt sem állíthatjuk, hogy minden normasértést szankció követne, sőt, ki kell mondanunk egy fontos tételt: amilyen mértékben előzetesen várható a szankcionálás tényleges bekövetkezése, olyan mértékben fognak az emberek igazodni a normákba foglalt előírásokhoz. Az is fontos kérdés, hogy a szankcionálásnak milyen eszközei, lehetőségei vannak, de ezt a normák tipizálásakor fogom megválaszolni (és a típusokat bemutatni).

A norma érvényessége

A norma érvényessége alatt legitim érvényességet értek. Ezt a kérdéskörét az uralomról szóló fejezetben alaposabban tárgyalom (⇝244.o.).

A normához való igazodás

A normavezérelt magatartásnak két fő típusa van: a normasértő vagy a normához igazodó cselekvés. A normasértésről már szóltam, most a normakonform magatartás jellemzésén van a sor. Előtte azonban tisztáznom kell valamit. A normához való igazodás nem feltétlen vonzza maga után a normakövető magatartást. Mind elméletileg, mind gyakorlatilag lényegi és szoros kapcsolatot tételezhetünk a normakövetés és a normához való igazodás között, de ez nem jelent kizárólagosságot. Csontos László a következő tényezőket sorolja fel a normakövetés magyarázata során:

> „A normakövető egyéni cselekvés magyarázata során - durván - négy lehetséges mechanizmusra hivatkozhatunk: (1) a normától eltérő vagy normasértő (deviáns) viselkedés szankcionálása; (2) az egyéni stratégiaválasztástól függő nyeremények pozitiv interdependenciája (a normakövető magatartás - pozitív - externális hatása); (3) az egyéni preferenciákba épített konformizmus; és végül (4) ex ante kommunikáció az ex post normakövető csoport tagjai között." [100]

A pontosabb értelmezés érdekében bemutatok egy hétköznapi példát arra vonatkozóan, hogy milyen cselekvési stratégiákat lehet követni a nagyvárosi tömegközlekedési eszközök igénybevétele során. Az alapnorma úgy szól, hogy minden használatért fizetni kell (bérlet- vagy jegyvásárlással), a normasértés esetén pedig büntetést kell fizetni. Ebben a helyzetben az alábbi stratégiákra könnyedén találhatnánk valós példákat az utazóközönség tagjai közt:

1.) valaki havi bérletet vált
2.) valaki minden utazási alkalommal előre jegyet vesz és érvényesíti
3.) valaki minden utazási alkalommal előre jegyet vesz, de csak akkor érvényesíti, ha ellenőrökkel találkozik
4.) valaki nem vesz sem jegyet, sem bérletet, de ha a járművön találkozik a kalauzzal, tőle vesz jegyet (ilyen rendszer működik a Szentendrei HÉV-en)
5.) valaki nem vesz sem jegyet, sem bérletet, ha ellenőrök elkapják, büntetést fizet

Az 1.) és 2.) esetben az a közös, hogy az ágens érvényesnek tartja a normát, és igazodik hozzá, ezért fizet a szolgáltatás igénybevételéért. A két eset közti különbség pedig abban van, hogy az utazási szokások ismerete alapján vagy a bérlet- vagy a jegyvásárlás kerül kevesebbe. Egyszerű kalkulációval kiszámolható, hogy hány utazás után éri meg jobban a bérletet megvásárolni. Ha valaki általában autóval jár, és nagy ritkán száll csak át tömegközlekedési eszközre, akkor megérheti az egyedi jegyvásárlás, különben nem nagyon.

Más a helyzet a 3.) eset ágensével, aki igazodik az alapnormához, de belsőleg nem tartja azt érvényesnek, csak a büntetéssel való külső fenyegetés tényleges létezése esetén cselekszik normakonform módon. Azzal, hogy az ellenőrök felbukkanása esetén érvényesíti a jegyét, öntudatlanul is "mutatja", hogy igazodik az alapnormához, de a normakonformitása nyilván csak olyan mértékű, amilyen mértékű az ellenőrzés gyakorisága. Amennyiben az ellenőrzések gyakorisága annyira alacsony, hogy az ilyenkor érvényesített jegyekért összesen kevesebbet kell fizetni havonta, mint amennyi a havi bérlet ára, akkor ez a "módszer" megérheti – csak racionális kalkuláció alaján.

A 4.) és 5.) esetben a normakonformitás nagyon gyenge, ha van egyáltalán. A 4.) eset annyiban különbözik a 3.) esettől, hogy az előbbiben az utazási szabályzat jogszerűvé teszi azt a magatartásmintát, ami az utóbbiban jogszerűtlen (hogy ti. valaki úgy szálljon fel a járműre, hogy előzetesen jegyet vegyen). A körülményekben bekövetkezett változás lehetővé teszi a teljes racionalizálást, vagy más oldalról tekintve a teljes "normátlanítást", mert ebben az esetben a normatív vonatkozásoktól teljesen eltekintve csak anyagi mérlegelés kérdése, hogy valakinek a bérlet vásárlása vagy a jegyek időnkénti kifizetése kerül-e többe. Az 5.) eset annyiban megegyezik a 4.) esettel, hogy mindkettőt a "csak racionális" mérlegelés dominálja. Az 5.) eset ágense kalkulálhat úgy magában, hogy ha statisztikai értelemben kifizetődőbb a ritkán előforduló büntetéseket kifizetni,

mint folyamatosan bérleteket, jegyeket venni, akkor megteszi ezt a lépést akkor is, ha ennek a normasértő magatartást övező társadalmi helytelenítés az ára (esetleg ezeket a pszichológiai költségeket is beárazhatja).

Láthatjuk tehát, hogy a racionális mérlegelésen alapuló érdekkövetés és a – norma érvényességének belső elfogadása esetén – nem mérlegelésen alapuló normakövetés, mint két szélső pólus között számtalan átmeneti, kevert eset is elképzelhető.

még további értékelés kell ide .....

Amíg az ember nem gondol bele, talán paradoxonnak tűnhet azt állítani, hogy a norma társadalmi elfogadottsága, követése pozitív kapcsolatban állhat a normasértés jelenségével. Pedig Durkheim szerint a normasértés indirekt módon igenis hozzájárulhat a normakövetés erősödéséhez és ezáltal a társadalmi rend – legalább részleges – megszilárdulásához:

> „A kollektív érzelmek ugyanis, amelyeket a történelem adott időszakában egy nép büntetőjoga védelmez, csak akkor hatolhatnak be azokba az emlékekbe, amelyek eladdig zárva voltak előttük, s csak akkor tehetnek szert akkora hatalomra, amellyel addig nem rendelkeztek, ha a korábbinál nagyobb lesz az intenzitásuk. Az egész közösségnek erősebben kell éreznie ezeket az érzelmeket. Csakis innen meríthetnek ugyanis ezek az érzelmek olyan, a korábbbinál nagyobb erőt, amelynek révén rákényszeríthetik magukat azokra az egyénekre is, akik ezt megelőzően leginkább ellenük szegültek. A gyilkosok csak akkor tűnhetnek el, ha a vérontástól való irtózás a korábbinál jóval erősebbé válik azokban a társadalmi rétegekben is, ahonnét a gyilkosok rendszerint kikerülnek.” [131, 87]

Rögtön ezek után persze Durkheim hozzáteszi azt is, hogy a kollektív érzelmek megerősödése, amely – jó esetben – valamely bűntípus visszaszorulását, esetleg eltűnését eredményezi, “hozzájárul” ahhoz, hogy más területeken újfajta bűncselekmények “jelenjenek meg”. Durheim persze ennek is megadja a magyarázatát:

> „ ...a közös tudat ilyen intenzív állapotai nem erősödhetnek meg anélkül, hogy ne erősítenék fel azokat a gyengébb állapotokat, amelyek áthágása addig csupán erkölcsi vétségnek számított. ...[a kollektív] tudat sokkal érzékenyebben reagál majd azokra a sérelmekre, amelyek korábban alig érintették: erőteljesebben lép fel ellenük, jobban elítéli őket, s némelyiküket egyszerű erkölcsi fogyatékosságból bűncselekménnyé változtatja.” [131, 88]

Ezen a ponton kiváltképp “tetten érhető” a normavezérelt magatartás mélyén kitapintható, elemi erővel hatni képes értékalapja, érzelmi töltete.

mmm

A norma másodrendű kontextusa

A von wright-i normaösszetevők kiegészítését akkor érthetjük meg igazán, ha látjuk (és a modellünkben feltüntetjük), hogy a **normavezérelt cselekvések** sosem magukban állnak, így nem is értelmezhetők magukban. Az elemzés központjába természetesen a

normavezérelt cselekvést kell helyeznünk, de emellett figyelembe kell vennünk még két másik cselekvéstípust is. A normavezérelt cselekvést a norma címzettje hajtja végre. Ennek során vagy igazodik a normába foglalt szándékhoz vagy megsérti a normatív elvárást.

A normához való igazodáshoz azonban meg kell előzze az a cselekvés, amelynek során a normát magát kibocsátja valaki.[3] Ha viszont azt a szempontot is figyelembe vesszük, hogy a normákat nemcsak **kibocsátani** lehet, de megszüntetni vagy **visszavonni** is, akkor szükség van egy olyan általánosabb fogalomra, amely mind a kibocsátás, mind a visszavonás aktusát magába foglalja. Erre alkalmas lehet a **deklarálás** fogalma. A deklarálás tevékenységét az autoritáshoz köthetjük, és fontos kényszerként rögzíthetjük, hogy ennek a cselekvésnek időben meg kell előznie a normavezérelt cselekvést magát. Mivel pedig a norma deklarálása olyan cselekvés, amely más cselekvést magukba foglaló normákra vonatkozik, így logikai minőségét tekintve a deklarálást másodrendű cselekvésfogalomnak kell tekintenünk.

A normavezérelt cselekvéshez tartozik még a szankcionálás aktusa is, ami a cselekvést követően, tehát ahhoz képest időben később valósul meg, de fogalmilag ugyanúgy elválaszthatatlanul kapcsolódik hozzá, mint a a kibocsátás cselekvése. A szankcionálás is másodrendű, hiszen mindig csak valamilyen elsőrendű (alacsonyabbrendű) cselekvésre hivatkozva értelmezhető, önmagában vett szankcióról sosem beszélhetünk. A szankció lehet pozitív, valamilyen jutalom, illetve negatív, valamilyen büntetés. A szankcionálást az autoritás végzi el, de fontos látni, hogy az autoritás szerepfogalom, és nem feltétlen egyezik meg az a két ágens, amely egy adott normával kapcsolatos kibocsátó, illetve szankcionáló szerepeket viszi.

A normavezérelt cselekvés másodrendű kontextusán a fent bemutatott másodrendű cselekvéseket értem. A normatív jelenségek értelmezéséhez a norma összetevői mellé fel kell venni ezeket a jelemzőket is.

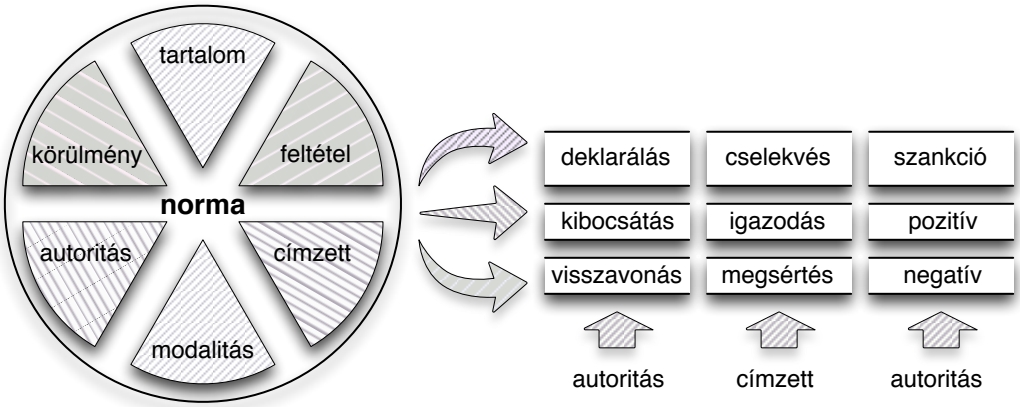

hiányzik az érvényesség problémaköre, az ábrát is ki kellene egészíteni

nincs megoldva a felhatalmazottsággal kapcsolatos érvénytelenség problémája, azt is ide kell majd vezetni

*

[3]Itt most újra eltekintek attól a problémás kérdéstől, hogy ki bocsátja ki a morális normákat.

11.1.2 A norma típusai

A norma összetevői és egyéb jellemzői alapján már módunk nyílik arra, hogy a normákat különböző szempontok szerint tipologizáljuk.

Normatípusok a szankció típusa szerint

A normavezérelt cselekvés következménye valamilyen joghatás lesz. Joghatás alatt érthetjük a szankció bekövetkeztét is, nem részletezve azt, mit is érünk szankció alatt. Még azt is mondhatnánk, hogy a szankció lehet pozitív vagy negatív, tehát beszélhetünk jutalomról és büntetésről. A tényleges társadalmi gyakorlatok ismeretében azonban nem tévedünk nagyot, ha a szankció fogalma alatt itt csak a büntetést értjük, és a talán legfontosabb három normatípust a rájuk jellemző szankciók különbsége alapján határozzuk meg. Ezt a hármas tipológiát Max Webertől vehetjük át, akitől most egy kicsit hosszabban idézek:

> „6.§. Valamely rend legitimitása biztosítható:
> I. tisztán belülről, mégpedig
> 1. tisztán indulati-érzelmi alapon: érzelmi átéléssel, belső odaadással;
> 2. értékracionálisan: a végső és kötelező értékek (erkölcsi, esztétikai vagy bármely más értékek) kifejeződéseként fölfogott rend abszolút érvényességébe vetett hittel;
> 3. vallásos hittel: azzal a meggyőződéssel, hogy a rend betartásán keresztül el lehet jutni az üdvözüléshez;
> II. továbbá úgy is (vagy csak úgy), hogy sajátos külső következményekhez kapcsolódnak bizonyos várakozások.
> A rendet
> a) konvenciónak nevezzük, ha érvényessége külsődlegesen, azáltal van biztosítva, hogy az emberek megadható körén belül a rendtől való eltérés várhatóan (viszonylag) általános és gyakorlatilag érezhető helytelenítésbe ütközik;
> b) jognak nevezzük, ha ugyancsak külsődlegesen, de azáltal van biztosítva, hogy az emberek egy külön erre fölkészült csoportja várhatóan (fizikai vagy pszichikai) kényszert alkalmaz a rend betartásának kikényszerítésére, illetve megszegésének megtorlására.” [491, 60-61]

Ahogy az idézetből kiderül, Weber először elkülöníti egymástól azokat a normatív cselekvéseket, amelyek során a cselekvők belső, illetve külső tényezők miatt igazodnak a normához. A belső normakövetéshez rendeli hozzá az erkölcs kategóriáját. A külsődleges hatásokra történő normakövetés során a cselekvő társadalmi környezete, a közösség valamilyen befolyása érvényesül. Az erkölcsi normát megsértő cselekvés belső folyamatokat indít el az emberben (önmarcangolás, lelkiismeret-furdalás). A konvenció és a jog megsértése külsődleges büntetéssel jár. A konvenció esetében normasértéskor a helytelenítésen keresztül közösségi nyomás nehezedik az egyénre (aminek legszélsőségesebb esetében a közösség kizárja soraiból a normát megsértő egyént), a jogsértés pedig az adott közösség lelki vagy fizikai erőszakon alapuló szankcióit vonja maga után. Utóbbi általában úgy valósul meg a mindennapokban, hogy a közösség vezetése a börtönbe záráshoz szükséges fizikai erőszak-alkalmazás lehetőségére hivatkozik egy kifejezetten erre szakosodott apparátus segítségével – amely egyébként a folyamat végén el is végzi az olykor valóban szükséges erőszak-alkalmazást.

A normasértésekhez rendelhető szankciók két szempont figyelembevételével írhatók le. Egyfelől tudni kell, hogy ki szabja ki a szankciót a normasértőre, másfelől azt kell számításba venni, hogy milyen szankciót lehet kiszabni. Az első szempont szerint külső vagy belső szankcionálásról beszélhetünk. A második szempont szerint normasértés esetén háromféle lehet a büntetés: az egyénben ébredő lelkiismeret-furdalás, vagy a normafenntartó közösség által alkalmazott lelki, illetve fizikai kényszer (vagy az azzal való fenyegetés). Mindezek alapján megkapjuk Weber három alapvető normatípusát:

- **erkölcs** (belső szankció: az egyén lelkiismeret-furdalása)
- **konvenció** (külső szankció: a közösség helytelenítése, kritikája)
- **jog** (külső szankció: az erőszak-alkalmazással való fenyegetés)

A három szankciótípus és persze a három normatípus mindegyike vonatkozhat ugyanarra a cselekvésre, ezért minden egyes konkrét társadalmi kapcsolat elemzésekor meg kell mondani, hogy éppen akkor melyik normatípus érvényesül a leginkább. Előfordulhat ugyanis, hogy egy társadalmi helyzeten belül egyidejűleg többféle normatípus áll fenn vagy érvényesül. Betarthatom én a sebességkorlátot azért, mert *(i)* látom az út szélén a rendőrt (tehát a joghoz igazodom), *(ii)* a feleségem szúrós szemekkel tekinget felém (konvencionális nyomást fejt ki rám), illetve *(iii)* sajátmagam belső késztetésére (rosszul érezném magam, ha normát sértenék).

Szükségesnek tartok pár további megjegyzést. Először is fontos rögzíteni, hogy Weber konvenciófogalma jelentős mértékben eltér attól az értelmezéstől, ami David Lewis 1969-ben megjelent könyve óta elterjedt a játékelmélettel foglakozó kutatók körében [266]. Lewis a koordinációs helyzetekben jelentkező teljesen vagy közel egyenrangú döntési alternatívák közti kollektív választás egyik eszközének tekinti a konvenciót. A koordinációs helyzetek döntetlen jellegét oldja fel az, hogy valamilyen módon (szaliencia-, fókuszpont- vagy precedenstechnikákra támaszkodva) konvenciók alakulnak ki egy közösségen belül.[4]

A másik megjegyzésem Weber erkölcsfogalmára vonatkozik. Először is rögzítem, hogy a könyvemben egymás szinonimájaként kezelem az erkölcs, az etika és a morál terminusokat. Akármelyik terminust is használjuk, azt is látni kell, hogy a weberi definíció se nem igazán reflektált, se nem igazán hasonlít a megszokott, széles körben elterjedt erkölcsfelfogáshoz. Reflektálatlanságon azt értem, hogy ritkán azonosítják erkölcsként a fenti weberi idézet I. pontjában leírtakat, de szokatlan az a definíció is, amely az erkölcsöt a belső lelkiismerettel támogatott normával azonosítja.[5] Pedig maga Weber erről a hármasságról ír könyvének más oldalán.

> „A »kívülről« biztosított rendnek azért még »belső« garanciái lehetnek. A szociológia számára nem probléma a jog, a konvenció és az »etika« kapcsolata. Az »etikai« mérce itt azt jelenti, hogy az emberek bizonyos speciális értékracionális hite normaként szolgál az olyan emberi cselekvés számára, amely az 'erkölcsi jó' predikátumára tart igényt . . . ” [491, 62]

Ebben a gondolatmenetben már egy szinten, egyenrangúan (és kizárólagos módon) szerepel a rend három típusa, a jog, a konvenció és az etika, csak az nincs megfogalmazva, hogy az etikához (erkölcshöz) kapcsolható speciális szankció a lelkiismeretfurdalás.

[4] A david lewis-i értelemben vett konveciófelfogásról ír magyarul Pete Krisztián[341].

[5] Az erkölcsről magyarul olvasható Orthmayr Imre tanulmánya [329].

Normatípusok a logikai rend szerint

A norma tartalma és szankciója alapján **elsőrendű** vagy **magasabbrendű normákat** különíthetünk el egymástól. Elméletileg tetszőlegesen magas rendű normát el lehet képzelni, de a gyakorlatban vélhetőleg harmadrendű normáknál nem nagyon találunk magasabbrendűeket. A szakirodalomban az első- és másodrendű normákkal sokat foglalkoznak, harmadrendűekkel már jóval kevesebbet, és arról nem tudok, hogy a harmadrend fölött bármilyen elemzés született volna. Pedig azt gyanítom, hogy egy alaposabb elemzés kideríthetné, hogy – főleg, mióta az európai uniós jogkörnyezetbe kerültünk – előfordulnak negyed-, netán ötödrendű normák tényleges joggyakorlatban, csak ez – már, ha tényleg létezik – azért nem okoz gondot, mert az adott kontextusban, a tényleges jogi környezetben "közelről" nem lehet érzékelni a magasabb rendbe való kerülést. De nem is az az igazán fontos kérdés, hogy milyen másodrendnél magasabb normák vannak (egyáltalán vannak-e), hanem sokkal inkább azt kell látnunk, hogy hol, milyen másodrendű normákat találhatunk.

Von Wright a normáról szóló könyve egyik fejezetét a magasabbrendű normáknak szenteli [476, 189-207]. Itt vezeti be a kompetencianorma fogalmát, amire már utaltam a hohfeldi elmélet elemzésekor (⇝223.o.). A fogalom definíciójából következik, hogy a kompetencianormát (a hohfeldi felhatalmazottságot) delegáló normáknak is tekinthetjük, ami egyfajta normahierarchia kialakítására és kezelésére lehet alkalmas. Jog esetében az állam az alárendelt hatóságok számára átengedhet felhatalmazottságot, hogy így a közjót jobban ki tudja szolgálni.

> „Előfordul, hogy a legfelsőbb hatóság bizonyos dolgokat szabályozni akar, mondjuk úgy, a közjó érdekében. Ilyenkor a jogszabályi részletek kidolgozását olyan alacsonyabb szintű hatóságra hagyhatja, amely megfelelő ismeretekkel rendelkezik a cél, az adott közjó megvalósításához szükséges speciális követelményekről." [476, 193]

Persze, von Wright nem volt se jogász, se szociológus, se antropológus, így a társadalmi cselekvések elemzésével kapcsolatban nem tudott, nem is akart továbblépni. A magasabbrendű normatív fogalmakat a jogviszonyok, jogrendszer elemzése kapcsán először jogászok bontották ki alaposabban. Már Hans Kelsen is beszélt első- és másodrendű jogszabályokról, de ő nem logikai értelmezés szerint sorolta ilyen típusokba a jogszabályokat, hanem a jogrendszer működési logikája szerinti fontosságot tekintette meghatározónak [238]. Ezért ő a logikai interpretációhoz képest pont fordítva minősítette a jogszabályokat, és a bírókat az ítélkezési folyamat során kötelező szabályokat nevezte elsőrendűnek, míg az egyszerű állampolgároknak, a jog alanyainak tetszőleges, mindennapi tevékenységét szabályozó normákat tekintette másodrendűeknek. Ez a megközelítés pont az ellentéte a logikai-fogalmi gondolkodásnak. Természetesen itt csak eltérő terminológiai választásról van szó, fogalmi hibáról nem beszélhetünk.

Amikor H.L.A. Hart elsődleges és másodlagos szabályokról írt, akkor ő már a szokásos logikai interpretációnak megfelelő szemléletben osztotta fel a jogszabályokat [206]. A három híres másodrendű szabálya közül az **elismerési szabály** abban az értelemben különbözik a másik kettőtől, az **ítélkezési** és a **változtatási szabályoktól**, hogy az előbbi a jog egészének érvényességével kapcsolatos, míg az utóbbi kettő a jogrendszer fontos szereplőinek tevékenységére vonatkozik. A bírónak, rendőrnek másodrendű kötelessége van a szankciókat kiosztani a normasértések esetén, az ítélkezési szabályok a rájuk vonatkozó jogviszonyokat szabályozzák. A törvényhozónak, a jogalkotónak magasabbrendű joga

(felhatalmazottsága) van az elsőrendű (olykor a másodrendű) jogviszonyokat megváltoztatni.

A felhatalmazottságról szóló fejezetben már jeleztem, hogy a jog elemzése során kialakított jogviszonyfogalmak, az azokkal kapcsolatos tanulságok általánosíthatók és kiterjeszthetők az általánosabb normafogalmakra is. A legkülönfélébb társadalmi intézményekben, a családban, a munkahelyeken, az iskolákban, a társadalmi, kulturális, politikai szervezetekben mindenhol találhatunk elsőrendű szabályokat, normákat, amelyek a résztvevők mindennapi cselekvéseit szabályozzák, és vannak másodrendű normák, szabályok, amelyek az éppen aktuális normarend megváltoztatásának módját határozzák meg. Ezek lehetnek konvenciók, lehetnek szervezeti szabályzatok mint gyenge jogszabályok, de lehetnek akár morális szabályok is. A másodrendű szabályoknak pedig minden esetben, minden területen ugyanazok a funkciói, mint amit már a jog esetében korábban megismertünk: elismerni (eredeztetni), változatni, ítélkezni (fenntartani).

Azt jeleztem ugyan, hogy léteznek a másodrendű szabályoknál magasabbrendűek is, de eddig igazából csak a másodrendű normákról beszéltem. Bár a másodrendű szint alapvető fontosságát (elsődlegességét) nem akarom kétségbe vonni, szükségesnek tartom jelezni, hogy minden normatív rendszerben vannak, kellenek, hogy legyenek harmadrendű szabályok. Ezért bemutatok egy egyszerű, hétköznapi példát a harmadrendű norma létezésére, működésére. Egy családnál gyerekzsúrt tartanak, és a kisgyerekeket egyedül hagyják egész délután a nagyszobában játszani. Este, miután minden vendég elment, az anyuka észreveszi, hogy a csokitorta egy részét valaki belepaskolta a drága perzsaszőnyegbe. Amikor kérdőre vonja ezért a kisfiát, a gyerek azzal vág vissza, hogy nem ő volt, aki ezt csinálta, hanem Zsoltika. Az első megszólalásával az anyuka másodrendű cselekvést hajt végre, hiszen elsőre szóbeli feddésben részesíti vagyis szankcionálja a fiát. Amikor azonban kiderül, hogy az elsőrendű cselekvés szintjén nem a fia volt a rendetlen (a normasértő), akkor az anyuka visszakérdez: 'Miért nem szóltál rá Zsoltikára, hogy nem szabad ilyet csinálni?' Ez a feddő kérdés már harmadrendű cselekvésnek számít, hiszen az anya feddése annak a mulasztásnak szól, hogy a fia nem szankcionálta (másodrendű cselekvés) a vendégét, aki rosszalkodott (elsőrendű cselekvés).

Normatípusok a deontikus modalitás szerint

A norma modalitása alapján is adott egy természetes tipizálási lehetősége, hiszen a deontikus logikai kategóriák alapján a normákat élesen elkülöníthetjük egymástól. Attól függően, hogy milyen deontikus logikai operátorokat veszünk fel a deontikus logikai modellünkbe, beszélhetünk három, négy vagy hat modalitás szerinti normatípusról (úgymint: **kötelező, megengedő, tiltó, mellőzhető, opcionális vagy preskriptív normákról**).

Ahhoz képest, hogy eldöntjük, hányféle deontikus modalitással akarjuk kezelni a normatív teret, illetve melyek ezek, az már egy másik kérdés, hogy ezeket a deontikus operátorokat fogalmilag, logikailag hogyan írjuk le, és egy formális ontológiába miket hogyan veszünk fel a természetes nyelvi szinten használt kifejezésekből. Von Wright a kötelezést és a tiltást egymásból levezethetőnek tartja, ezért elegendőnek tartja csak az egyiket felvenni a modelljébe [476, 71]. Ezt a kötelező normával (O, O-NORM teszi meg. A megengedés aktusát viszont – jelezve annak vitatott státusát – önállóan kezelendőnek ítéli, és ezért külön felveszi saját ontológiájába a permisszív normát (P, P-NORM). Mások szerint a logikai szinten elegendő egyetlen deontikus operátor, és minden más egyéb

levezethető belőle (bővebben erről ⇝44.o.).

A normák deontikus modalitás szerinti tipizálásában érdemes Hohfeld elméletét, fogalmait is figyelembe venni. Bár a hohfeldi másodrendű jogfogalmak deontikus logikai minőségüket nem jelentenek új típusokat, gyakorlati jelentőségük miatt érdemes felvenni őket a normák deontikus modalitás szerinti osztályozása során. Eközben persze azt is figyelembe kell venünk, hogy a két másodrendű hohfeldi fogalmat, a felhatalmazottságot és a mentességet nemcsak itt használhatjuk önálló altípusként, de a normák logikai rend szerint csoportosításakor is.

A klasszifikációhoz ugyan nem járul hozzá a Hohfeld által megállapított jogok és kötelezettségek közti komplementaritás figyelembe vétele, hiszen a hohfeldi korrelativitás csak a normatípus közti viszonyokat ragadja meg, nem ad új alosztályt. De a korrelatív kapcsolatban levő normaviszonyok mégiscsak a deontikus modalitás szerinti normatípusokat kapcsolják össze egymással, így a korrelativitás "követése" révén további tudást lehetséges a normatív viszonyok

Normatípusok a tartalom szerint

A logikai elemzésekben nemigen találhatunk olyan kísérleteket, amelyek a norma tartalma alapján tipizálná a normákat. Vélhetőleg azért nem, mert az ilyen vizsgálat kivezet a logika területéről. Ebből a szempontból tekintve nyilván sokféle tipizálás elképzelhető. A legtermékenyebbnek a játékelmélet játékosztályai szerint elvégezhető tipizálási lehetőségeket érzem, amit nagy vonalakban be is mutattam a játékelméleti fejezetben (⇝150.o.), ezért itt csak vázlatosan idézem fel az ott leírtakat.

Robinson és Goforth a 144 kétszemélyes alapjátékot azok "geometriai jellemzői" alapján osztályozva ??????? játékosztályt definiált [363]. ?????? Ulmann-Margalit az alapjátszmákat három nagy osztályba sorolva be elkülönítette a **koordinációs normákat** (coordination norms), a **fogolydilemma normákat** (Prisoners' Dilemma norms) és a **részrehajló normákat** (inequality or partiality norms) egymástól [460].

Normatípusok az érvényesség alapján

A normákat – a jogi normákat biztosan, de a konvencionális és morális normákat is, mégha kicsit nehezebben – tipizálhatjuk az érvényesség, pontosabban a hatályba lépés szempontja szerint. Egy norma lehet **hatályos**, illetve **hatályon kívüli**. Hatályos norma esetén az autoritás (a kibocsátói vagy a szankcionáló szerepben) a legitim érvényességre hivatkozva igényli a normához való igazodást a címzettektől, míg a hatályon kívüli norma esetében nincs ilyen igény.

Normatípusok az autoritás alapján

Fogalmilag már kivezet a módszertani individualizmus világából, ha az autoritástípusok alapján próbáljuk meg tipizálni a normákat, ám a komoly szociológiai relevanciája miatt mindenképpen be kell mutatnom ezt a klasszifikációs sémát. Ha a széles értelemben vett jogra gondolunk, arra a tételes normarendre, amit emberek hoznak saját életük szabályozására ideértve mind az egységes és centralizált állami jogrendszer, mind az osztottabb, korlátozottabb hatókörű, ám nagyobb számosságú szervezeti világ működési szabályait,

akkor a normák kibocsátói szerint elkülöníthetjük az alábbi normatípusokat: **törvény, rendelet, ítélet, szabályzat**. Az elkülönítés alapja az, hogy milyen típusú szerv a norma kibocsátója. Ha a törvényhozó szerv, akkor a norma **törvény**, ha államigazgatási hatóság, valamilyen végrehajtó szerv az autoritás:, akkor a norma **rendelet**, ha bírósági szerv az autoritás, akkor a norma bírósági **ítélet**, és ha az autoritás nem egy államigazgatási szerv, hanem valamilyen gazdasági, társadalmi, politikai, de államtól független szervezet, akkor a norma szervezeti és működési **szabályzat**.

Normatípusok a címzett és autoritás viszonya alapján

A norma címzettje és autoritása az a két társadalmi szerep, amely mentén az ágenseket a normákhoz kapcsolhatjuk. E két szerep egymáshoz való viszonya alapján egy olyan felosztáshoz juthatunk, amely egy jól ismert és nagyon széles körben használt kettősséget eredményez, jelesül az **autonóm** (AUTONOMOUS NORM), illetve a **heteronóm norma** (HETERONOMOUS NORM) dichotómiáját [476, 76]. Ha a norma kibocsátója, tehát az autoritás és a norma címzettje megegyezik egymással, akkor beszélhetünk autonómiáról, autonóm normáról, ellenkező esetben pedig a norma heteronóm.

Ez a felosztás jól alkalmazható a jog, a racionális uralom világában, ahol sok helyen megtalálhatjuk mind az autonómia, mind a heteronómia jelenségét (ehhez presze a jogot általánosabb értelemben kell interpretálnunk, mint az állam által teremtett normatív rendszert). Nem ilyen egyértelmű a helyzet a konvenció és a morál területén, hiszen ilyen esetekben nem mindig lehet (vagy szinte sosem lehet) megmondani, hogy ki a norma kibocsátója. Sokszor nem is beszélhetünk kibocsátóról, kibocsátásról. Von Wright ezt pont ellentétesen látja. Szerinte a morál lehet autonóm, a preskripció (durván: a jog) nem igazán. Ezt azon az alapon állítja, hogy a morálnak (és a konvenciónak, bár ezt ő nem említi) nem ismert a kibocsátója, és így az autonómia azt jelenti, hogy nem valaki mástól (nem egy konkrét ágenstől) származik a norma. Ezzel szemben von Wright nem tartja lehetségesnek, hogy valaki önmagának bocsásson ki egy normát, vagyis a preskripció szerinte nem lehet autonóm – legfeljebb csak valami másodlagos, analógiás, átvitt értelemben [476, 77]. Ez a von wright-i ellenvetés hamar súlyát veszti, ha az egyéni cselekvők szintjéről egy kicsit elmozdulunk a kollektív cselekvések irányába. Mégha egyet is értenénk von Wright nézetével, a szervezetek világában már egészen biztosan értelmesnek, használhatónak kellene gondolnunk az autonóm és heteronóm minősítéseket.

Normatípusok a címzett és az alkalom szerint

A norma összetevői között a címzett, az alkalom és a feltétel az a három elem, amelyben egyedi, partikuláris dolgokat is kifejezhetünk. A másik három öszetevőben általános, generális információt adhatunk meg. A normák egyedi, partikuláris minőségét értelemszerűen csak az ennek kifejezésére képes összetevők segítségével ragadhatjuk meg, míg a normák általános, univerzális minőségéhez reprezentálására bármely normaösszetevőt használhatjuk. Mivel nem minden normához tartozik feltétel, ezért egy norma partikularitását annak címzettjén, illetve alkalmán keresztül jelezhetjük. Ezt teszi von Wright is, amikor a normákat a partikuláris-univerzális dimenzió mentén tipizálja [476, 77-81]. Igazodva az általa javasolt terminológiához elkülöníthetjük a partikuláris, **egyedi normákat** (PARTICULAR NORM) és az univerzális, **általános normákat** (GENERAL NORM) egymástól.

Egy norma esetében mind a címzettre, mind az alkalomra teljesen egyedi, teljesen konkrét adatokat megadhatunk. Mondhatjuk azt, hogy egy vagy több konkrét emberre vonatkozik a norma, de egyedi tér-idő adatok megadásával megszabhatjuk a különös vagyis egyedi alkalmazási körülményeket is. Eszerint a norma címzettje és alkalma lehet partikuláris, egyedi, illetve generális, általános. Ezek alapján definiálhatunk új normatípusokat. Az **egyedi normákhoz** (PARTICULAR NORM) akkor jutunk, ha mind a norma címzettje, mind az alkalma partikuláris, egyedi. Ezzel szemben egy **általános normát** (GENERAL NORM) úgy adhatunk meg, hogy vagy a címzett vagy az alkalom (vagy mindkettő) általános [476, 81]. Ehhez hozzáteszi még von Wright azt is, hogyha mindkét összetevő általános, akkor a normát **teljesen általánosnak** (EMINENTLY GENERAL NORM) lehet nevezni.

Normatípusok a feltételesség alapján

A norma feltételének fogalma a normák természetes tipizálásra is módot ad [476, 74-75]. Von Wright elkülöníti egymástól a **kategorikus** (CATEGORICAL NORM) és a **hipotetikus normákat** (HYPOTHETICAL NORM). Ezt azon az alapon teszi meg, hogy van-e a természetes alkalmazási feltételeken kívül további feltétel a normához rendelve. Ha nincs, akkor beszélhetünk kategorikus normákról, ha van, akkor hipotetikus normákról van szó.

A kategorikus és hipotetikus norma bemutatásakor már jeleztem, nagyon vigyázni kell arra, hogy ne keverjük össze egymással *(i)* a norma kategorikus feltételeit, *(ii)* a hipotetikus norma "feltételességébe tartozó" feltételeket, valamint *(iii)* a norma alkalma, alkalmazási körülményei fogalma alá sorolható feltételeket. További nehézséget okozhat az a további körülmény, hogy *(iv)* a normához tartozó szankciót is kondicionális logikai kapcsolóval, azaz egy feltétellel kötjük össze a normasértés tényét rögzítő propozícióval. A 'feltétel' terminust tehát legalább négyféle értelemben alkalmazhatjuk, és ebben a helyzetben könnyen lehet tévedni. Jakab András a norma szerkezetének vizsgálatáról szóló tanulmányában azt nyilván helyesen állapítja meg [223], hogy a tényállás és jogkövetkezmény között van egy kondicionális kapcsoló, amit lehet többféleképpen is ki lehet fejezni (és ezáltal kategorikus vagy hipotetikus formában reprezentálni), de a von wright-i értelemben vett hipotetikusság-kategorikusság csak a tényállásra, még pontosabban arra a diszpozícióra vonatkozik, amely a cselekvésre vonatkozó előírást tartalmazza. Jakab állításával ellentétben tehát továbbra van értelme hipotetikus normáról beszélni. A hipotetikusság értelmességére (és szükségességére) vonatkozóan bemutatok egy ismert példát, hogy rajta keresztül érzékeltethessem a hipotetikus és kategorikus normák közti különbséget. Vegyük az alábbi bibliai példamondatokat (normákat):

1.) Ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel!

2.) Szemet szemért, fogat fogért!

Akárhogy is akarnánk átformálni ezeket a példamondatokat, csak hipotetikus normákként értelmezhetnénk csak őket. A bennük megtalálható hipotetikusság megszüntethetetlensége pedig akkor válik nyilvánvaló, ha átalakítjuk őket kategorikus normákká. Ekkor, tehát kategórikus normaként, így néznének ki:

1'.) Dobd meg kenyérrel!

2'.) Szúrd ki a szemét, üsd ki a fogát!

Mindenki látnia kell a különbséget 1.) és 1'.). illetve 2.) és 2'.) mondatok között, nem szorul különösebb magyarázatra a kétféle megnyilatkozás szembeállítása. A hipotetikus normáknak igen nagy szerepe van a társadalmi érintkezésben. Említettem már, hogy a reciprocitás jelenségéhez kapcsolható cselekvési stratégiák, viselkedési szabályok a legtöbb esetben hipotetikus normaként (vagy logikai struktúráját tekintve annak megfelelő érdekvezérelt szabályként) vannak megfogalmazva.

A normatípusok áttekintése

A különböző tulajdonságok, összetevők mentén megalkotott normatípusokat egyetlen áttekintő ábrában bemutatva láthatóvá válik, hogy az egyes szempontok, dimenziók szerint milyen típusokat különíthetünk el egymástól. Ha pedig arra is gondolunk, hogy ezeket a különböző típusképző szempontokat egyszerre is érvényesíthetjük, tehát további altípusokat kaphatunk, akkor látszik, hogy egy igencsak kiterjedt, sokszempontú normatipológia áll rendelkezésünkre.

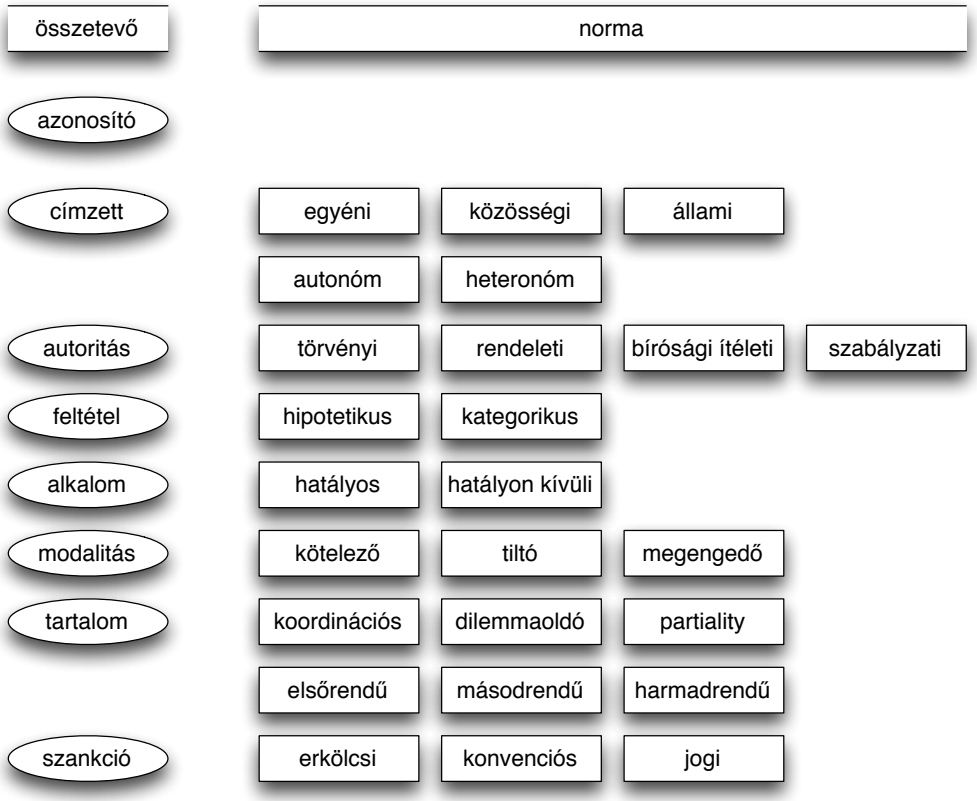

Figure 11.1: normatípusok a norma összetevői alapján

11.2 Játékelméleti magyarázat a normák keletkezésére

norma emergencia

Luca Tummolini: konvenció [455] [456] [457]

Dawid Lewis konvenció [266]

Payton Young három cikke: Evolution of Conventions Economics of Conventions The dynamics of social innovation

Bicchieri, Rationality and Coordination [44]

Cristina Bicchieri, The Grammar of Society. The Nature and Dynamics of Social Norms [45]

Skyrms, Evolution of the Social Contracts, [405]

The Stag Hunt and the Evolution of Social Structure [406]

Pete Krisztián a konvenciókról, közös tudásról, intencióról [341]

Ullmann-Margalit, The Emergence of Norms [460] fogolydilemma játékok koordinációs játékok impartiality (pártosság, részrehajlás vs. pártatlanság,)

Binmore a méltányossági normák kialakulásáról: [47]

Binmore a preferenciák és normák különbségeiről, a normák funkcióiról: [49]

Orthmayr Imre, társadalmi normák döntéselméleti és evolúciós magyarázata [330]

11.3 Rítus, narratíva

narratív megközelítés

[450]

Chapter 12

Normavezérelt társadalmi kapcsolat

12.1 Hatalom és uralom viszonya

KIss Balázs, Foucault hatalomfelfogása [241]

Hart:

> „ . . . de még az ilyen törvény is különbözik a szóban forgó utasításoktól abból a fontos szempontból, hogy rendszerint nem csupán másokra vonatkozik, hanem megalkotóira is.” [206, 98]

magasabbrendű kötelezettségek Michael McKinsey a kötelezettség szintjei [294]

12.2 Szervezet

Fiske ordinális rendezése

“Rank-oriented motivations are intrinsically malevolent, since one person’s rise is another’s fall - the process is a zero-sum game.” [217]

Chapter 13

Egyéb

13.1 mechanizmusok

Gibbard-Satterthwaite tétele: Nincs olyan racionális döntési mechanizmus egy olyan legalább háromszemélyes helyzetben, amely kielégítené az (U) és (SP) feltételeket és diktátormentes lenne.

ha azt akarjuk elérni, hogy a racionális döntés őszinte legyen (megfeleljen az (SP) feltételnek), azaz mindenki a legpreferáltabb alternatíváját nyilvánítsa ki, akkor szükségképpen a racionális választás elitista jellegű lesz (lesz egy olyan diktátor, aki a döntési helyzetben belül ?túl nagy? hatalommal rendelkezik, és preferenciája automatikusan kollektív preferenciává válik).

——

McKelvey tétele: Ha legalább három politikai kérdés van napirenden, akkor a döntési folyamat nem diktátormentes ? a napirendet a ?diktátor? fogja irányítani

Ismétléses lejátszású fogolydilemma ? a kooperáció ?felértékelődésének? esélye: Ha egy vállalat vagy egy üzletember becsapja partnerét, abban az esetben semmi probléma nem áll elő, ha a jövőben nem kíván vele üzletet kötni, azaz egyszeri lejátszású a játék, azonban ismételt lejátszás esetén lemondhat arról, hogy partnere szóba áll vele.

13.2 Antinómiák, önreferencia

[408]

13.3 Hibák, javítandók

bibliográfia: harvard stílusú hivatkozás kell a cikkcímekben most kiveszi a nagybetűket, ezt kikapcsolni von előnevet figyelembe veszi a névrendezésnél (von wright) nem-magyar neveknél családnév+,+keresztnév sorrend kéne az oldalszám rövidítése 'p' helyett 'o' legyen amikor magyar kiadásban magyar nevű szerkesztő van, de nem-magyar nevű szerzők, akkor hogy lehet a magyar névre érvényesíttetni a huname mezőt?

ábrák: feliratok kisebb betűvel magyarítani (figure helyett ábra stb.) a caption szöveg menjen közelebb az ábrához

magyar elválasztás

layout: a definíciós paragrafusok előtt és után kevesebb soremelés legyen ne legyen olyan nagy behúzás

Bibliography

[1] *2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről*. 2013.

[2] Icek Ajzen: From intentions to actions: A theory of planned behavior. In Julius Kuhl – Jürgen Beckmann (szerk.): *Action control: From cognition to behavior*. 1985, Springer-Verlag, 11–39. p.

[3] Icek Ajzen: The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50. évf. (1991), 179–211. p.

[4] Aki eladta a Rottenbiller utcát – Legendás szélhámosok 5., 2012. július. URL `http://player.hu/biznisz/aki+eladta+a+rottenbiller+utcat+legendas+szelhamosok+5/#.UZEcjJWgSlA`.

[5] Altrichter Ferenc: A tudat két aspektusa: intencionalitás és qualia. In Vizi E. Szilveszter – Altrichter Ferenc – Nyíri Kristóf – Pléh Csaba (szerk.): *Agy és tudat*. 2002, BIP Kiadó, 135–143. p.

[6] Ambrus-Lakatos Loránd – Meszerics Tamás: Az ultimátumjáték elemzéséhez. *Közgazdasági Szemle*, L. évf. (2003. június), 505–518. p.

[7] Alan Ross Anderson: The logic of norms. *Logique et Analyse*, 2. évf. (1958), 84–91. p.

[8] Alan Ross Anderson: A reduction of deontic logic to alethic modal logic. *Mind, New Series*, 67. évf. (1958) 265. sz., 100–103. p.

[9] Alan Ross Anderson: Logic, norms and roles. *Ratio*, 4. évf. (1962), 36–49. p.

[10] Alan Ross Anderson: The formal analysis of normative systems. In N. Rescher (szerk.): *The Logic of Decision and Action*. 1967, University of Pittsburgh Press, 147–213. p.

[11] Alan Ross Anderson: Some nasty problems in the formal logic of ethics. *Noûs*, 1. évf. (1967) 4. sz., 345–360. p.

[12] Alan Ross Anderson: The logic of hohfeldian propositions. *Logique et Analyse*, 1970., 231–242. p.

[13] Alan Ross Anderson – Omar Khayyam Moore: The formal analysis of normative concepts. *American Sociological Review*, 22. évf. (1957) 1. sz., 9–17. p.

[14] Hajnal Andréka – M. D. Ryan – P.-Y. Schobbens: Operators and laws for combining preference relations. *Journal of Logic and Computation*, 12. évf. (2002) 1. sz., 13–53. p.

[15] G.E.M. Anscombe: *Intention*. 1963, Harvard University Press.

[16] Hannah Arendt: *A forradalom*. 1991, Európa Könyvkiadó.

[17] Dan Ariely: *Kiszámíthatóan irracionális. A racionálisnak vélt döntéseinket alakító rejtett erőkről*. 2011, Gabo Kiadó.

[18] Gustaf Arrhenius: Superiority in values. *Philosophical Studies*, 123. évf. (2005), 97–114. p.

[19] Kenneth J. Arrow: A difficulty in the concept of social welfare. *Journal of Political Economy*, 58. évf. (1950) 4. sz., 328–346. p.

[20] Robert Audi (szerk.): *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. 1999, Cambridge University Press.

[21] Aurelius Augustinus: *Vallomások*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó,.

[22] Robert J. Aumann: War and peace. nobel prize lecture, 2005. December.

[23] Robert J. Aumann: Rule-rationality versus act-rationality. Jelentés, 2008, Center for the Study of Rationality at The Hebrew University of Jerusalem.

[24] Robert Axelrod: On six advances in cooperation theory. *Analyse & Kritik*, 22. évf. (2000) 1. sz., 130–151. p.

[25] Robert Axelrod: *The Evolution of Cooperation*. 2006 (1984), Basic Book.

[26] Balkányi Péter: A cselekvések racionalitásának kérdéséről. *Világosság*, 44. évf. (2003) 3-4. sz., 171–181. p.

[27] Gary S. Becker: A theory of social interactions. *Journal of Political Economy*, 82. évf. (1974) 6. sz., 1063–1093. p.

[28] Gary S. Becker: Altruism, egoism, and genetic fitness: Economics and sociobiology. *Journal of Economic Literature*, 14. évf. (1976. Sep) 3. sz., 817–326. p. URL `http://www.jstor.org/stable/2722629`.

[29] Gary S. Becker: Altruism in the family and selfishness in the market place. *Economica, New Series*, 48. évf. (1981. Feb) 189. sz., 1–15. p.

[30] Nuel Belnap: Backwards and forwards in the modal logic of agency. *Philosophy and Phenomenological Research*, 51. évf. (1991) 4. sz., 777–807. p.

[31] Nuel Belnap – Michael Perloff: Seeing to it that: A canonical form for agentives. *Theoria*, 54. évf. (1988) 3. sz., 175–199. p.

[32] Nuel Belnap – Michael Perloff: Seeing to it that: A canonical form for agentives. In Jr. Henry E. Kyburg – Ronald P. Loui – Greg N. Carlson (szerk.): *Knowledge Representation and Defeasible Reasoning*. 1990, Kluwer Academic Publishers, 167–190. p.

[33] Nuel Belnap – Michael Perloff – Ming Xu: *Facing the Future. Agents and Choices in Our Indeterminist World*. 2001, Oxford University Press.

[34] Martin Mose Bentzen: *Stit, Iit, and Deontic Logic for Action Types*. PhD értekezés (Section for Philosophy and Science Studies Roskilde University). 2009.

[35] Bereczkei Tamás: *Az erény természete*. Budapest, 2009, Typotex.

[36] Ralph Bergmüller – Rufus A. Johnstone – Andrew F. Russell – Redouan Bshary: Integrating cooperative breeding into theoretical concepts of cooperation. *Behavioural Processes*, 76. évf. (2007), 61–72. p.

[37] Theodore Bergstrom: A fresh look at the rotten kid theorem – and other household mysteries. *Journal of Political Economy*, 97. évf. (1989), 1138–1159. p.

[38] Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. 1990, Európa Könyvkiadó.

[39] Helen Bernhard – Urs Fischbacher – Ernst Fehr: Parochial altruism in humans. *Nature*, 442. évf. (2006) 7105. sz., 912–915. p.

[40] Bertalan László: Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvéselmélete és cselekvéstipológiája. *Szociológiai Szemle*, 11. évf. (2001) 3. sz., 113–136. p.
URL `http://www.szociologia.hu/dynamic/0103bertalan.htm`.

[41] Yevgeni Berzak – Michael Fink: Manipulating allocation justice: How framing effects can increase the prevalence of the talmudic division principle "shnaim ohazin". Jelentés, 2008, Center for the Study of Rationality at The Hebrew University of Jerusalem.

[42] Jean-Yves Béziau: New light on the square of oppositions and its nameless corner. *Logical Investigations*, 10. évf. (2003), 218–233. p.

[43] Jean-Yves Béziau: The power of the hexagon. *Logica Universalis*, 6. évf. (2012), 1–43. p.

[44] Cristina Bicchieri: *Rationality and Coordination*. 1993, Cambridge University Press.

[45] Cristina Bicchieri: *The Grammar of Society. The Nature and Dynamics of Social Norms*. 2006, Cambridge University Press.

[46] M. Bienvenu – J. Lang – N. Wilson: From preference logics to preference languages, and back. In *Proceedings of the Twelth International Conference on the Principles of Knowledge Representation and Reasoning (KR 2010)* (konferenciaanyag). 2010.

[47] Ken Binmore: The evolution of fairness norms. *Rationality and Society*, 10. évf. (1998), 275–301. p.

[48] Ken Binmore: *Game Theory. A Very Short Introduction*. 2007, Oxford University Press.

[49] Ken Binmore: Social norms or social preferences? *Mind & Society*, 9. évf. (2010), 139–157. p. ISSN 1593-7879. URL http://dx.doi.org/10.1007/s11299+010+0073+2. 10.1007/s11299-010-0073-2.

[50] Thomas Bittner – Maureen Donnelly – Barry Smith: Individuals, universals, collections: On the foundational relations of ontology. In Achille C. Varzi – Laure Vieu (szerk.): *Formal Ontology in Information Systems. Proceedings of the Third International Conference (FOIS 2004)*. Amsterdam, Berlin, Oxford, Tokyo, Washington DC, 2004, IOS Press, 37–48. p.

[51] Jean Beer Blumenfeld: Goldman's account of intentional action. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 29. évf. (1976) 6. sz., 391–396. p.

[52] Boda László: *A keresztény erkölcs alapkérdései*. 1997, Szent József Kiadó.

[53] Steven E. Boer: Speech acts and constitutive rules. *The Journal of Philosophy*, 71. évf. (1974) 6. sz., 169–174. p.

[54] G. E. Bolton – A. Ockenfels: Erc: a theory of equity, reciprocity and competition. *American Economic Review*, 90. évf. (2000) 1. sz., 166–193. p.

[55] Gary Bornstein – Ori Weisel: Punishment, cooperation, and cheater detection in "noisy" social exchange. *Games*, 1. évf. (2010) 1. sz., 18–33. p.

[56] Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. 1978, Gondolat.

[57] Pierre Bourdieu: *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. 2009, Napvilág Kiadó.

[58] Pierre Bourdieu – Loïc J.D. Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*. 2009, Polity Press.

[59] Robert Boyd: Mistakes Allow Evolutionary Stability in the Repeated Prisoner's Dilemma Game. *Journal of Theoretical Biology*, 136. évf. (1989), 47–56. p.

[60] Robert Boyd – Jeffrey P. Lorberbaum: No pure strategy is evolutionarily stable in the repeated prisoner's dilemma game. *Nature*, 327. évf. (1987. May), 58–59. p.

[61] Ronald J. Brachman – Hector J. Levesque: *Knowledge Representation and Reasoning*. 2004, Morgan Kaufmann Publishers.

[62] Steven J. Brams: *Theory of moves*. 1994, Cambridge University Press.

[63] Steven J. Brams – William V. Gehrlein – Fred S. Roberts (szerk.): *The Mathematics of Preference, Choice and Order. Essays in Honor of Peter C. Fishburn*. 2009, Springer.

[64] Michael Bratman: *Intention, Plans, and Practical Reason*. Cambridge, MA, 1987, Harvard University Press.

[65] Michael E. Bratman: *Structures of Agency*. Oxford, 2006, Oxford University Press.

[66] Franz Brentano: A pszichikai és fizikai jelenségek közötti különbségrõl. In Csaba Pléh (szerk.): *Pszichológiatörténeti szöveggyûjtemény*. I. köt. 1983, Tankönyvkiadó, 157–163. p.

[67] Franz Brentano: *Az erkölcsi ismeret eredete*. 1994, Kossuth Könyvkiadó.

[68] R. Bshary – A.S. Grutter: Image scoring and cooperation in a cleaner fish mutualism. *Nature*, 441. évf. (2006) 22. sz., 975–978. p.

[69] James N. Buchanan: A törvény és a láthatatlan kéz. In *Piac, állam, alkotmányosság*. 1992, KJK, 39–51. p.

[70] Eugenio Bulygin: On norms of competence. *Law and Philosophy*, 11. évf. (1992) 3. sz., 201–216. p.

[71] B.J. Bushman – C.A. Anderson: Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*, 108. évf. (2001) 1. sz., 273–279. p.

[72] Sarah Buss – Lee Overton (szerk.): *Contours of Agency. Essays on Themes from Harry Frankfurt*. 2002, The MIT Press.

[73] Georges Canguilhem: *A normális és a kóros*. Budapest, 2004, Gondolat.

[74] Cristiano Castelfranchi – Fabio Paglieri: The role of beliefs in goal dynamics: Prolegomena to a constructive theory of intentions. *Synthese,*, 155. évf. (2007) 2. sz., 237–263. p.

[75] Gary Charness – Matthew Rabin: Understanding social preferences with simple tests. *Quarterly Journal of Economics*, 117. évf. (2002), 817–869. p.

[76] Brian F. Chellas: Imperatives. *Theoria*, 37. évf. (1971) 2. sz., 114–129. p.

[77] Brian Farrell Chellas: *The logical form of imperatives*. 1968, Dept. of Philosophy, Stanford University.

[78] Brian Farrell Chellas: *Modal Logic: An Introduction*. 1980, Cambridge University Press. ISBN 0-521-22476-4.

[79] Mark J. Cherry (szerk.): *The Normativity of the Natural. Human Goods, Human Virtues, and Human Flourishing*. 2009, Springer.

[80] Roderick M. Chisholm: Supererogation and offence: A conceptual scheme for ethics. *Ratio*, 1963. 5. sz., 1–14. p.

[81] Roderick M. Chisholm: The ethics of requirement. *American Philosophical Quarterly*, 1. évf. (1964) 2. sz., 147–153. p.

[82] Roderick M. Chisholm: *The Encyclopedia of Philosophy*. 3 and 4. köt. Intentionality fejezet. 1967, MacMillan, 201–204. p.

[83] Roderick M. Chisholm: The structure of intention. *The Journal of Philosophy*, 67. évf. (1970) 19. sz., 633–647. p. Sixty-Seventh Annual Meeting of the American Philosophical Association Eastern Division.

[84] Roderick M. Chisholm – Ernest Sosa: Intrinsic preferability and the problem of supererogation. *Synthese*, 16. évf. (1966) 3/4. sz., 321–331. p.

[85] Roderick M. Chisholm – Ernest Sosa: On the logic of "intrinsically better". *American Philosophical Quarterly*, 1966., 244–249. p.

[86] Shoham Choshen-Hillel – Ilan Yaniv: Agency and the construction of social preference: Between inequality aversion and prosocial behavior. *2011*, Journal of Personality and Social Psychology.

[87] A.V. Cicourel: Basic and normative rules in the negotiation of status and role. In D. Sudnow (szerk.): *Studies in Social Interaction*. 1972, Glencoe, 229–258. p.

[88] Tim Clutton-Brock: Cooperation between non-kin in animal societies. *Nature*, 462. évf. (2009) 5. sz., 51–57. p.

[89] Philip R. Cohen – Hector J. Levesque: Speech acts and rationality. In *Proceedings Twenty-third Annual Meeting Association for Computational Linguistics* (konferenciaanyag). Chicago, IL, 1985, 49–59. p.

[90] Philip R. Cohen – Hector J. Levesque: Intention is choice with commitment. *Artificial Intelligence*, 42. évf. (1990) 213-261. sz.

[91] Philip R. Cohen – Hector J. Levesque: Performatives in a rationally based speech act theory. In *ACL '90 Proceedings of the 28th annual meeting on Association for Computational Linguistics* (konferenciaanyag). 1990, 79–88. p.

[92] Andrew M. Colman: Evolution of cooperation without awareness in minimal social situations. In N. Gold (szerk.): *Teamwork: Multi-disciplinary perspectives*. 2005, Palgrave Macmillan, 216–235. p.

[93] Andrew M. Colman – Jonathan A. Stirk: Singleton bias and lexicographic preferences among equally valued alternatives. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 40. évf. (1999), 337–351. p.

[94] Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. 1997, Atlantisz.

[95] Arthur Corbin: Legal analysis and terminology. *Yale Law Journal*, 1919., 163–173. p.

[96] Arthur Corbin: Jural relations and their classification. *Yale Law Journal*, 1921., –238. p.

[97] J.C. Cox – D. Friedman – S. Gjerstad: A tractable model of reciprocity and fairness. *Games and Economic Behavior*, 59. évf. (2007), 17–45. p.

[98] Charles B. Cross: The modal logic of discrepancy. *Journal of Philosophical Logic*, 26. évf. (1997) 2. sz., 143–168. p.

[99] Csáji Balázs Csanád – Rédei Miklós: A racionális demokratikus véleményösszegzés korlátairól, 2007.

[100] Csontos László: Szempontok a privatizáció és a hierarchikus gazdasági szervezetek belső szerkezetének változásai közti összefüggések tanulmányozásához. *Szociológiai Szemle*, 4. évf. (1994) 4. sz., 83–95. p.
URL `http://www.mtapti.hu/mszt/19944/csontos.htm`.

[101] Csontos László – Király Júlia – László Géza: Az ezredvégi nagy borzongás. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf. (1997) július-augusztus. sz., 569–596. p.

[102] A. Damasio: Understanding the mind's will. *The Behavioral and Brain Sciences*, 8. évf. (1985) 4. sz., 589. p.

[103] Antonio Damasio: *Descartes tévedése. Érzelem, értelem és az emberi agy*. 1996, Aduprint.

[104] Roy D'Andrade: Cultural meaning systems. In R.A. Shweder – R. LeVine (szerk.): *Culture Theory. Essays on Mind, Self, and Emotion*. 1986, Cambridge University Press, 88–119. p.

[105] Peter Danielson: Competition among cooperators: Altruism and reciprocity. *PNAS*, 99. évf. (2002), 7237–7242. p.

[106] Arthur Danto: Freedom and forbearance. In K. Lehrer (szerk.): *Freedom and Determinism*. 1966, Random House, 45–63. p.

[107] Donald Davidson: The logical form of action sentences. In Nicholas Rescher (szerk.): *The Logic of Decision and Action*. 1966, University of Pittsburgh, 81–95. p.

[108] Donald Davidson: The logical form of action sentences. In *Essays on Actions and Event*. 1967, Clarendon Press, 105–121. p.

[109] Wayne A. Davis: A causal theory of intending. *American Philosophical Quarterly*, 21. évf. (1984) 1. sz., 43–54. p.

[110] Wayne A. Davis: The two senses of desire. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 45. évf. (1984) 2. sz., 181–195. p.

[111] Richard Dawkins: *Az önző gén*. 2005, Kossuth Könyvkiadó.

[112] Howard L. Dazeley – Wolfgang L. Gombocz: Interpreting anselm as logician a. *Synthese*, 40. évf. (1979) 1. sz., 71–96. p.

[113] D. de Jongh – F. Liu: Preference, priorities and belief. In T. Grüne-Yanoff – S. O. Hansson (szerk.): *Preference Change: Approaches from Philosophy, Economics and Psychology*. 2009, Springer, 85–108. p.

[114] Dominique J. F. de Quervain – Urs Fischbacher – Valerie Treyer – Melanie Schellhammer – Ulrich Schnyder – Alfred Buck – Ernst Fehr: The neural basis of altruistic punishment. *Science*, 305. évf. (2004) 5688. sz., 1254–1258. p.

[115] Gerard Debreu: Representation of a preference ordering by a numerical function. In Thrall – Davis – Coombs (szerk.): *Decision Process*. XI. köt. 1954, John Wiley, 159–165. p.

[116] Dénes Iván Zoltán: Beavatkozástól mentes cselekvés vagy uralomtól mentes emberi állapot? (a liberális és a republikánus szabadságfelfogás hasonlóságai és különbségei). *Jogelméleti Szemle*, 2004. 2. sz.
URL `http://jesz.ajk.elte.hu/denes18.html`.

[117] Daniel C. Dennett: *Content and Consciousness*. 1969, Routledge.

[118] Daniel C. Dennett: *Az intencionalitás filozófiája*. 1998, Osiris.

[119] Jacques Derrida: Mit jelent a "tanítani" szó? *Iskolakultúra*, 2007. 3. sz., 3–16. p.

[120] John Dewey: *Experience and Nature*. 1929, George Allan and Unwin.

[121] Andreas Diekmann: Volunteer's dilemma. *Journal of Conflict Resolution*, 29. évf. (1985) 4. sz., 605–610. p.

[122] Franz Dietrich – Christian List: Arrow's theorem in judgment aggregation. *Social Choice and Welfare*, 29. évf. (2007) 1. sz., 19–33. p.

[123] Franz Dietrich – Christian List: A reason-based theory of rational choice. *Noûs*, forthcoming. évf. (2012).

[124] Franz Dietrich – Christian List: Where do preferences come from? *International Journal of Game Theory*, 2012.

[125] Dombi J. – Vincze N.: A lexikografikus döntési eljárás kapcsolata a hagyományos döntési eljárásokkal. In *XXV. Magyar Operációkutatási Konferencia Előadáskivonatok, Debrecen, Hungary* (konferenciaanyag), 32. köt. 2001.

[126] Dombi J. – Vincze N.: Lexikografikus döntések egy általános döntési modellben. *Szigma*, 36. évf. (2005) 3-4. sz., 149–162. p.

[127] Pierre Dragicevic: Játékelméleti jelölések.
URL `http://www.lri.fr/~dragice/gameicons/`.

[128] M. Dufwenberg – G. Kirchsteiger: A theory of sequential reciprocity. *Games and Economic Behavior*, 47. évf. (2004) 2. sz., 268–298. p.

[129] Charles Duhigg: *A szokás hatalma*. 2012, Casparus Kiadó.

[130] Émile Durkheim: Az erkölcsi tény meghatározása. In *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, 1978, KJK, 161–195. p.

[131] Émile Durkheim: A szociológia módszertani szabályai. In *A társadalmi tények magyarázatához*. 1978, KJK, 21–160. p.

[132] Émile Durkheim: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. 1982, KJK.

[133] Douglas Ehring: "normal" intentional action. *Philosophy and Phenomenological Research*, 46. évf. (1985) 1. sz., 155–157. p.

[134] Paul Ekman: Basic emotions. In T. Dalgleish – M. Power (szerk.): *Handbook of Cognition and Emotion*. 3 fejezet. 1999, John Wiley and Sons, 45–60. p.

[135] Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Budapest, 1996, Európa Könyvkiadó.

[136] Jon Elster: *Ulysses and the Sirens*. 1979, Cambridge University Press.

[137] Jon Elster: *A társadalom fogaskerei*. 1997, Osiris.

[138] Ulle Endriss: Logic and social choice theory. In A. Gupta – J. van Benthem (szerk.): *Logic and Philosophy Today*. 2. köt. 2011, College Publications, 333–377. p.

[139] Ernst Fehr – Urs Fischbacher: Third-party punishment and social norms. *Evolution and Human Behavior*, 25. évf. (2004), 63–87. p.

[140] Ernst Fehr – Urs Fischbacher – Simon Gächter: Strong reciprocity, human cooperation and the enforcement of social norms. *Human Nature*, 13. évf. (2002), 1–25. p.

[141] Ernst Fehr – Simon Gächter: Fairness and Retaliation: The Economics of Reciprocity. *Journal of Economic Perspectives*, 14. évf. (Summer 2000) 3. sz., 159–181. p.

[142] Ernst Fehr – Klaus M. Schmidt: A theory of fairness, competition and cooperation. *The Quarterly Journal of Economics*, 114. évf. (1999. August) 3. sz., 817–865. p.

[143] Joel Feinberg: Supererogation and rules. *Ethics*, 71. évf. (1961) 4. sz., 276–288. p.

[144] Joel Feinberg: *Társadalomfilozófia*. 1999, Osiris Kiadó.

[145] Todd E. Feinberg: *Altered Egos. How the Brain Creates the Self*. 2001, Oxford University Press.

[146] Ferenczi Miklós: *Matematikai logika*. 2002, Műszaki Könyvkiadó.

[147] FIFA. *A labdarúgás játékszabályai 2009/2010*. 2010. URL `http://jatekvezetok.blsz.hu/szabalyzatok/szk2009magyar.pdf`.

[148] Peter C. Fishburn: On the foundations of game theory: The case of non-archimedean utilities. *International Journal of Game Theory*, 1. évf. (1971) 1. sz., 65–71. p.

[149] Peter C. Fishburn: A study of lexicographic expected utility. *Management Science*, 17. évf. (1971. July) 11. sz., 672–678. p.

[150] Peter C. Fishburn: Lexicographic orders, utilities and decision rules: A survey. *Management Science*, 20. évf. (1974. July) 11. sz., 1442–1471. p.

[151] Peter C. Fishburn: Axioms for lexicographic preferences. *The Review of Economic Studies*, 42. évf. (1975. July) 3. sz., 415–419. p.

[152] Peter C. Fishburn – Irving H. LaValle: Subjective expected lexicographic utility: Axioms and assessment. *Annals of Operations Research*, 80. évf. (1998), 183–206. p.

[153] Frederic B. Fitch: A logical analysis of some value concepts. *The Journal of Symbolic Logic*, 28. évf. (1963) 2. sz., 135–142. p.

[154] Frederic B. Fitch: A revision of hohfeld's theory of legal concepts. *Logique et Analyse*, 1967., 269–276. p.

[155] Forrai Gábor: Dennett intencionális hozzáállása. *Replika*, 10. évf. (1999) 36. sz., 59–70. p. URL `http://www.scribd.com/doc/74387228/Dennett+intencionalis+hozzaallasa`.

[156] K. R. Foster – T. Wenseleers – F. L. W. Ratnieks: Spite: Hamilton's unproven theory. *Ann. Zoo. Fenn.*, 38. évf. (2001), 229–238. p.

[157] Robert Frank – Thomas Gilovich – Dennis Regan: Does studying economics inhibit cooperation? *Journal of Economic Perspectives*, 7. évf. (1993) 2. sz., 159–171. p.

[158] Harry G. Frankfurt: Freedom of the will and the concept of a person. *The Journal of Philosophy*, 68. évf. (1971) 1. sz., 5–20. p.

[159] Harry G. Frankfurt: The problem of action. *American Philosophical Quarterly*, 15. évf. (1978) 2. sz., 157–162. p.

[160] Harry G. Frankfurt: *The Importance of What We Care About. Philosophical Essays*. 1998, Cambridge University Press.

[161] Harry G. Frankfurt – Christine M. Korsgaard – Michael E. Bratman – Meir Dan-Cohen: *Taking Rights Seriously. Getting it Right*. 2006, Stanford University Press.

[162] Marcus R. Frean: The prisoner's dilemma without synchrony. *Proc. R. Soc. B*, 257. évf. (1994), 75–79. p.

[163] James W. Friedman: A non-cooperative equilibrium for supergames. *The Review of Economic Studies*, 38. évf. (1971. Jan) 1. sz., 1–12. p.

[164] Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. 2007, Szent István Társulat.

[165] Frivaldszky János: Politikai barátság és jogi viszony. *Iustum Aequum Salutare*, V. évf. (2009) 4. sz., 5–52. p.

[166] Frivaldszky János – Karácsony András: Jog, jogosultság, erőszak – jogfilozófiai kérdésfeltevések jhering tanai nyomán. *Jogelméleti Szemle*, 2010. június. 2. sz. URL `http://jesz.ajk.elte.hu/frivaldszky42.html`.

[167] Fülöp Endre: Az etikai egoizmus lehetőségéről. *Phronesis*, 1. évf. (2007) 1. sz., 47–54. p.

[168] Garai Zsolt: Partikularista érvek az értékek realizmusa mellett. *Világosság*, 44. évf. (2003) 5-6. sz., 123–134. p.

[169] A. Gardner – S.A. West: Spite. *Current Biology*, 16. évf. (2006) 17. sz., R662–R664. p.

[170] Jonathan Gelati – Guido Governatori – Antonino Rotolo – Giovanni Sartor: Declarative Power, Representation, and Mandate. a Formal Analysis. In T.J.M. Bench-Capon – A. Daskalopulu – R.G.F. Winkels (szerk.): *Legal Knowledge and Information Systems. Jurix 2002: The Fifteenth Annual Conference* (konferenciaanyag). 2002, IOS Press, 41–52. p.

[171] N. Georgescu-Roegen: The pure theory of consumer's behavior. *Quarterly Journal of Economics*, 50. évf. (1936) 3. sz., 545–593. p.

[172] N. Georgescu-Roegen: Choice, expectations, and measurability. *Quarterly Journal of Economics*, 68. évf. (1954) 2. sz., 503–534. p.

[173] Herbert Gintis: Strong reciprocity and human sociality. *Journal of Theoretical Biology*, 206. évf. (2000) 2. sz., 169–179. p.

[174] Herbert Gintis: The hitchhiker's guide to altruism: Gene-culture coevolution, and the internalization of norms. *Journal of Theoretical Biology*, 220. évf. (2003), 407–418. p.

[175] Herbert Gintis – Samuel Bowles – Robert Boyd – Ernst Fehr: Explaining altruistic behavior in humans. *Evolution and Human Behavior*, 24. évf. (2003), 153–172. p.

[176] Herbert Gintis – Samuel Bowles – Robert Boyd – Ernst Fehr (szerk.): *Moral Sentiments and Material Interests: On the Foundations of Cooperation in Economic Life*. 2005, MIT Press.

[177] Herbert Gintis – Eric Alden Smith – Samuel Bowles: Costly signaling and cooperation. *J. theor. Biol.*, 213. évf. (2001), 103–119. p.

[178] Lou Goble – John-Jules Ch. Meyer (szerk.): *Deontic Logic and Artificial Normative Systems*. 2006, Springer.

[179] Alan H. Goldman: *Reasons from Within. Desires and Values*. 2009, Oxford University Press.

[180] Alvin I. Goldman: *A Theory of Human Action*. 1970, Prentice-Hall.

[181] Alvin W. Gouldner: The norm of reciprocity: A preliminary statement. *Americal Sociological Review*, 25. évf. (1960), 161–78. p.

[182] Joshua D. Greene – Leigh E. Nystrom – Andrew D. Engell – John M. Darley – Jonathan D. Cohen: The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment. *Neuron*, 44. évf. (2004. October), 389–400. p.

[183] Donald W. Griesinger – James W. Livingston: Toward a model of interpersonal motivation in experimental games. *Behavioral Science*, 18. évf. (1973) 3. sz., 173–188. p.

[184] T. Grüne-Yanoff – S. O. Hansson: *Preference Change: Approaches from Philosophy, Economics and Psychology*. 2009, Springer.

[185] Till Grüne-Yanoff: Why don't you want to be rich? preference explanation on the basis of causal structure. In J. K. Campbell – M. O'Rourke – Silverstein (szerk.): *Topics in Contemporary Philosophy: Explanation and Causation*. 2007, MIT Press, 217–240. p.

[186] Gulyás Attila: A méltányosságelmélet alapjai. modellek és nézõpontok. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf. (2007. február), 167–183. p.

[187] Werner Güth – Rolf Schmittberger – Bernd Schwarze: An experimental analysis of ultimatum bargaining. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 3. évf. (1982) 4. sz., 367–388. p.

[188] W. D. Hamilton: The genetical evolution of social behavior i. *Journal of Theoretical Biology*, 7. évf. (1964), 1–16. p.

[189] W. D. Hamilton: The genetical evolution of social behavior ii. *Journal of Theoretical Biology*, 7. évf. (1964), 17–52. p.

[190] W. D. Hamilton: Selfish and spiteful behaviour in an evolutionary model. *Nature*, 288. évf. (1970. 12) 5277. sz., 1218–1220. p.

[191] *Hammurabi törvényei*. 1911, Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya.

[192] Bengt Hansson: Choice structures and preference relations. *Synthese*, 18. évf. (1968) 443-458. sz.

[193] Bengt Hansson: Fundamental axioms for preference relations. *Synthese*, 18. évf. (1968), 423–442. p.

[194] Bengt Hansson: d'żźan analysis of some deontic logics. *Noûs*, 3. évf. (1969) 4. sz., 373–398. p.

[195] Bengt Hansson: Deontic logic and different levels of generality. *Theoria*, 36. évf. (1970. December) 3. sz., 241–248. p.

[196] Sven Ove Hansson: Changes in preference. *Theory and Decision*, 38. évf. (1995) 1. sz.

[197] Sven Ove Hansson: Preference logic. In DM. Gabbay – F. Guenthner (szerk.): *Handbook of Philosophical Logic*. 4. köt. 2001, Kluwer Academic Publishers, 319–393. p.

[198] Sven Ove Hansson: *The Structure of Values and Norms*. 2001, Cambridge University Press.

[199] Garret Hardin: Discriminating Altruism. *Zygon*, 17. évf. (1982) 2. sz., 163–186. p.

[200] Garrett Hardin: The tragedy of the commons. *Science*, 162. évf. (1968), 1243–1248. p.

[201] Russel Hardin: Collective action as an agreeable n-prisoners' dilemma. *Behavioral Science*, 16. évf. (1971), 472–481. p.

[202] John C. Harsanyi: Rational choice models of political behavior vs. funcionalist and conformist theories. *World Politics*, 21. évf. (1969), 513–538. p.

[203] John C. Harsanyi: Advances in understanding rational behavior. In *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*. Dordrecht, 1976, Reidel, 89–117. p.

[204] H. L. A. Hart: Definition and theory in jurisprudence. In *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. 1983, Clarendon Press, 21–48. p.

[205] H.L.A. Hart: Bentham on legal rights. In A.W.B. Simpson (szerk.): *Oxford Essays in Jurisprudence, Second Series*. Oxford, 1973, Clarendon Press, 171–201. p.

[206] H.L.A. Hart: *A jog fogalma*. Budapest, 1995, Osiris.

[207] H.L.A. Hart: Felelősség. In Zsolt Krokovay (szerk.): *Felelősség*. 2006, L'Harmattan, 51–70. p.

[208] Hegyi beszéd, 2013. URL `http://szentiras.hu/SZIT/Mt5`.

[209] Héjjas István: *A keleti vallások filozófiája és világképe*. 2007, ANNO Kiad.

[210] Joseph Henrich – Robert Boyd – Samuel Bowles – Colin Camerer – Ernst Fehr – Herbert Gintis (szerk.): *Foundations of Human Sociality: Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. 2004, Oxford University Press.

[211] A. L. Herman: d'żźa solution to the paradox of desire in buddhism. *Philosophy East and West*, 29. évf. (1979) 1. sz., 91–94. p.

[212] Henning Herrestad – Christen Krogh: The right direction.

[213] Mathieu Hilgers: Habitus, freedom, and reflexivity. *Theory and Psychology*, 19. évf. (2009) 6. sz., 728–755. p.

[214] F.A. Hindriks: Constitutive rules, language, and ontology. *Erkenntnis*, 71. évf. (2009), 253–275. p.

[215] Albert O. Hirschmann: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. 1998, Jószöveg Műhely Kiadó.

[216] Jack Hirshleifer: Privacy: Its origin, function, and future. *The Journal of Legal Studies*, 9. évf. (1980) 4. sz., 649–664. p.

[217] Jack Hirshleifer: d'żźthe expanding domain of economics. *The American Economic Review*, 75. évf. (1985. Dec) 6. sz., 53–68. p. Centennial Essays and 1985 Survey of Members.

[218] Jerry R. Hobbs: Ontological promiscuity. In *Proceedings, 23rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics* (konferenciaanyag), 23. köt. Chicago, Illinois, 1985, Association for Computational Linguistics, 61–69. p. URL `www.isi.edu/~hobbs/op+acl85.pdf`.

[219] Wesley Newcomb Hohfeld: Alapvető jogi fogalmak a bírói érvelésben. In Miklós Szabó – Csaba Varga (szerk.): *Jog és nyelv*. 2000, kiadó nélkül, 59–96. p.

[220] John F. Horty: *Agency and Deontoic Logic*. 2001, Oxford University Press.

[221] G. E. Hughes – M. J. Cresswell: *A New Introduction to Modal Logic*. 1996, Routledge. ISBN 0-415-12599-5.

[222] J. Hunt – R. Brooks – M. Jennions – M. Smith – C. Bentsen – L. Bussière: High-quality male field crickets invest heavily in sexual display but die young. *Nature*, 432. évf. (2004) 7020. sz., 1024–1027. p.

[223] Jakab András: A norma szerkezetének vizsgálata. *JESZ*, 2001. 4. sz. URL `http://jesz.ajk.elte.hu/jakab8.html`.

[224] Susan James: Szenvedélyek, vágyak és a cselekvés magyarázata. *Magyar Filozófiai Szemle*, 39. évf. (1995) 5-6. sz., 743–757. p. 'Desires, Passions and the Explanation of Action' in S. Gaukroger (ed.), The Soft Underbelly of Reason (Routledge, 1998).

[225] Susan James: *Passion and Action. The Emotions in Seventeenth-Century Philosophy*. 1997, Clarendon Press.

[226] Janky Béla: *Szolidaritás és jóléti preferenciák*. Philosophiae Doctores sorozat. Budapest, 2005, Akadémiai Kiadó.

[227] Richard Jeffrey: *The Logic of Decision*. Chicago, 1983, University of Chicago.

[228] Keith Jensen: Punishment and spite, the dark side of cooperation. *Phil. Trans. R. Soc. B*, 365. évf. (2010), 2635–2650. p.

[229] Jan C. Joerden: Deontological square, hexagon, and decagon: A deontic framework for supererogation. *Logica Universalis*, 2012. February., 1–16. p.

[230] R. A. Johnstone – R. Bshary: Evolution of spite through indirect reciprocity. *Proc. R. Soc. Lond. B*, 271. évf. (2004), 1917–1922. p.

[231] Thomas Joiner: *Why People Die by Suicide*. 2005, Harvard University Press.

[232] A. J. Jones – M. J. Sergot: A formal characterisation of institutionalised power. *Journal of the IGPL*, 1996. 4. sz., 429–445. p.

[233] Walter J. Kamba: Legal theory and hohfeld's analysis of a legal right. *Judicial Review*, 19. évf. (1974), 249–262. p.

[234] Michihiro Kandori: Social Norms and Community Enforcement. *The Review of Economic Studies*, 59. évf. (1992. January) 1. sz., 63–80. p.
URL `http://www.jstor.org/pss/2297925`.

[235] Stig Kanger: New foundations for ethical theory. In R. Hilpinen (szerk.): *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. 1971, Reidel, 36–58. p.

[236] Stig Kanger: Law and logic. *Theoria*, 38. évf. (1972), 105–132. p.

[237] Stig Kanger – Helle Kanger: Rights and parliamentarism. *Theoria*, 32. évf. (1966), 85–115. p.

[238] Hans Kelsen: *Tiszta jogtan*. Budapest, 2001, Rejtjel Kiadó.

[239] Robert O. Keohane: *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy*. 1984, Princeton University Press.

[240] Elias L. Khalil: What is altruism? *Journal of Economic Psychology*, 25. évf. (2004), 97–123. p.

[241] Kiss Balázs: Michel foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. sz., 43–68. p.

[242] William Kneale – Martha Kneale: *A logika fejlődése*. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.

[243] Albert Kocourek: The hohfeld system of fundamental legal concepts. *Illinois Law Review*, 15. évf. (1920) 1. sz., 24–39. p.

[244] S. S. Komorita – David D. Meek: Generality and validity of some theories of coalition formation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36. évf. (1978) 4. sz., 392–404. p.

[245] Christine M. Korsgaard: *The Constitution of Agency. Essays on Practical Reason and Moral Psychology*. Christine M. Korsgaard, Oxford University Press.

[246] Christine M. Korsgaard – G.A. Cohen – Raymond Geuss – Thomas Nagel – Bernard Williams: *The Sources of Normativity*. 1996, Oxford University Press.

[247] David Kraines – Vivian Kraines: Pavlov and the Prisoner's Dilemma. *Theory and Decision*, 26. évf. (1989), 47–79. p.

[248] David Kraines – Vivian Kraines: Learning to cooperate with pavlov an adaptive strategy for the iterated prisoner's dilemma with noise. *Theory and Decision*, 35. évf. (September, 1993) 2. sz., 107–150. p.

[249] Matthew H. Kramer: Rights without trimmings. In M. Kramer – N. Simmonds – H. Steiner (szerk.): *A Debate over Rights. Philosophical Enquiries*. 2000, Oxford University Press, 7–111. p.

[250] Matthew H. Kramer – N.E. Simmonds – Hillel Steiner: *A Debate over Rights. Philosophical Enquiries*. 2000, Oxford University Press.

[251] Angelika Kratzer: What 'must' and 'can' must and can mean. *Linguistics and Philosophy*, 1. évf. (1977), 337–355. p.

[252] Dennis L. Krebs: Altruism: An examination of the concept and a review of the literature. *Psychological Bulletin*, 73. évf. (1970) 4. sz., 258–302. p.

[253] Dennis L. Krebs: Altruism and egoism: A false dichotomy? *Psychological Inquiry*, 2. évf. (1991) 2. sz., 137–139. p.

[254] Christen Krogh – Henning Herrestad: Getting personal. some notes on the relationship between personal and impersonal obligation. In Mark A. Brown – Jose Carmo (szerk.): *Deontic Logic, Agency and Normative Systems. International Workshop on Deontic Logic in Computer Science*. 1996, Springer, 134–153. p.

[255] Christen Krogh – Henning Herrestad: Hohfeld in cyberspace and other applications of normative reasoning in agent technology. *Artificial Intelligence and Law March*, 7. évf. (1999) 1. sz., 81–96. p.

[256] S. L. Kuhn – M. C. Stiner: What's a mother to do? the division of labor among neandertals and modern humans in eurasia. *Current Anthropology*, 47. évf. (2006) 6. sz., 953–963. p.

[257] L. Aczél Petra: Erős szavak. a bizonyítás mint a szöveg tulajdonsága. *Világosság*, 44. évf. (2003) 11-12. sz., 171–178. p.

[258] David Lane: *Hierarchy in Natural and Social Sciences*. 4. köt. Hierarchy, Complexity, Society fejezet. 2006, Springer, 81–119. p.

[259] Irving H. Lavalle – Peter C. Fishburn: Lexicographic state-dependent subjective expected utility. *Journal of Risk and Uncertainty*, 4. évf. (1991) 3. sz., 251–269. p.

[260] Irving H. Lavalle – Peter C. Fishburn: State-independent subjective expected lexicographic utility. *Journal of Risk and Uncertainty*, 5. évf. (1992) 3. sz., 217–240. p.

[261] Marc Lavoie: Post Keynesian consumer theory: Potential synergies with consumer research and economic psychology. *Journal of Economic Psychology*, 25. évf. (2004), 639–649. p.

[262] Edward Lemmon: Deontic logic and the logic of imperatives. *Logique et Analyse*, 8. évf. (1965), 39–71. p.

[263] David K. Levine: Modeling altruism and spitefulness in experiments. *Review of Economic Dynamics*, 1. évf. (1998), 593–622. p.

[264] David Lewis: Desire as belief. *Mind, New Series*, 97. évf. (1988) 387. sz., 323–332. p.

[265] David Lewis: Desire as belief ii. *Mind, New Series*, 105. évf. (1996) 418. sz., 303–313. p.

[266] David K. Lewis: *Convention. A Philosophical Study*. Cambridge (MA), 1969, Harvard University Press.

[267] Amir N. Licht: Games commissions play: 2x2 games of international securities regulation. *The Yale Law Journal*, 24. évf. (1999) 61. sz., 61–125. p.

[268] Sarah Lichtenstein – Paul Slovic (szerk.): *The Construction of Preference*. 2006, Cambridge University Press.

[269] Wim B. G. Liebrand: A classification of social dilemma games. *Simulation & Games*, 14. évf. (1983) 2. sz., 123–138. p.

[270] Wim B. G. Liebrand: The effect of social motives, communication and group size on behaviour in an n-person multi-stage mixed-motive game. *European Journal of Social Psychology*, 14. évf. (1984), 239–264. p.

[271] Lars Lindahl: *Position and Change*. 1977, Springer.

[272] Siegwart Lindenberg – Bruno S. Frey: Alternatives, frames, and relative prices: A broader view of rational choice theory. *Acta Sociologica*, 36. évf. (1993) 3. sz., 191–205. p.

[273] Christian List: The theory of judgment aggregation: An introductory review. *Synthese*, 187. évf. (2012) 1. sz., 179–207. p.

[274] Christian List: The theory of judgment aggregation: an introductory review. *Synthese*, 187. évf. (2012) 1. sz., 179–207. p.

[275] Fenrong Liu: Von wright's "the logic of preference" revisited. *Synthese*, 175. évf. (2010) 1. sz., 69–88. p.

[276] Fenrong Liu: *Reasoning about Preference Dynamics*. 2011, Springer.

[277] Alessio Lomuscio – Donald Nute (szerk.): *Deontic Logic in Computer Science, 2004*. 2004, Springer.

[278] E. J. Lowe: *Personal Agency. The Metaphysics of Mind and Action*. 2008, Oxford University Press.

[279] David Lyons: The correlativity of rights and duties. *Noûs*, 4. évf. (1970) 1. sz., 45–55. p.

[280] John Macnamara – Gonzalo E. Reyes (szerk.): *The logical foundations of cognition*. 1994, Oxford University Press.

[281] D. Makinson: On the formal representation of rights relations. *Journal of Philosophical Logic*, 15. évf. (1986), 403–425. p.

[282] David Makinson: On attributing rights to all peoples: Some logical questions. *Law and Philosophy*, 8. évf. (1989) 1. sz., 53–63. p.

[283] David Makinson: On a fundamental problem of deontic logic. In Paul McNamara – Henry Prakken (szerk.): *Norms, Logics and Information Systems. New Studies in Deontic Logic and Computer Science*. 1999, IOS Press, 29–53. p.

[284] Frank W. Marlowe – J. Colette Berbesque – Clark Barrett – Alexander Bolyanatz – Michael Gurven – David Tracer: The 'spiteful' origins of human cooperation. *Proc. R. Soc. B*, 278. évf. (2011), 2159–2164. p.

[285] Marosán György: A proszociális értékek evolúciója a játékelméleti kísérletek tükrében. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf. (2007. augusztus), 716–733. p.

[286] Marcel Mauss: Techniques of the body. *Economy and Society*, 2. évf. (1973) 1. sz., 70–88. p.

[287] John Maynard Smith – G. R. Price: The logic of animal conflict. *Nature*, 246. évf. (1973) 5427. sz., 15–18. p.

[288] Ernst Mayr: Cause and effect in biology. *Science, New Series*, 134. évf. (1961) 3489. sz., 1501–1506. p.

[289] Ernst Mayr: Teleological and teleonomic, a new analysis. *Boston Studies in the Philosophy of Science*, 14. évf. (1974), 91–117. p.

[290] Ernst Mayr: The idea of teleology. *Journal of the History of Ideas*, 53. évf. (1992) 1. sz., 117–135. p.

[291] Charles G. McClintock: Social motivation – a set of propositions. *Behavioral Science*, 17. évf. (1972) 5. sz., 438–454. p.

[292] Kris McDaniel – Ben Bradley: Desires. *Mind, New Series*, 117. évf. (2008) 466. sz., 267–302. p.

[293] Joseph E. McElliskem: Affective and predatory violence: a bimodal classification system of human aggression and violence. *Aggression and Violent Behavior*, 10. évf. (2004), 1–30. p.

[294] Michael McKinsey: Levels of obligation. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 35. évf. (1979) 4. sz., 385–395. p.

[295] Paul McNamara: Doing well enough: Toward a logic for common-sense morality. *Studia Logica: An International Journal for Symbolic Logic*, 57. évf. (1996) 1. sz., 167–192. p.

[296] Alfred R. Mele: *Motivation and Agency*. 2003, Oxford University Press.

[297] David M. Messick – Charles G. McClintock: Motivational bases of choice in experimental games. *Journal of Experimental Social Psychology*, 4. évf. (1968), 1–2. p.

[298] Mészáros József – Szakadát István: *Választási eljárások – választási rendszerek*. A BME Szociológia Tanszék kiadványai sorozat, 2. köt. 1993, BME Szociológia Tanszék. URL `http://mycite.omikk.bme.hu/doc/88355.pdf`.

[299] E. Midlarsky – E. Kahana: Theories and concepts of altruism and helping. In E. Midlarsky – E. Kahana (szerk.): *Alruism in Later Life*. Library of Social Research sorozat, 8. köt. 1994, Sage, 11–40. p.

[300] Greg Miller: The roots of morality. *Science*, 320. évf. (2008. May), 734–737. p.

[301] Seumas Miller: *Social Action. A Teleological Account*. 2004, Cambridge University Press.

[302] Ruth Garret Millikan: Bioszemantika. In Gergely Ambrus – Tamás Demeter – Gábor Forrai – János Tőzsér (szerk.): *Elmefilozófia*. 2008, L'Harmattan, 252–270. p.

[303] Ruth Garrett Millikan: Thoughts without laws; cognitive science with content. *The Philosophical Review*, 95. évf. (1986) 1. sz., 47–80. p.

[304] Jorge Moll – Frank Krueger – Roland Zahn – Matteo Pardini – Ricardo de Oliveira-Souza – Jordan Grafman: Human fronto–mesolimbic networks guide decisions about charitable donation. *PNAS*, 103. évf. (2006) 42. sz., 15623–15628. p.

[305] Kristen Renwick Monroe: A fat lady in a corset: Altruism and social theory. *American Journal of Political Science*, 38. évf. (1994) 4. sz., 861–893. p.

[306] Alessio Moretti: *The Geometry of Logical Opposition*. PhD értekezés (University of Neuchâtel). 2009.

[307] Alessio Moretti: The geometry of standard deontic logic. *Logica Universalis*, 3. évf. (2009), 19–57. p.

[308] Alessio Moretti: The critics of paraconsistency and of many-valuedness and the geometry of oppositions. *Logic and Logical Philosophy*, 19. évf. (2010), 63–94. p.

[309] Alessio Moretti: Why the logical hexagon? *Logica Universalis*, 6. évf. (2012), 69–107. p.

[310] Pierre Le Morvan: Selfishness, altruism, and our future selves. *d'żźAustralasian Journal of Philosophy*, 87. évf. (2009) 3. sz., 409–424. p.

[311] Ernest Nagel: Functional explanations in biology. *The Journal of Philosophy*, 74. évf. (1977) 5. sz., 280–301. p.

[312] Ernest Nagel: Goal-directed processes in biology. *The Journal of Philosophy*, 74. évf. (1977) 5. sz., 261–279. p.

[313] Jan Narveson: *The Libertarian Idea*. 2001, Broadview Press.

[314] Klaus Nehring: Self-control through second-order preferences, 2006.

[315] Némedi Dénes: *Émile Durkheim*. Budapest, 1996, Áron Kiadó.

[316] M. Nowak – K. Sigmund: A strategy of win-stay, lose-shift that outperforms tit-for-tat in the prisoner's dilemma game. *Nature*, 1993. 364. sz., 56–58. p.

[317] M. A. Nowak – K. Sigmund: The alternating prisoner's dilemma. *Journal of Theoretical Biology*, 168. évf. (1994), 219–226. p.

[318] M. A. Nowak – K. Sigmund: Evolution of indirect reciprocity by image scoring. *Nature*, 1998. 393. sz., 573–577. p.

[319] Martin A. Nowak – Karl Sigmund: Tit for tat in heterogeneous populations. *Nature*, 355. évf. (1992. January), 250–253. p.

[320] Martin A. Nowak – Corina E. Tarnita – Edward O. Wilson: The evolution of eusociality. *Nature*, 466. évf. (2010) 7310. sz., 1057–1062. p.

[321] Timothy O'Connor – Constantine Sandis: *A Companion to the Philosophy of Action*. 2010, Wiley-Blackwell.

[322] Óészaki mitológiai és hősi énekek: 2. a fenséges beszéde, 42–43. versszak, 2003. January. URL `http://mek.oszk.hu/00300/00377/`.

[323] Hisashi Ohtsuki – Yoh Iwasa: How should we define goodness? – reputation dynamics in indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 231. évf. (2004. November) 1. sz., 107–120. p.

[324] Hisashi Ohtsuki – Yoh Iwasa: The leading eight: Social norms that can maintain cooperation by indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 239. évf. (2006. April) 4. sz., 435–444. p.

[325] Hisashi Ohtsuki – Yoh Iwasa: Global analyses of evolutionary dynamics and exhaustive search for social norms that maintain cooperation by reputation. *Journal of Theoretical Biology*, 244. évf. (2007) 3. sz., 518 – 531. p. ISSN 0022-5193. URL `http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022519306003900`.

[326] Andrew Oldenquist: The possibility of selfishness. *American Philosophical Quarterly*, 17. évf. (1980) 1. sz., 25–33. p.

[327] Pamela Oliver: Rewards and Punishments as Selective Incentives for Collective Action: Theoretical Ivestigations. *The American Journal of Sociology*, 85. évf. (1980. May) 6. sz., 1356–1375. p.

[328] Orthmayr Imre: A sztoikus szenvtelenség. *Századvég*, 4. évf. (1999) 13. sz. URL `http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/13/orthmayr.htm`.

[329] Orthmayr Imre: Erkölcsi normák. *Világosság*, 44. évf. (2003) 5-6. sz., 149–161. p.

[330] Orthmayr Imre: A társadalmi normák döntéselméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 14. évf. (2004) 3. sz., 3–22. p.

[331] Orthmayr Imre: Konfliktusok. *Világosság*, 48. évf. (2007) 4. sz., 71–89. p.

[332] Jorge M. Pacheco – Francisco C. Santos – Fabio A.C.C. Chalub: Stern-Judging: a Simple, Successful Norm which Promotes Cooperation under Indirect Reciprocity. *PLoS Computational Biology*, 2. évf. (2006. december) 12. sz., 1634–1638. p.

[333] Karthik Panchanathan – Rob Boyd: Human cooperation: Second-order free-riding problem solved? (reply). *Nature*, 437. évf. (2005. 09) 7058. sz., E8–E9. p. URL `http://dx.doi.org/10.1038/nature04202`.

[334] Karthik Panchanathan – Robert Boyd: Indirect reciprocity can stabilize cooperation without the second-order free rider problem. *Nature*, 2004. November 25. 432. sz., 499–502. p.

[335] Derek Parfit: Overpopulation and the quality of life. In J. Ryberg – T. Tännsjö (szerk.): *The Repugnant Conclusion. Essays on Population Ethics*. 2004, Springer, 7–22. p.

[336] Talcott Parsons – Edward A. Shils: *Toward a General Theory of Action. Theoretical Foundations for the Social Sciences*. New Brunswick (USA) and London (UK), 2007 (1951), Transactions Publisher.

[337] Terence Parsons: The traditional square of opposition. in stanford encyclopedia of philosophy. URL `http://plato.stanford.edu/entries/square/`.

[338] Sam Perlo-Freeman: The topology of conflict and co-operation, 2006. May.

[339] Michael Perloff: Stit and the language of agency. *Synthese*, 86. évf. (1991) 3. sz., 379–408. p.

[340] Thomas D. Perry: A paradigm of philosophy: Hohfeld on legal rights. *American Philosophical Quarterly*, 14. évf. (1977) 1. sz., 41–50. p.

[341] Pete Krisztián: A társadalmi konvenciók természetéről. *Infotárs*, 2008., 73–99. p.

[342] Fabienne Peter – Hans Bernhard Schmid: *Rationality and Commitment*. 2007, Oxford University Press.

[343] R. W. Picard: Affective computing. No. 321. Jelentés, 1995, M.I.T Media Laboratory Perceptual Computing Section Technical Report.

[344] Charles R. Pigden: Desiring to desire: Russell, moore and david lewis.

[345] Jane Allyn Piliavin – Hong-Wen Charng: Altruism: A review of recent theory and research. *Annual Review of Sociology*, 16. évf. (1990), 27–65. p.

[346] John Platt: Social traps. *American Psychologist*, 28. évf. (1973) 8. sz., 641–651. p.

[347] Pokol Béla: *Modern francia szociológiaelméletek*. Miskolc, 1996, Bíbor Kiadó. URL `http://mek.oszk.hu/02000/02027/02027.pdf`.

[348] Ingmar Pörn: *The Logic of Power*. 1970, Blackwells.

[349] Ingmar Pörn: *Action theory and social science: some formal models*. 1977, D. Reidel.

[350] William Poundstone: *Prisoner's Dilemma*. 1992, Anchor.

[351] Matthew Rabin: Incorporating fairness into game theory and economics. *The American Economic Review*, 83. évf. (1993. Dec) 5. sz., 1281–1302. p.

[352] N. J. Raihani – K. McAuliffe: Human punishment is motivated by inequity aversion, not a desire for reciprocity, 2012.

[353] J. M. Ramírez – J. M. Andreu: Aggression, and some related psychological constructs (anger, hostility, and impulsivity). some comments from a research project. *Neurosci Biobehav Rev*, 30. évf. (2006) 3. sz., 276–291. p.

[354] Joseph Ransdell: Constitutive rules and speech-act analysis. *The Journal of Philosophy*, 68. évf. (1971) 13. sz., 385–400. p.

[355] Anatol Rapoport: Three modes of conflict. *Management Science*, 7. évf. (1961) 3. sz., 210–218. p.

[356] Anatol Rapoport: Optimal policies for the prisoner's dilemma. *Psychological Review*, 74. évf. (1967) 2. sz., 136–148. p.

[357] Anatol Rapoport: A kizsákmányoló, a vezér, a hős és a mártír: a 2 x 2-es játszma négy archetípusa. In László Csontos (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 129–134. p.

[358] John Rawls: Kétfajta szabályfogalom. In Mária Lónyai (szerk.): *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából*. Budapest, 1981, Gondolat, 364–416. p.

[359] Joseph Raz: *The Morality of Freedom*. 1989, Clarendon Press.

[360] Hyne W. Reese: Teleology and teleonomy in behavior analysis. *The Behavior Analyst*, 17. évf. (1994) 1. sz., 75–91. p.

[361] Nicholas Rescher (szerk.): *The Logic of Decision and Action*. 1966, University of Pittsburgh Press.

[362] Matt Ridley: *The Origins of Virtue*. 1997, Softback Preview.

[363] David Robinson – David Goforth: *The Topology of the 2x2 Games*. 2005, Routledge.

[364] Alf Ross: Imperatives and logic. *Philosophx of Science*, 11. évf. (1944) 1. sz., 30–46. p.

[365] David Ross: *The Right and the Good*. Oxford, 2002 (1930), Clarendon Press.

[366] N. Rouland: Az emberi jogok antropológiai alapjai. In István H. Szilágyi (szerk.): *Jog és antropológia*. 2005, Szent István Társulat, 275–294. p.

[367] Lajos Rózsa: The motivation for biological aggression is an inherent and common aspect of the human behavioural repertoire. *Medical Hypotheses*, 72. évf. (2009), 217–219. p.

[368] David-Hillel Ruben: John searle's the construction of social reality. *Philosophy and Phenomenological Research*, 57. évf. (1997) 2. sz., 443–447. p.

[369] Rossella Rubino – Antonino Rotolo – Giovanni Sartor: An OWL Ontology of Norms and Normative Judgements. In Carlo Biagioli – Enrico Francesconi – Giovanni Sartor (szerk.): *Proceedings of the V Legislative XML Workshop* (konferenciaanyag). 2007, 173–187. p.

[370] Stuart J. Russel – Devika Subramanian: Provably bounded-optimal agents. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 2. évf. (1995), 575–609. p.

[371] Bertrand Russell: A denotálásról. *Világosság*, 46. évf. (2005) 12. sz., 5–16. p.

[372] Ruzsa Imre: *Bevezetés a modern logikába*. 2000, Osiris Kiadó.

[373] J. Sachs: Cooperation within and among species. *J. Evol. Biol.*, 19. évf. (2006) 5. sz., 1415–1418. p.

[374] Marshall D. Sahlins: *Törzsek*. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó, 135–315. p.

[375] Larry Samuelson: Introduction to the evolution of preferences. *Journal of Economic Theory*, 97. évf. (2001), 225–230. p.

[376] Paul Samuelson: Altruism as a problem involving group versus individual selection in economics and biology. *The American Economic Review*, 83. évf. (1993), 143–148. p.

[377] David H. Sanford: Contraries and subcontraries. *Noûs*, 2. évf. (1968) 1. sz., 95–96. p.

[378] Giovanni Sartor: Fundamental Legal Concepts: A Teleological Characterisation, 2005.

[379] Giovanni Sartor: Fundamental Legal Concepts: A Formal and Teleological Characterisation. Jelentés, 2006, European University Institute Department of Law.

[380] Frederick Schauer: A szabályok és a jog uralma. In *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*. 2004, Bíbor Kiadó, 407–457. p.

[381] Stephen Schiffer: A paradox of desire. *American Philosophical Quarterly*, 13. évf. (1976) 3. sz., 195–203. p.

[382] Arthur Schopenhauer: *Az akarat szabadságáról*. 1913, Franklin Társulat.

[383] Timothy Schroeder: *Three Faces of Desire*. New York, 2004, Oxford University Press.

[384] Timothy Schroeder: Reflection, reason, and free will. *Philosophical Explorations*, 10. évf. (2007) 1. sz., 77–84. p.

[385] George Schwab: Enemy vagy foe: a modern politika konfliktusa. In Márton Szabó (szerk.): *Az ellenség neve*. 1998, Jószöveg Műhely, 39–55. p.

[386] John R. Searle: *Intentionality*. 1983, Cambridge University Press.

[387] John R. Searle: *The Construction of Social Reality*. 1995, The Free Press.

[388] John R. Searle: *Elme, nyelv, társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest, 2000, Vince Kiadó.

[389] John R. Searle: *Beszédaktusok*. 2009, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó.

[390] Krister Segerberg: Validity and satisfaction in imperative logic. *Notre Dame Journal of Formal Logic*, 31. évf. (1990), 203–221. p.

[391] Krister Segerberg: Getting started: Beginnings in the logic of action. *Studia Logica: An International Journal for Symbolic Logic*, 51. évf. (1992) 3/4. sz., 347–378. p.

[392] Reinhard Selten: The chain store paradox. *Theory and Decision*, 9. évf. (1978) 2. sz., 127–159. p.

[393] Amartya K. Sen: Isolation, assurance and the social rate of discount. *The Quarterly Journal of Economics*, 81. évf. (1967. Feb) 1. sz., 112–124. p.

[394] Seregi Tamás: Paul ricoeur cselekvésontológiája. *Világosság*, 48. évf. (2007) 1. sz., 43–64. p.

[395] Marek J. Sergot: Normative positions. In P. McNamara – H. Prakken (szerk.): *Norms, Logics and Information Systems*. 1999, IOS, 289–308. p.

[396] Marek J. Sergot: A computational theory of normative positions. *ACM Transactions on Computational Logic*, 2. évf. (2001) 4. sz., 581–622. p.

[397] Marek J. Sergot – F.M. Richards: On the representation of action and agency in the theory of normative positions. *Fundamenta Informaticae*, 48. évf. (2001. November) 2-3. sz., 273–293. p.

[398] R. Sethi – E. Somanathan: Preference evolution and reciprocity. *Journal of Economic Theory*, 97. évf. (2001) 2. sz., 273–297. p.

[399] Georg Simmel: *The Sociology of Georg Simmel*. The Triad fejezet. 1950, The Free Press, 145–169. p.

[400] H.A. Simon: Altruizmus és közgazdaságtan. *Magyar Tudomány*, 40 (102). évf. (1995) 1. sz., 22–29. p.

[401] Herbert Simon: A mechanism for social selection and successful altruism. *Science*, 250. évf. (1990), 1665–1668. p.

[402] Herbert A. Simon: d'żźtheories of decision-making in economics and behavioral science. *The American Economic Review*, 49. évf. (1959) 3. sz., 253–283. p.

[403] Simonovits András: Bevezetés a játékelméletbe: vázlat, 2007.

[404] Peter Simons: *Parts: A Study in Ontology*. 2000 (1987), Oxford University Press.

[405] Brian Skyrms: *Evolution of the Social Contracts*. New York, 1996, Cambridge University Press.

[406] Brian Skyrms: *The Stag Hunt and the Evolution of Social Structure*. 2004, Cambridge University Press.

[407] Brian Skyrms: Evolution and the social contract, 2007.

[408] Barry Hartley Slater: Logical paradoxes. *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2005.

[409] Paul Slovic – Melissa L. Finucane – Ellen Peters – Donald G. MacGregor: Rational actors or rational fools? implications of the affect heuristic for behavioral economics, 2002.
URL `http://www.decisionresearch.org/pdf/dr498v2.pdf`.

[410] Hans Smessaert: On the 3d visualisation of logical relations. *Logica Universalis*, 3. évf. (2009), 303–332. p.

[411] Barry Smith: Searle and de soto: The new ontology of the social world. In *The Mystery of Capital and the Construction of Social Reality*. 2008, Open Court.

[412] Barry Smith – John Searle: The construction of social reality: An exchange. *American Journal of Economics and Sociology*, 62. évf. (2003) 2. sz., 285–309. p.

[413] John Maynard Smith: *Evolution and the Theory of Games*. 1982, Cambridge University Press.

[414] Michael Smith – David Lewis – Mark Johnston: Dispositional theories of value. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, 63. évf. (1989), 89 –111+113–137+139–174. p.

[415] Elliott Sober – David Sloan Wilson: *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. 1998, Harvard University Press.

[416] Arend Soeteman: *Logic in Law. Remarks on Logic and Rationality in Normative Reasoning, Especially in Law*. 1989, Kluwer Academic Publishers.

[417] Solt Kornél: *Jogi logika I-II.* 1996, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete and Seneca.

[418] Somlai Péter: Triádok, közvetítők, koalíciók. konfliktusok és egyensúlyok kettőnél több tagú szociális rendszerekben. *Szociológiai Szemle*, 2. évf. (1992) 4. sz., 3–14. p.
URL `http://www.szociologia.hu/dynamic/9204somlai.htm`.

[419] Steiger Kornél: Megjegyzések Orthmayr Imre "a sztoikus szenvtelenség" c. tanulmányához. *Századvég*, 1999.
URL `http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/13/steiger.htm`.

[420] Daniel N. Stern: *A csecsemő személyközi világa*. 2002, Animula.

[421] Eleonore Stump: Sanctification, hardening of the heart, and frankfurt's concept of free will. *The Journal of Philosophy*, 85. évf. (1988. Aug) 8. sz., 395–420. p.

[422] Scott Sturgeon: Normative judgement. *Noûs, Supplement: Philosophical Perspectives*, 41. évf. (2007) 21. sz., 569–587. p.

[423] Robert Sugden: Reciprocity: The supply of public goods through voluntary contributions. *Economic Journal*, 94. évf. (1984), 772–787. p.

[424] Robert Sugden: Spontaneous order. *The Journal of Economic Perspectives*, 3. évf. (1989) 4. sz., 85–97. p.

[425] Robert Sugden: *The Economics of Rights, Co-operation and Welfare*. 2004 (1986), Palgrave MacMillan.

[426] Cass R. Sunstein: A pozitív jogok ellen. *Fundamentum*, 1998. 3. sz., 11–14. p.

[427] Christine Swanton: Weakness of will as a species of executive cowardice. *Canadian Journal of Philosophy*, 21. évf. (1991) 2. sz., 123–140. p.

[428] Syi: Akarat-erő-logika. In Katalin S. Nagy – Annamária Orbán (szerk.): *Értékek és normák interdiszciplináris megközel´ésben*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó, 50–68. p.

[429] Syi: *Cselekvéselmélet dióhéjban*. 2008, Typotex.

[430] Syi: Önzetlenségelméletek. *BUKSZ*, 21. évf. (2009) 4. sz., 226–233. p.

[431] Syi: Max weber cselekvéselméleti ontológiája. *Szociológiai Szemle*, 21. évf. (2011) 2. sz., 87–110. p.

[432] Syi: Feléd fordítom, újra. In Bajnok Andrea – Korpics Márta – Milován Andrea – Pólya Tamás – Szabó Levente (szerk.): *A kommunikatív állapot: Diszciplináris rekonstrukciók*. 2012, Typotex Kiadó, 122–134. p.

[433] Syi: A racionális aracionális. *BUKSZ*, 24. évf. (2012) 2. sz., 118–125. p.

[434] Szakadát István: *A kommunista uralmi rend és a nómenklatúraelv*. PhD értekezés (MTA szociológiai tudományok kandidátusa). 1999.

[435] Szakadát István: Hierarchia. In Helmich Dezső – Szántó Zoltán (szerk.): *Metodológia, társadalom, gazdaság. Im memoriam Bertalan László*. 2004, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 139–166. p.

[436] Szakadát István: Reláció, szintaktika, szemantika. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 51. évf. (2004) 12. sz., 531–540. p.

[437] Szakadát István: Réteges struktúra, alaprelációk. In Csendes Lilla – Alexin Zoltán (szerk.): *III. Szám´ógépes nyelvészeti konferencia* (konferenciaanyag). Szeged, 2005, SZTE.

[438] Szakadát István: A politikai cselekvések szabályszerűségei. In S.Nagy Katalin (szerk.): *Szociológia*. 2006, Typotex Kiadó, 99–114. p.

[439] Szakadát István: Politikai gazdaságtan. In S.Nagy Katalin (szerk.): *Szociológia közgazdászoknak*. 2007, Typotex Kiadó, 213–231. p.

[440] Szécsi Gábor: Okság és intencionalitás. *Magyar Filozófiai Szemle*, 39. évf. (1995) 3-4. sz., 529–561. p.

[441] Szily László: Az apostoli magyarok leváltották schmittet.
URL `http://index.hu/belfold/2012/03/01/schmitt_palt_levaltottak_lazar_es_tarsai_haditorvenyszek_elott/`.

[442] Szívós Mihály: Az elsődleges és másodlagos habitus szociológiai és tudományszociológiai fogalma a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének szemszögéből. *Polanyiana*, 18. évf. (2009) 1-2. sz., 29–52. p.

[443] Szolcsányi Tibor: A davidsoni háromszögelés információ-elméleti elemzése. In *Igazság és kommunikáció. Tanulmányok Donald Davidson filozófiájáról*. 2004, Brambauer Kiadó, 145–166. p.

[444] Takács Károly: Hálózati kísérletek. *Közgazdasági Szemle*, LVII. évf. (2010), 958–979. p.

[445] N. Takahashi – R. Mashima: The emergence of indirect reciprocity: Is the standing strategy the answer?, 2003. Aug.
URL `http://www.allacademic.com/meta/p107391_index.html`. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Atlanta Hilton Hotel, Atlanta, GA Online <.PDF> Retrieved 2006-10-05.

[446] Charles Taylor: *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. 1989, Harvard University Press.

[447] Kenneth A. Taylor: De re and de dicto: Against the conventional wisdom. *Noûs, Supplement: Philosophical Perspectives, Language and Mind*, 36. évf. (2002) 16. sz., 225–265. p.

[448] Rafael Di Tella – Ricardo Pérez-Truglia: Conveniently upset: Avoiding altruism by distorting beliefs about others. Jelentés, 2010, National Bureau of Economic Research.

[449] Temesi József: *A döntéselmélet alapjai*. 2002, Aula Kiadó.

[450] Tengelyi László: Tapasztalat, cselekvés és elbeszélt történet. *Világosság*, 50. évf. (2009) tavasz. sz., 87–99. p.

[451] Warren D. TenHouten: *A General Theory of Emotions and Social Life*. 2007, Routledge.

[452] Michael Thompson: *Life and Action. Elementary Structures of Practice and Practical Thought*. 2008, Harvard University Press.

[453] Giulio Tononi: An information integration theory of consciousness. *BMC Neuroscience*, 5. évf. (2004), 42–66. p.

[454] Robert L. Trivers: A reciprok altruizmus evolúciója. In Zsuzsanna Kulcsár (szerk.): *Morális fejlődés, empátia és altruizmus*. 1999, ELTE Eötvös Kiadó, 245–272. p.

[455] L. Tummolini: Convention: an interdisciplinary study. *Topoi. An International Review of Philosophy*, 27. évf. (2008) 1-2. sz.

[456] L. Tummolini: Social conventions. In B. Kaldis (szerk.): *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences*. 2013, SAGE Publications, 900 – 902. p.

[457] L. Tummolini – G. Andrighetto – C. Castelfranchi – R. Conte: A convention or (tacit) agreement betwixt us: on reliance and its normative consequences. *Synthese*, 190. évf. (2013) 4. sz., 585 – 618. p.

[458] L. Tummolini – C. Castelfranchi: The cognitive and behavioral mediation of institutions: Towards an account of institutional actions. *Cognitive Systems Research*, 7. évf. (2006) 2.3. sz., 307 – 323. p.

[459] Sara L. Uckelman: Anselm's logic of agency, 2012. February.

[460] Edna Ullmann-Margalit: *The Emergence of Norms*. 1977, Clarendon Press.

[461] Edna Ullmann-Margalit: Family fairness. *Social Research*, 73. évf. (2006), 575–596. p.

[462] Edna Ullmann-Margalit: Considerateness. *Iyyun, The Jerusalem Philosophical Quarterly*, 60. évf. (2011. July), 205–244. p.

[463] James O. Urmson: Saints and heroes. In A.J. Melden (szerk.): *Essays in Moral Philosophy*. Seattle, 1958, University of Washington Press, 198–216. p.

[464] James O. Urmson: Szentek és hősök. *Café Bábel*, 13. évf. (1994) 3. sz., 53–62. p.

[465] Piercarlo Valdesolo – David DeSteno: Manipulations of emotional context shape moral judgment. *Psychological Science*, 17. évf. (2006) 6. sz., 476–477. p.

[466] Johan van Benthem – Patrick Girard – Olivier Roy: Everything else being equal: A modal logic for ceteris paribus preferences. *Journal of Philosophical Logic*, 38. évf. (2009), 83–125. p.

[467] Johan van Benthem – Amitabha Gupta – Eric Pacuit (szerk.): *Games, Norms and Reasons. Logic at the Crossroads*. 2011, Springer.

[468] Ron van der Meyden – Leendert van der Torre: *Deontic Logic in Computer Science, 2008*. 2008, Springer.

[469] Paul A. M. van Lange: The pursuit of joint outcomes and equality in outcomes: An integrative model of social value orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77. évf. (1999) 2. sz., 337–349. p.

[470] Paul A. M. van Lange – D. De Cremer – E. Van Dijk – M. Van Vugt: Self-interest and beyond: Basic principles of social interaction. In A. W. Kruglanski – E. T. Higgings (szerk.): *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*. 2nd edition. kiad. 2007, Guilford, 540–561. p.

[471] Paul A. M. van Lange – W. Otten – E. M. N. De Bruin – J. A. Joireman: Development of prosocial, individualistic, and competitive orientations: Theory and preliminary evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73. évf. (1997) 4. sz., 733–746. p.

[472] Daniel Vanderveken (szerk.): *Logic, Thought and Action*. 2005, Springer.

[473] A.C. Varzi: Parts, wholes, and part-whole relations: The prospects of mereotopology. *Data and Knowledge Engineering*, 20. évf. (1996), 177–198. p.

[474] Bruce Vermazen: Negative acts. In Bruce Vermazen – Merril B. Hintikka (szerk.): *Essays on Davidson. Actions and Events*. 1985, Oxford University Press, 93–104. p.

[475] Georg Henrik von Wright: *An Essay in Deontic Logic*. 1951, North-Holland Publishing Company.

[476] Georg Henrik von Wright: *Norm and Action*. London, 1963, Routledge and Kegan Paul.

[477] Georg Henrik von Wright: *The Logic of Preference*. Edinburgh, 1963, Edinburgh University Press.

[478] Georg Henrik von Wright: The logic of preference reconsidered. *Theory and Decision*, 3. évf. (1972) 3. sz., 140–169. p.

[479] Georg Henrik von Wright: Deontikus logika. In Irving M. Copi – James A. Gould (szerk.): *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Budapest, 1985, Gondolat, 531–554. p.

[480] Peter B.M. Vranas: New foundations for imperative logic ii: Pure imperative inference.

[481] Peter B.M. Vranas: New foundations for imperative logic iii: A general definition of argument validity.

[482] Peter B.M. Vranas: New foundations for deontic logic: A preliminary sketch, 2002.

[483] Peter B.M. Vranas: New foundations for imperative logic i: Logical connectives, consistency, and quantifiers. *Noûs*, 42. évf. (2008), 529– 572. p.

[484] Peter B.M. Vranas: Imperatives, logic of. In *The International Encyclopedia of Ethics*. 2013, John Wiley and Sons.

[485] Loïc J.D. Wacquant: *Body and Soul. Notebooks of and Apprentice Boxer*. 2004, Oxford University Press.

[486] Douglas N. Walton: Logical form and agency. *Philosophical Studies*, 29. évf. (1976), 75–89. p.

[487] Douglas N. Walton: St. anselm and the logical syntax of agency. *Franciscan Studies*, 36. évf. (1976), 298–312. p.

[488] Douglas N. Walton: On the logical form of some commomplace action expression. *Grazer Philosophische Studien*, 10. évf. (1980), 141–148. p.

[489] Peng-Hsiang Wang: Anderson's reduction and kelsen's normativism. In Arend Soeteman (szerk.): *Pluralism and Law* (konferenciaanyag). 2004, 104–110. p.

[490] Gary Watson: *Agency and Answerability*. 2004, Oxford University Press.

[491] Max Weber: *Gazdaság és társadalom I. A megértő szociológia alapvonalai*. 1987, KJK.

[492] D. M. Wegner – J. A. Bargh: Control and automaticity in social life. In D. Gilbert – S. T. Fiske – G. Lindzey (szerk.): *Handbook of social psychology*. 1. köt. 4th. kiad. 1998, McGraw-Hill, 446–496. p.

[493] Leif Wenar: Rights, 2005 (2011).
URL `http://plato.stanford.edu/entries/rights/`.

[494] S. A. West – A. S. Griffin – A. Gardner: Evolutionary explanations for cooperation. *Current Biology*, 17. évf. (2007), R661–R672. p.

[495] S.A. West – A. Gardner: Altruism, spite and greenbeards. *Science*, 327. évf. (2010), 1341–1344. p.

[496] A.N. Whitehead: *An Introduction to Mathematics*. 1911, Henry Holt and Company.

[497] David Wilkinson: *Cohesion and Conflict. Lessons from the Study of Three-Party Interaction*. 1976, Frances Pinter.

[498] G.S. Wilkinson: Reciprocal food-sharing in the vampire bat. *Nature*, 308. évf. (1984), 181–184. p.

[499] Edward O. Wilson – Bert Hölldobler: Eusociality: origin and consequences. *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.*, 102. évf. (2005) 38. sz., 13367–13371. p.

[500] Edward O. Wilson – David Sloan Wilson: Rethinking the theoretical foundation of sociobiology. *Q Rev Biol*, 82. évf. (2007) 4. sz., 327–348. p.

[501] Edward.O. Wilson: *Sociobiology: the new synthesis*. 1975, Harvard University Press.

[502] Jonathan Wright: Altruism as a signal: Zahavi's alternative to kin selection and reciprocity. *Journal of Avian Biology*, 30. évf. (1999) 1. sz., 108–115. p.

[503] Larry Wright: Functions. *The Philosophical Review*, 82. évf. (1973) 2. sz., 139–168. p.

[504] A. Zahavi: Mate selection: Selection for a handicap. *Journal of Theoretical Biology*, 53. évf. (1975) 1. sz., 205–214. p.

[505] A. Zahavi: Indirect selection and individual selection in sociobiology: My personal views on theories of social behaviour. *Animal Behaviour*, 65. évf. (2003), 859–863. p.

[506] Amotz Zahavi: Altruism as a handicap: The limitations of kin selection and reciprocity. *Journal of Avian Biology*, 26. évf. (1995) 1. sz., 1–3. p.

[507] Amotz Zahavi – Avishag Zahavi: *The Handicap Principle. A Missing Piece of Darwin's Puzzle*. 1997, Oxford University Press.

[508] R.B. Zajonc: Érzelem és gondolkodás (a preferenciák nem igényelnek következtetéseket). In György Hunyady (szerk.): *Szociálpszichológiai tanulmányok*. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó, 7–55. p.

[509] Gary Zukav: *The Dancing Wu Li Masters. An Overview of the New Physics*. 1984, Bantam Books.